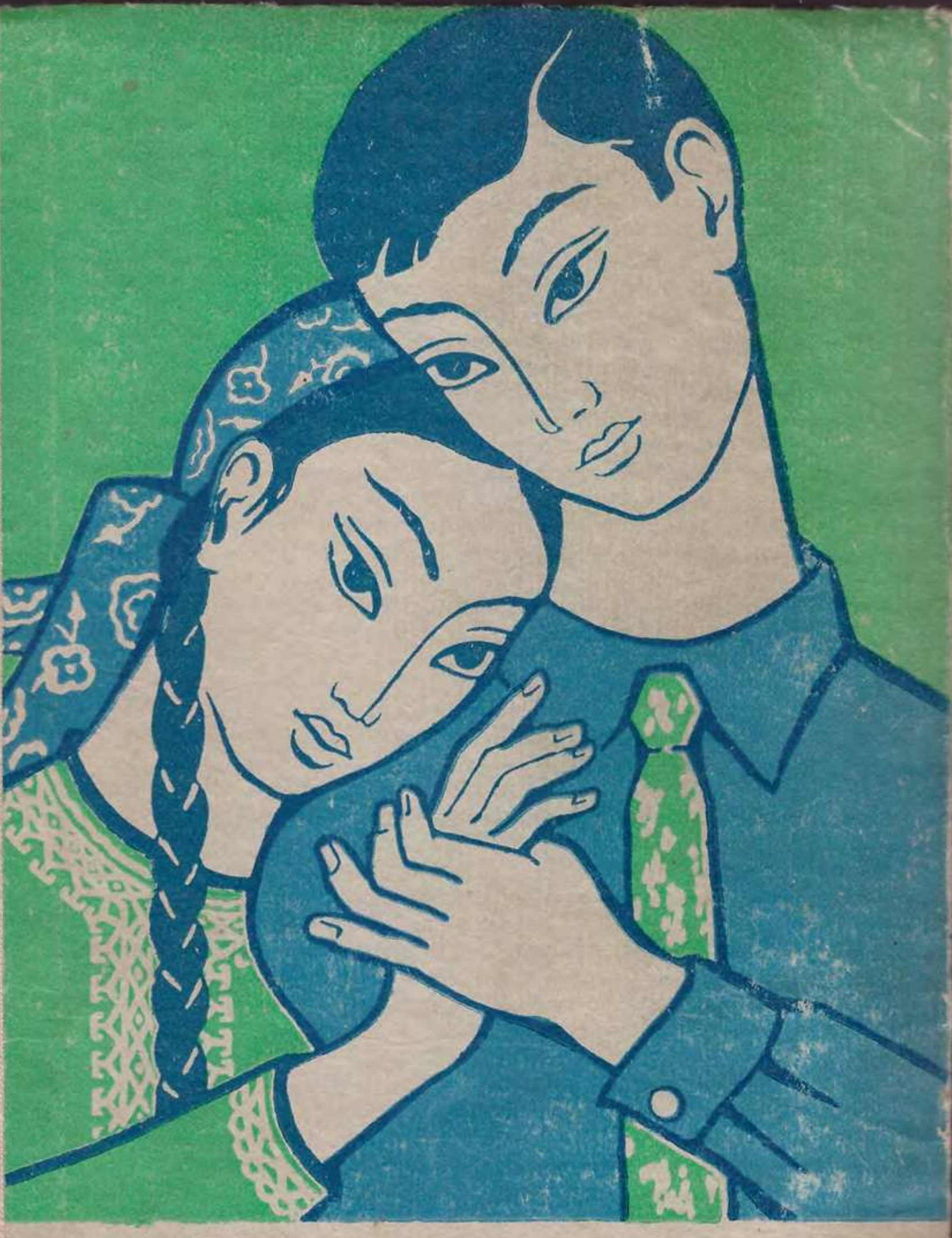

Б. СЕЙТӘКОВ

ПЕРВАНА

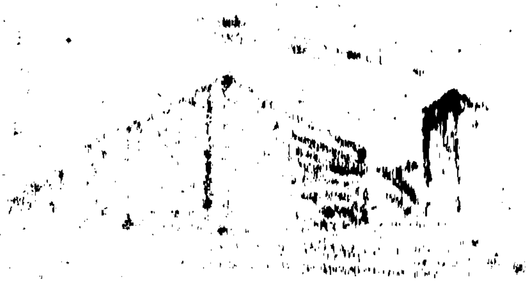

БЕКИ СЕЙТӘКОВ

ПЕРВАНА

(ПОВЕСТЛЕР, ХЕКАЯЛАР, ОЧЕРК ХЕМ-ДЕ ЯТЛАМАЛАР)

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ 1978

Түркм
С 32

Республиканың халк языжысы, Магтымгулы байрагының лауреаты, Түркменистан ССР Ылымлар академиясының корреспондент-члени Беки Сейтәковың шу «Первана» атлы китабына онуң соңкы дөврүрде дөреден повестлери, хекаялары, очерк хем-де ятламалары гиризилдн. Автор бу эсерлеринде дөредижилигине махсус болан тарыхы тема вепалылыгында галмак билен бирликде шу гүнки гүнүң мөхүм проблемаларына хем йүзленйәр. Ол өзүниң «Первана» атлы повестинде харсыдүнйәлериң үстүнден гүлүп, арасса зәхмет чекйән адамларың белентдигини тесвирлесе, «Ягты жахан» повестинде дөврүмизиң эли еңил лукманларының адамкәрчилигини, оларың ерине етирйән ажайып ишлерини васп эдйәр.

Өңем энчеме оңат проза эсерлери билен окыжыларың сөйгүсини газанан яшулы языжымыз Беки аганың бу китаба гиризилен эсерлери хем окыжыларың сөйгүсине мынасып болар диен умыдымыз бар.

Сейтәков Беки.

Первана. (Повестлер, хекаялар, очерк хем-де ятламалар). Ашгабат, «Түркменистан», 1978.

392 с.

20 000 экз. 1 м. 70 к.

Республиканың халк языжысы Беки Сейтаковың «Первана» атлы китабына онуң соңкы дөврүрде дөреден повестлери, хекаялары, очерк хем-де ятламалары гиризилди. Автор бу эсерлеринде дөредижилигине махсус болан тарыхы тема вепалылыгына галмак билен бирликде шу гүнки гүнүң мөхүм проблемаларына хем йүзленйәр.

Сейтаков Б. Мотылёк.

№ 187 26.3

ТССР-иниң Китап палатасы 1973

С32
Түркм 2

$\frac{\text{С 70303—002}}{\text{М551(15)}}$ безобъяв

© «Түркменистан» неширяты, 1978.

АВТОРДАН

Элиңиздәки шу китаба мениң соңкы йылларда язан повестлерим, хекаяларым, очеркдир ятламаларым жемленди. Бу эсерлер көп йылларың вакаларыны өз ичине алярлар. Меселем «Илкинжи гүн» повести революцион вакаларың гызгалаңлы гүнлериңден гүррүң берсе, «Чувал багшы» повести совет хәкимиетиниң илкинжи йыллары барада сөхбет ачяр. «Гөклең гырлан» ады билен язылан беяннама болса Дашховуз областында басмачылар херекетиниң иң газаплы йыллары хакында сөз ачяр. «Первана», «Ягты жахан» повестлери бизиң шу гүнки гүнлеримизиң хакыкаты барада гүррүң берйәрлер.

Йыгындыда ерлешдирилен дөрт-бәш саны хекая совет адамларының ишлери, дурмушлары, бири-бирине болан гатнашыклары догрусында язылан эсерлердир.

Мен бу йыгындыда «Достларым, ёлдашларым, танышларым» диен умумы ат билен өзүмиң дурмушда душ гелен, биле гезен, иш салшан адамларым барада язан ятламаларымы хем ерлешдирдим. Мен бу ятламалары язмак билен өз ёлдашларымың ядыгәрлигини жанландырмак иследим. Оларың ишлерине кән үнс бермедим-де, адамкәрчиликлерине дурмушда өзлерини алып барышларына, бирек-биреге болан арагатнашыкларына көп үнс бердим. Меселем, мен Кемал Ишановың дөредижилиги барада хич зат диймедим. Чүнки мунуң өзи дүшнүклидир. Онуң дөредижилигини окыжы көпчүлиги билйәр. Белки менден хем говы билйәр. Шонуң үчин-де мен Кемал Ишановың дурмушдакы болшуны долы болмаса-да азда-кәнде гөркезмәге чалышдым. Икинжи бир мысал. Байры Кары Абаев барада. Байры Кары Абаевиң хем дурмушыны, хем-де дөредижилигини гөркезмек иследим. Онуң язан гошгуларындан бир нәче ойнамыны мысал эдип алмалы болдум. Себәби Байры

Карының эсерлери жемленип, хениз өзбашына китап болуп чыканок. Чыкарылаян болса хас говы боларды.

Ине, мен шу ятламалары язанымда, шу принципден угур алдым. Шунуң өзи догры угур болуп чыкайды өйдйәрин. Себәби окыжылардан алан көп санлы сесленмелерим муны тассыклаярлар.

Ине, китап чыкды. Ол сизиң элиңизде. Бу китабы окап гөрениңизден соң, онуң ичиндәки эсерлер барада өз пикирлериңизи язарсыңыз дийип, хорматлы окыжылар, сизден хайыш эдйәрин. Хатларыңызы «Түркменистан» нешириятының чепер эдебият бөлүмине ибермегиңизи сизден сораярыс.

Беки СЕЙТӘКОВ

ПОВЕСТЛЕР

ПЕРВАНА

ЁЛДА

Ашгабадың сөвда техникумыны яңыжа гутаран Оразмырат Сарыев ишлемели ерине — узакдакы серхеде голай район меркезине гижәниң ярында гелип етди. Ёлагчы гатнадян машын область меркезинден ир чыкыпды. Шофёрың чакламагына гөрә, агшам сагат секизе галман, район меркезине гелип етмелиди. Ёлы орталаберенлеринде, сүрүжи машыны бир чете чыкарып саклады. Кабинадан чыкды. Мүйнли ялы болуп, ёлагчылара йүзленди:

— Мыдама чаклайшың ялы болуп дурмаяр. Биз бу ерде азда-кәнде сакланмалы боларыс. Машының дүзедилмели ери бар. Машындан дүшүң. Тәзе ховадан дем алың. Менем, ынха, деррев дүзедишдирип башлайын.

Ёлагчылар он адамдан көп дәлди. Оларың ичинде гаррылар-да, яшлар-да барды. Хеммесиниң гөрнүшлери аркайынды, өз өйлерине барярдылар. Шонуң үчин-де ховлукмаярдылар. Хеммеси бир ерден боланлары үчин таныщдылар. Гүррүңлери-де алышярды. Диңе Оразмырат Сарыев ядыргаярды. Ёлагчылардан хич кими танамаярды. Бу ерлере биринжи гезек гелшиди. Ол шонуң үчин-де сүрә соң гелип гошулан гүзы ялы болуп, бир четде гепе-гүррүңе гошулышып билмән дурды.

Хер хили шорта сөзлер билен ёлагчылары гүлүшдирип гелйән, гөзлери чым-гызыл, эңеги өңе чыкып дуран, гечисакгал адам гыралары эплем-эплем гөк шляпасыны ашаграк басып, Оразмырадың янына гелди.

Кынлык билен оңа сораг берди:

— Иним, сен бу ерлериң адамы дәл өйдйән? Шейлеми?

Оразмырат башга затлар барада пикир эдип дураны үчин сорага гарашмаярды. Шонуң үчин-де онуң сесине тисгинип гитди:

— Хава...

Машының үстүндекәлер, Оразмырат бу адамы халаманды. Ондан: «Яшулы, нәме үчин сениң гөзлериң гызыл?» дийип сорасы, шонуң билен хем онуң четини гыздырасы гелипди. Эмма нәтаныш адама бейле сораг бермәге утаныпды. Икинжиденем, хич оңайына гетирип билмәнди. Шу вагт-ха сорайсамам болман

дурмаз дийип, пикир йөредип дурка, ене-де гөк шляпалының сеси эдил гулагының агзында яңланды:

— Иним, гең гөрме, серхет адамлары сораг бермеги говы гөрйәрлер. Сен бу ерлере гезеленже гелйәрмиң я-да ише-зада ибердилерми?

Онуң әхеңинде өзүне чекижилигиң, дада етишижилигиң сеси эшидилйәрди. Гүррүңдешиниң бу сыпаты Оразмырада ярады. Шонуң үчин-де нәтаншың сорагы оңа гөдек я-да агыр дуюлмады. Ол дөвталап жогап берди:

— Ише ибердилер, яшулы.

— Гаты говы, гаты говы. Ине, района барарсың, ише башларсың. Хә диймәнем адамлар билен таншарсың. Иле гошулышып гидерсиң. Бизиң районымызың адамлары өрән говудыр.

— Сиз ниреде ишлейәрсиңиз? — дийип, Оразмырат бирден келлесине гелен сорагы берди.

Яшулы сигаретини юмшадып дуршуна шейле дийди:

— Мен район меркезиндәки иң улы ресторанының директоры, иним.

«Гөзи шонуң үчин гызыл болаймасын, мыдама ичип йөрениңден болаймасын» дийип, Оразмырат гөйә бир тәзелик ачан ялы, гүррүңдешиниң йүзүне серетди.

— Ишиңиз-ә говы экен...

— Ишим яман дәл, йөне агыр. Көпчүлигиң гөвнүни тапмак аңсат иш дәл. Илиң гөвнүнден туруп билмесең-де, ишләп йөрмегиң әхмиети ёк. Шу вагтам ичими ит йыртып дур. Дүйнки гайдышым. Ызымда нәме болуп, нәме гоянындан хабарым ёк. Ресторанының директоры болмак кән адамлы машгаланың башы болмак ялы экен. Үстүң мыдама алададан долы. Адамлар чайсыз, нахарсыз галаймасын дийип, мыдама ичиңи хүмледип йөрмели.

Оразмырат машының үстүнде бу адам барада эден нәдогры пикиринден утанды. Шляпалыны сынамак үчин ене бир сораг берди:

— Ресторандыр-да, яшулы. Геленлер нахар болса иерлер, болмаса-да кәйинер гидерлер. Эшитмедиксирән болаярлар. Мен-ә шейле дүшүнйәрин, сизиңче хем шейле дәлми?

Гөк шляпалы гызыл гөзлерине әхли гүйжүни йыгнап, Оразмырады башындан аягына ченли сынлап чыкды. Оразмырат онуң гахардан долы гөзлерини гөрмеди. Эмма сызды. Инди гичди. Айдылан сөз гуш ялы болуп, агыздан чыкып, учуп гидипди. Инди оны ызына гайтармак мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де Оразмырат яшулының ургусы нәче агыр-да болса, чекмели болды. Ол урга чыдамагы йүрегине дүвди.

— Иним, бу сөзүңи башга ерде айтмагын. Ылайта-да саңа, зәхмет дүнйәсиниң гапысыны яңыжа ачжак болуп дуран адама булар ялы сөз гелишмейәр. Эгер сен ише шу пикир билен гиришмекчи болсаң, гөни шу ерден ызыңа долан-да, тә пикириңи дүзедйәнчәң, окувыңы довам этдир. Ёгсам сен яңкы пикириңи

...м гүнделик ишинде гиңелтмели боларсың. Шол пикири ...ам ...тдирмели боларсың. Ол болса сени гаты эрбет затларың ...үнден элтер.

Яшулының хер сөзи юмрук ялы керпич болуп, Оразмырадың ...рнында чалажа гөрүнйән даяв, эгинлек гөвресине патылап ...ргйорди. Хер дегенде оны титредйәрди. «Бу өрән гызыклы ...дам болмага чемели» дийип, Оразмырат пикир этди: «Гең ...дам. Мен мыдама мунуң ресторанындан нахарланарын. Мунуң билен якындан таншарын. Йөне, нәме үчин мунуң гөзлери гызылка? Гезип йөрен аракхордыр дийсең, оңа-да меңзәник. Бу сөзлер аракхорың айтжак сөзлери дәл. Аракхор дәлдир дийсеңем гөзлериниң агы элван ялы гызыл. Гең, өрән гең ...дам...».

— Мениң айдан сөзлеримиң гөдегрәк болаймагам мүмкин — дийип, гөк шляпалы өңки бадыны говшатды: — Гөдегем болса хакыкатдыр. Хакыкат диен зат рехимсиздир. Сен бир азажык пикир эдип гөр. Эгер мен ише сениң айдышың ялы чемелешсем, онда мениң директор болдугым дәл. Табшырылан иши өдәп билмесемем мениң коммунист болдугым дәл. Онсоң мен хем, райышда ятан кесек хем бир. Жанлы адамың шол келле ялы кесекден тапавуды болмалы ахыры. Адам кесекден тапавутсыз болса, ол адам дәлдир. Өлүдир, мейитдир. Шужагаз хакыката пикириң чатарча-ха болупдыр.

Чапып гелйәркә сакга дуран ат ялы болуп, шляпалы бирден дымды. Оразмырат шу пурсатдан пейдаланып:

— Яшулы, мени багышлаң. Агзыма геленини айдып гойберибериндирин. Мен йөне айдайдым. Йүрегимде хич хили гаралык ёк — дийди.

— Зыяны ёк — дийип, яшулы шляпасыны ёкарык гөтерди: — Зыяны ёк. Менем гызып гидибердим. Биз энтек сениң билен таншарыс. Достлашмагымыз хем мүмкин. Вагт хеммесини гереги ялы эдип ёла салар. Билип гой, маңа Дурды гөни диййәрлер. Мен дөшүме сапанча тутулып дурка-да гөнимден гелйән адам. Диңе гөнүлик билен яшап, гөнүлик биленем өлмеги өз өңүмде везипе эдип гойдум. Хакыкы өмүр сүрмек диен задың манысы мундан ыбаратдыр, иним.

Оразмырат ахырсоңы йүрегине даш баглады:

— Яшулы, сизиң өзүңизем, дүнйә гарайшыңызам маңа ярады. Ят ерде дост агтарсамам сизден говусыны тапарын өйдемок. Йөне мени бир зат гең галдыряр. Сорамага чекинйәрин. Хава, догрусыны айтсам чекинйәрин.

— Менден чекинмегин. Мен ерликсиз чекинмеги-де, ерликсиз утанжаңлыгы-да халаян адам дәл. Шуны-да билип гой, иним.

— Нәме үчин сизиң гөзлериңиз гызыл? — дийип Оразмырат, бу сорагындан соң Дурды гөни үстүне топулаймасын дийип горкан ялы бир әдим ыза чекилди.

Дурды гөни машындан дүшели бәри биринжи гезек хезил эдинип гүлди:

— Эй, иним, оңардың-ов! Сениң нәме пикир эдйәндигиңи айдайынмы? Ха! Ха!

— Айдың, Дурды ага?

Хениз-де гүлүп дуран Дурды гөни шейле дийди:

— Дурды гөни ресторанын директоры боланы үчин мыдама ичип йөрендир. Гөзлери-де шонуң үчин гызылдыр дийип пикир эдйәрсиң. Догрумы? Йүрежигиңи билэйдим герек?

— Догры, Дурды ага. Сиз мениң пикирими догры окапсыңыз...

Яшулы гүлкүсини эмай билен басды:

— Мениң гөзлеримиң ич йүзүнден кирпик чыкяр. Шол хем маңа мыдама әзъет берйәр. Гөзлерими мыдама гызардып, яшардып дур. Докторлар ол кирпиклериң чыкян ерини бир затлар билен якалы диййәрлер вели, хич йүрек эдип билемок. Тениме тыг дегирмән шу яшыма гелип етдим. Инди-де оңшарын-да...

— Сиз мениң шейле пикир эденими нәхили билдиңиз?

— Шейле пикир эдйәнлер башга-да бар, иним. Маңа шейле сораг беренлер хем болды. Инди мениңем саңа бир сорагым бар, иним. Чекинмән сораберейинми?

— Сораң, яшулы. Сиз менден дүйбүнден чекинмели дәл.

— Хайсы эдараның гарамагына гелйәңиз?

— Райондакы универмагың гарамагына.

— Везипәң нәме болмалы?

— Сатыжы. Тайяр геймлер бөлүминиң мүдири.

— Хм... Хм...— дийип, Дурды гөни пикире гитди. Соңра: — Иним, кеми ёк. Йөне дөвлетиң берен дузуны халаллап ишле.

— Максат-ха, шолдур...

— Максадыңа ет, иним...

Сүрүжи ремонтыны гутарды. Ики-икиден, үч-үчден чар тарапа яйрап гиден ёлагчылары машыныны гугуртмак билен жемләп аландан соң ёла дүшди.

ОРАЗМЫРАТ САРЫ ОГЛЫ

Йүз яшлы чынарың дамарлары ялы чар тарапа яйран, деңиз ялы чуңңур, әлем ялы уч-гырасыз, дүйпсүз дурмуш йигрими яшлы, даяв, эгинлек, буйра сачлы, инче йүзли, овадан гара гөзлери ялдырап дуран, бугдайреңк Оразмырат Сары оглуны сөвда техникумыны гутарандан соң, өз гужагына алды. Бу узак районларың биринде башланан дурмуш, мәхирли эне ялы болуп, юмшак, мылайым эли билен онуң маңлайындан сыпаламады. Оңа гөдек хем-де совук дарашды. Дурмуш оңа бир кроват, бир стол, ики отургуч, бир гейим шкафы ерлешер ялы кичижик жайжагаз берди. Гара гыш әпет бир йыртыжы ялы болуп, агзыны ачып Оразмырадың үстүне голайлап гелйәрди. Бужагаз жайың якар ялы оңлы пежи-де ёкды. Дүйн-өңңүнки яган ягшың сечме ялы гатыжа дамжалары петиги дешип гечди. Иң әрбеди-

-де, Оразмырат ишден геленде, ики саны лавсан көйнегини ләбик сувуң ичинде гөрди. Көйнеклерини гарбап алды. Озал гар ялы ак көйнеклериң хәзир мелеми, сарымы, хайсы реңкдедигини сайгарар ялы дәлди. Дурмуша яңы гадам басан, сегсен манат айлык алян йигит үчин бу айылганч ургуды. Гахар билен көйнеклери силкенде көйнеклериң бириниң өл еңи столуң гырасында дуран кәсәни зарбы билен әкитди. Гаты полуң үстүне гачан кәсәниң хер тикеси дырнак ялы болды. Бу затларың үстесине-де техникумың берен туфлисиниң ашагы дешилипди. Гыш пальтосының өңлери сүрлүпди.

Шейлеликде алынян сегсен манадың хырыдары гүн гечдиги сайын көпелйәрди. Жайы ремонт этмелиди, пежи тәзеден бежертмелиди. Илиң гөзүне чыкар ялы геймлери тәзелемелиди. Ол болса магазинде боланы үчин мыдама илиң ичиндеди. Бокурдакданам хер гүн үч гезек бир затлар гечирип дурмалыды. Сегсен манада гарашып дуран затлар бири-бириндең зерурды, бири-бириндең важыпды.

— Диңе булар хем дәл ахыры — дийип, Оразмырат столуң четинде элини келлесине дирәп отырка пикир этди: — Диңе буларам дәл. Тәзе киноларй гөрүп дурмалы. Хич болманда хепдеде бир гезек гейим ювдурмалы. Өйли-ишикли болмагың угруна чыкмалы. Мыдама бейдип гезип йөрмегем болмаз ахыры. Бе-е бу нәхили болды. Я-да ене-де техникума доланып барайсаммыкам? Нәме этсеңиз шейдиң, йөне нахархана билен ятакхана болан өңки хукугымы дикелдиң дийип, Мерет Гаррыевичиң өңүне барып, гол говшурып отурыберсеммикәм? Хакына гаранда-ха, шондан говусы ёк...

Техникум, директор Мерет Гаррыевич, студент ёлдашлары ядына дүшенде, онуң йүреги йити тыг билең дилинип гитди. Гөзлери немленди. Не ажайып адамларды. Ол гүнлер не ажайып гүнлерди. Студентлер бир ата билен бир энеден өнен ялыдылар. Бири-бири үчин хич затдан гайтмаярдылар. Гара муртлы, чал сачлы Мерет Гаррыевич студентлери өз чагасы ялы говы гөрйәрди. Нахар вагтлары, тә огланлар нахарларыны ийип гутарянчалар нахарханада боларды. «Ий!» дийип гыссарды. Ийдирмән гойбермезди. Диңе студентлер дәл, мугаллымларың өзлери-де ондан гөрелде алярдылар. Хемме ишгәрлер Мерет Гаррыевич ялы болмага чалышярдылар. Техникумда болса бир вака, эдил дүйнки болуп гечен бир иш ялы болуп, хәзир Оразмырадың ядына дүшди. Студентлерден бири эрбет нәсаглады. Оны деррев кеселхана ерлешдирдилер. Мерет Гаррыевич хер гүн ишини гутардыгы онуң янына гидйәрди. Гижелериң кеселханада гечирйәрди. Шейдип, хемме ерден доктор гетирип, кеселхананың докторларыны-да өз гүнүне гойман, директор ол студенти онунжы гүн дийленде аяк үстүне галдырды. Хей, шу затларам ятдан чыкармы? Хей, Мерет Гаррыевич ялы-да говы адам болармы?

Оразмырат шу затлар барада пикир эдип, шу отурышыны бозман узак отурды. Ол бу пикирлериң ичине бүтин дуркы

билен чүмди. Бирден бөкүп еринден турды-да, чемеданына япышды. «Гитмели, диңе техникума гитмели» диен дуйгы оны өз угруна гоймады. Онянча ар-намыс диен бир зат, узын ганатлы әпет гара гушуң сыпатына гирди-де, ики аягы билен тутуп дуран ялаңач гылыҗыны чыраның ягтысына ялдырадып, бир генси дилленди:

— Намарт, нирә? Мерет Гаррыевичиң янына не йүзүң билен барҗак? Ол саңа ганат бекләп, нәхили яшамалыдыгының нусгасыны берип, сени ёла салып гойберди. Шейле гүйчли, билимли йигит болуп башыңы чарап билмесең, онда, догуп нәме этҗекдиң?

Оразмырат ене өңки отуран отургыҗына өзүни гойберди...

Диймек ыза ёл ёкды.

Диңе өңе гитмелиди.

Нәхили эдип?

Оразмырат ене-де пикире гитди. Индики пикирлер голайдакы, элиңи узатсаң етип дуран затлар барадакы пикирлерди. Пайтагтдан өрән узакдакы район меркези, онуң бири-бирине меңзеш, көмелек ялы җайлары, даражык, тозанлы көчелери барадакы пикирлер оны долап алды. «Мен инди бар өмрүми шу ерде гечирмелими? Шу етмезчилигиң, хорлугың ичинде яшамалымы? Мениң элим мыдама шейдип, узадан ериме етмән дурмалымы? Онда догрудан-да энеден болмагың-да гереги ёк экен. Мен дүйбүнден бейле дурмуша гарашмаярдым. Техникумдакымдан говы яшарын диен умыдым барды...»

Бу пикир агырды, онуң ёлы теркидүнйәлиге тарап узалып гидйәрди. Оразмырат муны деррев аңды-да, башыны силкип, эллерини салгылап еринден турды. Укудан ачылан ялы болуп, эссине гелди. Оразмырат өзүнден ыгтыярсыз:

— Ашгабат!—дийип сеслененде, кичиҗик җайың ичи җаң какылан ялы яңланып гитди.

Шол бада-да гурҗак ялы Ашгабадың гиң, овадан көчелери, җеннет ялы баглары, эртекидәки ялы көшклери, гечен заманлары ачып берйән музейлери, театрлары, тәзе гуралян аҗайып җайлары ерден чыкан ялы болуп, йигидиң гөз өңүнде бүтин бейиклиги билен дикелди. Бүтин болушлары билен җанланды. Йигит сакланып билмән, ене-де өзүни отургыҗа гойберди. Келлеси эгнинден гачып барян ялы, ики эли билен маңлайыны тутды.

— Ёк, мундан гүнем болмаз, яшайышам болмаз!—дийип, Оразмырат бу гезек зарп билен еринден турды.— Нәме-де болса гайтмак билен болмалы. Маныллы яшамага, гурплы яшамага чалышмалы. Бу дурмушы-да маңа диңе техникум, Мерет Гаррыевич, мугаллымларымыз берип билер. Менде мундан башга ёл ёк, ёда-да ёк.

Шу вагт ики аягы билен ялаңач гылыч тутан гуш сыпатына гирен ар-намыс ене-де җайың ичинде пейда болды. Эмма Оразмырат бу гезек оңа газап билен элини салгап гойберди:

— Бу ягдайымда сениң маңа герек ериң ёк! Гүм бол! Гөзүме

гөрүнме. Сенсизем оңшарын. Шейле гүнлере дүшемде мен техникума, Мерет Гаррыевиче йүзленмән, киме йүзленейин?!

Яш йигидиң хәзирки ягдайы дүшнүклиди. Өзбашдак дурмуш диен зат онуң үчин хениз сахыпалары ачылмадык китап ялыдды. Техникумы гутарып, ише белленен вагты йигит бегенипди. Хич киме хич хили хасабат бермән, хич зат барада чуңңур пикир этмән, хайсы задың нәхили болҗакдыгы хакында ойланман, мундан буяна өз эли, өз якасы болҗакдыгына, ислән ерине ислән вагты гитҗекдигине, ислән вагты-да доланып гелҗекдигине, мугаллымың, тербиечиниң өңүнде җогап бермели болҗак дәлдигине бегенипди. Бүтин өмрүни чагалар өйүниң тербиечилериниң гөркезмеси, техникумың мугаллымларының ёлбашчылыгы билен яшап гечирен Оразмырат үчин эркинлик өрән гымматы, магнит ялы өзүне чекиҗи бир затды. Догрусы, Оразмырат соңкы бәш-алты айың ичинде бу аҗайып эркинлик барада арзув хем эдип башлапды. Ябы йүзүп орталан йүзүҗиниң кенара етмәге ховлугышы ялы Оразмырат хем бу эркинлиге етмәге ховлугып башлапды.

Эркинлик онуң гөзүне әлемгошар ялы көп реңкли, баг ялы реңбе-рең гүлли гөрүнди. Шол вагт көвшүң ашагының дешилйәндиги, петикден ягыш гечйәндиги, кичиҗик отагың ремонт эдилмелидиги, печлериң тәзеден отурдылмалыдыгы барада онуң чигит ялҗак-да дүшүнҗеси ёкды. Техникумда, чагалар өйүнде бу затларың хеммесини оңа, Оразмырада хызмат эдйән адамлар дүзедйәрдилер. Шонуң үчин-де, дүнйәде бейле аладаларың барлыгындан ол хабарсызды. Иң бәркиси ол гейимиң йыртылияндыгыны, көвшүң дешилйәндигини-де билмейәрди.

— Дурды гөни догры айдан экен, хакыкат диен зат айылганч зат боляр экен — дийип, Оразмырат агшам аралашансоң совап угран отагың ичинде көйнекче отурып билмеҗегине гөз етирип, пенҗегини эгнине алды.

— Бе-е, валла, мен-ә чыкгынсыз ягдая дүшдүм-айт! — дийип, йигит отагың ичинде гезмеләп башлады! — Нәме этмели? Киме йүз тутмалы? Кимден харай гөзлемели? Белки, Дурды ага маслахат берер. Мен илки шонуң билен маслахатлашып гөрейин. Хава, дүнйәде хич хили чыкгынсыз ягдайың болмагы мүмкин дәл дийип, мугаллымларымыз айдярдылар. Белки, мениң келте гайдян ерим бардыр? Белки, мен бир затлара дүшүнйән дәлдирин?..

Ол ене-де отурды. Бу пикирлерден дынмак үчин столда ятан гошгулар йыгындысыны гөвүнли-гөвүнсиз элине алды. Бу кичиҗик китап, 1925-нҗи йылларың чай депдерчеси ялҗак юкады. Уҗыпсызҗады. Эмма шейле-де болса гүйменҗеди.

Бизиң гахарыманымыз дараҗык отагың ичинде шейле агыр ягдайда отырка, район меркезиниң бейлеки четиндәки гиң ховлулы, хашамлы җайың ичинде, бай сачагың башында онуң дашына гурмак үчин тор өртүлип башланыпды. Оразмырат мундан дүйбүнден хабарсызды.

Гошгулар юмуртганы яңы ярып чыкан җүйҗе ялы бири-биринe меңзешдилер. Шонуң үчин-де Оразмырады узак гүймәп билмедилер.

АЙЫҢ БИР БӨЛЕГИ

Район меркезиниң иң улы көчелериниң бириниң орта гүрпүнде ерлешйән универмагың җайы бүтин бир кварталы тутуп отырды. Җайың ичи гиңди. Гапыдан гирен бадыңа магазиниң бөлүмлери айыл-сайыл болуп гөрүнйәрди. Сенагат харытлары шейле бир сөйги, шейле бир уссатлык билен безелип гойлупдыр, олара гөзүң дүшен бадына гөвнүң гөтерилйәр. Хемме зат ерли-еринде, хемме зат гөзүң ягыны аляр. Магазиниң ичиниң задының хетди-хасабы ёк. Эгер районың бейлеки әхли магазинлерини япсаң, бүтин илат шу универмагың харытлары билен долы суратда оңушҗакды.

Дүйнки агыр агшамың ярым укуда, ярым оялыкда башдан сован Оразмырат ише өңки гелйән вагтындан гиҗә галман гелди. Ол тайяр гейимлер бөлүмини эемсилик билен чалт сынлап чыкды. Бу ерде чага, аял-эркек гейимлери, костюмлары, көйнеклери асылып дурды. Оларың үстүнде тозаның, кир-кимриң ады-да ёкды. Оразмырат иш гутарандан соң узын, гелшиксиз чотгасы билен хатарлардакы хемме зады чотгалап гидйәрди, хер гүн эртирине ише гелен бадына хем шейле эдйәрди. Бөлүмиң поллары, айналарының өңлери хер гүн ики гезек сырылып сүпүрилйәрди. Шу затларың нетиҗесинде бу бөлүме гелен адамлар аңсат бош гитмеҗек болярдылар. Я-да затлары сынлап узак дурярдылар.

Оразмырат бөлүми ягшы гөзден гечиренсоң, узын йүп метрини бойнундан асды, чек кагызларыны тайярлады. Ики саны галамың уҗуны чыкарды. Ише башлабермели болды.

Магазин ачылып, бир сагат геченден соң, уллакан туристик машыны Оразмырадың бөлүминиң айнасының эдил өңүнде сакланды. Ол машының ичинден узын бойлы, гөрмегей, ак йүзли йигитлер ве гызлар ят дилде вагырдашып геплешип чыкдылар. Шол геплешип гелишлерине-де магазине гирдилер. Хеммеси эдил команда берлен ялы Оразмырадың бөлүминиң өңүнде җемленишдилер.

Эдил шу вагт магазине узын бойлы, ак йүзли, сурат ялы бир овадан гыз хем гелип гирди. Ол өз янындакы йүзүни мама дишэн, гөрк-гөрмексиз, семиз гызы өңе сүрди-де, өзи ол гызың хем туристлериң ызында гизленип, сатыҗыны сынлап башлады. Ак йүзли гыз сатыҗының буйра сачларыны, гүйчли даяв гөвресини, мәхирли йылгырян гөрмегей йүзүни, туристлер билен өкде, йүрекдеш геплешишини, умуман онуң хүнәр эдилип ясалан мермер хейкел ялы сыпатыны өвренмәге, ондан ылмы иш язмага гелене меңзейәрди. Дашындан середен адама бу шейле болуп гөрүнйәрди. Себәби магазине өз кейпине гелен гызың саты-

жыны бейле сынламагы, онда-да гизлинликде, онуң өзүне билдирмән сынламагы мүмкин дәлди. Гыз бар үнсүни сатыжа берипди. Ондан хэзир өз адыны сорасаң айдып билжек дәлди. Онуң гөзүне сатыжыдан башга туристлер-де, бейлеки алыжылар-да гөрүнмейәрди.

Оразмырат туристлере аял, эркек костюмларыны гөркезйәрди. Гейдирип гөрйәрди. Гызларың элине костюм я-да көйнек берип, олары тутының аңырсына гойберйәрди. Костюмың я-да башга гейимлериң етмез ерлерини, ягны өлчедип дурана лайык гелмейән ерлерини, оларың өзлеринден өң аңшырып айдып берйәрди. Дашындан середйәне бу сатыжы задының гечмегини иселемейән ялыды. Эмма вели онуң бар пикири, максады алыжының гөвнүни тапмакды.

Ак йүзли гыз өңүнде дуран семиз гызың эгнине элини гойды-да:

— Шейле еңиллик билен, шейле сыпайы ишлемегем болар экенов... Ол иш этмән, гайтам кейпине ойнап дурана меңзейәр. Хемме ишини эл ужундан битирип дур — дийип, Оразмырат билен назарының каклышмагындан горкды-да, келлесини ызына чекди.

Семиз гыз дуршуны үйтгетмән, келлесини бир тарапа өврүп, ювашжа гепледи:

— Айдышларынданам гөрмегей экен. Адамчылыгы-да оңат болара чемели. Гөрйәрмиң, эдил яз ялы йылгырып дур.

Ак йүзли гыз семиз гызың бөврүне чалажа дүртди:

— Ювашрак, гыз, бирден эшидәймесин. Онсоң ол масгарачылыгың ашағындан чыкып болмаз. Дуршуңы-да үйтгетме, гөрер.

— Гөрсе гөрсүн, магазине гелйән гытмы, нәме. Биз гейимлери сынлап дурус. Башга зат билен ишимиз ёк.

— Магазине гелйән гыт дәл, ава гелйән гыт...— дийип, ак йүзли гыз умыт билен өз сөзүне йылгырды. Бу сөзе семиз гыз хем ичини гүлдүрди.

— Телпеги агана-ха меңзейән дәлдир-дә — дийип, ак йүзли гыз гүлкүсини басып, ене-де семиз, йүзүни мама дишән гызың гулагына пышырдады.

— Ек-ла, бейле болмагы мүмкин дәл. Гөрйәрсиң-ә, эдил тер хыяр ялыжак-ла... Телпеги аган бейле болярмы нәме.

Бу сөз нәме үчиндир ак йүзли гызы бөврүне тыг сүнжүлен ялы ынжатжак болды. Мунуң үстесине-де ол шейле совалберенине өкүнене меңзеди. Эмма бу ягдай гелши ялы-да билниксиз гечип гитди. Юкажык булут сырылды. Асманың йүзи өңкүси ялы арассаланды.

Бу арада туристлер бу бөлүмден алжак затларыны алып, голайдакы бөлүме чекилдилер. Олар ол тарапа бирден чекилдилер. Шонуң үчин-де сатыжы билен ак йүзли гызың арасында диңе семиз гыздан башга адам галмады. Ак йүзли гыз хопугып гиден ялы болды. Эмма Оразмырадың чеклерини тертиплешди-

рип, башыны галдырман дуршундан пейдаланып, бойдашының еңинден чекди-де, бу бөлүмден араңы ягшы ачды. Бейлеки бөлүм билен аралыга барып, ики бөлүмиң-де затларыны сынлаян киши болуп дурды.

Оразмырат кагызларыны бир чете сүйшүрип, галамыны тәзеден элине алды. «Инди ким бар?» диен маныда башыны ёкары галдырды. Магазиниң ичинде адам барха көпелйәрди. Эмма хәзирликче онуң бөлүмине тарап гелйән ёкды.

Оразмырат хич бир манысыз, максатсыз гоңшы бөлүме тарап йүзүни өврүди. Тенине көз басылан ялы тисгиниp гитди.

Ики бөлүмиң арасында прожектор ялы бар ере ялкым сачып дуран гыза назары дүшенде йигит өз гөзлерине ынанмады. «Гөзүм гамашан болаймасын?» дийип, ызлы-ызына гырпып гөрди. Гыз болса гөз астындан йигидиң дүшен ягдайыны бегенч билен сынлады-да, туташып угран оды хас батландырып гойбермек максады билен семиз гыза ювашжадан бир затлар дийип, йылгырып гойберди.

Бу артыкмачды. Онуң өз-өзи эййәм ловлап туташыпды.

Гызың сыраты — ортадан ёкаррак бойы, ат йүзи, инче били аял гөзеллигиниң иң ёкары дережесиниң жеделсиз аламатыды. Оразмырат оңа деррев шейле дийип хем баха берди. Гызың уллакан гара гөзлери дүйпсүз деря ялы мылайымлык билен бир энайы балкылдаярды, йүң яглыкдан тикилен көйнегиң ая ялы гүлякасы, он бармакдакы улулы-кичили, гашлы-гашсыз йүзүклер, узын өкжели, лак чалнан гара көвши ловурдаярды. Даш ялы дөшүң үстүнде хер демсайын толкунып, өз-өзүнден херекетленип дуран гара сачлар ойнаярды. Гызың дик тутуп дуран келлеси дийсең гөзелди. Дүшеги асман реңкли гөк, гүллери гара, чакланжа яглык ховадан докалана меңзейәрди.

Оразмырат бу ажайып гөрнүшден гөзүни айрып билмән, өзүни бүтинлейин йитирипди. Шу аралыкда бир яш йигит гелди-де:

— Маңа арзанрак бир костюм герекди — дийип, сатыжа йүзленди.

Оразмырат гулагына бир сесиң геленлигини эшитди. Эмма онуң манысына дүйбүнден дүшүнмеди. Шу аралыкда ол йигит хайышыны ене гайталады. Бу гезек Оразмырат гыздан гөзүни айырман, ыза чекилди-де, кырк бәш номерли аял көйнегини яңкы йигидиң өңүне оклады.

Ак йүзли гыз сатыжының дүшен ягдайыны гөрүп, бойдашы билен аңры чекилди. Гоңшы бөлүмиң аңры четине гитди. Йигит бу ерден оны гөрүп билмейәрди.

Гыз бирхили толгунды-да, бойдашына йүзленди:

— А, гыз, ол костюм сорана аял көйнегини берәйди...

Мыдама өзүнден гөвни гечик семиз, гелшиксиз гыз гамлы йылгырды:

— Сен онуң акыл-хушуны алдың. Ол бүтинлейин келлесини йитирди. Мен гөзүми айырман, онуң болшуны сынлап дурдум.

Ак йүзли гыз бу сөзе бар затдан бетер бегенди.

Костюм алҗак йигит, гыз гөзден йитенсоң умытдан дүшүп, өзүни йитирен Оразмырада гарап гүлди-де:

— Гардаш, маңа костюм герек. Аял көйнегини башыма япайынмы? — дийди.

Бу сөз Оразмырады хушуна гетирди. Ол йигидиң йүзүне бакып, гүнәли йылгырды:

— Гардаш, багышла.

— Зыяны ёк.

— Сизе нәхилирәк костюм герек?

— Арзанрагы.

— Бәри гечиң. Ине, шу хатары гөрүп чыкың.

Оразмырат бу йигиде ислән костюмыны тапып берип, оны уградыда, башга гарашып дуран адамың ёкдугындан пейдаланып, ак йүзли гызың гиден тарапына уграды. Гыз онуң өңүнден чыкды. Гыз гөзүни-гашыны есир эдиҗи бир сыпатда ойнатды-да:

— Биз-ә сизиң бөлүмиңизе барярдык. Сиз нирә уградыңыз? — дийип сорады.

Бу гыз өзүне хабар гатар дийип, Оразмырат асла пикир хем этмейәрди. Шонуң үчин-де ол өзүни йитирди. Онуң чигинлериниң, балдырларының ысгыны гачды. Эмма шу ягдайда-да болса гызың сесиниң овадан хем-де якымлыдыгыны беллемеги башарды. «Бу сес Магтымгулы театрының сахнасының безеги болардды...»

Оразмырат тенде галан бар гүйҗүни бир ере йыгнап зордан:

— Гелиң, гелиң — диймеги башарды. Деррев ызына өврүлип, өз иш ерине гечди. Гөзлерини екеҗе минут хем ак йүзли гыздан айырмага йигидиң гурбы етмейәрди.

Ак йүзли гыз башга-да диере зат тапмадык болмага чемели:

— Сиз нәме, маңа кән гөзлейәңиз? — дийип, керешмели нәз этди.

— Билемок..

Бу хич бир маңысыз, хич бир угурсыз, йөне айдылып гойберилен сөз ак йүзли гыза бахар шемалы ялы ярады.

— Бизе костюм герекди?

— Менде сизи безәп билҗек костюм ёк.

Сонра чалаҗа йылгырды-да:

— Асла бейле костюм бардыр хем өйдемок — дийип, өңки сөзүниң үстүне гошды.

— Олар нәме? — дийип, гыз аял костюмлары дуран хатара саг элини узатды. Көйнегиң еңи азаҗык ыза чекилди. Дөрт бармак инлиликдәки алтын билезик әлемгошар ялы ловурдады. Оразмырат дилини дишләп, зордан «Аперин!» дийип гыгырмакдан сакланып билди.

— Ол костюмлар сизе ярамаз. Сизе алтын сапак билен ховадан дикилен костюм герек.

Ак йүзли гыз хезил эдинип гүлди:

— Белки, сизиң диййэн костюмыңыз эртир чыкар?

Оразмырадың аты чыкды:

— Мүмкин. Эртирем гелип хабар тутуң.

— Боляр-да. Ханы, гыз, гайдалы.

Бойдашы гитмэге дөвталапдыгыны дуйдурды.

Оразмырат батырланды. Оңа бир ерден гүйч гелип гошулан ялы болды:

— Хич болмаса, адыңызы берин айдып гидиң-дэ?

— Адымы нэтҗекдиңиз?

— Хич. Йөне...— дийип, Оразмырат утанып ере бакды. Онуң гулагының учлары элван ялы гызарды.

Гөйэ гызың оңа рехими гелен ялы болды:

— Адым Айбөлек...

— Эй, шейледир-ле. Менем шейледир дийип, чак эдипдим.

Өз ады бу йигиде танышмыка дийип этияч этди-де, гыз тисгинип гитди. Улы алада билен сорады:

— Сиз нэме, бейле диййэңиз?

— Айдан бөлүнип дүшене меңзейэрсиңиз. Ерде сизиң ялы гөзелиң дөремеги мүмкин дэл...

Гыз еңиллик билен улудан демини алды.

АЙБӨЛЕК ЯРНЕПЕС ГЫЗЫ

Шу гүнүң агшамыны, узак гүйз гиҗесини Оразмырат Сары оглуның нэхили ягдайда гечирендигини, хорматлы окыҗылар гөз өңүне гетирип билерлер. Ишден чыкып өйүне гайданда, онуң гөзи хич зат гөрмеди. Улы көчеден, бейлеки эгрем-буграм кичиҗик көчелерден өзүниң бүргүт гөзлерини чар тарапа гарадып, диңе Айбөлеги агтарды. Өз өйүниң деңинден ики гезек гечип, ики гезек хем ызына доланды. Ахырсоңы кичиҗик, совук отагың гапысыны ачып, ичери гирди. Айбөлек онуң бүтин эркини элинден алыпды. Айбөлек онуң үчин бүтин бир дүнйэ, уч-гыраксыз элеме өврүлипди. Шу зерарлы бу кичиҗик, совук отаг йигидиң гөзүне сычаның күрүминден энайы гөрүнмеди. Йигит җая сыгмады. Отурара, турара ер тапмады. Коридора чыкды. Ичери гирди. Коридордакы көчэ чыкян айналарың хеммесиниң өңүнде бир нэче вагтлап дуруп гөрди. Көчэ серетди. Айбөлек гечмезмикэ, онуң ша сыпатлы йөришини ене бир гезек сынлап болмазмыка диен пикир оны бүтин дуркы билен мум-хелим эдип ташлады.

Үч метрлик отагың ичинде тора дүшен ёлбарс ялы болуп, гезип йөршүне Оразмырат өзүни сахнада дэлдирин, декломация айдян дэлдирин өйтмейэрди.

— Инди мен хич ере гитмерин. Ишимиң дашындан керпич гуюҗы болуп гүнүми гөрерин вели, яңкы перизат билен бир ховадан дем аларын. Эй, худай, онуң сесини! Онуң сыратыны, сыпатыны! Ол бу говгалы ер шарында догуп дөрэне меңземейэр.

Ол сай-себәп билен асмандан дүшен перишдедир. Онуң юка додакларыны, эгри гашларыны! Хытайы бармакларыны, деря ялы дүйпсүз гөзлерини дийсеңизләң! Хеем бу затлар гөз өңүнден чыкармы? Хеем бу затлар хыялдан чыкармы?

Онуң айдышы ялы хем болды. Ятҗак болуп дүшегине гечинде, уклаҗак болуп гөзлерини юманда Айбөлек пейда болды. Бүтин гиҗеси билен оялыгында-да, ука гиденде-де хыялдан Айбөлек чыкмады. Эртир туранда-да «Айбөлек» дийип, самрап оянды.

Йигрими яшлы Оразмырат аял гөрмеди дийсек нәдогры болар. Аяллар билен якынлы-дашлы, огрын-догрын душушыклар болупды. Эмма хич бир аял онуң пикирини Айбөлегиң чекиши ялы өзүне чекмәнди. Онуң хыялы, арзувы пикири хич бир аялда Айбөлекде җемлениши ялы җемленмәнди. Айбөлекде сакланышы ялы узак сакланманды.

Биринҗи гезек гөзүне илен, дүйбүнден нәтаныш гызың өзүнде шейле тәсир галдырандыгындан Оразмырат пикири ачылан вагты горкманам дурмады. Ол хич вагт дине ынанмаярды. Ынанманды. Эмма шу ерде велин: «Бу ыкбалмыка? Тәлеймикә?» дийип, өз-өзүне сораг берди. Пикири ене бир гезек дурланан вагты болса муңа бегенди. Сөйги илкинҗи бакышдан дөрейәр. Шейлеликде дөрән сөйги хем хакыкы сөйги боляр дийип, өз-өзүне гылав берди. «Биз шейле багтлы сөйгүлери билйәрис ахыры...»

Гөйә Айбөлек магазин ачылманка гелип гидәйҗек ялы, Оразмырат шол гүнүң эртеси ишине бир сагат дагы өң гелди. Ховлудакы гапыдан гирип, өз бөлүмини тертибе салды. Бар затлары ыкҗамлашдырып, тозанларыны сүпүрди. Хатарлары реҗеледи. Соңра айнагапының өңүне барып, көчеден гечйәнлери сынлады, магазиниң ачыларына гарашып, гапының өңүнде җемленен адамлары гөзден гечирди. Оларың арасындан, көчә гөзи етйән ерлерден Айбөлеги агтарды. Гыз хич ерде гөрүнмейәрди. Бу ягдай Оразмырады суcландырды. Шейле аҗайып гызы безәп билҗек костюмың, аял көйнегиниң өз бөлүминде ёкдугы-да буларың үстүне урна болды. Оразмырады гынандырды. Онуң бөлүминде арзан, гыммат бахалы хер хили аял геймлери, костюмлары көпди. Эмма Оразмырат өз янындан бу затларың хич бирини Айбөлеге мынасып гөрмейәрди. Оразмырадың дүйнден бәри башдан гечирен агыр сагатларының ичинде Айбөлек бейгеле-бейгеле асман гүммезине башыны дирәпди. Элъетмез ерлере ченли барып етипди.

Магазин ачылды. Адамлар бөвет йыкылан ялы болуп, җайың ичини долдурдылар. Бәш-он адам шол бада Оразмырадың бөлүминиң өңүни эеледи. Оразмырат оларың үсташыры гапа середйәрди.

— Гечиң, гечиң: адамлар, костюмлары өлчәп гөрүң. Герек номериңизи сайлап алың — дийип, сатыҗы арадакы тагтаны гөтерип, алыҗылара ёл ачды. Адамлар тайяр геймлер бөлүминиң ичини долдурып, өз ишлери билен башагай болуп угра-

дылар. Оразмырадың болса гөзлери гапыдады. Алыжылар бир салымдан оны төверек-дашдан чагырып башладылар. Шейлеликде ол гайра гоюлмасыз иш билен мешгул болуп, өз ягдайыны еңиллешдирди. Адамлара костюмлары гейдирйәрди. Сәхелче нәсазлык дуйса, башгасыны алмагы маслахат берйәрди. Шейдип ол сәхел вагтың ичинде он костюм сатды. Алыжылар оңа миннетдарлык билдирип, хошамай сөзлер айдып гитдилер.

Иш довам эдйәрди.

Айбөлек гөрүнмейәрди.

Бөлүмде адамларың сабашып башладыгы сайы Оразмырадың ховсаласы артды. Инди онуң гөвнүнде дүйнки ваканың болуп гечендигине ынам азалды. «Мен бу затларың хеммесини дүйшүмде гөрендирин. Бу затларың бары дүйшдүр. Эгер оялыкдакы, хакыкы зат болса ол ене-де гелерди. Гелерче вагт болды. Бу гүнем гелжекдигини ол хут ойдакы ялы эдип айтды. Эмма хенизе ченли гөрүнмейәр. Мен акмак дүйшүме гирен зады оюммыка дийип йөрүпдирин...»

Ол шейле пикирлер билен гүнортан сагат бир боланда нахара чыкды. Өйден гетирен ики саны юмуртгасы билен бир чәйнек чай ичип, галан отуз минут вагтыны дүесини агтарян ялы чар тарапа серетмек билен көчеде гечирди. Гоңшы бөлүмлериң биринде ишлейән бир гыз оңа хабар гатды:

— Оразмырат, сениң өзүң магазинде болсаң-да, хыялың башга ерде. Сен бир нәче гүнден бәри киме гарашярсың! Я-да ызыңдан гелжеклер бармыды? Бар үнсүңи ише бермесең, пул ишидир, улы ялңышың үстүнден бармагың мүмкин.

Бу сөз, догрудан-да, Оразмырады хыялы дүнйәден чыкарып, хакыкы дүнйә, районың улы магазинлериниң бириниң ичине гетирди. Яш йигидиң иң горкян зады-да гөзден дүшмек, иле гүлки болмакды. Пикир эдип гөрсе, ол бу айылганч, дүйпсүз учурымың гырасына гелип етен экен. Йигит бир салым пикир эдип дурмак билен гоңшы бөлүмиң ишгәрине якымлы гүлүп, шейле дийди:

— Наташа, саг бол. Оңат маслахат бердиң. Йөне мен тәзе геленим үчин бу ерлериң адамларыны өвренмек, танамак ислейәрин. Башга мениң гарашяным ёк. Хүшгәр боларын. Тиз өвренишерин...

Наташа көп манылы йылгырды:

— Онуң ялы болса, ягшы-ла. Мен башга аладаң бармыка дийипдим.

Наташаның йылгырышы-да, соңкы сөзлери-де Оразмырада гаты дегди. «Булар бир зат сызярлар. Мен эййәм иле гүлки болан болуп йөрмәйин. Мен өзүми расламалы. Мен ёлдашларымың гөзүнден дүшсем, мундан айылганч зат болмаз, мен булар билен мыдама бир ерде ишлемели ахыры...»

Сагат икиде магазин ачылды. Иш тәзеден башланды.

Инди Оразмырат магазиниң гапысына ашаклык билен, гөвүнли-гөвүнсиз, ынамлы-ынамсыз середйәрди. Алыжылар билен

хас ыснышыклы, йүрекдеш гүрлешйәрди. Олара ыхлас билен хызмат эдйәрди. Наташаның сырлы йылгырышы, айдан сөзи, өзүниң болуп гечен душушыгы дүйшүммикә дийип чак эдиши оны азрак көшешдирди. Дүйнден бәри йүрегинде дынман дуран батлы харасады песелтди. Ол инди өңки чыгрына дүшүпди диен ялыды.

Эмма...

Эмма сагат үч голайлаберенде харасат тәзеден гопды.

Якасына бир гарыш гиңлигинде «гушдырнак» нагшы чекилен, дүйнкә гаранда хас уллакан, гөк-гызыл гашлы гүлякалы кетени гейнен, башына дүйнкүден дүйбүнден үйтгешик косынка атынан Айбөлек семиз, гелшиксиз гызы ызына тиркәп, эдил ша гызы ялы бир дабара билен магазиниң гапысындан гирди. Оразмырадың элиндәки галамы гачды, онуң яңыжа чыкарылан ужы дөвүлди. Оразмырадың гөвнүне магазиниң ичи өңкүден көп эссе ягтылып гиден ялы болды. Әхли затлар тәзеден өвүшгүн алана меңзеди. Бу гүнки Айбөлеге гөзи дүшенден Оразмырат: «Эй, худай-ей!» дийип, якасына элини етирди.

* * *

Гечен йыл Самарканда алты айлык курса гиденде, ызында болуп гечен өрән гелшиксиз бир вакадан дүйбүнден бихабар Ярнепес, гызы Айбөлеги бүтин аталык мәхри билен сөййәрди. Онуң ики чагасындан өйүнде яшаян диңе Айбөлекди. Оглы Атанепес ики йыл мундан өң айрылышып, башга района гөчүпди, шол ерде ише ерлешипди.

Бу шейле болупды.

Ярнепесиң оглы Атанепес ичмеги, ёлдашлары билен ресторанда, нахарханаларда кейп этмеги говы гөрйәрди. Ёлдашларының көпүси бу йигиди халаярдылар. Ол дегишгенди. Дегишмәни-де гөтерйәрди. Эмма бирнәче ёлдашлары оны халамаярдылар. Шонуң үчин-де сәхел ичселер оңа какдырып гепләрдилер. «Байың оглы. Булар ялы адамлар бизиң билен отурмагы халамаярлар. Диңе биз ялылар билен гөз үчин отуряр. Себәби баям болсаң, гарыбам болсаң, хөкман ёлдашың болмалы. Еке гезмек болмаяр» дийшип, онуң гахарыны гетирмәге чалшардылар. Бу сөзлер оңа агыр дегйәрди. Себәби ол хич кимиң гөвнүне дегмейәрди, өз гөвнүне хем дегилмегини ислемейәрди.

Гыш гүнлериниң бириди, шейле отурышмалардан Ярнепесиң оглы өңкүлерине гаранда өрән эрбет серхош болуп гелди. Онуң бу гүнки ичиши хич задың чакы дәлди. Ярнепес оны илки бада урмакчы болды. Эмма гиҗәниң ичинде вагырды чыкарып йөрмеги услып гөрмеди-де, оглуны дүшегине гетирип ятырды. Эртир чайының башында икиси-де оңатҗа гыңралышдылар. Ярнепес сүсүшҗек өкүз ялы болуп, кичиҗик келлесини сандырадып, өңе омзады:

— Ата сакгалы энегиңе чыкыпдыр. Индиден соң бейдип, илә гүлки болуп йөрмәге утанаңокмы? Бизиң тохум-тиҗимизде бейле бихепбе, бейле масгара адам болмандыр.

«Атанепес гүнәкәр, шонуң үчин-де онуң дили гысга. Ол хәзир мениң айданларымы сесини чыкарман диңләр» диййип, Ярнепесиң эден умыды чыкмады. Атанепес какасының йүзүне-де бакман, ондан өтүнч хем сораман, гыҗакчы ялы терс бакып сөзледи:

— Башга нәме диййҗек?

Онуң сеси демир ялы совукды. Әхеңинде хер хили дережелелере барып етмекден гайтмазлык дуюлярды. Шу вагткы эдйән херекетлери-де якымсызды.

Бейле затлара гарашмаян Ярнепесиң депе сачы дүйрүкди:

— Сениң болшуң нәхили? Диййәниң нәме?— диенде, сеси оглуныңкыдан-да совук эшидилди.

— Мениң болшум гөрүп дуршуң ялы. Мен кәбир адамлар ялы ики хили болмагы башармаярын.

Ярнепес бир бада отуран еринден бөкүп туруп, Атанепеси депмек, өлдир ялы уруп сүйндүрмек иследи. Эмма оглуның болшундакы дүйпли совуклык онуң бадыны алды. Атанепес хәзир какасына гайтавул бермекденем гайтҗак дәл ялы болуп гөрүнди. Шонуң үчин-де Ярнепес өңки гөвнүне дүвенинден гайтмалы болды. Шейле-де болса:

— Мен сениң бу болшуңы дүйбүнден халамок! — диййип, гахарлы гыгырды.

Атанепес бу сөзүң җогабыны ызлы-ызына суңшурды:

— Менем сениң болшуңы халамок. Менем адам. Менде-де ар-намыс диен зат бар...

— Мениң нәме болшум бармышын? Ар-намысың бу ерде нәме дахылы бар?— диййип, Ярнепес кичиҗик келлесини саңңыл-саңңыл этдирди.

Атанепес кәсесиндәки чайы ичмән, башыны ашак салып, буз ялы чайы сынлап отурышына өтен агшамкы отурышманы, онда эдилен гүррүңлери башдан-аягына ченли ятлап чыкды. Ол ерде эдилен гүррүңлер эдил хәзир айдылып дурлан ялы онуң йүзүне, теҗине, йүрегине гелип санҗылды. Ол бу авулара чыдаман гашларыны чытды. Ынҗады. Эллери титреди. Кәсеси гачып, гыммат бахалы тәзеҗе халының үстүне чайы дөкүлди. Муңа Ярнепесиң гөзи ханасындан чыкайҗак болды:

— Халыны заялама. Оны йөне бермейәрлер.

Бөвединң ярылмагына себәп тапылды.

Атанепесиң деми-демине етмеди. Ол гөзлерини горкулы агардып, айылганч сеси билен гыгырды:

— Бу сениң халың дәл. Бу сениң зәхметинден гелен сап пула алнан халы дәл!

— Эйсем киминки? — диййип, Ярнепес дызының үстүне галды.— Бири гетирип берендир өйдйәрмиң?

Атанепесиң йүрегинде гайнап дуран гахары хыңзап дашына чыкды:

— Нәче айлык алян?

— Сен мениң үстүме гелен дерңевчими? — дийип, Ярнепесиң берен сорагына онуң оглы зордан дүшүнди. Себәби Ярнепес гахардан яңа сөзлери бөлүп айтмак укыбыны-да йитирипди.

— Ислесең дерңевчи.

— Онда, ёлдаш дерңевчи, билип гой, мен ики йүз манат айлык алярын.

— Ики йүз манада мунча зат йыгнап басмак, машгала эклемек мүмкинми?

— Ол сениң ишиң дәл, мениң ишиме гошулар ялы сен ким болупсың?

Атанепес ериндең турды. Онуң бүтин гөвреси титрейәрди:

— Нахарханада йүз грам арак ичен адам сениң гүррүңиңи эдйәр. Сениң гара небсиң зерарлы ёлдашларымың янында мениңем дилим келте. Илиң йүзүне чыкарлыгым галмады. Хер әдимде «какаң магазини ийип ятыр» дийип, йүзүме гамчылап дурлар. Мундан аңры бейдип яшамак мүмкин дәл!

Гарашмадык бу затлары Ярнепесиң хайыны алды. Ол зордан, өзүни акламакчы болан ялы:

— Мен сени, өйи хор этмезлик...— дийип башлады.

Атанепес сөз гезегини какып алды:

— Гой! Маңа сениң задың герек дәл. Шу гүнден башлап шу өйден бир грам чөрек ийсем, ол чөрек харам болсун. Бес. Мен чыдап билемок. Өйүңем өзүңки. Задыңам.

Атанепес чәйнеги билен кәсесини депип гойберди-де дөвди. Оларың хер тикеси сычаның гулагы ялы болды. Ёлунда душ гелен затлары басып, енҗип, газап билен чыкып гитди.

Өйүң ичи бошап галан ялы болды.

Шол гүнден бәри ики йыл гечди. Шол вагтың ичинде Атанепес бу өе еке гезек гара салмады. Ол гоңшы района барып, өз хүнәри боюнча электрик монтёры болуп ишләп башлады.

Ярнепес башга адамларың үсти билен онуң ягдайының нәхилдигини билип дурярды. Ол райондан гелен гиденлер Атанепес барада оңа гүррүң берйәрдилер. Хер ничик-де болса ата йүреги дөзмеди. Оңа көмек этмек иследи. Шу максат билен ол райондан гелен бир адамың үсти билен Атанепесе бәш йүз манат пул иберди. Ики гүнден соң пул почтаның үсти билен ызына доланып гелди.

Бу вака, ягны Атанепесиң доглан өйүни терк эдип гитмеги, дүшүнен адам үчин, онуң атасы үчин сапак болмалыды. Универмагың директоры Ярнепеси көпден бәри йөрәп гелйән эгри ёлундан ызына дөндермелиди. Эмма Ярнепес муңа өзүче дүшүнди, өзүче баха берди: «Меслиги гөтерип биленок...»

Ол оглуна болан сөйгисини-де Айбөлеге багыш эдип, бар задыны, бар укыбыны оны гурҗак ялы беземәге сарп этди.

Йөне бир зат вели Ярнепесе гиҗе-де, гүндиз-де рахатлык бермейәрди: Айбөлек йигрими яшапды, эмма шу вагтлара ченли Ярнепесиң гапысындан екеҗе-де савчы гелмәнди...

БАБЫҢ ДОВАМЫ

Өзи ялы гызларың ичинде иң овадан, иң гөрмегей, гезмәге чыканда дөрт төвереге безег берйән Айбөлек үчин савчы гелмезлиги, элбетде, Ярнепесиң гөзи билен серетсең-де, башганың гөзи билен серетсең-де өрән геңди. Бу меселе Ярнепеси оглуның өйүни терк эдип гитмегинден хем бетер ховсала салып, ынжалыкдан гачырып башлады. Соңкы бир йылың ичинде болса агыр дерт ялы болуп, оны гүнсайын ысгындан гачырмак дережесине ченли етирди. Хер гүн, иш вагтында-да, гүнортан нахары вагтында-да, бейлеки вагтларда-да Ярнепесиң гөзи ве гулагы гапыдады. Гелҗеги, гелмеҗеги нәмәлим, нәтаныш адама, сакгаллары гушаклыгына етип дуран үч-дөрт гарра; өмрүни савчылык билен гечирен, маңлайы ере дегип дуран гарры аяла гараштярды. Эгер шейле бир иле белли аял геләйсе, Ярнепес оны йүпеге чолап гойберерди.

Эмма хич ким гелмейәрди. Екаркы тетелли адамлар Ярнепесиң бардыгыны, унудана меңзейәрдилер.

Ярнепес муны өзүне кемчилик билйәрди. Ашагындан чыкып болмаҗак масгарачылык хасаплаярды. Мунуң үстесине-де элли яшың депесине дырмашып барян адамың гөвни агтык ислейәрди. Атанепесден агтыга гарашмаклык, эл узадып гөкден йылдыз алҗаң болмак ялыды. Муңа онуң гөзи етди. Атанепесиң эййәм ики чагасы болупды. Эмма Ярнепесем, онуң аялы Тәҗигүлем агтык-ха бейледе дурсун, хенизе ченли гелинлериниң адыны-да, онуң нәхили адамдыгыны-да билмейәрдилер. Себәби оны бир гезек-де гөрмәндилер. Бу агырды. Ылайта-да Ярнепес ялы диңе өзүнден башганы долы бахалы адам хасапламаян, аялыны-да долы маныл адам санына гошмаян, текепбир адам үчин хас агырды. Бу дерди башга адама айдып, йүкүни еңлетмек хем мүмкин дәлди. Ол бу барада диңе аялы билен ич дөкүшип билҗекди. Эмма ол бейтмеги өзүне кичилик билйәрди. Себәби онуң дүшүнҗесине гөрә аял диңе өй ишлерини этмели адамды. Башга иш билен аялың иши болмалы дәлди.

Кәвагтлар Айбөлегиң йүз гөрүлйән айнаның өңүнде безенип дуршуны, чар тарапа ялкым сачып, көчеден баршыны гөренде Ярнепесиң гөзүне яш айланярды, бир ерден шатланып гелйән болса, шо бада рухы өчйәрди. Инди онуң бар пикири Айбөлегиң дурмушыны ёла салып гойбермәге җемленипди. «Малыңа хырыдар болмаса, өзүң өл хырыдары агтармалы».

Овадан гыз хөкмүнде Айбөлек йигитлериң пикирини хеммеден илки әзүне чекмелиди. Онуң керешмели нәзлери, бойы-сыратының өзи бир нәче гыза дегйәрди. Өзүне савчы гелмезлиги оны-да соңкы вагтларда ынҗалыксызландырып башлады. Асманың йүзүни юкаҗык булут өртен ялы болуп, онуң Ай ялы йүзүни гамлылыгың, кемсинмеклигиң юкаҗык пердеси өртди. Бужагаз перде онуң гөрк-гөрмегини ики эссе артдырды. Эмма вели акыл-хушуна хич зат гошмады.

Айбөлек билен какасының дурмуша середиши бир алманы ики бөлен ялы меңзешди. Оларың икиси-де гүнде үч-дөрт хили гейим гейип көчә чыкмак, бай яшамак гызы багтлы этмелидир дийип дүшүнйәрдилер. Гыз дурмушың манысы шунда дийип, өзүни бүтинлейин ынандырыпды. Шунуң үчин-де ол гейиме бат берип, дурмушың бейлеки хемме ёл-ёдаларыны гөрмезлиге салды. Әсгермеди.

Атасының-да, гызының-да багтсызлыгының дүйп себәби шу нәдогры дүшүнжеледи.

— Йигитлер Айбөлеге илки бада гөз галдырып башладылар. Онуң угрунда первана дек көйүп янанлар-да болды. Ол хакда пикир эдип, Оразмырат ялы гижеси билен ах чекип, укламан чыканлар-да болды. Эмма олар Айбөлек билен бәш-алты гүн тиркешенлеринден соң, ондан тизрәк араларыны ачанларыны кем гөрмейәрдилер. Себәби Айбөлегиң агзындан китап хакда, тәзе кинолар хакда, ише хем-де зәхмете баглы меселелер хакда яңылып-язып екеже агыз хем сөз чыкмаярды. Бу затларың дерегине мата, гейим, байлык, алтын билезик, алтын йүзүк, йүң яглык, белент өкжели көвүш... диен ялы затлар хер демде сегсен гезек гайталанярды. Айбөлек онйыллыгы зордан гутарыпды. Шондан бәри китап сахыпасыны ачып гөрен адам дәлди. «Кичижик харплар гөзүми гамашдыряр» дийип, гүлүп гүррүң берерди. Нireде-де, болса бир ерде ишлемек, көпчүлиге пейдалы бир зат этмек диен ялы затлар онуң сөзлүгинде ёкды, келлесине мыхман болян пикирлер дәлди.

Атасы билен гызы дөвүр хакда, онуң манысы хакда азажык-да болса пикир этселер, келлә азда-кәнде аграм салсалар өз болушларының, дүшен ягдайларының себәбини билердилер. Өз ялңышларының көкүниң нәмедигини тапардылар. Эмма оларың икиси-де пикир билен иш салышян адамлар дәлди.

Гечен йыл йигитлериң бири Айбөлекден:

— Сен нәме үчин окувыңы довам этдирмейәрсиң? — дийип сорады.

— Ийсем өңүмде. Иймесем аркамда. Мен-ә онсоң окув диен задың нәмә герекдигини билемок.

— Мыдама сени атаң экләп йөрмели болмаз ахыры?

— Әрим экләр.

— Сени бейле безәр ялы, палав билен, бөрек билен бакар ялы, әриң пулы нireден аларка?

— Пулсуз адамданам бир әр болармы? Бу затларың хеммесине боюн болжак йигит мени аял эдип алар.

Ол йигит эртеси-де, бири гүни-де душушыга гелмеди. Айбөлек: «Алян айлыгы ийжек чөрегине етйән дәлдир!» дийип, өз янындан оны масгаралап гүлди.

Гечен йыл Ярнепес Самарканда алты айлык курса гиден соң, Айбөлек өйлерине гезеленчден өрән гич гелип башлады. Эжеси ондан хасап сорап башланда ол, какасының эхеңи билен:

— Сен өз ишиң билен болубер — дийип, азгырылды.

Айбөлек бир гиже гелмеди. Эртеси даң атып, жахан ягтыландан соң, йүзүни ак там эдип гапыдан гирди. Тежрибели Тәжигүл гызына гөзи дүшенден гызының чыгырдан чыкмадыгыны, эмма кимем болса бири билен узак гижәни оюн-даладашда гечирендигини деррев аңлады. Ол улы или билен аглап, болубиленини болды. Себәби бу гиже шейден болса, эртир, гөр, нәмелер болар? Ол өңүнден гачды.

Айбөлек эжесине:

— Гыгырма. Мен бойдашымың көйнегиниң якасына нагыш салышдым. Нәме, түйсүңи үйтгедиберйәң? — дийип кәйинди.

Эмма Айбөлек шундан соң тутуш бир айлап, гиже-гүндизиң довамында өйлеринден екеже гезек хем чыкмады. Тәжигүл от билен ялның арасында яшаярды. Башыны нирә уржагыны, дердини киме дийжегини билмейәрди. Ине, желлат ялы газаплы әри гелер. Онуң өңүнде нәхили дурмалы? Оңа нәме жогап бермели? Хей, гыз оглан хем гижесине өйүне доланып гелмезми? Бейле ягдай илде-гүнде гөрлүп эшидилен зат дәлдир. Дат мениң гүнүме...»

Гыз дура-бара бу этмишиниң өрән айылганч затдыгына гөзүни етирди. Оны-да какасының гелмезиниң өң янында ховсала гаплап башлады.

Эдилен эгрилигиң бир ерден бөвсүп чыкышы ялы, Айбөлегиң сырыда өңки сырлыгында галмады. Ондан ол эшитди, ол башга бирине гүррүң берди, башга бири ене бирине айтды. «Ярнепесиң гызы гижесине өйлерине гелмән, нирелердедир ятып-туруп йөрйәрмиш...» диен гүррүңлер кичижик район меркезиниң көп өйлеринде гайталанярды. Бу хабардан диңе Ярнепесиң өзи хабарсызды. Оңа бу барада айтмага хич ким йүрек эдип билмейәрди.

«Гавуны бишен бадына ёлмалы. Болмаса ол чүйрәр. Онсоң оны хич ким иймез» дийип, Ярнепес гижелер укусындан ояньярды. Эмма нәче пелсепе сатса-да алач ёкды. Ярнепес галың алмаг-а бейледе дурсун, Айбөлеги алан адама ассырынлык билен ислән задыны бермәге-де разы боларлык дережесине гелип етипди.

Ине, бирден «худай берсе гулуна, гетирип тояр ёлуна» дийлени болды. Меркез Ярнепесиң гарамагына йигрими яшлы, билимли, гөрмегей йигит Оразмырат Сары оглуны сатыжы, тайяр эшиклер бөлүминиң мүдири эдип иберди. Оразмырат геленден Ярнепесиң аты чыкан ялы болды. Онуң гулагына: «Ине, саңа тайяр гиев» диен сес эшидилен ялы болды. Эмма Ярнепес ичиндәки сыры сакламагы башарярды. Шонуң үчин-де универмагың мүдири тәзе ишгәри өрән совук гаршылады. Оны әсгермезлиги, оңа бармын-ёкмуң диймезлиги йүрегине дүвди. Яш, яңы гелен ишгәре берилмели көмеги-де хер хили бахана тапып бермеди, я-да бермеги ыза тесдирди. Онуң билен гүрлешенде-де өрән улумсы, гөвниетмезлик билен гүрлешди. «Гой, етмезчилигиң нәхилидигини гөрсүн, соң мениң бай дурмушымың гадырыны

илы» дийип, шунуң билен бир хатарда-да Оразмырадың идан берк япышып пикир этди.

Мениң пикиримче, инди-де бир чен болан болса герек мун-ары гынасам, билип болмаз, яш огландыр, бир гүн чеме-ни гөтерип, Ашгабатдан чыкаймасын. Онсоң мен гиевсиз рын» дийип горкды-да, элини чермэп ише гиришди...

МАСЛАХАТ

Агшам сагат алта голайлашанда, Ярнепесиң өйүниң ичинде гүбүрдэп, йылдырым чакян ялы, эпет түвелей туран ялы бир ай эмеле гелди. Хортап Тэҗигүл тов берлен оюнҗак ялы уп, йүзүниң угруна ылгаярды. Җайларың ичини сүпүрйэрди, елериң үстүне гылы гырылмадык халылары гетирип дүше-ди. Оларың үстүнден дүшекче язярды. Дүшекчэниң ики тара-ы-да икиден-үчден яссык ташлаярды. Улы легени гапының ында гоюп, онуң ичини мылайым йылы сувдан долдурярды. и үч саны йылы сувлы күндиги легениң голайында гоюп, оже эл-йүз сүпүрилйэн яглык гетирйэрди. Бу ишлериң ара-ында-да ашхана ылгап, газың үстүндэки лакырдап дуран чек-ирмеден, буга ятырылан палавдан хабар тутярды.

Айбөлек адам бойлы йүз гөрүлйэн айнаның өңүнде отурып, ары галам билен гашларыны безейэрди. Соңра бу ишлерини утарып, шу гүнки гетирилен гоңур хем-де гара, белент өкҗели өвүшлерини гейип гөрмэге башлады Ол вагтал-вагтал, хич ада етишип билмэн гара дере батып йөрен эҗесине йүзленип:

— Эҗе, көвүшлеримиң гоңры говумы, гарасы? — дийип, со-раярды.

Тэҗигүл бичэре ондан-оңа ылгап йөршүне:

— Икисем говы, икисем! — дийип, өзүни зорлап йылтыран болярды.

Сагат алты болды.

Дервезэниң өңүнден машының сеси эшидилди.

Тэҗигүл горкан чага ялы йыгрылды:

— Ана, гелди. Ана гелди... Соңра Ярнепесиң өзи гелендигини билдирмек үчин дервезэниң ич йүзүнде үсгүренини эшидип, ыл-гап барып, онуң өңүнде гапыны ачды.

Тегелек галың йүзли, сакгалы яңыҗа сырылан, гара мурты йылдырап дуран, келлеси кичиҗик, аяклары инче, гарны улы, ортадан ёкаррак бойлы, даяв Ярнепес дабара билен ичери гир-ди. Тэҗигүл өңкүден-де бетер йыгрылып, бир чете чекилди.

— Ханы, мениң оглум? Ханы, мениң екеҗе оглум? — дийип, Ярнепес хич киме йүзленмэн, элиндэки кагызларыны столуң үстүне оклады.

— Кака, мен мунда! Гел, бэри, мениң хайсы көвшүм ова-дан... Ярнепес гызының отагына гирип, ишигиң янындакы кичи-җик, музейиңки ялы таңңа отургыҗа агыр гөвресини гойберди.

Айбөлек бир гиҗе гелмеди. Эртеси даң атып, җахан ягтыландан соң, йүзүни ак там эдип гапыдан гирди. Теҗрибели Тәҗигүл гызына гөзи дүшенден гызының чыгырдан чыкмадыгыны, эмма кимем болса бири билен узак гиҗәни оюн-даланшда гечирендигини деррев аңлады. Ол улы или билен аглап, болуп биленини болды. Себәби бу гиҗе шейден болса, эртир, гөр, нәмелер болар? Ол өңүнден гачды.

Айбөлек эҗесине:

— Гыгырма. Мен бойдашымың көйнегиниң якасына нагыш салышдым. Нәме, түйсүңи үйтгедиберйәң? — дийип кәйинди.

Эмма Айбөлек шундан соң тутуш бир айлап, гиҗе-гүндизиң довамында өйлеринден екеҗе гезек хем чыкмады. Тәҗигүл от билен ялның арасында яшаярды. Башыны нирә урҗагыны, дердини киме дийҗегини билмейәрди. Ине, җеллат ялы газаплы әри гелер. Онуң өңүнде нәхили дурмалы? Оңа нәме җогап бермели? Хей, гыз оглан хем гиҗесине өйүне доланып гелмезми? Бейле ягдай илде-гүнде гөрлүп эшидилен зат дәлдир. Дат мениң гүнүме...»

Гыз дура-бара бу этмишиниң өрән айылганч затдыгына гөзүни етирди. Оны-да какасының гелмезиниң өң янында ховсала гаплап башлады.

Эдилен эгрилигиң бир ерден бөвсүп чыкышы ялы, Айбөлегиң сырыда өңки сырлыгында галмады. Ондан ол эшитди, ол башга бирине гүррүң берди, башга бири ене бирине айтды. «Ярнепесиң гызы гиҗесине өйлерине гелмән, нирелердедир ятып-туруп йөрйәрмиш...» диен гүррүңлер кичиҗик район меркезиниң көп өйлеринде гайталанярды. Бу хабардан диңе Ярнепесиң өзи хабарсызды. Оңа бу барада айтмага хич ким йүрек эдип билмейәрди.

«Гавуны бишен бадына ёлмалы. Болмаса ол чүйрәр. Онсоң оны хич ким иймез» дийип, Ярнепес гиҗелер укусындан оянярды. Эмма нәче пелсепе сатса-да алач ёкды. Ярнепес галың алмаг-а бейледе дурсун, Айбөлеги алан адама ассырынлык билен ислән задыны бермәге-де разы боларлык дереҗесине гелип етипди.

Ине, бирден «худай берсе гулуна, гетирип тояр ёлуна» дийлени болды. Меркез Ярнепесиң гарамагына йигрими яшлы, билимли, гөрмегей йигит Оразмырат Сары оглуны сатыҗы, тайяр эшиклер бөлүминиң мүдири эдип иберди. Оразмырат геленден Ярнепесиң аты чыкан ялы болды. Онуң гулагына: «Ине, саңа тайяр гиев» диен сес эшидилен ялы болды. Эмма Ярнепес ичиндәки сыры сакламагы башарярды. Шонуң үчин-де универмагың мүдири тәзе ишгәри өрән совук гаршылады. Оны эсгермезлиги, оңа бармың-ёкмуң диймезлиги йүрегине дүвди. Яш, яңы гелен ишгәре берилмели көмеги-де хер хили бахана тапып бермеди, я-да бермеги ыза тесдирди. Онуң билен гүрлешенде-де өрән улумсы, гөвниетмезлик билен гүрлешди. «Гой, етмезчилигиң нәхилидигини гөрсүн, соң мениң бай дурмушымың гадырыны

билер ялы» дийип, шунуң билен бир хатарда-да Оразмырадың сыйындан берк япышып пикир этди.

«Мениң пикиримче, инди-де бир чен болан болса герек мундан аңры гынасам, билип болмаз, яш огландыр, бир гүн чемеданыны гөтерип, Ашгабатдан чыкаймасын. Онсоң мен гиевсиз галарын» дийип горкды-да, элини чермәп ише гиришди...

МАСЛАХАТ

Агшам сагат алта голайлашанда, Ярнепесиң өйүниң ичинде гөк гүбүрдәп, йылдырым чакян ялы, әпет түвелей туран ялы бир ягдай эмеле гелди. Хортап Тәжигүл тов берлен оюнҗак ялы болуп, йүзүниң угруна ылгаярды. Җайларың ичини сүпүрйәрди, кечелериң үстүне гылы гырылмадык халылары гетирип дүшейәрди. Оларың үстүнден дүшекче язярды. Дүшекчәниң ики тарапына-да икиден-үчден яссык ташлаярды. Улы легени гапының агзында гоюп, онуң ичини мылайым йылы сувдан долдурярды. Ики үч саны йылы сувлы күндиги легениң голайында гоюп, тәзеҗе эл-йүз сүпүрилйән яглык гетирйәрди. Бу ишлериң арасында-да ашхана ылгап, газың үстүндәки лакырдап дуран чекдирмеден, буга ятырылан палавдан хабар тутярды.

Айбөлек адам бойлы йүз гөрүлйән айнаның өңүнде отурып, гара галам билен гашларыны безейәрди. Соңра бу ишлерини гутарып, шу гүнки гетирилен гоңур хем-де гара, белент өкҗели көвүшлерини гейип гөрмәге башлады Ол вагтал-вагтал, хич зада етишип билмән тара дере батып йөрен эҗесине йүзленип:

— Эҗе, көвүшлеримиң гоңры говумы, гарасы? — дийип, сораярды.

Тәжигүл бичәре ондан-оңа ылгап йөршүне:

— Икисем говы, икисем! — дийип, өзүни зорлап йылгырян болярды.

Сагат алты болды.

Дервезәниң өңүнден машының сеси эшидилди.

Тәжигүл горкан чага ялы йыгрылды:

— Ана, гелди. Ана гелди... Соңра Ярнепесиң өзи гелендигини билдирмек үчин дервезәниң ич йүзүнде үсгүренини эшидип, ылгап барып, онуң өңүнде гапыны ачды.

Тегелек галың йүзли, сакгалы яңыҗа сырылан, гара мурты ялдырап дуран, келлеси кичиҗик, аяклары инче, гарны улы, ортадан ёкаррак бойлы, даяв Ярнепес дабара билен ичери гирди. Тәжигүл өңкүден-де бетер йыгрылып, бир чете чекилди.

— Ханы, мениң оглум? Ханы, мениң екеҗе оглум? — дийип, Ярнепес хич киме йүзленмән, элиндәки кагызларыны столуң үстүне оклады.

— Кака, мен мунда! Гел, бәри, мениң хайсы көвшүм овадан... Ярнепес гызының отагына гирип, ишигиң янындакы кичиҗик, музейиңки ялы таңңа отургыҗа агыр гөвресини гойберди.

— Ханы, гызым, гөркез көвүшлериңи.

Айбөлек көвүшлериниң бирини гейип, халының үстүнде овлак ялыжак бөкжекледи. Соңра бейлекисини гейип шейтди.

— Әлленәме, әлленәме, гызым. Несип этсин. Эй, мениң гызым гызларың солтаныдыр. Бейле көвүшлер сенден башга хич гызың аягына деген дәлдир. Бу көвүшлер диңе саңа лайыкдыр.

Соңра ол ят адам ялы болуп, бир четде шол өңкүси ялы йыгрылып дуран Тәжигүлиң йүзүне серетди:

— Чыкар, булары.

Тәжигүл ылгап гелип, Ярнепесиң көвүшлерине япышды. Олары гөйә эриниң аягы яралы ялы, эмай билен, усуллык билен чыкарды. Соңра онуң жорапларыны чыкарды. Ярнепесиң балакларының агзыны дызына ченли чермәп, йылы сувлы легени онуң янына гетирип гойды. Ярнепес ховлукман, улумсылык билен аякларыны йылы сувлы легене салды. Тәжигүл онуң аякларыны ювуп башлады. Шу арада ене бир леген гетирип, күндүкдәки сувлары-да оңа гуйды. Соңра эриниң элине яглык берип, хапа сувлы легенлери еке-екеден дашары әкитди. Ярнепес соңкы гетирилен сув билен эл йүзүни ювды. Шейдип, баш ужуна үч яссык, аяк ужуна ики яссык ташланан дүшекчәниң үстүне гечип, йөришден гелен Жүнейит хан ялы болуп, аграс гышарды.

— Эй, мениң Айдан бөлүнип гачанжам. Ханы, ишиңи гутарып гел, бәри. Чай ичели. Гүрлешели. Сениң билен бир оңат гүррүңим хем бар...

Гыз, соңкы сөз гулагына дегенде үркен марал ялы болуп, гөз билен гулага дөнди-де, өз отагының гапысында пейда болды:

— Нәме түррүң, кака жан? Айтсана, говы гүррүңми?

— Айдарын, айдарын, оглум, гыссанма. Йөне, тизрәк гел-де, мениң гашымда отур. Бу гүнки эдилжек гүррүңиң түррүң кеми ёкдур.

Аталы-гызың бар пикири эр хакда боланы үчин Айбөлек, какасы үйтгешигрәк бир зат дийсе, бирини тапайдымыка дийип, бегенжинден хөкман оны шол угра ёрарды.

Эмма Ярнепесиң бу гүнки вада берйән гүррүңи догрудан-да эр хакындады.

Кәселере чай гуйландан соң, Ярнепес Тәжигүле бир гезек манысыз назар салды-да, бар умыдыны, арзувыны репиде ялы йүзүнде жемләп, Айбөлеге серетди.

— Гызым, артист болуп ойнамалы вагтың гелди.

Айбөлек-де, Тәжигүл-де умыт билен онуң агзына серетдилер. Ярнепес йылгырып довам этди:

— Бизе йигрими яшлы, гөрмегей, ылымлы бир йигит ише гелди. Ашгабатдакы сөвда техникумыны гутарандан соң, оны сатыжы хем-де тайяр геймлер бөлүминиң мүдири эдип, бизе иберипдирлер. Йигидиң гарыплыкдан башга кем ери ёк.

Баржак эриниң нәхили адам болмалыдыгы барадакы өңки пикиринден бир эййәм эл төтерен Айбөлек:

— Кака жан, сениң башың саг болса, гарыплык хич-ле — дийип пикир йөретди.

Тәжигүлиң хениз өңки оваданлыгыны бүтинлей йитирмедик нурана йүзи аталы-гызың бу сөзлериниң довамында хер минутда үйтгәп дурярды. Ол хем бегенйәрди, хем йылгырярды, хем-де иш гызза-гызза геленде, Айбөлегиң утанчлы сыры ачылармыка дийип горкярды.

Ярнепес өңки әхеңи билен довам этди:

— Хава, ол йигидиң гарыплыкдан башга айбы ёк. Догры айдярсың, гызым, бизиң янымызда гарыплык айып хем дүзедип болмаз ялы зат дәл. Биз оны деррев ём-ёк эдерис.

Айбөлек ере бакып гызарды:

— Бе-е, кака, өзи телпеги гышаран-а дәлдир-дә? — дийип сорады, ашаклык билен әҗесиниң йүзүне бакды. Тәжигүлиң гашлары чытылды.

Ярнепес бу барада шейле дийди:

— Мен ондан гелен бадына машгалаңы гөчүрип гетирмәге хачан гитмекчи боляң? — дийип, сорамак билен җаныμы барладым. Ол мүйнли ялы түлди-де: «Яшулы, менде машгала нәме ишлесин» дийди. Диймек, хемме зат ерли-еринде. Ислесеңем шу затлары шулар ялы эдип, догры гетирип болмазды. Инди диңе ол гушы тутуп, капаса салмаклык галяр. Гызым, бу иш хем өзүңе, диңе өзүңе баглы.

Отуранларың хеммеси пикире гитди.

Дымышманы Ярнепес бозды:

— Гызым, ата болуп, өз гызына шу затлар барада айдып отурмак, элбетде, мениң үчин гелшиксиз. Мен мунуң шейледигини гаты говы билйәрин. Эмма йигрими яшап, сениң-де бейдип, еке гезип йөрмәң хич зада меңземейәр. Бу ондан-да гелшиксиз. Шонуң үчин-де, герек дереги йыкыпдыр дийлиши ялы, мен саңа айтмалы болярын. Бу ерде ят адам ёк, гел, эгри отурып, догры сөзлешели. Юрдунда гөзден дүшенлер багты дашардан гөзлемели болярлар. Пикир эдип отурсам, биз ине, шейле адамларың хатарына гечип барярыс. Эгер бу ягдай ене бир йыл довам этсе, догрудан-да, онда биз юрды терк этмели боларыс. Башга районлара гөчүп гидип, сениң багтыңы шол ерлерден гөзлемели боларыс. Бу гаты агыр болар. Шонуң үчин-де хер эдип, хесип эдип, эмма сыпайычылыгы элден бермән, бу мүмкинчиликден пейдаланмак герек.

Гүррүңиң довамында өзүне екеже гезек сала салынмадык Тәжигүл:

— Какаң догры айдяр, гызым — дийип, гапдалдан ат гошды.

Айбөлек эййәм иши битди хасап эден ялы бир ягдая дүшди:

— Кака, мен инди нәме этмели?

— Нәме этмекден худай сакласын, гызым. Этмели иш белли: оны, элини, аягыны даңып, өзүңе есир этмели. Магазинде көпрәк бар. Хер баранда тәзе гейим гейип бар. Алтын йүзүклериңи дакын. Билезиклериңи гезеклешдирип дакын. Оңат көвүшле-

риңи көйнегине лайык эдип гейин. Безен. Яныңа-да таныш гызларындан Бибигүл ялы бетгелшигрәк бирини ал. Онуң бетгелишиклиги-де сениң гөркүңи артдырар. Шулар ялы затлары өзүң ойлап тапыбермели велин, нәме үчиндир гарры атаңы азара гоюп отырсың.

Хер демде бир дүрли көйнек гейнип, илиң гөзүне гөрүнмеги, көчә чыкмагы халаян Айбөлегиң гөкдәки дилеги ерде ховушды. Ол гоп берлен ялы болуп, еринден турды-да, какасының бойнундан япышды:

— Боляр, кака жан, мен хөкман шейдерин. Кака жан, сениң шу келләң ялы келле башга адамда-да бармыка? — дийип, Айбөлек какасының замча ялы келлесини багрына басды.

Ярнепес гызының бу сөзүне хондан бәрси болды:

— Келле кеми ёкдур-ла...

Хениз тутулмадык гушы үтмек меселеси Тәжигүли агыр аладаның ашагында гойды:

— Хернә оңлусы болсун-да гараз... Ене бир масгарачылыгың үстүнден элтип, йигидиң өзи-де районындан ёк болаймабилсе ягшыдыр.

Ярнепес Тәжигүлүң йүзүне-де серетмеди, сөзүне «хә»-де бермеди. Эмма онуң пикирине жогап берди:

— Онуң гидере ери бармы? Диши чагалар өйүниң чөреги билен чыкыпдыр. Доган обасының хайсы районындадыгыны-да биленок. Мениң ченим чен болса, оны бизе хут худайың өзи ёллаяндыр. Мен-ә шейле чак эдйәрин. Башга хили болмагы мүмкин дәл.

Тәжигүл:

— Айданың гелсин. Агзыңдан худай эшитсин — дийип, элини гөзүне етирди.

Бу сөзлерден соң Айбөлек гөгүң еднижи гатына чыкды. Ол гуш болуп, учайжак болярды.

Ярнепес Тәжигүле серетмән:

— Нахар гетир — дийди.

Тәжигүл еңиллик билен туруп гитди.

Ярнепес гызының башындан сыпалап:

— Гызым, мениң саңа ене бир табшырыгым бар — дийди.— Магазине бараныңда сен, мениң гызымдыгыңы оңа билдирәйме. Тиз вагтда оны өе, мыхманчылыга чагырарыс. Гой, шонда билип галсын.

— Башга бири айдайса?

— Хич ким айтмаз.

— Боляр, кака жан, боляр.

Нахар гетирилди. Бу өйүң адаты боюнча орта чүйше чыкарылмады. Йөне Тәжигүл долы бир стакан арак гетирип, эриниң өңүнде гойды.

Өйүң ичи бахар гөрнүшине гирди. Гөвүнлер гөтерилди. Нахардан соң ене-де чай ичдилер. Телевизора серетдилер. Соңра әр-аял өз отагларына ятмага гитди.

Хыялы гөк йүзүне учан, пикири чар тарапа ат салян, дамарларындакы ганлары дыңзап жошян, гөтеримли Айбөлек хем ятмак үчин өз отагына барды. Эмма онуң хәзирки ягдайына дүшен адамының укы барада пикир этмеги-де мүмкин дәлди. Шонуң үчин-де Айбөлек уклажак болуп, бир сагатлап гүн барыны гөренден соң еринден турды. Төрдәки үсти-үстүне гойлан хашамлы чемеданларындан бирини гетирип полуң үстүнде тоюп ачды. Бу чемеданың ичинде отуза голай дүрли реңкдәки, гыммат бахалы көйнек барды. Айбөлек булары еке-екеден гейип чыкарып башлады. Соңра ене бир чемеданы гетирип ачды-да, хер реңкдәки, хер пасондакы көвүшлериң хеммесини орта дөкди. Инди хер көйнеги геенде шоңа кыбапдаш көвүш сайлады. Ене бир чемеданы орта гетирди. Онуң ичиндәки йүпек яглыклары, касынкалары чыкарды. Соңра ички геймлер салнан чемеданы-да чыкарды. Жайың ичи долы манысында түйс универмага өврүлди. Айбөлек, бу затлары гейип-чыкарып, гейип-чыкарып, бу иш билен гиже сагат дөрде ченли мешгул болды. Соңра алтын йүзүклере, халкалара, халкажыклара, билезиклере, сагатжыклара нобат етди. Булары сайламаклык, хайсыны хачан дакынмалыдыгыны белли эдип гоймаклык хем ики сагада голай вагт алды. Ол даңдан сагат алтыда бу ишлерден өлер ялы ядап, дүшегине гечди. Ики сагада голай оңат уклады. Шондан соңра туруп, бир сагатлап ювунды. Ики кәсе чай билен ят чалнан бир дөвүм чөрек ийип, бир гылдан безенип, чыкып гитди. Бойдашының өйүне барып, оны-да ызына тиркәп, универмага тарап әдим урды. Мундан өңинчә бойдашының өңүнде өзүниң гейнишини гөркезип, ене бир сагат дурупды.

Онуң универмага гелип гириши эййәм бизиң окыжыларымыза мәлимдир. Ол бу ерде өз этмели ишлерини гижеси билен ятман, гейим гейип чыкарып йөршүне долусы билен пикиринде айлап чыкыпды. Хер әдимини нәхили басжагыны, хер сөзи нәхили эдип айтжагыны, зат гөркезйән киши болуп, хайсы элини нәхили узатжагыны... йүз гөрүлйән айнаның өңүнде дуруп, репетиция эдип чыкыпды.

Онуң гижеси билен чекен зәхмети пуја чыкмады. Илки душушыкда Оразмырады бүтинлей есир этди, онуң гүндизини-гижесини элинден алып өз янына гечирди. Йүрегини дөшүнден согруп алып, өзүниң әлемгошар ялы дүрли реңкли, хашамлы сумкасына салып гитди.

Айбөлегиң шол гүнүң эртеси магазине гижә галып гелмегиниң хем өз манысы барды. Айбөлек бойдашына Оразмырада билдирмән, магазиниң дашындан сынлап гайтмагы табшырды. Бойдашы бу иши өрән уссатлык билен ерине етирди. Хер гезек магазине барып геленде, ол ердәки ягдайы эдил өз болшы ялы эдип суратландырды:

— Онуң гөзлери ёлда.

— Тизрәк бармасаң болжак дәл.

— Ол айнагапыдан гөзүни айранок. Тас мени гөрүпди.
— Ол инди сениң есириң.
— Онуң тизрәк халына етиш...

ДУРДЫ ГӨНИ

Айбөлек билен болан икинжи душушык Оразмырадың депесинден басып дуран атыр йүки аз кем еңледен ялы болды. Үстүнден басып дуран мүң саны керпижиң бәш-он санысыны айырды. Оразмырат тызың адыны, магазинлери айланмагы говы гөрйәндигини, кә вагтларда районың медениет көшгүне баряндыгыны, көчеде тезмеклиги ончаклы халамаяндыгыны, бойдашы Бибигүли эхли гызлардан говы гөрйәндигини онуң өз агзындан эшидип билди. Оразмырадың ене-де кән затлары билеси гелйәрди. Бу гыз барада кән маглуматлар аласы гелйәрди. Арман, Айбөлек ёкаркыжа маглуматлары беренден соң, серхеди бу гезекликче долы суратда япды. Шулардан не анры не бәри бир әдим гечмек хем гадаган болды.

Боюн болмакдан башга алач галмады.

Оразмырат: «ене-де сандык!» дийип, хырчыны дишләп, башыны яйкап, кичижик отагының гапысыны ачды. Гапы ачыланбада жайың ичиниң дымык, аграс ховасы йүзүне урды. Учжак гуш ялы болуп, столуң тапдалындакы отургычда отурды. «Эдил ичиңи якайын диен ялы, ол гелен вагты алыжыдан үстүмиң долы болайшыны. Адамларам бир хили. Гөйә башга вагт тапмадык ялы. Бир неме сылашыклырак болаймалы вели, эденоклар-да... Эгер шейле болмадык болса, мен онуң фамилиясыны-да, өйлериниң ниредедигини-де сорап билердим. Ичигар, хич зада вагт болмады. Мен ене-де элимдәки шуңкар тушуумы учурдым. Хава, айдымларда айдылышы ялы: «агалар мен шуңкар тушум учурдым, саг элимден сол элиме алянчам». Инди ол хачан доланып гелеркә?

Бир салымдан шейле ажайып лириканың ерини гөдек ыкдысады меселелер эеледи. «Инди онуң ызына дүшмели болар. Хич болманда онуң гейнишиниң ярсыча гейинмели болар. Бу шейле. Ханы, пул? Ханы, онуң гапдалында гезенде утанмаз ялы оңат гейим? Догрусыны айтсаң, мениң алянжа пулум билен, онуң ялы иң гөзел, бай гызың голайына-да барып болмаз. Ол мениң бу гарыплыгыма түлер. Догры, онуң мениң йүзүме гарап гүлмезлиги мүмкин. Эмма өз яныңдан түлер. Мен ойнатты боларын. Нәме этмели? Ойнатгы болса, адамың иң соңкы барып етйән дережесидир. Мениң ялы ерден еке чыкан ёк. Мен пахырда не доган бар, не гарындаш. Шейле вагтларда оларың герекдигини дийсене Ине, саңа чыкгынсыз ягдай. Ханы, Оразмырат хан, чыкалгаң болса тап-да...»

Оразмырат кынлык билен бир чәйнек чай гайнатды. Чәйнеги демләп басырандан соң стол билен диварың арасындакы китап

эҗесини сынлады. Китап текҗеси-де Оразмырадың өзи ялы ярыпды. Максим Горькиниң ики томлугы, Мопассаның, Ремаркың, Леоновың, Фединиң, Эмиль Золяның херсиниң бир китабы барды. Булардан хем башга дөрт-бәш саны гошгулар ыгындысы..., Вессалам. Буларың көпуси бирнәче гезек окалыпды. Догры, окалмадыгы хем барды. Оразмырат Мопассаның «Өлүмден-де гүйчли» диен романыны ачды. Оны гөвүнли-гөвүнсиз окамага тиришди. Ене-де гыз... Ене-де эҗеси... Ене-де габанҗаңлык... Элбетде, мунуң өзи шол дурмуш диен затдыр-да. Бизиң арамызда-да габанҗаңлык башланармыка? Гең зат, бизиң арамыздакы габанҗаңлык нәхили боларка? Нәхили акым билен акарка? Меселем алып гөрели: эгер Айбөлек мениң йанымда дурка, бирден башга бириниң йүзүне гүлүп бакса, ол нәхили боларка? Мен муңа нәхили гараркам. Җанлы адам гүлерем, дегшерем. Бу шейле вели, йөне мен бу ягдая чыдап билмерин. Ол диңе мениң йүзүме гүлүп бакмалы болар. Мен бу затларың хеммесиниң өңүнден онуң бойнуна гоярын. Ха! Ха! Мен нирелере барып етдим, хав! Айбөлек нире, мен нире, габанҗаңлык нире. Вах, ол дережелере бир етип болсады».

Чай ичйәрди. Окаярды. Шейдип хем ириздириҗи пикирлери башдан ковмага чалышярды. Гапы какылды. Бейле зада гарашмадык Оразмырат бөкүп аяк үстүне галды. Ол шейле бир нәбеллин аладаның ашагында галды вели, гапа тарап угранда гөзлери хапасындан чыкайын дийййәрди, йүреги бөке-бөке агзына голайлашыпды. Ол муны йүрегиниң чуңнур ерлеринде Айбөлекдир дийип чак этди. Эмма «Мүмкин дәл! Мүмкин дәл!» дийип, гапыны ачды. Гапының агзында илки билен Дурды гөниниң өңе чыкып дуран эңеги гөрүнди. Соңра Оразмырадың гөзи ресторан директорының гыралары эплем-эплем гөк шляпасына дүшди.

Дурды гөни:

— Гургун отуранмысың, иним? — дийип, ичери гирди. Оразмырат саламлашып дурка, чыраның ягтысында Дурды гөниниң гөзлерине серетди. Онуң гөзлери өңкүси ялы гызылды.

Оразмырат чала таншының геленине бегенди. Инди гүррүңе гызышып, аз вагтлык хем болса атыр пикирлерден дынмак мүмкинди.

Дурды гөни шляпасыны чыкарман, столуң гапдалындакы отургычда җайлашды.

— Яшулы, хош гелдиңиз. Ятлап гелениңиз үчин саг болуң — дийип, Оразмырат ёлдаш тапынанына йүрекден бегенмек билен айтды. Чай гоймак үчин чәйнеге япышды. Дурды гөни чай гайнадылян чәйнегиң җүрүннигинден тутды:

— Мен чаям ичдим, чөрегем ийдим. Мениң үчин болса, асла, азара галма. Ине, шунда чай бар ялы-ла? Шундан бир кәсе берсең болар.

— Ол совукдыр, яшулы.

— Совук чайыңам өз кейпи бардыр, иним. Ханы, отур.

Оразмырат отурандан соң Дурды гөнининң якымлы, өзүне чекижи сеси кичижик жайың ичини яңландырып уграды.

— Иним, гелелиң бәри хабарам тутуп билмедик. Элбетде гөвнүңе гетирмерсиң-дә. Иш, алада көп боляр. Еке болярын. Догрусыны айтсам ресторан директорына азындан бәш саны орунбасар, еди саны көмекчи герек. Эмма бу зерур штатларың бирини-де бермейәрлер. Онсоң хеммесини өзүң этмели боляр. Мен-ә бар, шейле экеним. Сениң өзүңем гара салаяйын диймейәрсиң. Мен-ә сени ресторандан нахарланармыкаң диййип умыт эдйәрдим. Олам болмады. Ише яңы башлан огландыр, ресторандан нахарланмага гурбы чатян дәлдир диййип, сонра пикир этдим.

Дердиниң гозгаланлыгы үчин Оразмырат Дурды гөнининң соңкы сөзүни өзүнден ыгтыярсыз:

— Догры — диййип тассыклады. Эмма вели шейле эденине утанды. Чым-гызыл болды. Оны сынлап отуран Дурды гөни деррев онуң дадына етишди:

— Өзүмизем шейледик, сениң ялыкак. Хич вагт гыссанмагын, иним. Түркмен гошы бара дүзелер дийленидир. Өңкүлер бир зады билмән айтмандырлар. Хә диймәнкәң ёла дүшер гидерсиң. Ишлериңем дүзелер. Дурмушыңам ягшыланар. Асла, гайгы этме.

«Бә-эй, бу яшулының гиң гөврүмлидигини. Шу вагт мениң ягдайымда болсаң-а башга хили гүрләрдиң» диййип, Оразмырат ичинден пикир этди-де, дашындан:

— Хава-ла, хеммесининң бир алажы болар-ла — дийди. Йөне, бу сөзлерине онуң өзи ынанмады.

Дурды гөни:

— Ине, бу сөзүң гоч йигидиң дийәйжек сөзи. Шейдип, хер эдимиңи ынам билен этлегин. Ынам диен зат көп зада дегйәндир. — диййип, Оразмырадың өз сөзлерине болан ынамыны беркитмек максады билен айтды.

Сонра:

— Ханы, өз ягдайларыңдан гүррүң бер. Ишлер ничик? Өвренишйәрмиң? Бир бада агыррак дегйән болмагы-да мүмкин.

Оразмырат ашак бакып, Мопассаның китабының сахабыны сыпалап отуршына: «Муңа нәме җогап берсемкәм? Хемме зады-ха болшы ялы айдып болмаз. Бейтсем бу яшулы маңа еңилкелле экен бу йигит диер» диййип, бир салым дымандан соң:

— Яман дәл. Иш билен өвренишйәрин. Тапан жайымам шу. Соңуны гөрүберйәрис-дә...— дийди.

Онуң сөзүни үнс билен диңлән Дурды гөни шейле дийди:

— Сен бир вагт кичижик салланчага-да сыгярдың. Инди гөр, өзбашыңа жайың бар. Бирнәче вагт гечер, ховлукма, улы машгалалам боларсың. Диңе ак йүрек билен ишлемек герек.

— Максат-ха шейледир, агам.

— Максадыңа етгейсиң, иним.

Оразмырат ичинден: «агзыңдан худай эшитсин» дийди.

— Инди, иним, мениң хабарымы ал — дийип, Дурды гөни чилим отлады.

— Айдып отуруң, яшулы. Мен сизиң әхли хызматыңыза тайяр. Сизе көмегим етҗек болса, мен шат. Башым билен йөрәп йдерин.

Дурды гөни яг сорян ялы, чилимиң түссесини бирки гезек леззет билен ювутды-да:

— Иним, сениң бош вагтың болярмы? — дийип сорады.

Оразмырат онуң йүзүне сораглы серетди:

— Дынч гүнлерим бар. Хер гүнем агшам едиден соң бош. Гараз, бош вагтдан кән задым ёк.

— Гаты говы — дийип, Дурды гөни ашак бакып, бир салым пикир этди. Соңра Оразмырадың йүзүне гөни бакып, сөзүни довам этди: — Бизе бир саны көмекчи бухгалтер герек. Баш бухгалтеримизиң өзи алты айдан пенсия чыкяр. Эгер мейлиң болса, мен шу иши дүзедейин. Йөне, өңүнден айдайын, горкма, иш кән дәл. Алты айдан соң бухгалтерлиги өзүң алып барарсың. Ол иш хем кын дәл. Агшамларына ишләрсиң. Иш көп болуп, етишмедик гүнүң дынч гүнлериң бирки сагат ишләрсиң. Гүнде үч вагт нахар. Хәзирликче алтмыш манат айлык. Мен-ә, иним, сен шу ише гөвнәрмикәң дийип чак этдим. Агшамларына бош отураныңдан гүйменҗели болзның говудыр. Онсоңам айлыгың гейим-геҗим алмагыңа галар. Яш йигитсиң, гейинмегем герекдир, безенмегем...

Бирбада Оразмырадың бегенҗи йүрегине сыгмаҗак ялы болды. Ол еринден бөкүп туруп, Дурды гөнийиң эдил алкымына гелди:

— Мен сизден өрән миннетдар, яшулы. Мениң ягдайымдакы адама бейле көмеги диңе атасы эдип билер. Мен хер гиҗе даңдана ченли отурып ишлемелем болса ишләрин. Сизиң ишиңизи түйс гөвнүңизе ярар ялы эдип, ерине етиререрин.

Ол бу сөзлери шейле бир ынам, хормат билен айтды велиң, Дурды гөнийиң гарры йүреги-де сарсып гитди.

Ол йигидиң әхенинде, онуң сөзлерине җогап берди:

— Мен сени илки гөрен бадыма халадым. Пәхимли, асыллы йигит экениң. Илки шоңа бир айдып гөрейин дийип, гелшим шу. Себәби танамасаң шейле боляр. Сени болса бир гөренимден танадым.

— Саг болуң, саг болуң, яшулы. Мен өрән миннетдар.

Оразмырат ерине гечип отурандан кимем болса бириси онуң гапдалына дүртүп гойберен ялы болды. «Вах, мен нәдәйдим? Айбөлек билен ара сазлашса, онуң билен агшамларына гезмелем-ә болар. Ханы, онсоң оңа вагт галярмы? Ол бир ере гел диер. Мен ол вагты ишде болмалы боларын. Барып билмерин. Ол өйкеләп гидер. Бу ишимиз-ә болан дәлдир».

Оразмырадың бирден пикире гидип, болуп отурышыны гөрен Дурды гөни йылгырды:

— Мен сениң хәзир бирден рухдан дүшүп, пикире гиденилиңин себәбини айдайынмы?

Оразмырадам өз гезегинде йылгырды:

— Айдың, яшулы.

— Гезмәге вагт тапдырмаз дийип горкдуң.

Оразмырат гең галып, гөзүни гиңден ачды:

— Гаты догры. Муны нәхили билдиңиз?

— Оны билмек кынмы нәме? Меңем бир вагтлар сениң яшыны башымдан гечирипдим. Онданам горкма. Онуңам бир алажы болар.

— Саг болуң, яшулы.

Дурды гөни илки сагадына серетди. Соңра:

— Инди мен турайын — дийип, горжанды.— Йөне сенден башга-да бир хайышым бар.

— Айдың, яшулы.

— Эртир ишиңден чыкып, өе гел. Бир азажык иллериң эдиши ялы бизем отуралы. Болярмы?

Оразмырат кынлык билен жогап берди:

— Саг болуң, яшулы, йөне... мен чекинйән-дә.

— Ондан гүррүң болмаз, иним. Сен нәме утанар ялы улугызмы?

Дурды гөни гапа етиберенде, Оразмырат оны саклады:

— Яшулы, гүнде үч вагт нахар диййәңиз вели, мен бейдип билмезмикәм диййәрин. Себәби гүндиз ишлемән, мен ничик эдип нахар иймәге барайын? Сизиң ишгәрлериңизиң янында утанч болар. Йөне агшам нахарыны берсеңиз болар. Мен гүндизлерине колбаса зат билен мыдар эдерин.

Йигидиң бу сөзлерине Дурды гөни кеспитли жогап берди:

— Чага ялы болмазлар. Сениң адыңа, абрайыңа шикес етирҗек иши Дурды гөни этмез. Бизиң кәрханамызың кануны шейле. Кануны ищден хич вагт утанмалы дәлдир.

Дурды гөнини уградып геленден соң, Оразмырадың гөзүне кичижик жайың әхмиети-де, манысы-да, артан ялы болуп гөрүнди. Догрудан-да Дурды гөниниң теклиби, табшырҗак болян иши ылайта-да шу вагтлар Оразмырада хова билен сув ялы зерурды. Өңки сегсен манат бирден йүз кырк манада етди-дебурберди. Нахар үчин болса индиден бейләк бир көпүк хем харчламалы дәл. «Йүз кырк манады акыллы совсам, сәхел вагтың ичинде мениң көп ишлерим дүзелер. Мен гейимем эдинип билерин. Айбөлек билен утанман гезеленч этмек дережесине-де етип билерин...».

Ол шу затлара шейле бир бегенди вели, гиҗеси билен гөзлерине укы гелмеди. Уклаҗак болуп, аңры өврүлди, бәри өврүлди, болмады. Соңра чыраны якып, Мопассаны окап башлады. Шу окап ятышына ир сагат дөртлерде иркилди. Ишиң башламагына ярым сагат галанда оянды. Зордан ювунмага етишди. Ише тарап ылгады.

Эртир чай, чөрек иймән ише гелендигине гарамаздан Оразмырадың сүңңи еңилди, гөвни шатды, рухы белентди. Ишлейшине гөз илмейәрди. Шонуң билен бирликде-де гөзи гапыдады. Айбөлек бу гүн хем магазине гелҗекдигини дүйн геленде сыздырыпды. Йөне хачан гелҗекдигини белли этмәнди. Иш көпди, алыҗы хүмер-хүмерди. Оразмырат олары ызлы-ызына ичери гойберйәрди. Костюм, көйнек-балак, көйнек, башга затлары сайлашдырып алмага олара көмек эдйәрди. Алыҗылар шейле көп гелмек билен, хер гейими эрҗел сайламак билен Оразмырадың өзүне-де вагт гечирмәге көмек эдйәрдилер.

Айбөлек янындакы семиз, гелшиксиз гыз билен гүнортанкы нахардан соң магазин ачылан бадына гелди. Гапының янында ачыланы себәпли бу вагт магазиниң ичи бошды. Шол себәпли-де Оразмырат гызы магазиниң даш ишигине гелен бадына гөрди. Бу гезек гызы гөрмәге гөз герекди. Нагышлы яшыл махмал көйнек, хер хили гүллер билен безелен яшыл касынка, яшыл гашлы алтын йүзүклер... гызы гөк асмандан бөлүнип дүшен ялы эдип гөркезйәрди. Еңил херекетлерини, дим-дик эдип депесинде йыгнан сачыны, гара галам билен хүнәр эдилип беҗерилен гара гашларыны, хер демде ойнаклап, йылгырып дуран дүйпсүз гара гөзлерини-де бу затларың үстүне гошсаң, ол башга бир әлемден гелен эртекиң гөзелине чалым эдйәрди. Айбөлек йылгырып янына геленинде, Оразмырат ики эли билен стола берк япышып, зордан йыкылман сакланды.

Гыз бу гезек Оразмырада көне таныш ялы хабар гатды:

— Арман. Ядаяңызмы?

Оразмырат гамашан гөзлерини гырпылдадып, бәш-алты секунтдан соң зордан дилленди:

— Саг болуң, Айбөлек...

Гаты кән гүйч сарп эденден соң йүрегине даш баглады:

— Сизи гөрсем, әхли ядавлыгым шол бада зым-зыят болайяр.

Айбөлек гөз гашыны ойнадып, җорасының йүзүне серетди:

— Вий, бу огланың диййәнини...

Җорасы шол вагтың өзүнде көп манылы йылгырып, ашак бакды. Ене-де гамлы йылгырды.

Оразмырады от гысымлан ялы бир ягдай гаплап алды. «Мен мунуң гөвнүне дегәйдиммикәм? Бу ене-де гахар эдип өтәгитсе —...Бә-әй, менем гөдег-ов». Шейле дийип пикир этмек билен ол өтүнч сорамак үчин агзыны ачмакчы боланда, Айбөлек гөйә онуң пикирини йүзүнден окан ялы,

— Йөр, гайдалы — дийип, җорасының элинден тутды.

Оразмырат өрән оңайсыз ягдайда:

— Мен сизиң гөвнүңизе дегәйдим өйдйән? Эгер шейле болан болса мен сизден өтүнч сораярын — дийди.

Гыз хәзир өз ролуны уссатлык билен ерине етирйәрди. Ол дийсең овадан гашларыны чалаҗа чытан болды:

...ла...

...бу совуклыгы Оразмырады бузлы сувуң ичинде... ловурдап дуран одуң ичине атды:

...Багышлаң, Айбөлек. Багышлаң...

...бу сөзи, бу сөзлери айдандакы әхеңи Айбөлеге дийсе... ...ды. Гыз бу гүнки ерине етирмели ишлерини долусы билен... ...эрҗай этди. Шонуң үчин-де, өңки гөрнүшине гечди.

ГАРАШЫЛМАДЫК ЧАКЫЛЫК

Шейдип, Оразмырадың гүнлери иш билен, алада билен, кә шатлыкда, кә гамгынлыкда ызлы-ызына гечип башлады. Да... шындан середенинде бу гүнлер бири-бирине меңзеш болмалыды. Магазин. Ресторан. Өй. Мунуң өзи шейле ялыды. Хер гүн шол үч бурчлук гайталаныл дурярды.

Эмма иш йүзүнде, хакыкатда вели Оразмырадың хер гүнүниң мүң дүрли аладасы, йүз дүрли манысы барды. Онуң сөйгүси гышың гүнлерине меңзейәрди: гүн кәте гөрүнйәрди, кәте булутларың аңырсында гизленип, гөзден йитйәрди. Белли бир дережеси, тутарыгы, дуралгасы ёкды.

Айбөлек какасының табшыран ролуны кемини гоймаң ойнаярды. Эгер ол хакыкатдан-да артистка болан болса, ерине етирмек үчин оңа шу роль табшырылан болса, режиссёр оңа халк артисти диен ады бермели дийип, театрың дирекциясының өңүнде меселе гоярды.

Бир гүн Оразмырат ресторандакы ишини гутарып, өйүне гелйәркә агшамара медениет көшгүниң өңүнден гечди. Шол вагт хем ол Айбөлек билен семиз бойдашының клубың гапысындан чыкып гелйәнлерини гөрди. Йигит гүндизиң гүни Ай гөрен ялы болуп, гең галмакдан яңа агзыны ачды. Гызың ёлунда дурды. Айбөлек гелшине гөз астындан середип, өнде дуран гараның Оразмыратдыгыны анык танады. Эмма танамадыксыран болуп, онуң деңине геленде жорасыны гыссады:

— Чалтрак йөр. Гиҗә галдык. Эҗем билен какам мени ере сокарлар.

Оразмырат гызларың ылгап, бирден араны ачаймакларындан горкды-да:

— Айбөлек, бу сизми? — дийип, сесини сандырадып сорады.

— Хи-ви, ишим гайтды. Сизем бу ердемидиңиз? Биз гыссанярыс. Кино гаты узак экен. Өйде кәййәрлер. Гиҗә галдык...

Оразмырат дилегчи ялы болуп, гызың өңүнде бойнуны бурды:

— Көчелер гараңкы. Ёлларам ончаклы текиз дәл. Мен сизи өйүңизе әлтип гайдыберейин?

Айбөлек өр-гөкден гелен киши болды:

— Ёг-ей, гояверин. Эййәм эҗем билен какам гаршымыздан гелйәндирлер. Олар гөрерлер. Ёк, ёк, саг болуң.

Оразмырат ики элиниң бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип, зарын сөзледи:

— Эртир бери магазине гелермисиңиз?

Айбөлек йөрэп баршына келлесини чалаҗа сага өврүп:

— Гелерис, гелерис — дийди.

Гүйзүң гараңкы гиҗеси Айбөлеги бир бөлеҗик ак кагыз ялы эдип, демине дартды. Оразмырат узак вагтлап, гызың гиден тарапына середип, садылла болуп дурды. Соңра ол тарапа гарап, гызларың ызындан йөрэп уграды. Эмма гызларың хүмүрдисини-де, эшитмеди, гараларыны-да гөрмеди. Олары ер ювдан ялыды. Ызына гайтды. Аяклары диенини этмейэрди. Оразмырат шейле шовсуз гутаран душушыга нэме-де болса бегенди. Себэби гызы гөрмеклик оңа ене бир гезек миессер этди. Ол шу вагтлара ченли диңе Айбөлеги хер хили геймимде, магазинде гөрмек билен, канагатланмалы болярды. Хер гөренде үч-дөрт агыз сөз алышмак билен оңмалы болярды.

Эмма хэзир, өйүне геленден соң, йигиди агыр пикирлер долап алды. Бейле-де бир зат болармы? Мен хачана ченли шейдип, шуҗагаз душушыклар, ики үч агыз сөз билен канагатланып гезмели? Хич бир душушыкда аркайын гүрлешип, ичими дөкүшип боланок. Я янында адам боляр, я-да өзи гыссанан болуп, чыкып гидйэр. Белки, онуң озалдан сөйшүп гелйэн оглангы бардыр? Белки, онуң билен хер гүн душушып, кейп чекйэндир? Онуң янындан гелйэркэ-де, ёлда магазине гирип, мени ойнаяндыр. Догрудан-да, оны мениң билен нэме багланышдыряр? Ол маңа хич хили сөзем беренок. Хич хили умыдам дөреденок. Онсоң, мен нэме эсасланып бейдип, янып-көйүп йөрүн? Ёк, бейле диймек нэдогры болар. Мен онуң өзүме бакышында көп маны гөрйэрин. Догрудан-да, онуң менде гөвни бар. Ёгсам хер гүн универмага гелмезди. Хер гүн тэзе-тэзе геймлер гейнип, дүрли-дүрли шай дакынып, элемгошар ялы мүң дүрли өвсүп, магазине, маңа гөрүнмэге гелмезди. Хер гүн дүйпсүз дерья ялы гөзлерини, сурат ялы гашларыны ойнадып, маңа серетмезди. Бу затларың йөне ерден болмагы мүмкин дэл. Бу затларың ашагында дагың дашы ялы мэхнет пикирлер ятыр. Шейле болян болса, онда нэме, бу ишлерде хич хили өңе гидишлик ёк? Бир эдим хем өңе эдиленок. Шол башкы ягдай хенизем довам эдип дур?

Оразмырадың гыза болан сөйгүсини, бу сөйгиниң гүнсайын өсүшини хич зат билен деңэр ялы дэлди. Шонуң үчин-де хэзир, шу алдым-бердимли минутларда, онуң хемме зады ягшылыга ёрасы гелди. Шейле хем этди. Өйленмек, ондан соңкы дурмуш барадакы пикирлер оны тэ гиҗэниң ярысына ченли гүймеди. Ол бу барадакы эхли ишлериң векиллигини Дурды гөнэ табшырмалы диен ялы җикме-җиклере ченли барып етди. Бу пикирлер оңа рахатлык берди, сүңңүни говшатды. Ол Айбөлеге душалы бэри биринҗи гезек гиҗе сагат бирден эртеси гүндиз он икэ ченли еке гезек оянман рахат уклады. Гүндиз сагат он

— Эй, ёк-ла...

Гызың бу совуклыты Оразмырады бузлы сувуң ичинден чыкарып, ловурдап дуран одуң ичине атды:

— Багышлаң, Айбөлек. Багышлаң...

Онуң бу сөзи, бу сөзлери айдандакы эхеңи Айбөлеге дийсең ярады. Гыз бу гүнки ерине етирмели ишлерини долусы билен бержай этди. Шонуң үчин-де, өңки гөрнүшине гечди.

ГАРАШЫЛМАДЫК ЧАКЫЛЫК

Шейдип, Оразмырадың гүнлери иш билен, алада билен, кә шатлыкда, кә гамгынлыкда ызлы-ызына гечип башлады. Дашындан середениңде бу гүнлер бири-бирине меңзеш болмалыды. Магазин. Ресторан. Өй. Мунуң өзи шейле ялыды. Хер гүн шол үч бурчлук гайталанып дурярды.

Эмма иш йүзүнде, хакыкатда вели Оразмырадың хер гүнүниң мүң дүрли аладасы, йүз дүрли манысы барды. Онуң сөйгүси гышың гүнлерине меңзейәрди: гүн кәте гөрүнйәрди, кәте булутларың аңырсында гизленип, гөзден йитйәрди. Белли бир дережеси, тутарыгы, дуралгасы ёкды.

Айбөлек какасының табшыран ролуны кемини гоймаң ойнаярды. Эгер ол хакыкатдан-да артистка болан болса, ерине етирмек үчин оңа шу роль табшырылан болса, режиссёр оңа халк артисти диен ады бермели дийип, театрың дирекциясының өңүнде меселе гоярды.

Бир гүн Оразмырат ресторандакы ишини гутарып, өйүне гелйәркә агшамара медениет көшгүниң өңүнден гечди. Шол вагт хем ол Айбөлек билен семиз бойдашының клубың гапысындан чыкып гелйәнлерини гөрди. Йигит гүндизиң гүни Ай гөрен ялы болуп, гең галмакдан яңа агзыны ачды. Гызың ёлуңда дурды. Айбөлек гелшине гөз астындан середип, өңде дуран гараның Оразмыратдыгыны анык танады. Эмма таңамадыксыран болуп, онуң деңине геленде жорасыны гыссады:

— Чалтрак йөр. Гиҗә галдык. Эҗем билен какам мени ере сокарлар.

Оразмырат гызларың ылгап, бирден араны ачаймакларындан горкды-да:

— Айбөлек, бу сизми? — дийип, сесини сандырадып сорады.

— Хи-ви, ишим гайтды. Сизем бу ердемидиңиз? Биз гыссанярыс. Кино гаты узак экен. Өйде кәййәрлер. Гиҗә галдык.

Оразмырат дилегчи ялы болуп, гызың өңүнде бойнуны бурды:

— Көчелер гараңкы. Елларам ончаклы текиз дәл. Мен сизи өйүңизе элтип гайдыберейин?

Айбөлек өр-гөкден гелен киши болды:

— Ёг-ей, гоявериң. Эййәм эҗем билен какам гаршымызда гелйәндирлер. Олар гөрерлер. Ёк, ёк, саг болуң.

Оразмырат ики элиниң бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип, зарын сөзледи:

— Эртир бери магазине гелермисиңиз?

Айбөлек йөрэп баршына келлесини чалаҗа сага өврүп:

— Гелерис, гелерис — дийди.

Гүйзүң гараңкы гиҗеси Айбөлеги бир бөлеҗик ак кагыз ялы эдип, демине дартды. Оразмырат узак вагтлап, гызың гиден тарапына середип, садылла болуп дурды. Соңра ол тарапа гарап, гызларың ызындан йөрэп уграды. Эмма гызларың хүмүрдисини-де, эшитмеди, гараларыны-да гөрмеди. Олары ер ювдан ялыды. Ызына гайтды. Аяклары диенини этмейэрди. Оразмырат шейле шовсуз гутаран душушыга нэме-де болса бегенди. Себэби гызы гөрмеклик оңа ене бир гезек миессер этди. Ол шу вагтлара ченли диңе Айбөлеги хер хили гейимде, магазинде гөрмек билен, канагатланмалы болярды. Хер гөренде үч-дөрт агыз сөз алышмак билен оңмалы болярды.

Эмма хэзир, өйүне геленден соң, йигиди агыр пикирлер долап алды. Бейле-де бир зат болармы? Мен хачана ченли шейдип, шуҗагаз душушыклар, ики үч агыз сөз билен канагатланып гезмели? Хич бир душушыкда аркайын гүрлешип, ичиңи дөкүшип боланок. Я янында адам боляр, я-да өзи гыссанан болуп, чыкып гидйэр. Белки, онуң озалдан сөйшүп гелйэн оглансы бардыр? Белки, онуң билен хер гүн душушып, кейп чекйэндир? Онуң янындан гелйэркэ-де, ёлда магазине гирип, мени ойнаяндыр. Догрудан-да, оны мениң билен нэме багланышдырярп? Ол маңа хич хили сөзем беренок. Хич хили умыдам дөреденок. Онсоң, мен нэме эсасланып бейдип, янып-көйүп йөрүн? Ёк, бейле диймек нэдогры болар. Мен онуң өзүме бакышында көп маны гөрйэрин. Догрудан-да, онуң менде гөвни бар. Ёгсам хер гүн универмага гелмезди. Хер гүн тэзе-тэзе гейимлер гейнип, дүрли-дүрли шай дакынып, элемгошар ялы мүң дүрли өвсүп, магазине, маңа гөрүнмэге гелмезди. Хер гүн дүйпсүз деря ялы гөзлерини, сурат ялы гашларыны ойнадып, маңа серетмезди. Бу затларың йөне ерден болмагы мүмкин дэл. Бу затларың ашагында дагың дашы ялы мэхнет пикирлер ятыр. Шейле болян болса, онда нэме, бу ишлерде хич хили өңе гидишлик ёк? Бир эдим хем өңе эдиленок. Шол башкы ягдай хенизем довам эдип дур?

Оразмырадың гыза болан сөйгүсини, бу сөйгиниң гүнсайын өсүшини хич зат билен деңэр ялы дэлди. Шонуң үчин-де хэзир, шу алдым-бердимли минутларда, онуң хемме зады ягшылыга ёрасы гелди. Шейле хем этди. Өйленмек, ондан соңкы дурмуш барадакы пикирлер оны тэ гиҗэниң ярысына ченли гүймеди. Ол бу барадакы эхли ишлериң векиллигини Дурды гөнэ табшырмалы диен ялы җикме-җиклере ченли барып етди. Бу пикирлер оңа рахатлык берди, сүңңүни говшатды. Ол Айбөлеге душалы бэри биринҗи гезек гиҗе сагат бирден эртеси гүндиз он икэ ченли еке гезек оянман рахат уклады. Гүндиз сагат он

икиде туруп, айнаның тутусыны ачды. Көчәниң гөрнүши язың ядындан чыкарып галдыран бир гүнүни ядына салярды: асманың йүзи ювлан чүйше ялы йити гөкди. Сүйр депә чыкан гүнүң нуры арассады, гөзүңи дешип барярды. Бу гүн дынч гүнүди; ресторанда-да, магазинде-де ишлемели дәлди. Чай гойды. Дүшегини йыгнады. Ювунды. Өйүң ичини тертибе салды. «Оны бу гүн гөрмек миессер болармыка?» диен пикир билен чая отурды.

Шу вагт гапы какылды. Оразмырат умыт билен сычрап еринден турды. Ол элбетде, азашып-тозашып Айбөлек геләйдимикә дийип, инчеҗик умыт этди. Эмма Айбөлегиң ерине он яшларындакы бир оглан салам берип, ичерик гирди.

— Сенми, Оразмырат диен адам?

Огланың гөдек соратына Оразмырат йылгырды:

— Хава, Оразмырат диен адам мен.

— Сен болсаң ал!— дийип, ол оглан ики эпленен кагызы Оразмырада узатды.

«Айбөлек иберендир» диен пикир Оразмырадың йүрегини сарсдырды. Шонуң үчин-де ол бирден хаты ачмакдан горкды. Огланың:

— Мен онда гитҗек!— диен сеси Оразмырады айңалтды.

— Боляр, өтәйт. Саг бол. Ёгса-да, җогап герек дәлми?

— Ёк. Җогап-согап герек дәл.

Оглан чыкып, ишиги япан бадына Оразмырат җанховлуна душен ялы болуп, эллерини сандырадып, хаты ачды. Онуң гаража чыкмады. Хат Ярнепесденди. Универмагың директоры өз ишгәрини шу гүн гүндиз сагат үчде мыхманчылыга чагырярды.

Оразмырат ахмыр билен хырчыны дишләп, хаты столуң үстүне оклады.

— Бу нәхили болды? Мен бу гүн Айбөлегиң угруна чыкҗакдым ахыры. Мени мыхманчылыга чагырмак нәмә герек болдука? Бу адам хемме ишгәрлерини чагырярмыка? Олар болса ол хакда говы пикирде дәл. «Хич ким билен гатышмаяр, хич киме долы баха бермейәр» дийип, мыдама онуң гүррүңини эдйәрлер. Умуман аланда гең зат. Вагты билен ол ерден гайдыбам болмаз — дийип, өз-өзи билен сесли гепледи. Сонра: «Хич болмаса, үче ченли көчелери айланайын. Белки, бир ерде душ гелер» дийип, умыт этди-де, мыхманчылыкдан өң өе гелмезлик үчин, оңатҗа гейнип, даранып, безененсоң көчә чыкды.

Совет Союзының Гахрыманларындан бириниң адыны дакынян көче кичиҗик район меркезиниң ортасыны оккесдирме кесип, илерден гайралыгына узалып гидйәрди. Көче теп-текизди. Оңат асфальтланыпды. Ики тарапда бир этажлы, күкүрдиң габы ялы гыраден, оваданҗа җайларың хеммеси байрамың өң яны боланы үчин яңыҗа агардылыпды. Оларың херсиниң өңүнде кичиҗик багҗагазлары барды. Ол баглардакы агачлар ховла сыгмаян ялы көче тарапдакы белент, ак диварларың

усташыры көчә дызаярдылар. Саралып гачан япраклар диварларың үстүне, тротуарлара гелшик берйәрди. Посёлогың бейлеки әхли көчелери шу улы көчәниң ики янындан айрылып гидйәрдилер. Бу улы көче Оразмырада таңышды. Ол шу көчәниң орта гүрпүнде ерлешйән, өзүниң складлары, гаражлары, бейлеки көмекчи бинаалары билен бүтин бир кварталы тутуп отуран универмага хер гүн шу көче билен гатнаярды.

Оразмырат хәзир шу көчәниң бир четинден гиренден, гайра тарапдан сазың овазы эшидилип башлады. Оразмырат дүйбүнден башга зат барада ойланып баряны үчин бу сесе әхмиет бермеди. Асла ол хәзир хич зада хем әхмиет бермейәрди. Онуң гөзлери-де хәзир хич зат гөрмейәрди. Онуң бар пикири, бар үнси, йити назары бир ере жемленип, шу овадан көчәниң боюндан диңе Айбөлеги агтарярды.

Сазың овазы вагт гечдиги сайы голайлашярды. Гүйжейәрди. Ики тарапдакы жайларың гапылары гөйә бириниң командасы боюнча шаркылдашып ачылды. Илки билен улулы-кичили чагалар тротуарлары, көчәниң орталарыны долдурдылар. Олар башга ерден үркүп гелип, шу ере гонан гуш сүрүсини ятладярды. Оларың ыз яны билен улулар, кичилер, аяллар, гызлар ылгашып чыкдылар. Көчәниң чеп тарапындан барян Оразмырадың аладасы артды. Ол инди хер топардан, хер гапының өңүндәки *адамларың, гелин-гызларың арасындан* Айбөлеги агтармак билен болды. Көчеден бейлеки затлар, адамлар онуң үнсүни чекйәрди.

Үсти пагта йүкли элли саны агыр, йүк машыны эдил йүпе *дүзүлен ялы тертип билен көчәниң ортасына гелип етди.* Иң өндәки машының үстүнде шәхер оркестри саз чалярды. Онуң ызындан гелйән машының гапдал тагталары ятырылып, үстүне халы дүшелипди. Халының үстүнде яны дөрт гыжакчылы багшы айдым айдярды. Машынларың хеммесиниң өңлеринде, гапдалларында: «Ленин колхозы шанлы октябрь байрамыны планы 120 процент долдуруп гаршылаяр» диен язгы барды. Олар эдил кешде чекилен ялы оваданлап язылыпды. Көчедәки хәзирки гөрнүши илки гөрен адам агзыны ачжакды. Бу гөрнүш гүйз айларыны дәл-де, бахарың илки гүнлерини гөз өңүне гетирйәрди. Көп дүрли гүл ачып отуран бага меңзейәрди. Тәзеже йүк машынлары, оларың үстүндәки пагталы ганарлар, гапдалларындакы овадан язгылар, тротуарлары долдурып дуран хер хили гейимли, шайлы-шайсыз гелин-гызлар өңдәки машынларың депесинде пасырдаян гызыл элван байдаклар, эртеки дүнйәсини ятладярды. Тротуарлардакы адамлар машынлары «Ура» сеслери билен, гүйчли эл чарпышмалар билен душларындан гечирип гойберйәрдилер.

Оразмырат бу затлары гөрйәрди. Эмма хич бирине пикир берип билмейәрди. Гыссанярды. Чалт-чалт йөрейәрди. Гөзлерини элек-челек эдип, ол топардан бейлеки топара гейчәрди. Ол бир топара голай геленде, эл чарпышмалар хас гүйчленди.

Адамларың сеслери онуң гулагыны дешере гетирди. Ол өзи ялы бир йигитден:

— Бу ерде нәме болуп дур? — дийип сорады.

Ол йигит Оразмырадың йүзүне гең галмак билен серетди-де:

— Ленин колхозының гызыл кервени. Бу колхоз хер йыл октябрь байрамыны планыны артыгы билен долдурып гаршылаяр. Сен нәме, хәзир самолётдан дүшдүңми?— дийди.

Оразмырат утанҗындан хич зат диймеди-де, бейлеки топара тарап гитди.

«Бу, нәме үчин хич ерде ёкка? Әхли адам көчә чыканда ол нәме үчин чыкмаярка?» дийип, ичинден өз-өзүне түкениксиз сораг бермек билен, машынларың арасындан көчәниң бейлеки тарапына гечди. Оңа ченли-де машынларың өңи пагта базасына тарап өврүлди. Адамлар өйли-өйлерине гирип угградылар. Шонуң үчин-де Оразмырат йөрүшини хас чалтландырды.

Йөрүшини нәче чалтландырса-да, топарларың арасыны иңңе агтарян ялы болуп, нәче сиңе сынласа-да Айбөлек хич ерде гөзе илмейәрди. «Ол мениң өзүни агтарып йөренимми гөрендир. Маңа гөрүнмеҗек болуп хем гизленендир» диен пикир келлесине геленде, ол өзүне гаршы гелйән ики саны адамың эдил өңлерине барды-да, сакга дурды. Ол муны билип этмеди. Диңе келлесине гелен шол пикириң тәсири астында этди. Ол ики адамың бири:

— Ягшы йигит, яман ир башлапсың-ов!— дийип, бир тарапа совулды-да, онуң душундан гечди. Ёлдашы-да шейденден соң, олар ёлларыны довам этдирдилер.

Оразмырат душундан гечип гиденлериң сесини эшитди, эмма оларың нәме диендиклерини аңшырмады. Барян ёлуны довам этди. Көчәниң аңры четине чыкды. «Эгер мени гөрүп гизленен болса, онда онуң мени ойнап йөренлигидир. Бу икучлы дәл. Мен ойнатгы болдум...» Шейле гамлы ягдайына сагадына серетди. Сагат гүндиз үч болмага он бәш минут галыпды. Якаларыны бежеришдирди. Гушагыны, галстугыны чекишдирди. Онсоң ене ызына өврүлип, Ярнепесиң өйүне тарап гитди.

Ол өзүниң бу болуп баршының хыялыдыгыны, хакыкатдыгыны билмейәрди. «Айбөлек мени ойнап йөр» диен пикирине долы ынаныпды. Шу зерарлы-да хәзир, хемме зат өз әхмиетини йитирипди. Гамгынлык өзүниң агыр эллери билен онуң билинден, келлесинден гайым тутупды. Башыны ёкары галдыртман, Ярнепесиң өйүне тарап алып барярды.

Оразмырат бу затларың үстүне-де бу мыхманчылыгы дүйбүнден ислемейәрди. Онуң бу вагт диңе көчелери айланып, Айбөлеги агтарасы гелйәрди.

Башыны галдырман, гапыны какды. Гапы деррев ачылды. Оразмырадың гөзүне чилки билен ялдырап дуран белент өкҗели гызыл көвүш гөрүнди. Соңра юкаҗык гызыл махмал көйнегиң этеги гөрүнди. Шу аралыкда онуң гөвнүнде: «Бе-е, бу районың гызларының хеммесиниң энайы гейнәйишлерини!» диен пикир

гелди. Ол хениз-де башыны галдыранокды. Биринҗиден-ә, гамы гүйчленийәрди. Икинҗиден-де, ол овадан көйнегиң этегинден гөз айырмак кынды. Хениз-де Айбөлек барада пикир эдйәрди. Бир себәп билен онуң гөзүне чым-гызыл гашлары ялдырап дуран алтын йүзүклер каклышып гитди. Оразмырат гапдалындан бири «хәх» дийен ялы болуп, тисгинип, башыны галдырды. Гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Бурнундан алян ховасы етмеди, агзыны ачды, бир әдим ыза чекилип, дүйшүндәки ялы самырдады:

— Багышлаң, мен ялңышыпдырын...

Айбөлек хүнҗи ялы акҗа дишлерини ялдырадып:

— Гириң. Сиз ялңышаңзок. Ярнепесиң өйи шу — дийип, гапыны гинден ачды.

ДЫНЧ ГҮНИ

Бу дынч гүни Ярнепес, Оразмырат ялы, сагат он икә ченли ятмады. Кичиҗик келлесини яссыкдан гөтерип середенде дивардакы сагат алтыны гөркезйәрди. Ол деррев ховла чыкды. Дашкы ишиги ачып гойды. Шол бада-да онуң ишигинде автолавка машыны гелип сакланды. Кырк яшларындакы гара, этлиганлы, инедөрдүл Гарамырат гыссаглы ичери гирип, Ярнепес билен эллешип саламлашды. Олар ховлының ортасында чилим чекип, ховайы гүррүң эдип, бир салым дурдулар.

Инедөрдүл Гарамырат сагадына серетди:

— Мен ир гүнүми гич эдип дурман ограйын.

— Боляр. Ящик шол өңки ериндедир.

Гарамырат ховлының төрүндәки гоюн ятага тарап йөреди. Ол ере барып, адам бойы болуп дуран бедәниң ашагындан чакланҗа ящиги алып чыкды. Ящиги ерде гоюп, ятагың агзыны өңкүси ялы япды. Эли ящикли гелип, Ярнепесиң янында сакланды.

Ярнепес юваш гепледи:

— Йүз саны гаты ачылмадык йүң яглыкдыр. Алты мүң манады санапҗык ал. Галаны өз гарныңа.

— Боляр, яшулы, эдил айдышың ялы эдерин.

— Пулы агшам сагат секизден гиҗә гойман гетир.

— Боляр, яшулы.

— Яглыклары машында оңатҗа гизле. Гайдаңда пулуны-да берк гизле.

— Ол затлары гайгы этме, яшулы. Биринҗи гезек дәл ахыры.

— Табшырык хич вагт артыкмачлык этмез.

— Онуң-а догры, яшулы...

Ящиги гөтерип баршына Гарамырат өңкүсинден-де кичи гөрүнди. Ярнепес онуң болуп баршыны сынлап йылгырды-да, гапыны гулплап, ене-де өйүне гирди. Дүшегине гечип, ики элини келлесиниң ашагында гойды. Петиге середип ятды. «Ишлер

яман дәл. Худая шүкүр, хеммеси угруна. Хәзир-ә шейле. Соңы-да шейле болар-ла».

Шу ятышына Оразмырат ядына дүшди. «Ине, шу иши тизлемек герек» дийип, Ярнепес саг элиниң тирсегине япланып, полуң үстүнде отуран бири билен геплешип ятан ялы бир сыпата гечди.

Онуң бу тутжак болян гушы элдеки дәлди. Шонуң үчин-де оңа өрән сересап дарашмалыды. Сәхелче гөдек херекет этсең, онуң учуп гидибермеги мүмкинди. «Ёк, мен сенжагазы шу гелип гонан ериңден гайдып учмаз ялы эдерин. Сен маңа диңе гиев болуп дәл, сени өз торума саланымдан соң, сен маңа хызматчы хөкмүнде хем герек. Бу заманда жаныңы ынанар ялы адам аз, сен болсаң, Айбөлек билен никаң гыйландан соң, эдил бурны дешилен көшек болуп, нирә чексем шол тарапа гаршылык гөркезмән гидерсиң. Чөк дийсем чөкерсиң, тур дийсем турарсың. Сениң бөлүмиң хем иң говы, дүшевүнтли бөлүм. Гыммат бахалы костюмлар, өрән сейрек душ гелйән хер хили аял гейимлери... Булары сен Гарамырадың эдиши ялы берк ерлере, оңат адамлара синдирерсиң, онсоң бизе ызы үзүлмән пул ягып башлар. Хава, онсоң пул диен порсужа кагызлар бу ховла сув болуп акып башлар. Сең ялы бир адам маңа зерур герекди. Иш оңуна дүшсе, шейле болар экен. Сен бу ерлере өз аягың, билең гелдиң. Шейле бир гызы сөйдүң. Мунуң чигит ялжак-да айбы ёк. Өйлендиң. Гайын атаңа хызмат эдип башладың. Мунуң нәме айыбы бармышын? Диймек, хемме зат оңуна. Хемме зат илде эдилиши ялы. Индики галан иш мениң билен. Айбөлегем этмели ишлерини эдәйди өйдйән. Чөреги тамдыра гызан бада япмалыдыр. Хава, әхли иши мениң эдишим ялы этмелидир» дийип, өз акылына гөвни етени үчин Ярнепес рахатланмак билен геринди.

Гөйә, Оразмырат чемеданыны гөтерип вокзала барян ялы, ызындан етип, оны ёлундан сакламак ислейән ялы, Ярнепес чалтлык билен еринден турды. Гейинди. Тәжигүлүң көмеги билен йылы сува ювунды. Өңүне чай алан соң, Тәжигүлиң йүзүне серетмән:

— Шу гүн сагат үчде Оразмырат гелер. Ичерини оңат йыгнашдыр. Әхли затларың ялдырап дурсун. Хәзир Хожа аганың ызындан адам ибер. Сагат икиде гелип, ак токлыны союп башласын. Илки чекдирме эт. Соңра келле-баш-аяк. Онсоң бөрек. Иң соңунданам палав. Булары ийип-доюп болмаз ялы эдип бишир. Эгер етишмерин өйдүп горксаң, Гарамырадың аялыны чагыр. Ол палавы өрән говы биширйәр — дийди.

Әриниң соңкы сөзи Тәжигүле таяк болуп дегди:

— Хенизе ченли бизиң эден палавымызы-да иймән гиден адам ёк-ды...

Ярнепес гахарланды:

— Тур, есериңи ашырып отурма-да, ише гириш. Хава, ене бир зат ядымдан чыкыпдыр. Иң говы, гыммат бахалы халылар, гейимлер, умуман бизиң байлыгымызы гөркезйән әхли затлар

отагларың ичинде чашышып ятсын. Гой, ол ким билен иш салышяныны гөрсүн. Мен разы болсам ол мүң ерден разы болар ялы болсун...

Тәҗигүл бичәре еринден туруп, гапа тарап уграды. Ярнепес оны ене сахлады:

— Айбөлеги тизрәк оят. Хаммама дүшсүн. Оңат гейимлерини гейсин. Сагат үче говы тайярлансын. Белки худай халап, шу гүн багты ачылаяды-да...

Тәҗигүл:

— Боляр — дийип, ишикден чыкан дессине Айбөлегиң гапысы ачылды.

— Вий, кака, мен бир эййәм ояндым ахыры. Мен көйнеклерими гейип гөрүп йөрүн.

Гызыл махмал көйнекли, гызыл, белент өкҗе көвүшли, гызыл касыникалы гыз сүлгүн ялы пасырдап, какасының янына гелип отурды. Ярнепес ичинден: «Шейле гыза савчы ибермейән акмаклара мен гөз гөркезерин» дийип, гызына гуванды-да:

— Түвелеме, түвелеме, эзиз гызҗагазым! — дийип, оны бир хатар сынлап чыкды: — Түвелеме, түвелеме, бу гызыл гашлы йүзүклериң гөзеллиги көйнегиң, көвүшлериң гөзеллиги билен гаршып гидйәр. Эй, түвелеме, өзүң-ә гейинмелидигини билйәң-ов. Берекелла.

Бу сөзлере бегенҗинден яңа гыз гүле-гүле хезил этди.

Ярнепес оңа бир кәсе чай узадып, шейле дийди:

— Бу гүн гоюн өлдүрҗек. Оразмырады мыхманчылыга чагырҗак. Сениң нәме этмелидигиңи эҗеңе айдандырын.

Гыз ичини чекди:

— Хи-ви, кака, нәдәйдиң муны?

Ярнепес чыны билен гүрледи:

— Гызым, нәме эдйәнем болсам, сениң пейдаң үчин эдйәндирин. Мениң бар аладам сени багтлы этмекдир.

Гыз ашак бакып, сат элиниң сүем бармагы билен халының үстүни чызышдырып отурышына:

— Вах, билйән-ле, кака җан. Йөне, бирден... Мен утанянда... — дийди.

Ярнепес Айбөлегиң чым-гызыл болан гулагына середип йылгырды.

— Утанма, бу затларың хеммеси адаты затлардыр. Бу затларың бары эзелдендир.

Өңкүлерине гаранда тиз ийлип гутарылан эртирлик нахардан соң Ярнепес аялына:

— Тизлешдир. Хемме зат өз айдылан вагтында тайяр болсун — дийип чыкып гитди.

Тәҗигүл өзүне гарашып дуран мүң аладаның, йүз дүрли ишиң бир четинден элини чермәп гиришди.

Айбөлек өз отагына гирди. Үстүне махмал чекилен креслода отурып, ики элини маңлайына гойды. Оны шагга дер басды.

Йүреги дилнип гиден ялы болды. Хакыкат өзүниң бир гүйжи билен онуң үстүне абанып гелйәрди. Бу хакыкатын, бу рехимсиз хакыкатың өңүнде нәхили дурмалы? Бу бейик сынагдан хич зат билдирмән, нәхили эдип, абрай билен гечмели? Ол гыз үчин иң гыммат задыны — абрайыны йитирипди. Шол ятдан чыкмаҗак гиҗе эдилен бир минутлык эҗизлик инди онуң бүтин өмрүнде горкы болуп дурармыка? «Шол гиҗе шол зәхримары агзыма алмадык болсам, бейле зат болмазды. Мен сакланмалы экеним. Сакланҗак болубам чыталашдым. Эмма болмады. Ене-де эҗизлик этдим»...

Гыз шол гиҗәниң әхли тарыхыны гөз өңүнден гечирди. Ики гыз. Ики оглан. Коньяк ичдилер, ойнадылар, гүлүшдилер. Айбөлегиң янындан отуран йигит гызы өвүп башлады. Илки гейимлерини, йүзүклерини өвди. Соңра йүзүни, гөзүни өвүп, арша чыкарды. Соңра бармакларыны, аякларыны өвүп, ерде-гөкде гоймады. Келлеси чалаҗа гызан гызың бу өвгүлерден яңа башы айланды. Соңра йигит онуң эллеринден тутды. Айбөлек илки гаршылык гөркезди, элини чекип алды. Соңра, вагтың гечмеги билен гаршылык гөркезмек «ядындан чыкды». Өрән агыр серхош болан йигит тутанъерлилик билен, ызыгидерли херекет этди. Шу аралыкда кимдир бири чыраны өчүрди. Ол серхош йигит мундан пейдаланып, Айбөлеги голайда дуран дивара элтди. Гызы мынчгылады, ойнады, башга элинден гелен зат болмады. Эмма «Ярнепесиң гызы бир йигит билен ятыпдыр» диен гүррүң чыкды.

«Оразмырат разы болса... Онуң разы болмаҗак гүманы ёк. Той тутсалар, ника гыйсалар... Онсоңам, шол вагт бир агзы бош тапылып серхошлыга салан киши болуп, бу хакда оңа айдайса?.. Онсоң мен нәдерин?» дийип, Айбөлек соҗап, аглап башлады. Агының арасында шейле пикир этди: — Шол хабары эшиден бадына, гошуны гөтерип чыкып өтәйитсе? Мен онсоң асылып өләймели боларын. Мениң өзүм өлмесем-де какам бу гүррүңи эшитсе, мени өз эли билен өлдүрер. Худай-ей, мен нәтсемкәм? Нирелере гитсемкәм? Худайым, мен гурайын. Мени бейле масгара этҗек болсаң, озал нәме үчин яратдың? Яратмасаң болҗак экен...»

Хакыкат дагдан сүйшүп гайдан гара даш ялы болуп, бу эҗиз, көп гүнәси болмадык эркин гезен гызың үстүне абанып гелйәрди. Онуң өңүнден совулмага Айбөлеге вагт хем галмандыр, онуң гурбы хем чатҗак дәлди.

Нәме үчиндир, Айбөлек Оразмырат билен гурян оюнларына шу вагтлара ченли чыны билен гарамаңды. Ол бу ише оюн ялы, гечип гитҗек бир зада гараян ялы гарапды. Онуң гөзүне гөрүнмекден, оңа өзүниң гейимлерини, шайларыны гүҗеңлемекден гыз бирхили леззет алярды. Бу леззет барха гүйжейәрди. Соңкы вагтларда болса бу леззет алмаклык зерур бир зада өврүлди. Бу дуйгы гитдигиче йитилешди. Эмма гыз хемме зат бирден шейле тиз чөзүлер дийип, келлесине гетирмейәрди...

Какасы Ярнепесиң ягдайына Айбөлегиң йүреги аваярды. Ярнепес хич затдан хабарсызды. Ол өз гызыны акжа гуш хасаплаярды. Себәби гызына ынанярды. Гызы йүзүни ере салар дийип, асла келлесине-де гетирмейәрди. Хакыкат болса онуң бу ынанжаңлыгының терсинеди.

Шол отурышына гыз, йыгрыла-йыгрыла юмшак креслонын ичине чүмүп гитди. Онуң ики эгни хениз-де өзүниң чалажа херекетини довам эдйәрди. «Белки, онуң башга сөййән гызы бардыр?» диен пикир, нәме үчиндир, бирбада онуң агыр йүкүни җиледен ялы этди. Эмма гөз-ачып юмасы салымда эдил шу пикириң өзи-де, оны агыр гамланмага меҗбур этди. «Онда, нәхили болар? Какам пахырың гөз дикип отураны диңе шол ахыры. Эгер шейле болса, какам бу урга чыдап билмез. Бейле болмакдан худай сакласын... «Соң ол өлчерип гөрмәге башлады. Дүйнүң өзүнде Айбөлек почтада ишлейән бойдашы Бибитүлден Оразмырадың башга шәхере, гызың адына хат ибермәндигини барлатды, аныклады. Диймек, онуң башга сөйгүлиси ёк. Мундан соң Айбөлек хер гезек магазине баранында, Оразмырадың өзүни гаршылайшыны еке-екеден ятлап, гөз өңүне гетирди. Гыз Оразмырадың бу болшуны туташып утран от билен деңешдирди. Инди Оразмырадың йүрегинде туташан бу оды хич бир от сөндүриҗи машының-да өчүрип билмеҗегини гыз өз янындан тассыклады. Бу тассыклама хакыкы, ерликли тассыкламады.

Айбөлек креслодан турды. Йүз гөрүлйән адам бойы айнаның өңүне барды. Онуң дийсеӊ овадан гөзлери гызарыпды. Габаклары елленипди. «Хава, сагадам он ики болуп баряр. Мениң болшум нәхили?» дийип аладаланды. Эмма ене-де. «Бу затлар чына өврүлсе, мен нәдерин?» диен совал онуң элини, аягыны, бүтин сүңңүни говшатды. Янададан өзүни креслоның үстүне гойберди. Бу пикир хемме затдан үстүн чыкып, гиже гараңкысының мейданың үстүни өртүши ялы әхли пикирлериң, аладаларың үстүни өртди. Ол хәзир көр гуя гачып, ол ерден чыкмагың ёлуны агтарян адама меңзейәрди. «Нәтсемкәм, нәтсемкәм?» дийип, даш ялы бутларына, маңлайына шапбатлаярды. «Тоя адамы аз чагырмалы. Горкулы адамлары дүйбүнден чагырмалы дәл!» дийип, келлесине гелен пикир онуң йүкүни хәзирликче азаҗык-да болса еңлетди. Шейдип ол еңиллик билен креслодан турды. Йүз гөрүлйән айнаның өңүне барды.

Дашкы отагдан эййәм гелен какасының сеси эшидилди:

— Оглум, эзизим, нәтдиң, оңат тайярландыңмы?

Айбөлек:

— Кака, хәзир яныңа барҗак! — дийип сесленди-де, өзүни тертибе салып башлады.

Какасы бөкүп янына гелен гызыны сынлап:

— Агладыңмы? Гөзлериң нәме үчин гызарыпдыр? — дийип, аладалы сорады.

Гыз утанып ере бакды:

— Хава...

Ярнепес оны көшешдирмек билен болды:

— Аглама, гынанма, оглум. Сең бизден айрылып хич ере гитмерсиң. Бу ишимиз ерине дүшсе, биз онуң өзүни шу ере гетирерис. Худая шүкүр, жайымыз бәш машгала-да етжек. Шонуң үчин-де өзүңи хорлама, оглум...

Соңра Ярнепес дивардакы сагада середип:

— Эййәм сагат бир болупдыр. Сен хаял этме-де гейин. Тайярлан. Мен биразажык диваның үстүнде гышарайын — дийди.

Өйүң ичи-де, ховлының ичи-де гызан базара дөнүпди. Гоңшулардан чагырлып гетирилен аяллар, Гарамырадың үзүминң сувы ялы яшажык гелни эллерини чермәп, чөрек биширйәрдилер, келлебашаяк арассалаярдылар, газан атарярдылар, эт доггаярдылар.

Сагат үч бөлмага он минут галанда, Айбөлек безенип, какасының янына гелди.

— Түвелеме, түвелеме, ай гызым, гөз дегмесин! Даш гөрнүшиниң өзи йүз саны гөзел гыза дегйәр! — дийип, Ярнепес диваның үстүнде дикелди.

— Чыныңмы, кака? Оңатмы?

— Оңатмың нәме? Кеми ёк. Эдил асмандакы Ай ялы болупсың.

— Инди мен отурыберейинми?

— Ёк, балам, инди сен ишигиң өңүнде бол. Мыхман геленде, гапыны өзүң ачарсың.

— Гелшиксиз болмазмыка, кака жан.

— Гелшикли болар, гызым! — дийип, Ярнепес йылгырды.

ДУРМУШ

Оразмырат Ярнепесиңкиден гич гайтды. Ийди. Ичди. Хер дүрли темадан гүррүң этдилер. Иң эсасысы-да Айбөлек онуң голайында болды. Диймек, хәзир Оразмырадың кейпи көк, рухы белент болмалыды. Өзи-де единжи гат гөгүң йүзүнде ганат какып гезмелиди.

Эмма хакыкатда бейле болмады. Ол өйүне ядав, эзилен, өрән сус бир ягдайда доланып гелди.

Өзүниң йигрими яшыны класда, көпчүлигиң ичинде, умумы ятакханада гечирен йигит, буларың дашындакы дурмушы-да азда-кәнде билйәрди. Байрам гүнлеринде, дынч алыш гүнлеринде, каникул вагтларында ол Мерет Гаррыевичиң, мугаллымларың, тербиечилериң өйлеринде болуп гөрүпди. Мысал үчин, Мерет Гаррыевичиң ажайып дурмушы барды. Онуң машгаласы дөрт адамдан ыбаратды: Ики чагалары, аялы, өзи. Дөрт саны отаглары барды. Хер отага бирден, икиден халы дүшелгиди. Телевизор, приёмник, йүз гөрүлйән айна, башга-да зерур затлар өз ерли-еринде барды. Машгала гургун яшаярды. Оразмырадың барып гөрен өйлериниң хеммеси шейледи. Бу өйлерде хич ким хич затдан зейренмейәрди. Адамың яшайшы үчин зерур болан хемме шертлер дөредилен бу коммунал жайларда шат хем

агзыбир яшалярды. Герек боланда, бирек-биреге кемеге етишжекдиклерине адамларың әхли болушлары шаятлык эдйәрди. Бу затлар онуң пикиринде хемме адам шейле яшаяндыр, хич ким артыкмач байлыга ковалашян дәлдир, ковалашмалы хем дәлдир диен ынам дөретди. Онуң дурмуша болан ынамы, дурмуша болан гарайшы, дурмуш хакындакы дүшүнжеси шейледи. Дурды гөниниң өйүнде хем Оразмырат артыкмач зат гөрмәнди. Онда хем диңе зерур болан затлар барды. Онуң өйүниң ичиниң улы байлыкларындан бири-де — арассалыкды.

Дурмуш китабы шу гүн Оразмырадың өңүнде өзүниң геңэнайы, онуң хениз гөрмедик гатларындан бирини ачды. Оразмырады гең галдырды. Ине, онуң хәзирки дүшен ягдайының себәби-де шундан ыбаратды.

Кичижик келлели, ёгын гарынлы, даяв Ярнепес Оразмырады хормат билен гаршылады. Ол хәзир эдарада зордан салам алян Ярнепесе дүйбүнден меңземейәрди. Чай демленйәнчә, өзүниң мүлкүне айлады. Жайың, ховлының бахасы йигрими мүң манат дийип, ол илки билен маглумат берди. Ховлының төрүне барып етдилер. Бу ерде, гоюн ятагында гуйругыны гөтерип билмән дуран он саны гойны гөркезип: «Бирден герек болайса, эл астында дурсун» дийип гетиртдим дийип, дүшүндирди. Демир гөзенегиң ичинде гык-да-бак болуп дуран товукларың саны Оразмырадың ченине гөрә ики йүзденем гечйәрди. Ховлуда басылгы дуран ёрунжа бедесиниң, гуры сазагың ченини билер ялы дәлди. Соңра Ярнепес Оразмырады яшалян жайына айлап чыкды. Бу ердәки улулы-кичили отагларың саны ондан хем гечйәрди. Оразмырадың, илки билен, үнсүни чекен зат: телевизорсыз бир отагам ёкды. Хер отагың гапысындан төрүне ченли гыммат бахалы халылар үсти-үстүне дүшелипди. Булардан башга-да, хер отагда дүйрленип гойлан, дивара сөелип, диклигине гойлан, йөне орта атылан халыларың хетди-хасабы ёкды. Ширазы, гара, сур баганалар, йүң, йүпек яглыклар, дашының йүпи-де чөзүлмедик костюмлар, багана пальтолар... санардан кәнди. Ав түпеңлери, транзисторлар, күмүшден, алтындан ясалан хер хили овнуклы-ирили затлар хер отагда чашышып ятырдылар.

Ярнепес бу өвнүп йөршүнден утандымы-нәтдими, гараз, кәйинен болды:

— Айбөлек еке чагамыз. Шонуң үчин-де оңа эдениң дәл диемзок. Ине, бу ол жайлардан бир зат агтарыпдыр. Соңра болса, затлары йыгнаман чыкып гидипдир.

Иң соңунда Айбөлегиң «универмагына» — отагына гелип чыкдылар.

— Бу-да, Айбөлегиң болян жайы. Өз отагыны-да оңлы йыгнашдырмандыр. Хәй, чага боляр-да...

Көп реңкли, көп санлы, якалары нагышлы көйнеклер, бейик өкжели көвүшлер, хер реңкдәки багана пальтолар, алтын билезиклер, гашлы-гашсыз йүзүклер, халкалар, халкажыклар, сагат-

бар ери: креслоларын, кровадын, диванын, полуң үстле... айна гапыларын, йүз гөрүлйән айнаның өңүни тутуп ятыр... дылар. Олар көпди. Он-йигрими адамың-да герегинден артыкды.

— Екеже гызымызың райыны йыкмажак болярыс — дийип, Ярнепес ене дилленди:— Нәме герек дийсе, ёгумызы бар эдип алып берйәрис. Гой, чагажыгымыз бизден нәразы болмасын...

Ине, бу-да бир дурмушды. Йөне, Оразмырат үчин нәтаныш, шонуң үчин-де манысыз, гелшиксиз, герекмежек дурмушды. Бу гөрен дурмушы онуң башыны айлады. Гахарыны гетирди. Шонуң үчин-де, бейле дурмушда яшаян өйден тизрәк чыкып гидеси гелди. Бу ерде дем алмага хова етмейәрди. Ачык хова чыкып, эркана дем аласы гелди. Эмма диңе Айбөлегиң шу ерделиги оны саклаярды. Ол гитмелими, отурмалымы диен ики сөзи терезисине салып өлчәп гөрди. Терезиниң отурмалы диен тарапы өрән агыр гелди. Мыхмана башдан-аяк Айбөлегиң өзи хызмат этди. Чай гетирди. Ызлы-ызына нахар чекди. Оразмырада үзлем-саплам жеми отуз минут дагы онуң билен ики чәк гүррүңлешмек хем миессер болды. Эмма вели бу агыр дурмуш йигидиң гөзүниң өңүнде Айбөлегиң әхмиетини чигит ялжак хем артдырмады. Онуң өңки ягдайының үстүне хич зат гошмады. Оразмырадың Айбөлеги садажа чит көйнекли гөреси гелйәрди.

Ине-де ол ахырсоңы чыкып гайтды. Бу өйүң дурмушы барада көп ойлананы үчин йигит, Ярнепесиң хер гүррүңини өз гызына, онуң акыл-хушуна, эдеп-экрамына гетирип дирейәндигини оңлы аңшырмады. Ярнепес болса чала серхош халында йүрегиндәкисиниң хеммесини орта дөкүпди. Диңе: «Айбөлеги ал. Мен сизе оңат дурмуш гурап берейин» дийип гөни айтмак галыпды. Шундан башгасыны айдыпды.

— Бе-е-е — дийип, Оразмырат, ики элини жүбүсине салып, аңырсы-бәрси үч әдим отагың ичинде гезмеләп башлады. Серчә сүрүси ялы болуп, чар тарапдан гүвләп учуп гелен пикирлер келлә сыгмаярды. Олар кәнди, хер дүрлүди. Бири-бирине меңзешлери-де барды, бири-биринден өрән узаклары-да кәнди. Оразмырат ики пикири алып галды-да, галанларыны келлесинден чыкарып ковды. Биринжи пикир, Ярнепесиң байлыгы хакындакы пикирди. Бу байлык өзүне дүшнүксиз боланы үчин, дүйбүнден герек дәл зат боланы үчин, ылайта-да ики йүз манат айлык билен мунча зат йыгнап болмажагы үчин, шу зерарлы-да бу байлыгың өз эесине харам боланы үчин, Оразмырат бу пикири-де келледен чыкарып зыңды.

Шу вагт онуң ядына бир болуп гечен иш дүшди. Соңкы курсда окап йөркәлер, дирекция бир языжыны окыжылар билен душушыга чагырды. Бу языжыны студентлер акыллы эсерлер үчин өрән сылаярдылар. Языжы илки өз дөредижилик планлары барада гүррүң берди. Соңра өзүниң соңкы язан кичижик хекаяларындан бирини окап берди. Диңлейжилер хезил эдиндилер. Душушыгың гутармагының өң янында языжы студентлере йүзленди:

— Эгер өзүңизи гызыкландырян соваларыңыз болса бериң. Мен жогап бержек болуп сынанышайын — дийди.

Тиз вагтда ише угражак болуп дуран студентлер языжының бу йүзленмесини миннетдарлык билен гаршыладылар. Оңа көп сораг бердилер. Языжы йүрекден йылгырып, ыхлас билен жогап берйәрди. Шол сораглардан бири, языжының оңа берен жогабы Оразмырадың бейнисине өмүрлик язылыпды.

Өнде отуран студентлерден бири языжыдан:

— Хорматлы языжы, мениң бу соражак болян задым эдебията дегишли дәл. Шейле-де болса, шу сорагыма хут сизиң ялы абрайлы адамының жогап бермегини ислейәрин. Ине, мениң сорагым: Сиз шахсыетиң бай болмага ымтылышына я-да ымтылмайшына нәхили гараярсыңыз? — дийип сорады.

Языжы бу сорага шейле жогап берди:

— Хер бир адам рухы тайдан бай болмалыдыр. Өзүниң шу байлыгыны артдырмага бүтин өмрүне чалышмалыдыр. Шундан белент, шундан гүйчли, шундан манылы байлыгың болмагы мүмкин дәлдир. Яшамак үчин нәме герек? Яшалян жай, ятмага кровать, нахар столы, иш столы. Гарның мыдама док болмалы. Гейим мыдама битин хем-де арасса болмалы. Зат йыгнажак болмак бидерекликдир. Мунуң дерегине хер бир адам өз Ватаныны байлашдырмага, онуң кувватыны беркитмәге чалышмалыдыр.

Студентлер бу жогаба узак вагтлап эл чарпышдылар. Шу сөзлери үчин Оразмырадың ылгап, сахна чыкып, языжыны гужакласы гелди.

Оразмырат хәзир шол студентлик гүнлерини, шол душушыгы ятлап, бир яш йигделен ялы болды. Эмма онуң бу леззетли ягдайы узага чекмеди. Онуң гөз өңүни, хыялыны, бүтин дуркуны икинжи пикир — Айбөлек барадакы пикир эеледи. «Мен оны сөййәрин. Мен инди онсуз яшап билжек дәл» дийип, ол жайың ичинде айланып йөршүне белли-бир нетижә гелди. Айдылан сөзе, гөзе гөрүнйән зада баха бермекде Оразмырат хусытды. Шу вагтлара ченли өз ёлунда душ гелен хич бир гыза, хич бир гелне шу сөзлер билен йүзленмәнди.

— Хава, мен оны сөййәрин! Сөййәрин! — дийип, бу сөзи айгытлы әхеңде, чөп дөвлен ялы эдип, зарп билен гайталады.

Бирден сакланды: «Мен бир гарып йигит. Ол болса, түчжар байың гызы. Икимизиң мәшимиз бишишермикә? Ол мениң дурмушыма, ягны сөйгүли языжының маңа беллән берен нормасы боюнча яшамага разы болармыка? Мени болса шол нормадан башга тарапа совмак мүмкин дәл. Мен диңе шол норма боюнча яшажак. Ол муңа разы болмазмыка дийййәрин. Себәби мен өйлеринде отыркам, алты-еди сагадың ичинде үч дөрт дүрли көйнек, көвүш гейнип гелди. Эгер ол мениң билен гечиржек өмрүнде-де шу хеңңамыны яздырмаса, онда нәхили болар? Муңа айлык етирип болармыка? Ёк, муңа айлыгам етмез, гүнлүгем. Пулы өзүң чыкарып отуранам болсаң, етирип болмаз.

«Сен нәмә эсасланып эемсирейәрсиң? Сен онуң билен оңлы гүррүңем эдип билмедиң ахыры. Сен оны танаңок. Саңа аял болмага разымы-дәлми, ондан сениң хабарың ёк. Онсоң сен нәме үчин бейдйәрсиң?» дийип, ол өз-өзүне сораг берди.

Оразмырат бу сорагына җогап агтармады. Гайтам:

— Мен оны сөййәрин! Мен оңа өйленмели!— дийип, чөп дөвлен ялы эдип, меселәни, чөзди-де, отургыҗа гечип отурды.

Айбөлеге өйленмесе, өз дурмушында көп етмезчиликлериң нәсазлыкларың болҗакдыгына ол хәзирден ынанды. «Хеммесиниң бир алаҗы болар» дийип, бу пикири-де ол келледен чыкарып зыңмакчы болды. Эмма болмады. Бу пикир багра япышан далак ялы болуп, онуң бейнисиниң докумаларының үстүне елмешди. Эгер онуң какасы: «Җай кән. Аялым икимизе хич зат герек дәл. Биз екеҗе отагда хем оңшуп билерис. Тойы-да шу ерде тутуң-да, шу мүлкүң эеси болуп яшабериң» дийсе? Ол муны чалаҗа сыздырды ахыры. Гепиң салгына гөрә, онуң планы шейле. Ол шейле хем этмекчн. Бу нәхили болар? Нәхили болҗагы белли зат. Онсоң мен онуң хызматкәри болмалы боларын. Бу өрән кичилик болар. Бейтсем, ол мени дура-бара өз батрагына өврер. Адатда бейле зат эдилйән дәлдир. Аңруҗы ичинде җаны бар адам, яш адам, гуҗурлы адам бейтмез. Онсоңам онуң затлары өзүниңки дәл. Харам затлар. Айбөлегиң хер сагатда чалшырян гейимлери-де, билезикдир алтын йүзүклери-де харам. Ол затлар дер дөкүлип газанылан затлар дәл. Вессалам. Мен ол өе бармарын. Мениң везипәм ол өйден, ол харам өйден пәк Айбөлеги алып чыкмакдыр. Мен онуң билен душушайын. Гүрлешейин. Ол бу меселеде хайсы гулакдан гөчйәр. Шоны билейин. Белки, онуң пикири дүйбүнден башгадыр. Белки, ол хем дурмуша мениң гөзүм билен гараяндыр. Белки, ол ак йүрекли, сап зәхметкеш адамың дурмушыны ислейәндир. Шол дурмушың арзувыны эдйәндир. Эгер мениң айданларым, эден хыялларым иш йүзүне гечмесе, мырадым хасыл болмаса, мен бу ери терк этмели боларын — дийип, Оразмырат гөйә бу ишлериң хеммесини бир демде чөзәйҗек ялы болуп, зарп билен отуран еринден турды.

Эмма вели онуң хәзирки ягдайы өрән агырды. Чыкалга тапмасы дийсең кын ягдайды. Айбөлеги илки гөренде, ондан соңкы сагатларда, гүнлерде, хепделерде ол гөк йүзүнде хайбат билен ганат какян гүйчли бүргүде меңзән болса, ол хәзир хем бүргүтди, эмма инди гарран, авдан галан, гаяларың арасындакы көвеклериң биринде иркилип отуран бүргүде чалым эдйәрди. Айбөлегиң башдан гечирйән дурмушы, ол хакдакы түкениксиз, ызы үзүлмейән соңы нәмәлим пикирлер оны шу ягдая гетирипди.

Нахардан, азаҗык ичгиден яңа бедениниң аграланлыгына, өрән ядавдыгына гарамаздан, уклап билмеҗегине гөз етирип, шляпасыны чүмре гейди, плащыны елбегей алды-да, көчә чыкды. Район меркезиниң көчелери дым-дырслыкды. Тәверек-даш-

да екеже адам хем гөрүнмейәрди. Диңе бир четдәки электрик станциясының моторының сеси эшидилйәрди. Узаклардан машын сеслери гелйәрди. Хова салкынды. Жаңа якымлыды. Ай өзүниң узак, эндикли ёлуны орталапды. Шейле-де болса әлемиң йүзүне нуруны гошавучлап дөкйәрди. Улы көче гиңди. Айың ягтысына асфальт чалажа гаралып, овадан гөрүнйәрди. Ол хәзир дуры сувлы деряны ятладярды. Оразмырат бир сагада голай гезенден соң, өйүне гайтды.

ХЕПДӘНИҢ БИРИНЖИ ГҮНИ

Хепдәниң биринжи гүни Оразмырат үчин иң гызгалаңлы иш гүни болды. Магазин ачылан бадына, тайяр геймлер бөлүминиң өңи адамдан хырын-дыкын долды. Йигитлер, гызлар, гарры адамлар агыз бирикдирен ялы, бирден дөкүлдилер. Шу гүн арзан бахалы, ишде геер ялы костюмлар, аял геймлери чыкжакмыш дийип дүйн район меркезиниң яшайжылары эшидипдилер. Гыммат бахалы костюмлар, плашлар, йүң көйнеклер барада-да эшидилипди. Оразмырат геленлери гүлер йүз билен гаршылады. Хер кимиң дердине яражак затлары тапып берди. Өлчетди. Бир нәче гезек өлчетмелилери-де болды. Сөвда өрән гызгалаңлы гитди. Адамлар сатыжыдан хошалды, сатыжы-да адамлардан. Ол сәхел вагтың ичинде аял, эркек дашкы геймлериниң алтмышдан говрагыны сатды.

Сагат он бирлерде, район меркезинде сыланян адам болан пенсионер Эсенмырат Хошвагтов гелди. Эндиги боюнча Оразмырат биринжи гезек гөрйән адамы болан Хошвагтовың даш сыпатыны сынлады. «Бу яшулы костюм сораса, нәчинжиси герек боларка? Өз-ә гелшиксиз бичилен адам экен. Гарны улы, ягырнысы чалажа хөкгерип дур. Бейле адамлара жүплешип дурар ялы гейим сайламак гаты кын боляр. Белки, бу костюм сорамаз» дийип, Оразмырат ичини гепледип дурка, Хошвагтов:

— Иним, мени худай, ишлей-ишлей ядан вагты ясан болмага чемели. Шейле-де болса өзүң бир гайрат эдип, маңа говрак костюм тапып бермесең болжак дәл — дийип, йылгырып айтды.

— Ханы, бу ере гириң — дийип, Оразмырат өңүндәки таггаты айрып, яшулыны ичерик гойберди. Хошвагтов билен ярым сагатлап мешгулланды. Эмма хич зат тапмадылар. Ягны, костюм сайлап билмедилер.

Алыжының мөхүмини битирип билмедигине Оразмырат гынанды:

— Яшулы, сиз эртир шу вагтлар гелиң. Оңа ченли мен складлары барлап гөрейин. Белки, сизи канагатландырар ялы оңлы бир зат тапарын.

— Саг бол, иним, гайрат эт. Мен хөкман эртир гелерин. Бирвагтлар-а, басмачылардан олжа алан геймлеримиз-де геер

өтәйдердик. Йыл гечдигиче өз гөвнүңе ярамак хем кынлашяр өйдйәрин.

Гүнортан нахарына чыкылмазының өң янында Айбөлек гелди. Оны гөрен бадына, эртирден бәри гызгаланлы иш билен мешгул болуп, Айбөлек барада өрән аз ойлананына, өңкүлерине гаранда, онуң ёлуна өрән аз гарашанына Оразмырат гең галды. Өз янындан утанды. «Бу нәме үчин бейле болдука? Мен нәме үчин бейле этдимкәм?» дийип, йүрегинде пейда болан бу сораглара жогап хем агтарман, эййәм йылгырып янына гелен Айбөлек билен ичгин, мәхирли саламлашды. Инди оларың икисиниң-де йүзлери ачылышыпды, олар инди көнеден гелйән танша меңзейәрдилер.

Оразмырат Айбөлек өзүне гарап гелйәркә, соңра саламлашып, саглык-аманлык сорашып дуран вагты гызы сиңе сынлады. Гыз агымтыл меле көйнек гейнипди. Касынкасы-да, гашсыз алтын йүзүклери-де көйнек билен кыбапдашды. Бу реңкиң Айбөлегиң ак йүзүне гелишйәндигинденми, гараз, Айбөлек онуң гөзүне өңкүлерине гаранда бирнәче эссе овадан гөрүнди. Шунуң билен бирликде-де өңкүлерине гаранда хас салыхатлы гөрүнди. Йөне йигиди бир зат хайран галдырды. Бу гүн Айбөлегиң янында бойдашы ёкды. Ол еке гелипди.

Саглык-аманлык сорашыландан соң, Айбөлек илки диллепди:

— Бир ерден гыссаглы гелйәрдим. Сизиң билен саламлашаййын дийип совулдым.

— Мен өрән миннетдар, саг болуң, Айбөлек.

Айбөлек бир зат ядына дүшен ялы болды:

— Дүйн сизи ядадайдык өйдйән?

— Шейле ядавлыгы худай маңа хич вагт көп гөрмесин.

Огланың бу сөзи гыза ярады. Бу сөз бу ере гөвнүне дүвүп гелен максадына лайык гелен болса герек, онуң йүзүнде шатлык аламаты пейда болды:

— Саг болуң. Говы сөз адама ганат беклейәр.

Гүнортан нахарының өңүсырасы боланы үчин, магазинде адам ёкды. Бейлеки бөлүмлериң ишгәрлери-де затларыны тертиплешдирмек билен мешгулдылар. Азажык-да болса гүррүң эдишмәге вагт барды, мүмкинчилигем барды.

— Сиз маңа сөзсүзем ганат беклейәрсиңиз.

— Бу сөзүңиз үчинем саг болуң.

— Мен асла бейледир өйтмейәрдим. Өзүңизем кимиң гызыдыгыңызы чалажа дуйдураймадыңыз.

— Шейле болуп чыканына өкүнйәңизми?

— Сизиң билен баглы болан хич зада өкүнмежегим хакдыр. Айбөлек, сиз мени эли баглы гулуңыза өврдиңиз.

— Догры болайса...— дийип, Айбөлек ене есир эдижи бир суратда йылгырды.

— Мен өз выжданымың өңүнде диңе догры сөзлейәрин.

— Өвгә лайык гылык.

— Ёк, ол хеммәниң адаты гылыгы болмалы. Тебигы хәсиети болмалы.

Гыз геплемеди. Гейим хатарларыны сынлап уграды.

Йигидиң келлесинде ики пикир чакнышды: «Айдайынмы? Айтмайынмы?» Ахырсоңы ол йүрегине даш баглады:

— Айбөлек...

Гыз шол бада овадан башыны йигиде тарап өврүди:

— Айдыбериң, мен диңлейәрин.

— Айтмасам болҗак дәл. Бу гүн агшам мен бош дәл. Эртир агшам икимиз бир ерде душушалы. Мениң сизе диййҗек сөзлерим бар. Йөне мениң бу хайышымы гөвнүңизе гетирмәң. Мениң шу хайышымы ерине етирмегиңизи өрән сораярын. Бир сагат, ярым сагат вагтыңызы менден аямаң. Бу икичәк душушык мениң үчин өрән зерур.

Бу душушык Айбөлеге-де зерурды. Ол бу ере екеликде шу теклифе гарашып гелипди. Йигидиң бу барадакы теклиби оны говшатды. Оразмырат шейле бир зарын, шейле бир арзув, шунуң билен бирликде-де шейле бир умыт билен бу теклиби этди вели, буларың арасындакы якынлык болмаса-да, гызың йүреги эрежекди. Шейле-де болса ол ене-де өңки артисткалыгына өврүлди:

— Мен эҗем билен какамдан горкярын. Өнсоңам мунуң өзи бирхили гелшиксиз болаймаса?..

Бу теклиби этмек, илкинҗи бөведи йыкмак йигиде аңсат дүшмәнди. Ол бу теклиби этди. Бөвет йыкылды. Хич хили апы-тупан турмады. Диймек, икинҗи бөведи йыкмага ёл ачылды. Бу улы еңишди. Шонуң үчин-де Оразмырат хас батырланды:

— Хачана ченли эҗем, какам дийип йөрмели? Өнсоңам йигит билен гызың душушыгы адаты зат. Олар ислән вагтлары душушыбам, гүрлешибем билерлер. Бу ерде горкар ялы зат ёк. Мен-ә бу ерде нәмәниң гелшиксиздигине дүшүнмейәрин. Гелшиксиз зады мен сизе хич вагт теклип этмерин. Эгер шейле этсем, онда мениң сизе хормат гоймадыгым боларды.

Айбөлек саг элиниң ловурдап дуран алтын йүзүкли сүем бармагыны ашакы додагына етирип, белент өкҗели сарымтыл көвшүниң уҗуна середип, бирсалым дурандан соң:

— Боляр, мен пикир эдейин... йөне, өз-ә кындыр...— дийди.

Йигит җошгун билен гепледи:

— Диңе кынчылыгы батыргай басып гечйәнлер хакыкы адамдыр, Айбөлек...

Йигидиң тутанъерли сөзлери Айбөлеги бегендирди. «Бу мениң якамдан элини аңсат чекҗек дәл ялы. Худая шүкүр» дийип пикирлененде, онуң рухы гөтерилди.

Хемме зат онуң өңүнден беллейши ялы довам эдйәрди.

— Эҗем билен какама нирә гитҗек дийсемкәм?

Оразмырат бузуң чөзүлендигине долы гөз етиренсоң:

— Бибигүл билен кино!— дийип, йүрекден йылгырды.

— Боляр-да... Гөрейин...

...Оразмырадың бу гүнүниң шундан соңкы сагатлары тә агшам, ресторанның бухгалтериясына барып, ише башлаянча еңиллик, фрухубелентлик билен гечди. Гүнүң икинжи ярымында иш хем еңил гитди. Хошвагтова костюм хем тапылды. Алыжылардан ене он-йигрими саны заказ хем алынды. Оразмырат олары хем угруна чыкды.

Агшам ресторана ишлемәге геленде, Оразмырадың кейпи көкди, сүңңи еңилди. Иш столунын башына гечди. Баш бухгалтериң өз адына язып гиден хатыны окап, онуң табшырыкларыны бержай этмәге гиришди. Эдилмели ишиң кәндигини гөренден соң, «Яшулы, бу гүн-хә газабына тутупдыр-ов!» дийип, ичини гүлдүрди. Дурды гөни агшамларына бухгалтерия гирмейәрди. Ресторанын улы залынын бир бурчунда отурып, бирнәче чилими ызлы-ызына чекйәрди-де, тертип-дүзгүниң говудыгына гөзүни етиренден соң, өйүне гайдярды. Эмма велин ашпез Аташ Оразмырат ише гелен бадына, онуң янына гелерди. Ондан-мундан гүррүң тапып отурарды. Иш аз вагтлары онуң гелмеги эрбет хем болмаярды. Эмма иш кән боланда вели, ол ишлемәге пәсгел берйәрди. Икинжи тарапдан, Оразмырат ол геленде, өзүни гаты оңайсыз дуйярды. Себәби Аташ хер геленде бир зат айтмак ислейән ялы, оны-да айтмага йүрек эдип билмейән ялы болуп гөрүнйәрди. Көсе, бойны узын, гызыл йүзүни мама дишән, орта бойлы, хортаң, гиң маңлайлы Аташ дашындан середениңде хемме затдан нәрза адама чалым эдйәрди. Гараз, хер зат-да болса, Оразмырат бу гүн онуң гелмегини ислемейәрди. Нәме, хемме зат айданын ялы болуп дурмы, ине, бирсалымдан:

— Гургунмың, ягшы йигит — дийип, ак ектайлы, ак сопбашлы Аташ ичери гирди:— Узаклы гүн аяк үстүнде дурмак халыс ядадяр. Сениң яныңа биразажык лакгылдашмага гелэйдим.— Ол шейле дийип, агыр әдимлер билен дивана барды-да, онуң үстүнде аркан ятды.

Онуң болуп ятышыны гөрен Оразмырат гүлди:

— Аташ, тур!

— Нәме үчин?

— Мен сениң бейдип ятышыңы халамок.

— Ха! ха!— дийип, Аташ тирсегине галды:— Нәме үчин халамаяндыгыңы билйәрин. Йөне айт.

— Гахарың гелмезми?

— Ек.

— Сен бу ятышыңа хәзир жыназасы окалжак мейде меңзейәрсиң.

Икиси-де гүлүшдилер.

«Бирсалым дынжыны алып, чыкып гидер-дә» дийип, Оразмырат чотуны шакырдадып урады.

Догрудан-да, Аташ бирсалым сесини чыкарман ятды. Ол шу гүн Оразмырадың янына улы бир иш билен гелипди. Шейле-де болса бирден өз пикирини айдаймакдан чекинди. Соңра ене:

Эгер айдылмалы болса, шу гүнден говы гүн болмазмыка дийшерин. Өзүниң кейпи-де көк. Дегишйәрем. Хәй, өз-ә берк адам боларa чемели. Мундан Дурды гөнениң ысы гелип дуран ялы. Вах, бу яш.Ише яңы гечди. Хениз хич зат биленок. Муны юваш-ювашдан өвредип болса, биз хор болмарыс. Бу-да адамдыр. Алжагына гөзи ётсе, бәй, счётлары дүзедер-ә Бу әнтек хамырдыр. Мундан бөрек-де этсе болар, унашам» диен пикирлер Аташың келлесинден ики баша ат чапярды. «Дурды гөнә меңзесе-де, муны ёла салмак оны ёла саландан аңсатдыр» дийип, өңки пикирлериниң үстүне гошды.

Эдил шу вагтлар Оразмырадың:

— Аташ, ишлер ничик? Хей, менлик ишиң бармы?— дийип берен сорагы, Аташа гүйч хем ынам берди. Онуң гөкдәки дилеги ерде говушды. Диваның үстүнде дикелип отурды.

— Сенлик ишим бар, ягшы йигит.

— Онда, айдып отур.

Аташ, Оразмырадың йүзүне сынлайжылык билен бирнәче вагт середип отурандан соң шейле дийди:

— Газанч эдели.

— Нәдип?

— Айдарын.

— Айдып отур.

Аташ ыкжамланды. Өзүни дүрседи:

— Өзүң-ә говы йигиде меңзейәрсиң. Сениң яшындакы йигитлер бай яшамалы. Гызлара оңат гөрүнмек үчин ягшы гейинмели. Олар билен таншаныңдан соң, олары ресторана элтмели. Ожук-бужук совгат алып бермели. Бу затларың хеммеси пул талап эдйәр. Ол пул диен гурбаны гитдигим болса, ёлуң үстүнде тозап ятан топрак дәл, гошавуңдан алып гидиберер ялы... Оны көп хиле билен тапмалы...

«Муны, өз угруна ковайын. Ахыры ярылжакды, гой, ярылсын» дийип, Оразмырат чотуны аңыррак сүйшүрди. «Шейдип, менем оңайсыз ягдайдан дынайын. Бу-да йүрегиндәкини айдып, ичини бошатсын...»

— Ханы, айтжак болсаң, айтсана, Аташ.

— Сең хасап ишини дүзетсең болар. Бир порцы котлетден икисини ясамак мениң билен.

— Хасап ишини нәхили дүзетмели?

— Ол сениң ялы бугалтириң иши.

— Онда, кассири-де бу ише гошмалы болар?

— Онсуз болжак дәлми?

— Ясама чек этмесек болмаз ахыры.

— Сен оңа ясама чек бер. Өзүни гошма.

— Онда, ханы, мен бир пикир эдип гөрейин.

— Ол хакда пикир нәме герек?

— Пикир этмесең, болмаз ахыры.

— Мен-ә шу чоты ишледип билйән болсам...

— Онда-да пикир этмели болардың.

— Боляр, пикир эт. Йөне Дурды гөни билмез ялы ёлуны тап. Ондан худай сакласын. Билэйсе, икимизиңем деримизе саман дыкар. Бизиң саман дыкылан деримизи хем зая болмасын, музейинде гой дийип, мекдебиң мудирине табшырар. Бу директор болуп гечели бэри, доғрусыны айтсам, элимиз агзымыза етенок. Өңкимиз говуды.

— Онуң нэмеси говуды?

— Гөрмедиксирэн болайярды. Пайыны берсең кайылды.

— Дурды ага нэме, пайына кайыл дэлми?

Аташ гахарлы гүлди:

— Чекип берип, чекип аляр. Өзем иймейэр, иле-де ийдирмейэр. Бейле-де бир езит болар экен... Көпчүлигиң задыдыр-да, бэшден он этсеңем болар. Он бэш этсеңем болман дурмаз. Биз довлетиң жүбүсине эл саламзок. Илиң, ресторандан чыкман йөренлериң жүбүсине япышярыс. Олар йүз грам арак ичейлеринден соң, котлет ийийэрлерми, я-да ичине дырнак ялжат этсалнан говрулан чөрек ийийэрлерми, ончасыны аңшырып дураноклар ахыры.

Аташың хер сөзи Оразмырадың яңагына шапбат болуп дегйэрди. Бу сөзлер нэче агыр-да болса, булары диңлемек нэче кын-да болса, ол дишини гысып чыдады.

Гүррүңдешиниң дүшен бу ягдайындан хабарсыз Аташ, индисөзлэнде эллерини херекетлендирип башлады:

— Хава, ягшы йигит, шейле. Ишлер шейле, кын дэл.

Оразмырат йүзүниң гызараныны билдирмежек болуп, айна тарап бакды, зордан гепледи:

— Билнэйсе нэтжек?

— Билинмез. Сен хасап ишини дүзетсең болар. Бейлеси аңсат. Хер гүн херимиз он бэш манат дагы газанып билерис. Бу пулы ким берйэр, саңа? Ханы, бириниң бэш көпүгини алжак болуп гөр, нэхили гопгун турзар.

Оразмырадың канагат кэсеси долды. Уллакан, овадан гөзлеринден учгун сычрап башлан ялы болды. Дишиниң шакырдамагындан горкуп, агзыны берк юмды. Гөйэ Аташың теклифи барада пикир эдйэн ялы, ики элини маңлайына дирэп ашак бакды. Шейдип хем толгунмасыны басды. «Хей, шейле-де бир нежислик болармы. Хей, шейле-де бир акмаклык болармы. Шейле ажайып, сагат, дагың гаясы ялы берк бир жемгыетде булар ялы гемрижилер ниреден дөрейэркэ? Биз хачан бейле нежислериң соңуна чыкаркак?..»

Онуң отуран еринден бат билен туруп, уллакан чоты Аташың депесинден рехимсизлик билен индереси гелди. Эгирт гүйч сарп эдип, дишини гысып, бу пэлинден эл чекди. Титиремесини басды. Бир овурт совук сув ичип, өзүни дүрседи-де:

— Хм-м...— дийди.

Соңра Аташың йүзүне серетмэн:

— Чагаң бармы?— дийип сорады.

— Ики оглум бар, ягшы йигит — дийди-де, Аташ, гөйэ полуң

үстүнде йылан гөрен ялы болуп, тисгинип гитди. Оразмырат бу сорагы берендәки әхеңи оңа өрән совук эшидилди:

— Оны нәме үчин сорадың?

Оразмырат дикелди:

— Шейле газанылан чөреги чагаларына нәхили ийдирҗек? Огурлык чөрек ийип етишен чагадан нәхили адам чыкар? Угра! Гайдып шу ерде гараң гөрүнмесин!

Аташ бир бада ериндеи туруп билмеди...

ХЕПДӘНИҢ ИКИНҖИ ГҮНИ

Айбөлек өз отагында — «универмагында» «ишлей-ишлей» ядап, азаҗык дынч алмак максады билен, кресло гечип отурды. Хепдәниң икинҗи гүни агшам болҗак душушыга гүндиз сагат он икиден тайярлык гөрүп уграды. Кресло гечип отуран бадына ене өңки сораг пейда болды: «Мен оны сөййәринми?» Хәзирки пурсат хемме задың башлангыҗыды. Шонуң үчин-де бу сорага «хава» я-да «ёк» дийип чүрт-кесик җогап берәймек кынды. Гыз ене-де гөвүн терезисини элине алды. Какасының оңа «Шейле бир йигит гелди, эртир гөрүп гайт» диели бәри бир топар вагт гечди. Шундан соң гыз магазине барды, йигиди гөрүп гайтды. Эмма шундан соң ол «гөрүп гайтмагың» ызыны кесмеди. Гүнде барды. Бармадык вагтлары бойдашыны иберип, мениң ёлума гарашярмы я-да гарашанокмы, шоны огрынча гөрүп гайт» дийип, ол ерден хабар гетиртди. Өзи-де хер гезек, хер дүрли безенип бармагы ислейәрди. Шейле хем эдйәрди. Өзүниң чынар ялы боюны, эртекидәки ялы сыратыны хас говы эдип гөркезмек максады билен, семиз, гелшиксиз бойдашыны мыдама янына алып барярды. Айбөлек соңа-бака магазине бармадык гүнүни, Оразмырады хич болмаса дашындан бир гезек гөрмедик гүнүни гүн хем хасап этмеди. Булардан хем башга җанының сагдыгына гарамаздан, бирҗе сагат дүйш гөрмән, рахат ятып билмезлиги чыкарды. Иркилдиги дүйшүнде Оразмырат пейда болярды. Оразмырат мыхманчылыкда болуп гидели бәри гечен сагатлар-ха хас хем кын гечйәрди. «Бу шонуң чай ичен кәсеси, бу шонуң чорба иен чемчеси, бу шонуң тутан чаршагы, бу шонуң пейдаланан пычагы» дийип, Айбөлек бу затлары хер гүн эллейәрди, сыпалашдырярды. Оразмырадың ичен кәсесинден чай ичйәрди, кашыгындан чорба. Хич ким оңа булары шейле эт дийип айтмаярды. Айдып хем билҗек дәлди. Себәби бу затларың йигидиң пейдаланан затларыдыгыны Айбөлекден башга хич ким билмейәрди. Бу затларың хеммесине беллик эден онуң өзүди.

Шейлеликде гөвүн терезисиниң «Хава, сөййәрин» диен тарапы барха агралярды, барха ере голайлашярды.

Бу бир.

Икинҗиден болса әре чыкмалыды. Бу тебигы зеруриетчиликди. Яш етипди, диңе етмегем дәл, гечип барярды. Бу шерт көп зат билен, машгаланың абрайы билен-де, өмрүниң манысы

билен-де дүйпли суратда багланышыклыды. Шейле боландан соң бу меселе айдыңды. Диймек, иш шейле болса Оразмырада чыкмалыды. Оразмырат хич кимден кем йигит дәлди. Бойы-сыраты-да, гөрмегейлиги-де, акылы-хушы-да бир адамынкыдан кем дәлди. Эмма йигит гарыпды. Мекдеби яңы гутарып гелен, «Ө» дийсе өйкени гөрнүп дуран йигитди. «Ёк, бу хич,— дийип, Айбөлек элини силтеледи.— Бу хич. Какамың жаны саг болса, мениңем, Оразмырадыңам, чагаларымызыңам зада зар болжак гүманымыз ёк. Биз какамың саглыгында дурмушың эшретини гөрмели. Онуң аладасыны этмели дәл. Какам бизден хич задыны, герек болса жаныны-да аямаз. Мен өз какамы өрән говы танаярын ахыры. Шейле боландан соң гарашып йөрмек нәмә герек? Бир гүнүм, хош гүнүм дийипдирлер. Геченлерем шуны билмән айдан дәлдирлер.

«Ол мени сөййәрмикә?» диен совал келлесине геленде, Айбөлек ынам билен, текепбирлик билен йылгырды. «Бу ики учлы дәл. Мен онуң өзүме болан сөйгүсини онуң хер бир дем алшындан, хер бир гарайшындан билйәрин. Бу хакда келле чиширип отурмак герек дәл. Биз разы. Максадымыза етели. Гой, какамам максадына етсин. Бир нәче агтыгы болсун. Соңкы вагтларда ол отурса-турса агтык, агтык дийип гулак этими-де ийди. Гирдежи какамдан, хызмат эжемден, дурмушың леззетини алмак, гүлүни тирмек, агтык ясамак хем бизден!» дийип, Айбөлек, кетенисини пасырдадып, үркен сүлгүн ялы болуп, креслодан турды. Йүз гөрүлйән айна тарап бир әдим этди, икинжисини әдип билмеди, «Мен багты гара шол гиже нәме үчин әжизлик этдимкәм? Нәме үчин чыкып гайтмадымкам? Бир гиже ол ерде болуп, өз абрайыма түкениксиз шикес етирдим. Маңлайыма тагма басдым» дийип, креслоның тирсек гоярына япышып дуршуна, додагыны дишләп, башыны ашак салды. Йөне бу гамгынлык узага чекмеди. «Хеммесиниң бир алажы болар» дийип, гөврүмини гиң тутды. Душушыгың өң яныңдакы шатлык дине бу дәл, шу вагт душ гелсе, башга хили бөветлери-де йыкып гечжекди.

Дашкы отагларда Тәжигүлүң херекети гүйчленди. Айбөлек сагада серетмән, какасының ишден гелер вагтының голайлашандыгыны билди. «Ол бичәрәниңем бар аладасы мен» дийип, Айбөлек түйс йүрегинден сыздырып, өз өңүнде боюн алды.

...Догрудан-да, ылайта-да шу гүн, иш гутармага ики сагат галалы бәри, Ярнепесиң бар аладасы Айбөлек барада болды. Онуң иш гүнүниң биринжи ярымы гызгалаңлы гечди. Ашгабат билен, область меркези билен ики-үч гезек телефонда геплешмели болды. Соңра районың зәхметкешлериниң ислейән затлары барадакы заявкалары жемләп, областа хем меркезе хат язылды. Халк контроллыгы комитети тарапындан яңы-якында складларың ягдайлары барланыпды. Шу барлагың акты гелди. Оны окамак, складчылар билен ишләп чыкмак, гөркезилен кемчи-

ликлери дүзетмек үчин айгытлы чәрелер беллемек иш гүнүниң көп сагатларыны алды. Гүндиз сагат дөртден башлап, Ярнепес зерур ишлерини гутарандыгы үчин хич кими кабул этмеди. Кабинетини ичинден гулплап, ишикден төре ченли непис халылар билен безелен гиң жайың ичинде, элини жүбүсине сокуп, гезмеләп башлады. «Оразмырат бизде гечирен бәш алты сагадының хеммесини башга пикир, башга алада билен гечирәйди өйдйән. Мен онуң болшуна асла дүшүнип билмедим. Шейле гарып йигиде мениң өйүмиң байлыгы гүйчли тәсир этмелиди. Ол бу затлары гөренден соң, маңа, гөйә, пыгамбере середен ялы серетмелиди. Агзыны ачып, гең галмалыды. Бейтмеди. Мениң байлыгымы үнс билен сынламады. Гөрмезлиге салды. Бу нәмеденкә? Гөрипчиликмикә? Мүмкин, гөрипчиликдир. Эмма шол гүн мен, онуң Айбөлеги сөййәндигине-хә гөз етирдим. Айбөлегиң гапыны ачан вагтында оңа эден тәсири гаты гүйчли болды. Онсоңам мен гөз астындан онуң хер бир гарайшыны, Айбөлеге дийййән хер бир сөзүни диңләп хем сынлап отурдым. Бу болушлар йөнекей дәлди. Булар дүйплүди. Ине, мениң элимдәки бар тутарык шу. Мен ол гүн өз байлыгым билен оңа чигит ялы тәсир эдип билмедим. Эмма Айбөлек оны есир эдипдир. Ине, инди биз шу хакыката хызмат этмели...»

Пикирлер сува инйән сүри ялы бейни кәсесине хүжүм эдйәрдилер. «Нәме-де болса бу иши тизлемели. Улы той тутуп, ил ичинде абрай газанмалы. Агтыкларың келлесинден сыпалап, чай ичмели. Булардан хем башга, мениң өйүме савчы ибермән, мени әсгермезлиге салян душманларымың гөзлеринде от якмалы. Гой, олар гөрипликден яңа чигинлерини дишлесинлер. Бу затлар — ишиң бир тарапы. Ишиң икинжи тарапы мундан-да әхмиетли. Оразмырат өз яныма гечер. Ол акмакчылык эдип гиден Атанепесиң ерини тутуп, өз оглум болар. Биз бири-биримизиң ынамымыза гиренимизден соң, онуң бөлүминден хем бизиң өйүмизе тарап пул акып башлар. Мен пикир эдип отурсам, Мекгәниң алтын халкасына элими етирип барярын. Ол халка элим етенден соң ишлер дүйбүнден башгача болар. Хемме задың аңырсына гөзүм етип дур. Ол ажайып гүнлер тизрәк етип гелседи...»

Ызлы-ызына телефон сеси яңланды. Эмма Ярнепес олара пикир бермеди. Ерине гечип отурды-да, элине ёгын галамыны алып, ойнап башлады. Бирден: «Бе-е, мениң, гызыма әр гөзләп, бу болуп йөршүм нәхили? Бу ере-гөге сыгян затмы?» диенде эндамы жүмшүлдәп гитди. Йүзи гызды. Гулагының ужы чым-гызыл болды. Элиндәки галамыны гиң иш столуның үстүне оклап гойберди. Еринден туруп, өңе гезмеләп башлады. Өзүни аклады: «Мен нәме эдйәмишим? Хич задам эдемок. Бу хакда мен хич киме хич зат эдемок. Диңе гызыма Оразмырады салгы бердим. Бу атаның боржы ахыры. Муны менден, Айбөлекден, эжесинден башга билйән адам ёк. Мунуң нәмеси айыпмыш? Я, валла, гарралып башландымыка? Шейледир. Бу булашык пи-

кирлер догрудан-да шол гаррылыгың аламатыдыр. Башга зады болмагы мүмкин дәл...»

Ол шу пикирлер билен сагат алтыда өйүне уграды. Өйүне гелип, Тәҗигүлүң көмеги билен әхли процедураларыны ерине етиренден соң, Айбөлеге йүзленди:

— Ханы, мениң эзиз гызҗагазым, ишлер ничик? Гүррүң берип отур.

Айбөлек кейик ялы бөкүп, кәкасының янына гелип отурды.

— Гаты говы, кака җан, ишлер говы.

— Говы болса боляр. Ханы онда чай ичели, чөрек иели.

— Боляр, кака җан.

Чай ичип башладылар. Бир тарапдан нахар хем гелип башлады.

— Бу гүн магазине бардыңмы, оглум?

— Бардым, кака җан.

Айбөлек дүвүнди. Дийҗек задыны айтмага утанян ялы ювдунды.

Муны дуян Ярнепес:

— Айбөлек, оглум, айдыбер — дийди.

— Ол мени душушыга чагырды.

Ярнепес дашындан бу хабара үнссүз гаран ялы болса-да, ичинден өрән бегенди. «Ә-хә, буз эрәп башлапдыр-ов. Говы зат. Хернә соңы хайыр болсун. Пейдалысы болсун...»

— Сен нәме дийдиң?

Айбөлек утаныл, ере бакды:

— Менми, мен... Сен гаршы болмарсың өйдүп, боляр дийәйдим.

Бу җогабам Ярнепесе ярады:

— Хачан душушмалы этдиңиз?

— Шу гүн, еди отузда, кака җан.

Ярнепес ягшы бир салым, кәсесиндәки чайыны сынлаян ялы ашак бакып отурды. «Бу гүн теклип эдип, эртир адам иберәйсе не говы боларды. Кынам болса, мен гызыма айдылмалы затлары айдайын...»

— Оглум, еди отузда болса, өрән оңат гейнип бар. Инди агшамларына аяз боляр. Юка пальтоны-да гей. Булар хич. Эсасы зат өзүңи салыхатлы хем-де акыллы алып бар. Гыз огланың дашы нәче агыр болса шонча-да говы боляндыр. Айтҗак хер бир сөзүңи ичинден мүң гезек гайталап, ондан соң айт. Өзүңе эрк этмеги башар. Бизиң йүзүмизи ере салайма. Эгер шу затлары айдылышы ялы этмесең, диңе өз гелҗегиңе зыян етирерсиң, оглум. Мен сениң кәкаң. Шонуң үчин-де бу маслахатлары бермәге борчлы.

Ере бакып, зордан демини алып отуран Тәҗигүлүң дамагы долды. Машгала дурмушында йүзе чыкан шейле улы ишде-де онуң ады тутулмаярды. Оңа сала-да салынмаярды, маслахатам. Оңа сен бармың, ёкмуң диййәнем ёкды. Бу оңа хер затдан агыр дегди. Йүрекдәки дертлери гөзүнден дамҗа-дамҗа яш болуп

дикүлип башлады. Буларың үстесине-де гызының нәмәлим гелҗеги энәниң гөзүниң өңүне геленде йүреги пара-пара болды. «Бирден онуң айылганч сыры ачылса... Худай сакласын... Онсоң мунуң гүни нәхили болар? Белки муңа-да мениңки ялы ыкбал гарашяндыр. Белки бир нәче вагт гечениен соң, бу-да мениң ялы иш малына өврүлер... Худай-ей...» Ол бу ерде мундан артык отурмага чыдап билмеди-де, бир бахана билен даш чыкды. Уладакы отагларың бирине барып, мөңңүрип аглады-да, ичини соватды.

Тәҗигүл доланып геленде, Айбөлек геплейәрди:

— Кака җан, менден аркайын бол, йүзүңи ере салман...

— Берекелла, оглум, сенден тамам-да шейледир...

Бу сөзлер инди Тәҗигүлүң гахарыны гетирди. Бири ялан сөзлейәрди, бейлекиси оңа ынанярды. Эмма нәтҗек, бу ишде Тәҗигүлүң өзүниң-де гүнәси барды. Себәби Ярнепес Самаркантдан окувдан гелен соң ол болан иш барада оңа айдып билмеди. Илки-хә, бу гүн-бу гүн, эрте-эрте дийип гезди, соңам айтмагы онармады. Онсоңам бу иши Ярнепесе билдирмезлик үчин эхли чәрелери гөрен хем өзүди. «Кака, менден аркайын бол, диенде, йүзүгараның йүзи-де гызаранок» дийип, Тәҗигүл улудан демини алды.

Хепдәниң икинҗи гүни Ярнепесиң өйүнде, ишинде дурмуш шу ёкарда беян эдилиши ялы болуп гечди.

Оразмырат үчин бу гүн иш билен, алада билен, Аташы, шол тетелли адамлары йигренмек билен гечди. Бу затларың хеммесиниң ашагында Айбөлек билен болҗак душушыгың шатлыгы ятырды. Бу душушык оңа гүйч берйәрди. Ганат беклейәрди. Оразмырат йыгы-йыгыдан сагадына середйәрди, вагт болса агыр, ядав кервен ялы болуп, хаял гечйәрди.

УГРУНА КОВМАК

Эгер-де бири агшам сагат секизиң төверееклеринде, район меркезиниң гүнорта четиндәки бейиклиге чыкып, улы көчеден өзүне гарап гайдян кичиҗик, асфальтлы чалаҗа ышыклы көчә середип дуран болса, ол ики саны гараның өрән голай йөрәп, ызыны үзмән гүрлешйәндигини, хемме зады ятдан чыкарып, диңе өзлери билен мешгулдыгыны гөрерди.

Бу ики гара Оразмырат билен Айбөлекди.

Оразмырат эдил белленилен вагтда гелди. Гыз хениз гелмәнди. «Гелер, хөкман гелер» дийип, Оразмырат дуран еринде гозганман дурды. «Мен оны дашындан мүң гызың ичинден гөзүми юмуп танап билҗек. Йөне онуң рухы дүнйәси нәхиликә? Ички байлыгы нәхиликә? Ине, шоны билмек герек. Бу хеммесинден зерур...»

Гыз утанҗырап, сейкин басып геленде, Оразмырат шу пикир билен мешгулды.

Гыз гөрүшмек үчин илкинҗи гезек Оразмырада элини узатды. Хытайы бармаклары ловурдап дуран алтын йүзүкли, ак, овадан эл өзүне тарап узаланда Оразмырадың хушы башындан учды. Хачан-да бу нэзик, ак эли өзүниң гөдек, эркек эллери билен тутанда йигит ялаңач электрик симини тутан ялы силкинип гитди. Онуң даяв гөвреси башындан аягына ченли титреди. Хушы башындан учан адам, ол нэзик эли вагты билен гойбермеди. Бу гелшиксизди. Эмма ол хэзир нэмэниң гелшиклидигини, нэмэниң гелшиксиздигини сайгарып билмейэрди. Бир вагтлар өз аясында гысымлап дуран көзүниң арасында чалаҗа совуклык дуйды. Бу агшам салкынында буз ялы болан алтын йүзүклериң совугыды. Шундан соң ол гызың элини гойберди. Башыны силкип, гызың элини тутан эли билен йүзүни сыпап, өңки ягдайына гелди. Гыз йигидиң бу дүшен ягдайыны билди. Оңа бегенди. Эмма ол шу гезек Оразмырада элини узатмак билен эгирт улы еңиш газанандыгыны билмеди. Оразмырат гызың элини тутуп дурка: «Шу эллер үчин даг ярмалы болса-да ярарын» диен нетиҗэ гелипди. Гыз мундан хем хабарсызды. Өз совуклыгы билен оны хушуна гетирен магдана Оразмырат нэлет окапды. Айбөлек мундан хем хабарсызды. Дымышма узага чекди. Шонуң үчин-де Айбөлек геплемэн, бир зада гарашян ялы болуп дурмагы услып гөрмеди-де:

— Сизи көпрэк гарашдырайдыммы?— дийип, мүйнли ялы сорады.

Гушуң йүреги ялҗак болуп, чалаҗа титирэп дуран эле эли дегенден соң Оразмырат үчин дүнйэ-де, дурмуш-да бүтинлей тэзе мана эе болды. «Бу эллерден тэ ганянчаң тутуп отурсаң» дийип, арзув этди. Соңра болса: «Олардан ганмак ёк ахыры» дийип, өз-өзүне гаршы чыкды. Ол шейдип дуршуна Айбөлегиң айдан сөзүне дүшүнмеди-де, өйде эдилип отуран гүррүңиң үстүне гелен адамының эхеңинде:

— Сиз бир зат дийдиңизми?— дийип сорады.

Айбөлек леззет алмак билен өз совалыны гайталады:

— Сизи көпрэк гарашдырайдыммы?

— Зыяны ёк. Гелениңиз үчин өрэн миннетдар.

Оразмырадың хэзирки дүшен ягдайы көпден бэри аял мэхрине сувсан адамының гөз ачып-юмасы салымлык эҗизлигиди. Йигит бу эҗизлиги кынлык билен еңип гечди.

Суратдакы ялы овадан, арасса, ики тарапы агачлы көчеден йөрэп башладылар.

— Ишиңиз көп болярмы, ядаяңызмы?— дийип, ене-де Айбөлек илки дилленди.

— Иш аз-а дэл. Йөне зэхмете яңы башлан адам эййэмден ядаса, бэш-он йылдан ол нэхили болар? Ядамок. Гайтам ишиң көплүги вагтың тиз гечмегине көмек эдйэр.

— Сиз нэме үчин вагтың тиз гечмегини ислейэрсиңиз?

— Онуңам өз себэби бар.

— Меселем?

— Меселем сиз шу гүн магазине гелйәңиз, әртирки гелҗек вагтыңыза ченли нәче сагатлар бар. Ине, шол вагты диңе иш билен гечирәймесең, башга хич хили алач галмаяр.

Айбөлек гүлди:

— Олар ялы болса, мени-де өз яныңыза көмекчи эдип алайың-да?

— Эдейин диенини эдип болярмы, нәме?

— Болян болса, шейдермидиңиз?

— Гүррүңсиз. Бүтин иш вагтыны өңүңизде гол говшурып гечирердим.

— Онда алыҗылар нәразы болардылар.

— Олара-да җогап окардым.

«Өзи-хә, турувбашдан эсасы гүррүңе голайлашяр» дийип, Айбөлек канагатланмак билен белледи.

Эдил онуң шу пикирини аңан ялы Оразмырат шейле дийди:

— Айбөлек, сиз мени багышлаң. Мениң сиз барадакы пикирим улы. Шонуң үчин-де мениң сизи долы танасым гелйәр. Магазиндәки душушыклар болса муңа хич хили мүмкинчилик бермейәр. Эгер кын гөрмесеңиз, гысга сөз билен гүррүң берсеңиз?..

— Мениң ыжтымагы чыкышым өрән гысга хем сада. Мен какамың икинҗи чагасы.

Оразмырат гең галмак билен:

— Ярнепес аганың сизден улусам бармы?— дийип сорады.

— Атанепес диен оглам бар.

— Ол ниреде?

— Гоңшы районда ишлейәр.

— Нәме үчин бу ерде ишләп, сизиң билен яшанок?

Айбөлек гүмүртик җогап берди:

— Хер ким өз ислейшиче яшаяр ахыры.

«Мунуң себәбини билмек герек» дийип, Оразмырат өз янындан өзүне табшырык берип, сорагыны довам этди:

— Онсоң?

— Онсоң окадым. Онйыллыгы гутардым.

— Соң нәме окамадыңыз?

— Эҗем билен какам окува ибермедилер. Биз сенсиз еке галып билҗек дәл дийдилер.

— Ише-де гечмедиңизми?

— Ёк. Ишлемеги өзүмем халамак, эҗем билен какамам халанок. Сен инди бизиң еке чагамыз, шонуң үчин-де өйде бол дийдилер. Ине, боланы. Инди сизем өзүңиз барада айдың-да? Менем иңңән билесигелиҗидирин.

Айбөлегиң берен маглуматларының бирнәчесине гаты гең галан Оразмырат онуң соңкы сөзүне гысгаҗа җогап берди:

— Мениңки сизиңкиниң терсине. Өрән яшлыкда атадан-энеден галыпдырын. Соңра чагалар өйи, интернат, сөвда техникумы. Ине, хәзирем сизиң гапдалыңыздан йөрәп барярын.

Ол гызың ыжтымагы чыкышыны диңләнден соң, бермек исләң сорагыны берди:

— Сиз зәхмете нәхили гараярсыңыз? Зәхметсиз яшамак мүмкинми?

— Өз пикириме гөрә айтсам, адам ылайта-да яш вагты зәхмете баш гошмабилсе гошмалы дәлдир. Ол яшка дурмушың эхли тагамыны датмалыдыр. Леззет алмалыдыр. Ишлейән адамлар бу затлардан махрум ахыры. Мениң ягдайымдакы адам зәхметсиз хем яшап билер. Какамың җаны саг болсун. Ол ене бирки адамыны гарраянча бакып билҗек. Онсоң ишлеҗек болуп йөрмек нәмә герек? Адам бир гезек яшаяр. Оны-да оңарып билсе, элини ыссы сувдан совук сува урман яшамалыдыр.

«Ине, саңа Айбөлегиң рухы байлыгы, ички дүнйәси!» дийип, ара дүшен дымышма вагты Оразмырат пикир этди.

Айбөлек сөзүни довам эдйәрди:

— Ягшы ий. Ягшы гейин. Яшамак диен задың манысына мен шейле дүшүнйәрин.

— Ишлемәнми?

— Элбетде. Секиз сагатлап гара дере батып ишләнсоң гейимиңем, тагамыңам манысы гачар.

— Онда, бу гиже-гүндиз дынман зәхмет чекип йөрен адамлара сиз нәхили гараярсыңыз?

— Оларың мениңки ялы мүмкинчиликлери ёк. Оларам яшамалы. Яшамак үчин болса ишлемели. Оларың башга алачлары ёк.

Оразмырадың ёлунда адам бойы дивар пейда болан ялы болды. Ёлы довам этдирмек үчин бу дивары йыкмалыды. Бу иш көп вагт хем көп зәхмет талап эдйәрди. Оразмырат хүҗүме гечди:

— Мен сизиң бу пикириңиз билен ылалашмаярын. Кишиниң зәхметине яшамак оңа бакна болмак диймекдир. Сиз шунуң пикирини этдиңизми?

— Ярнепес мениң какам. Ол мениң үчин ят киши дәл.

— Етишенден соң эне-атасына көмек бермек, олара дынч бермек чаганың борҗы дәлми?

— Мениң какама көмек герек дәл. Онуң өзи исләнине көмек берип билҗек адам.

«Бу нәме, герекмеҗек затлардан башладыка? Зәхмет чекмек нәме, сөйги нәме. Бу вагт зәхмет нәмә герек болдука?» дийип, Айбөлек гарашаны чыкмадык ялы ынҗады. Онуң овадан гыйма гара гашлары-да чытылды. Эмма аз ышыклы көчәниң ягтысында Оразмырат оны гөрмеди.

— Догрудан-да сиз ерән бай яшаян экениңиз. Мен-ә агзымы ачаяндырын.

«Ине, бу башга гүррүң» дийип, Айбөлек гашларыны язды.

— Худая шүкүр, кем задымыз-а ёк.

Бирнәче вагтлап дымып гитдилер. Айбөлек байлыгына буйсанып, гурплы дурмушлары барада хыялында сурат чекип бар-

ирды. Оразмырат пикир эдйәрди: «Бу бир чыгар чыбык. Муны довмек гаты кын болар. Эмма довмели. Бу пикирлеринден муны говмалы. Ажайып гыз. Мен сениң билен нәче горешмели-де болса горешерин. Сени өз ёлума саларын. Сени башга адама бермерин».

— Багышлаң, Айбөлек, мениң сизе ене бир сорагым бар.

— Ене-де зәхмет барадамы? — дийип, Айбөлек ажымтык йылгырды.

Онуң әхеңинде-де йылгыршында-да яңсыламаның аламаты барды.

Бу тәзеликди. Шонуң үчин-де Оразмырат муны деррев дуйды:

— Ёк... Догрусы мен бу сорагы бермәйин. Бирхили гелшиксиз ялы гөрйәрин.

— «Диле гелди, биле гелди» дийипдирлер. Сораң. Мен хайыш эдйәрин.

— Сорасам гахарыңыз гелмез-дә?

Гыз шунда-да ян бермеди.

— Ол, сорага баглы.

— Гахар гетирер ялы сораг-а дәлдир, өз-ә.

— Онда сораң?

— Сиз дурмуша чыкмак барада пикир эдип гөрмедиңизми?

— Догрусыны айдайынмы? — дийип, Айбөлек бир энайы йылгырды. Оразмырат гараңкыда бу йылгырышы гөрмеди. Эмма дуйды.

— Диңе догрусыны айдың.

— Зәхмете багланышдырып, танкыт этмерсиңиз герек?

— Ёк! — дийип, Оразмырат хем өз гезегинде йылгырды.

— Мен хениз бу барада чыным билен пикир эдип гөремок. Онсоңам өз йүрегимде беслейән адамым ялы адама душмасам, дурмуша чыкарын хем өйдемок.

— Сиз нәхили адамы йүрегиңизде беслейәрсиңиз?

— Бу элбетде, кын сораг. Йөне мен жогап бержек болуп гөрейин. Мениң ислейән адамым илки билен гөрмегей болмалы. Онсоң эдил шунуң ялы-да онуң эли узын болмалы. Онсоңам ол адам мениң какама өрән улы хормат гойян адам болмалы. Мениң какам билен жана-жан дост болмалы.

— Ә-хә! — дийип Оразмырат, гыз гутаран бадына сесленди: — Шертиңиз гаты агыр экен. Онсоң сиз шейле адам тапдыңызмы? Гөз астына аланыңыз бармы?

— Мен угруна-да чыкамок. Ёгса-да, мениң шертим нәме үчин агыр.

— Адамы гөрмегей эдип ясамак тебигатың иши. Элиниң узын болмагы-да адамың диңе өзүне баглы зат дәл. Бәш йүз манат айлык аланда-да акыллы узатмаса, онуң эли хич ере етмез. Какаңа улы хормат гоймак хем диңе онуң өзүне баглы зат болмалы дәл. Бу хормат ики тараплайын болмалы.

«Бу мени сынаяр. Мен барада нәхили пикире гелендигини билемок. Кын зат. Йөне менем сынаярын. Өзи-хә, өрән тутанъерли, өзсөзли адам болмалы. Бейле адамлар хич вагт хор болмазлар. Кишиден сөз чекмезлер. Бу гылыгы хер зада дегйәр».— дийип, Айбөлек нетиже чыкарды. Ол бир өврүмде чалажа сәгинди-де:

— Алты айлык сыясы курсы гечип гутарайдык өйдйән?— дийди. Соңра фосфорлы сагадына середип:

— Вий, бир эййәм гайтмалы вагтым болан экен — дийди.

Йигит утанды. Гызарды. Өзүни дүрсейәнчә эп-эсли вагт гечди. «Догрудан-да, бу гүррүңлер нәмә герекди?» дийип ахмыр чекди. Соңра гыза йүзленди:

— Азажык гыссанман, Айбөлек. Мениң ягдайыма дүшүниң. Сиз хәзир мени ташлап гитсеңиз, мениң халым кынлашар. Ханы, сагадыңызы гөркезиң?

Айбөлек сагатлы элини йигиде тарап узатды. Еңи ыза чекилди. Гамак ялы овадан, дыкыз, гошардан эмай билен тутанда Оразмырат ене-де титирәп гитди. Онуң бу ягдайы элиниң үсти билен Айбөлеге-де барып етди.

— Хениз ир-ле, Айбөлек!— диенде Оразмырадың сеси-де сандырады.

Айбөлек усуллук билен элини ыза чекди. Эмма Оразмырат муны дуймады. Аҗайып гошардан элини ыза чекип алмага йигидиң гүйҗи етмеди.

Айбөлек элини гүйч сарп эдип хем болса чекип алмалыды. Эмма хәзир онуң-да бүтин бедениңе ток яйрады. Онуң-да ыгтыяры элинден гитди. Шейле-де болса йүзүни кесә совуп:

— Говы дәл. Элими гойбериң. Бири горер...— дийди.

— Гойберҗек дәл...

— Ёк, гойбериң.

«Әхеңи говшап уграды» диен пикир келлесине геленде, Оразмырат бегенҗинден яңа тас учупды. Мунуң үстесине-де, шейле дийсе-де, Айбөлек инди элини ыза чекмеги бес этди.

— Айбөлек, мен сизсиз яшап билемок. Шу района гелелим бәри диңе сиз барадакы пикир, арзув билен яшаярын.

Айбөлек йүрегиниң гаршысына гидип:

— Гоюң. Бири гөрер. Бири эшидер. Оглан, болшуңыз нәхили — дийди.

— Кимиң бизиң билен нәме иши бар?— дийип, ач мөҗегиң ава топулышы ялы болуп, Оразмырат Айбөлеги багрына басды...

Додаклар деррев тапышдылар...

ИКИ ЙҮРЕК

— Хи-вий, ишим гайтды...— дийип, Айбөлек алдаҗының элинден сыпан ялы, улудан демини алып, Оразмырадың гуҗагындан сыпды.

Оразмырат гызың сөзүниң әхеңине, манысына үнс берди. Айбөлегиң херекетинде-де, әхеңинде-де хич хили дүйпли гахар

дуймады. Онуң хәзирки гахары ясамады. Өзүне зор салып, гахарланмакды. Хас догрусы, утанҗың үстүниң өртүгиди, япынҗасыды. Ол сесини чыкарман, аңырсына бакып, «гахар эдип» дурды. Онуң хәзирки ягдайы өверлик дәлди. «Мен сакланмалыдым. Бейле зада хич болманда үч-дөрт душушыга ченли ругсат этмели дәлдим. Инди нәме диер? Бужагаз гушы тутмак кын дәл экен. Мен болсам гөр, нәче вагтлап алданып гезипдирин диймезми? Мен өз абрайыма дүзедип болмажак шикес етирәйдим герек?» Гызың келлесине чар тарапдан гелип долян бу пикирлер оны дерледийәрди. Ол етишибилдигинден дерини сүпүрйәрди. Инди нәме эдейин? Сесими чыкарман, хич бир сөзүне җогап бермән, гөни өйүмизе гидиберейинми? Муны бейдиб-ә ташлап гидип болмаз. Бейтмәге мениң йүрегим чыдам этмез. Нәтсемкәм?» дийип, дурка, өзүниң саг эгнинде Оразмырадың элиниң аграмыны дуйды. Сува гарк болуп барян адам япышалга тапды. Инди сөз ачмага, агыр утанҗы еңлетмәге мүмкинчилик дөреди. Ел ачылды. «Худая шүкүр, дерт берен дерманынам берер экен» дийип Айбөлек, еңиллик билен дем алды. Оразмырадың өз эгнинде дуран элини гызыңам өз совук магданлы эли билен сыпаласы гелди. Бу йүрекде җошан зерурлык оны тас икинҗи гезек утандырыпды. Эгер-де Оразмырат элини онуң эгнине гоян бадына:

— Айбөлек...— дийип хич бир маныcыз сесленмедик болса, ене ярым минут сесини чыкарман дуран болса, Айбөлек өз элини онуң элиниң үстүнде гойҗакды.

— Айбөлек...

«Нәме, Оразмырат җан, эзизим?» дийип, яңы доган айың әлеме гүлүп бакышы ялы болуп, онуң йүзүне гүлүп бакасы гелди. Эмма мунуң ерине:

— Мен гитҗек — дийип, эгнини ашак басып, Оразмырадың элини айырды-да, аягы әтлемек ислемесе-де, йөрәп уграды.

Оразмырат бат билен бир товсуп, онуң өңүне гечди:

— Эзизим, бейдип гидениңден өлдүрип гит! Ере сокуп гит. Ынан, эзизим!

Айбөлек атян окуның нышана гөни дегйәндигине бегенди Әтмегини довам этдирди:

— Гойбер, оглан... Айып болар. Херки задың чени-чакы ягшы.

— Бир йылгырып, гүнәми гечмесең гойберҗек дәл — дийдиде, Оразмырат ики элини быкынына дирәп, аякларыны ере ыкҗам басып, гиҗе, Айың ягтысында гөрүнйән гая ялы болды дуруберди.

Айбөлек ене кесе бакды:

— Нәме дийҗек боляңыз?

— Гүнәми геч. Бирҗе йылгыр. Сениң ол йылгырышың мениң чыкып барян җанымы беденимде өңкүси ялы беркитсин!

Айбөлек ичинден гүлди: «Мунуң-а хушы башындан учды. Говы зат. Бу мениң үстүнлигим...»

— Бу ерде сизде нәме гүнә бар? Гүнә мениң өзүмде — дийип, Айбөлек агламҗыран болды.

— Сен перишде! Перишделер гүнәсиздир! — дийип, Оразмырат гызың элинден япышды. Гыз илки бада элини гөдеклик билен ыза чекмекчи болды. Эмма Оразмырадың элини аңсат гойбермежегиңе гөзүни етиренсоң, юваш-ювашдан гаршылык гөркезмеги бес этди.

— Эзизим, мениң Айымың бирҗе бөлеҗиги!.. Мениң тәлейим. Мениң геләҗегим.

Гыз бу сөзлериң ызының түкениксиз довам этмегини иследи. Онсоңам бу сөзлериң агыздан чыкып, гүйз агшамының аязында соваман, бири-бирине тапышан додакларың гызгыны билен өзүне гечмегини иследи. Эдил онуң ислейши ялы хем болды. Додаклар ене тапышдылар. Оразмырат гызың дилинден соруп дуршуна, бу сөзлери дили билен айдып билмесе-де, төвнүнде гайталаярды.

— Саг бол, эзизим, гүнәми гечениңе миннетдар...

— «Сен!» Не аҗайып, не мәхирли, не гымматлы сөз! Гыз билен йигит бу сепгиде гелип етенден соң хемме зат өз манысыны үйтгедйәр.

— Сенем яман эрҗел адам экениң! — дийип, Айбөлек илкинҗи гезек оңа «сен» дийип йүзленди.

— Сен диен дилиңе дөнейин...

Оразмырат бу сөзе миннетдарлыгыны гызы тәзеден багрына басмак билен беян этди.

Олар өйли-өйлерине баранларында гиже сагат онкиден ишлейәрди.

Ярнепес гызыны башдан аягына ченли сынлап чыкандан соң:

— Оглум, көпрәк эгленәйдиңми? — дийип сорады. Айбөлек онуң сесинден нәгилелик әхеңини эшитди.

— Ёлда бойдашыма душдум. Ёгсам он болманка гелҗекдим. Өе гирип бирҗе кәсе чай ичип гит дийип, угрума гоймады...

Ярнепес ынанды. Йылгырды:

— Ишлер нәхили? — дийип, көп манылы сорады.

— Чениңденем говы, кака. җан. Гаты говы.

Ярнепес бегенди.

— Сенсиз гаты кын болҗак, оглум. Ичими ит йыртды. Чай ичҗекми, чөрек иймҗекми?

— Ёк, кака җан, үшедим. Ятҗак.

— Гиҗәң рахат болсун, оглум.

Айбөлек өз отагына гирип, гейимлерини чалшырды. Чырасыны өчүрди. Айнагапының өңүне креслосыны чекип отурды. Хәзир онуң пикиринде гүн доган ялыды. Район меркезиниң депесинде аслышып дуран юмрук ялы йылдызлар онуң гөзүне дары ялҗак болуп гөрүнйәрдилер. Гараңкы гүйз гиҗеси гүндизлиге өврүлйәнди. «Не аҗайып сагатлары башдан гечирдим. Мен хич вагт дурмушдан шейле леззет алмандым. Айы ялы

дараяр. Элиңи, бармакларыңы дөвүшдирип баряр. Эркек адам диениң шейле хем болмалы. Хава, онуң хакыкы эркеклиги хер бир херекетинден гөрнуп дур...»

Шу вагт бейлеки бир эркек адам онуң ядына дүшди. О гиже ол адамдан хич хили леззет алып болманды. Ол гөдекди. Якымсызды. Тас башыны айлапды. Хәлем, онуң серхошлыгы гызы улы беладан саклап галды. Йөне диңе бир масгарачылыгы галды. Зыяны-ёк, ол масгарачылык хем вагты билен ятдан чыкып гидер. Хәзир оны ятламак герек дәлди. Бу ваканы мүмкингадар тизрәк ятдан чыкармага чалышмалыды. Шонуң үчин-де Айбөлек нежис бир жандара гөзи дүшен ялы, эллерини силтеләп, бу пикири башындан ковды: «Гайдып мениң хыялыма гелме. Ызыңа доланма!»

Оразмырат билен гечирен бир нәче сагады онуң бейнисине шейле бир дүйпли орнашды вели, хич зада барабар болмады.

Айбөлегиң бармаклары, гошары, оңурга сүңклери, ылайтада додаклары, ягны Оразмырадың элиниң, аягының деген ерлери от болуп ловурдаярды. Айбөлек бу ерлери бейлеки эли билен сыпалашдырярды. Сөз билен беян эдип болмажак леззет алярды. Гыз бойнуны бир тарапа гышардып, мылайым йылгырды: «Мен сенсиз яшап билжек дәл» диййәр. Ол бу сөзлери йүрегиниң чуңңур ерлеринден сыздырып чыкарды вели, «менем сенсиз оңуп билжек дәл!» дийип, тас гыгырыпдым. Зордан дилими дишләп сакландым. Бизиң, аял-гызларың тәлейи нәме үчин шейлекә? Нәме үчин биз өз дуйгуларымызы өз пикиримиздәкини болшы ялы айдып билмели дәл эдилип ярадылыпдырыс?

Бармакларыны, гошарларыны сыпалап отуршына, Айбөлеги бирхили меймиредижи, леззетли ядавлык гуршап алды. Креслоның аркасына япланды. «Мен инди, эртир онуң гөзүне нәхили гөрнеркәм? Оны гөремде, йүзүм гызармазмыка? Ысгыны гачан дилим пелтеклемезмикә? Эллерим, аякларым гүйчден гачып, диеними этмән дурмазмыка? Худай-ей, мен нәхили ягдайлара сезевар болдум?»

Онуң гөзлерине хич зат гөрүнмейәрди. Ол хәзир вагты-да, гиңишлиги-де, нireде отурандыгыны-да бүтинлей унудыпды. Онуң бүтин дуркуны «айы ялы дараян», тутанъерли, арак ичмейән, гөрмегей, гүйчли, даяв Оразмырат эеләпди. Оразмырат онуң хыялында гараңкы жайың ичинде өрбөюна галып дурды. Йылгырярды. Шол вагтда болса онуң хүнжи ялы ак дишлери ловурдап, Айбөлегиң йүзүне ялкым салярды. «Инди бизиң арамызда екеже бөвет галды. Ол мениң үчин адам ибермели какамың шертлерине боюн болмалы. Маңа эелик этмели. Вах, ол гүнлер тизрәк гелседи» дийип, Айбөлек шу отурышына иркилди, ене-де гөзүни ачды. Еринден турды. «Ёк, Оразмырат, билип гой: мен эртир магазине бармарын. Адамларың арасында мен сениң гөзүңе гөрнүп билмерин. Мени багышла. Эртир хич ере чыкман, өзүми дүрсәйин. Өңки чыгрыма

дүшейин. Биригүн сени гөрмәге барарын» дийип, кровадына чыкды. Әпет улы пер яссыкларың бирини багрына басып, гөзлерини юмды...

... Оразмырат Айбөлеги өйлерине ченли уградып, гөни өз өйүне гайтды. Кичиҗик, совук отагына әгирт улы еңиш газананы серкерде ялы болуп, улы дабара билен гирди. «Нәзли Байрамың» хеңине сыкылык чалярды. «Эгер шу хеңи дутар билен гыҗагың янында айдым эдип айтсам, Магтымгулы аганың айдышындан бирҗик-де кем болмазды» дийип, шол айдымың сөзлерини санамага башлады:

Ярың билине дал болсам,
Йүзүнде гоша хал болсам,
Я бир тирмели шал болсам,
Чох орансам биллериңе...

Шундан соң ол:

— Гыз мениңки! Айбөлек мениңки! — дийип, үч метр отагың ичини ене-де әдимлери билен өлчәп башлады. Оны гызың оваданлыгы-да, элъетмезлеги-де, бүтин болшы-да эдил элини баглы гул эдипди. Эмма шунуң билен бир хатарда атаның, әнәниң, ининиң, аганың, аял доганың мәхринден ганмадык, дайының, дайзаның мәхрини гөрмедик, башындан сыпалмадык етим оглана бу гызың якынлыгы, мәхри, арка дагы, хоссар ялы, йыкыланда маңлайындан диреҗек эл ялы болуп дуюлды. Оразмырадың ягдайындакы адам үчин бу етилен я-да етилҗек болнуп дурлан дереҗе хич зат билен деңәп болҗак дереҗе дәлди. Элъетмез белент багтды. Бу вагт оны җошдурян, гөвнүни гөге гөтерйән, илки билен шу дереҗеди.

«Мен элбетде, оңа, эртир савчы иберерин диймедим. Болуп гечен ишлерден соң ол хеммесине дүшүнди. Ол эртир магазине геленде, мен оңа адам иберҗекдигими айдайын. Кими ибермели? Элбетде, Дурды аганы. Бу ерде мениң ондан якын адамым ёк. Ол мениң шу юмшумы битирер. Хөвес билен битирер. Йөне мен оңа бу барада хенизе ченли хич зат диемок. Мен хәзир онуң янына гидейин. Нireде-де болса тапып, оңа барыны гүррүң берейин. Гой, ол хем эртире ченли тайярлык гөрсүн...»

Оразмырат ода барян ялы болуп гапыны-да оңлы япман чыкып уграды. Бу вагт гиҗеми, гүндизми, бу затлар барада онуң хич хили дүшүнҗеси ёкды. Шейле-де болса тамың өңүндәки электрик агаҗының ашагына етенде, бирден сагадына серетди. Сагат он ики болуп барярды. «Бе-е, бу хайсы он икикә? Асла бу вагт хайсы вагт?» дийип Оразмырат пикире зор салды. Хемме зат айдың болды. «Бу вагт яшулы уклап ятандыр. Эртир. Эртир. Иш гутаран бадына онуң үстүне эңмели» дийип, Оразмырат хырчыны дишләп, ызына доланды.

Өйүне гирип, өңки отуран еринде стола тирсегини дирәп отурды. «Инди нәмеден башламалы? Мени өз өйлерине элтмәге

чалшар. Мен ол теклибе дүйбүнден разы болмарын. Мен ол өйүң батрагы болуп билмерин ахыры. Икинжиденем, онуң какасының байлыгы шүбхели байлык. Догры, бу хакда мениң билйән задым ёк. Мен диңе ол байлыгың шүбхелидигини билйәрин. Шонуң үчин-де мен ол өйден чөрек ийип билмерин. Эгер мениң шейдениими, ягны бир байың гызына өйленип, онуң өйүне гөчүп баранымы эшидәйсе, мениң эзиз директорым Мерет Гаррыевич, мәхрибан мугаллымларым, тербиечилерим, студент ёлдашларым менден йүзлерини өврерлер. Булардан хем бетер муңа мениң өзүмиң выжданым чатмаз. Мениң дурмушым манысыз болар. Диңе гара бокурдагы үчин яшаяның гүлкүнч, налаҗедейин, гөзгыны дурмушы болар. Мен шейле дурмуш үчин догулмадым. Мени шейле дурмушда яша дийип тербиелемедилер. Бу бир. Икинҗиден, ол хем өйлеринден бир лай гейим билен чыкып гайтмалы болар. Мен онуң шүбхели алтын йүзүклерине, йүз дүрли көйнеклерине, көвүшлерине чигит ялҗагам гуванамок. Гайтам ол затлар мениң гахарымы гетирйәр. Биз тәзе дурмуша бүтинлей тәзеден башларыс. Илкинҗи чәйнек кәсәмизи биле гидип, сатын аларыс. Илкинҗи нахарымызың дузуны, бурчуны биле гидип гетирерис. Дурмуш шонда тагамлы болар. Өйлененимизден бир ай геченден соң, мен оны ише ерлешдирерин. Гой, йүз манат алсын. Мениңки-де ики ерден боланы үчин йүз кырк манат боляр. Ене-де хер айда сылаг дийип элли алтмыш манат аларын. Икимизиң аланымыз шонда, үч йүз манада етйәр. Үч йүз манат билен ики адам хан ялы яшар. Эгер онуң мени сөййәни чыны болса, эгер ол хакыкы адам болуп яшамак ислесе, ол мениң бу теклиплериме разы болмалыдыр. Эгер бу затлара разы болмаса? Онда нәме этмели?

Оразмырат нәче пикир этсе-де, соңкы соравына җогап тапмады. Шу сораг билен билеликде Айбөлек хем бүтин гөзеллиги билен онуң гөзүниң өңүнде дикелди. Хей, бейле перишдеден хем эл чекип болармы? Догрудан-да, мен онсуз екеҗе сагат хем яшап билҗек дәл. Ол мени бүтинлей есир этди...»

Йигит чала ышыклы көчеде гечирен сагатларыны минутма-минут хыялындан гечирди. Инди болса өзүниң геймлеринден, эллеринден, додакларындан Айбөлегиң ысының гелип дурандыгыны дуйды. Айбөлегиң узакдан эшидилйән гыҗак сеси ялы мылайым, якымлы сеси онуң гулакларыны шаңлатды. Йылгырышы, эллерини ойнадышы, гашларыны какып, йүзүни минутсайын үйтгедип дуршы... Бу затларың барысы Оразмырадың гөзүниң өңүнде җанланды. Гысгасы: гызың ысы-да, эхли херекетлери-де, керешмели нәзлери-де Оразмырадың бейнисине сиңипди.

«Эгер мениң шертлериме разы болмаса?» диен сораг ене-де пейда болды. Нәме үчиндир бу сораг икинҗи гезек пейда боланда, онуң ини тикенеклэп гитди. Ол Айбөлеги өзүниң башдан гечирйән көне, чүйрүк, адамы ёлдан чыкарян дурмушындан

алып чыкмага нәхили гүйч, нәхили пәхим тапып болжагына гөз етирип билмеди. «Белки Дурды гөни ага бир зат тапар? Белки ол Айбөлек билен гүрлешер. Оны мениң шертлерими боюн эдер. Умуман, бу яшулы мениң еке-тәк аркадаянжым. Ол маңа көмек эдер. Эртир мен оны гөрмели. Ол маңа элбетде көмек эдер...»

Оразмырат хем Айбөлек билен диллешен ялы, бир яссыгы гужаклап кровада гышарды.

Ики ерде ики йүрек зарп билен урярды.
Ики йүрек бири-бирине телвас эдйәрди...

ДУРДЫ ГӨНИНИҢКИДЕ

Оразмырат шол гижәниң эртеси ише барярка көчә сыгмады. Ашгабадың «Свобода» проспекти билен бәс эдишмәге голайлан бу көче гөзүне кичижик коридор ялы болуп гөрүнди. «Мен хем инди хоссар тапындым. Ише гидемде саг гел диер, ишден гелемде хош гелдиң диер. Мени йылгырып гаршылар. Хей, якын адамлы болмакдан белент зат бармыка? Хернә мениң багтымың ачылдыгы болгай-да... Шол серхошлукда гечен сагатларда эртир гелермиң дийип сорамак ятдан хем чыкыпдыр. Гелермикә? Гелмезмикә? Гелер. Эгер мени сөййәни чыны болса гелер. Ёк, гелип билмез. Утанар. Сениң өзүң нәхили болмагыны ислейәрсиң?» дийип, Оразмырат хер ерден бир бөкүп баршына өз-өзүне сораг берди. Мениң өзүмми? Мениң өзүм гиже-гүндизиң йигрим дөрт сагадыны онуң гашында отурып гечирмәге тайын. Инди мен онсуз яшап билжек дәл. Бу хакыкат. Хакыкат болса өрән эржел зат...»

Онуң иш ёлдашлары сатыжылар, бөлүм мүдирлери еди-секиз барды. Олар Оразмырады догры сөзлүлиги, алчаклыгы, мыдама көмеге етишмәге тайындыгы үчин говы гөрйәрдилер. Оны гөрен батларына йылгырып, хал-ягдайыны сорашярдылар. Эмма вели оны шейле сылаяндыклары үчин, онуң соңкы гүнлерде дүшен ягдайы барада хич ким зат сорамага милт эдип билмейәрди. Огланларың хеммеси эгер ол көмек сорайса шол вагт етишмәге тайярдылар. Шейле адамлар билен ишлемек онуң жанына яраярды. Ол бу гүн хем хөвес билен ише гиришди.

Иш еңил, элужундан диен ялы барярды. Өңкүлери ялы алыжылар-да кәнди. Исленйән харытлар-да петде-петдеди. Онуң бу гүнки иш гүни Айбөлеги илки гөрен гүнүниң эртесиндәки иш гүнүне дөнди. Элиниң етишдигинден харыт гойберйәрди, алыжыларың гөвнүнден турярды. Эмма вели онуң уллакан, овадан гара гөзлери универмагың гапысындады. Оразмырат гарашярды, гарашярды, гарашярды. Айбөлек перишдә өврүлип, ики саны ганат бекләп, асмана гөтерилен

ялыды. «Бейле болмагы мүмкин дәл. Ол хөкман гелмели» диен сөзлер билен Оразмырат гүнортан нахарына чыкды. Чай ичибем, чөрек ийибем угры болмады. Иймек-ичмек ишини йигрими минутда гутарды. Галан кырк минут вагтыны көчә чыкып, магазиниң өңүнде гезип гечирди. Ек, Айбөлек гөрүнмейәрди: «Өйкеледимикә? Гөдеклик билен гөвнүне дегәйдиммикәм?» диен пикир онуң әхли эрк-ыгтыярыны элинден алды. Ол аягы бишен товшана дөнди. Бир ерде бир минут сакланып билмеди.

Айбөлегиң ягдайы-да хәзир Оразмырадыңкыдан говы дәлди. Ол өтен гиҗе бу гүн магазинде гөрүнмезлиги йүрегине берк дүвүп ятыпды. Укудан оянанда, гөвни бахар ялы җошгунлыды. Ол хич вагт шейле рухыбелентлик билен укусындан оянманды. Озаллар укудан туранында кә гөрсең келлеси агырярды, кә гөрсең бойны. Эмма бу гүнки оянышыны хич зат билен деңәр ялы дәлди. Гөвнүне болмаса бар ерде гүллер ачылып, чешмелер-шибирдешйәрдилер. Дүнйәниң хемме бурчундан билбилиң хош овазы гелйәрди. Турасы гелмән, меймирәп ятышына гечен гүнүң әхли вакаларыны ятлап чыкды. Бу оңа түкениксиз леззет берди. Ол ене-де Оразмырадың элиниң деген ерлерини сыпалады. Ерганы башына чекди-де, бир нәче минутлап, гараңкыда йылгырып ятды. Бу гүн магазине бармалы дәл дийип эден касамы ядына дүшди. «Мен барман, бу гүн онуң йүзүни гөрмән оңуп билеринми? Йүрегим бу җебир-сүтеме чыдам эдип билерми? Ек! Ек! Мен оны гөрмели. Болмаса мен отурмага-турмага ер тапмарын!» дийип, юкаҗа йүпек ерганы ики аягы билен депип гойберди. Ерган әпет гушуң ганаты ялы болуп, кроватың аяк уҗунда җемленди.

Өтен гиҗеки вакалар гызың акыл-хушуны шейле бир өзүне чекипди велин, екеҗе минут хем ол затлар барада пикир этмән дуруп билмейәрди. «Әхли гызлар шейле ягдая дүшйәрмикәлер? Әхли гызлар мениң ялы янып-көййәрмикәлер?» Ол бу сорагларына җогап агтарҗак хем болмады. Сагат икилерде өйлеринден чыкып, семиз бойдашыныңка барды. Оны янына алды. Өтен гиҗеки көче билен йөреди. Кәбир болан затлар барада оңа өвүнип гүррүң берди. Бойдашы Айбөлеги еңиш билен гутлады:

— Айбөлек, сен багтлы гыз — дийди.

— Хениз хич зат ек ахыры. Онуң хайсы гулакдан гөчҗеги-де белли дәл.

— Ол эййәм гөчҗек гулагыны аныклапдыр! — дийип, бойдашы гүлди.

— Хениз мен онуң нәхили пикирдедигини билемок. Ек, нәдогры айдярын. Мен онуң пикирини билйәрин. Эмма долы ынамым ек.

— Ынамам вагты билен гелиберер. Гыссанма.

— Хернә, абрай билен хемме иш ела дүшүп өтәйтседи...

— Гыз, сениң диййәниң нәме? Сениң ялы гөзел тапан гулуң башга нәме арманы болар?

— Оныңам-а догры вели, бу заманың йигитлерине ынам бармы?

— Соңуны саян батыр болмаз дийипдирлер.

— Бизиң тәлейимиз шейле, биз соңуны саймасак гүлки болайярыс-да...

— Өзүң разы болсаң, ол хакда чигит ялыжак, пикир этме. Онуң бүтин дуркы билен ики саны әпет гөзе өврүлип, сениң ёлуңа гарап отураныны нәче гезек өз гөзлерим билен гөрдүм ахыры. Мен ынанярын. Сениңем ынанмазлыга хич хили эсасың ёк. Сен оны есир этдиң. Ол инди сениң эли баглы гулуң.

— Агзыңдан худай эшитсин! — дийип, Айбөлек умыт билен йылгырды.

— Оразмырат эшитсин дийсене, гыз! — дийип, бойдашы дегишмә салып, онуң сөзүни дүзетди.

Сагат үч боланда олар магазине бардылар.

Башдан-аягына гырмызы гейнен Айбөлек Оразмырадың гөзүне иң якын, иң мәхрибан адам, дүнйәдәки гызларың иң гөзел солтаны болуп гөрүнди.

Гызың гулагына ченли гызарандыгыны гөрен Оразмырат онуң дадына етишди:

— Говы алыжылар магазин ачылан бадына гелйәрлер. Сиз нәме гиҗә галдыңыз?

«Ене-де «сиз» дийип, Айбөлек гөз астындан Оразмырада нәзиргәп серетди. Эмма йигидиң йүзүнде өзүне — Айбөлеге болан түкениксиз мәхирден башга зат гөрмәнден соң гыз ынҗалды. «Элбетде, адамларың арасында «сен» дийип билмез ахыры. Эмма сен диен болса нәхили говы боларды. Нәхили якымлы боларды...»

Бу гезек диңе бир-бирлерини гөренлери билен канагатланмалы болдулар. Хич хили гүррүң этмәге мүмкинчилик болмады. Йөне, шейле-де болса, эртир агшам едиде душушмагы беллешдилер. Айбөлек бойдашы билен чыкып гиденде, Оразмырдың йүреги үзүлен ялы болды. Йөне гызың гелип гитмеги Оразмырады хас көшешдирди. Диймек, ол хич зады гөвнүне алмандыр... Бу эсасы затды.

Иш гутарды. Оразмырат өйүне барып, чай ичди. Геймлерини чалшырды. Дурды гөни билен этҗек гүррүңлерини хыялында тертибе салышдырды-да, көчә чыкды.

Гүн батып, гараңкы дүшүпди. Район меркезиниң көчелериндәки өлүгсиҗе чыралар булутлы, шемаллы, совук хованың арасыны зордан кесип, чалаҗа ягтылярды.

Ховадан гарың ысы гелйәрди.

Оразмырадың йүрегинде алабахарды.

Ачык гапыдан ел ялы болуп ичери гирен Оразмырада гөзи дүшенден Дурды гөни: «Муны-ха бир җын урупдыр-ов!» дийип, ичинден йылгырды. Оразмырат гирен бадына ичерә гөз айлады. Өйде Дурды гөнининң өзүнден башга хич ким ёкды. Бу ягдай йи-

гиди бегендирди. Гыралары эплем-эплем гөк шляпа диванда ятырды. Дурды гөнииниң башында тәзеже тахясы барды.

— Ханы, гелнежем дагы? — дийип, Оразмырат саглык-аманлык сорашыландан соң жаныны барлады.

Дурды гөни өңе чыкып дуран эңегиндәки сейрежик сакгалыны сыпалап:

— Гелнежең гезмәге гитди. Олар бир ерде йыкгын эденлеринде саклап болярмы нәме? Отур, чай ичели. Эртир гүнортана ченли өйүң эхли аладасы өз башыма галды. Ханы, аркайын отур. Гүррүң бер. Бу гүн сен өңки Оразмырат дәл. Я сени айландырып гойберипдирлер, я-да башыңа ышк ели чалыпдыр. Сениң бу болшуң йөне ерден дәл. Эмма гөниңден гел.

Дурды гөнииниң бу сөзлери, өйде башга адамың ёклугы Оразмырады бегендирди. Ол элине бир кәсе чай алды-да, оны ичмеги-де ядындан чыкарып, сахнада декломация айдян артист ялы болуп, сөзе башлады. Ол барха жошгунлы гүрлейәрди. Ики гези-де Дурды гөнииниң өңе чыкып дуран эңегине, гызарып дуран гөзлерине дикилипди. Йөне Оразмырат яшулының мекирлик билен йылгырян гөзлерини-де, йүзүнде эмеле гелен маныны-да сайгармаярды. Ол диңе бир ере серетмели боланы үчин середйәрди. Ол Айбөлегиң башга ерлерде душ гелмейән, тапылгысыз оваданлыгындан башлады. Оны өве-өве арша чыкарды. Соңра өзүниң якын адамың мәхрини гөрмәндиги, шу вагтлара ченли хич кимиң өз келлесинден сыпаламандыгыны, Айбөлегиң болса өзүниң екетәк якын адамы болжакдыгыны гүррүң берди. Шу ере геленде, ол Дурды гөнииниң йүзүнде, гызарып дуран гөзлеринде өзүне, ягны Оразмырада болан йүрек авадыжы, гамлы бакышыны гөрмәнди. Себәби ол хич зат гөрмейәрди. Айдып дуран өвгүсинден башга хич зат билмейәрди. Ол кән гепледи. Ызыны үзмән, барха гылав алып гепледи. Дурды гөни сесини чыкарман, сейрежик сакгалыны сыпалап, үнс билен диңледи. Оразмырат ахырсоңы, он ики айлавдан гелен ат ялы болуп, хашылап, сөзүни гутарды. Элиндәки буза өврүлип гиден чайындан овуртлады. Оразмырадың хәзир диңе бир арзувы барды: Дурды гөни отуран еринден сычрап турса, элинден тутуп гутласа, багтлы дурмуш арзув этсе... Эмма мумыядан ясалан хейкел ялы, жайың ортарасында доңуп отуран, гөзлери гызыл Дурды гөнүден бу гарашылан затларың хич бири чыкмады. Мунуң терсине ол Оразмырадың от билен ялындан эмеле гелен ялы янгынлы сөзлерини өрән совукганлылык билен, бир яны әсгермезлиге барып етйән гиңлик билен диңледи. Бу болуш, элбетде, йигидиң четини гыздырды. «Я, мунуң аялы айрылып гитдимикә? Мен яшулының кейпиниң көк дәл вагты гелдиммикәм? Бу нәхили болды?» дийип, йигит өз янындан ховсала дүшди.

Дурды гөни ене бир нәче вагтлап, сесини чыкарман, пикир эдип отурды. Инди Оразмырат өз айдан сөзлеринден, өз болшундан утанып башлады. Эдил шу вагт хем Дурды гөни дилленди:

— Иним, мен сени илки гөрен бадыма халадым. Гаты оңат йигит экениң. Шол оңатлыгыңы башыңа уран ышк хесери сырып-сүпүрип экидендир өйдемок. Мен гөнүсини гөни айтмагы халаярын. Мен бу хакда озалам саңа айдыпдым. Мениң нәме диййжек боляныма дүшүн. Мен саңа диңе ягшылык арзув эдйәрин. Сениң багтлы болмагыңы ислейәрин.

— Вах, мен оны билйәрин, Дурды ага. Шонуң үчин-де илки сениң яныңа гелдим.

— Билйән болсаң, сесиңи чыкарман отур. Сакавың соңуна серет диййлендир.

Оразмырат айылганч бир зада гарашян ялы болуп, яшулының йүзүне горкулы серетди:

— Диңлейәрин, яшулы.

— Сен Айбөлегиң кимдигини билйәрмиң?

— Ол гөзеллериңем гөзели, яшулы...

Дурды гөни Оразмырадың йүзүне чиңерилди:

— Ол яндаклы, четили мейданың ортасында өсүп отуран бирже дүйп гүл.

— Мен дүшүнмедим-ле, яшулы?— дийип, Оразмырат гөвнүгалыжылык билен бойнуны бурды.

— Шу яшдан хемме зада дүшүнилйән болса, говулык болайжакмы? Дүшүнерсиң. Оңатжа гулак салсаң дүшүнерсиң. Айбөлегиң ягшылыкдан, оваданлыкдан башга гүнәси бардыр өйдемок. Оны сөен болсаң говы эдипсиң. Эмма бу сөйги кын сөйги болар. Саңа башардайса ягшы...

Йүреги ерине дүшүп угран йигит чалт гепледи:

— Ол разы болжак. Ол гаршылык гөркезжеге меңземейәр.

— Ол разы болар. Мунуң хак гүррүң. Себәби гыз йигримиден гечди. Сең ялы йигит тапып, гараматыны үстүне атып билсе, ол разы болар. Йөне шу вагтлара ченли оларың гапысындан екеже-де савчы баранок. Сен шуны билйәмиң?

Оразмырат ене-де ховсала дүшди:

— Ек, нәме үчин?

Йигит эрбет бир зат эшитмекден горкян ялы, гөзлерини элек-челек этди. Дурды гөни шейле диййди:

— Себәби Ярнепеси халамаярлар.

Меселе Айбөлек барада болмансоң, йигидиң ене-де жаны арам тапды.

— Нәме үчин халамаярлар?

— Шүбхели байлыгы үчин.

— Бу ерде Айбөлегиң нәме гүнәси бар?

— Онуң гүнәси шонуң гызылыгында. Ярнепес оны герегинден артык ләликсиредйәр. Оңа бир гүнде секиз хили көйнек гейдирйәр. Алтын билен күмүше гаплады. Элини ыссы сувдан совук сува урдуранок. Ишлетмейәр. Окатмаяр. Мунуң өзи бизиң заманымызда гүлкүнч зат. Ярнепес муңа дүшүнмейәр. Дүшүнмек хем ислемейәр. Себәби өзүнден везипе тайдан улы

болмасаң ол сениң билен геплешмек, маслахатлашмага бейле-де дурсун, таңры саламыны алышмак хем ислемейәр. Шонуң үчин-де ол еке өйли дийилйәнлере өврүлди. Оглы Атанепес-э, «Сениң чөрегиңи ийжек дәл, себәби ол чөрек сениң сап зәхметиңден өнйән чөрек дәл» дийип, өйлерини терк эдип гитди. Ине, иним, сениң гайыната болҗагың шейле адамдыр. Айбөлек хем шонуң гызыдыр. Ине, меселәниң кын ери. Йөне, иним, бир шуны билип гой: бизиң дөвлетимиз, партиямыз өрән ҫиндир. Олар товшаны араба билен тутярлар. Ахыры бир гүн Ярнепесиңем ызындан етерлер. Бу икиучлы дәлдир, иним.

— Бе-е, Дурды ага, сен гең-энайы затлар айтдың. Мен өзалам онуң байлыгының шүбхелидиги барада саңа айдыпдым. Бу барада икимизиң пикиримиз бир чыкяр. Йөне мен оглуның бейле эрлик эдип гидендигини билмейәрдим. Айбөлек: «Агам оңушман, башга района гитди» дийипди. Инди нәтсеккәк?

Дурды гөни азаҗык дымандан соң:

— Ол сени өйүнде сакламагы йүрегине дүвендир. Мен шейле чак эдйәрин. Сенден пейдаланмакчы боляндыр. Ол пейда гөрмеҗегини билсе узадан аягыны-да ызына чекип алмаз. Соңракы бир гүн халк контроллыгы комитети якасындан тутанда, илки билен онуң элиңе сени табшырар. Иним, Ярнепес дийилйән адам выждансыз адам дийилйәнлердендир. Мундан хем башга ол өз аялыны гапысындакы сыгрындан говы гөрмейәр.

— Айбөлек агасы ялы эрлик эдип билмезмикә?

— Кындыр. Бу хакда бир зат дийип, чүрт-кесик айдаймак кындыр, иним. Себәби ол гыз. Ярнепесиң тербиесини алан гыз. Ол хер гүн секиз дүрли көйнек геймели, секиз дүрли көвүш. Йүз дүрли алтын йүзүги, билезиги болмалы. Сен алянҗа айлыгың билен онуң талапларыны үпҗүн эдип билмерсиң. Ол болса онча байлыгы ташлап, еке көйнек билен сениң өйүне гелмез. Биринҗиден-э гелмез. Гелҗек болаянда-да атасы ёл бермез.

— Гачып гайдайса?

— Онда бир гүн аялсыз галаныңы дуйман галарсың.

Оразмырат тисгинип гитди.

— Хава, иним, гайыната болҗагың шейле адамдыр. Инди ят, тур, пикир эдибер. Хер ничигем болса сен Айбөлегиң тарына какып гөр. Эгер ол разы болса, соңуны соң гөрүбирис. Галан ишлериң алаҗыны тапҗак боларыс. Той тутмак барада пикир этме. Гелнеҗеңиң бир өкүзчеси бар. Оны ол саңа той гатанҗы эдип берер. Айлыкларыңы аларсың. Бир азрак аванс гойберерис. Он йигрими адамы җемләп той эдерис. Бу затларың хеммесини мен өз үстүме алярын. Сен бу аладалардан аркайын бол. Мениң үчин сен шол адамың торуна дүшмесең бор. Ол хәзир өзүни элъетмез дийип хасаплап йөр. Йөне узага гитмез. Оңа-да эл етер.

— Онуң ишлерини барлап, эдйән ишлерини йүзүне басып билйән адам ёкмы?

— Тилкиниң мүң сапалагы бар диййәрлер. Ярнепесиң бо… мүң-де бир сапалагы бар. Ол тозанлы ерден йөресе-де ызынд… көвүш ызыны тапмарсың. Ол шейле адам. Эмма бизиңкил… гыссанмаярлар. Онуң ызындан бу гүн болмаса, эртир етилер…

Оразмырат ере бакып, сесини чыкарман кән отурды. Ахыр… соңы:

— Яшулы, сенден атамдан гөрмедик ягшылыгымы гөрдүм. Мен бу борҗуң ашагында галмарын — дийди.

Дурды гөни бойнуны бир тарапа гышардып:

— О нәхили борч? — дийип сорады.

— Вада берен көмеклериң. Сениң ол затлары этҗекдигиңе ынанярын.

— Ондан борч болмаз. Адам адама элинден гелсе көмек этмелидир, иним.

— Мен онда, эртир Айбөлек билен чыныммы эдип гүрлешейин.

— Шейт, иним. Гүрлеш. Чыының билен гүрлеш.

Ол бир салым дымандан соң, шейле дийди:

— Ханы, инди, иним, гара бокурдакдан бир зат гечирмегиң аладасыны эдели.

Оразмырат:

— Бе-е, яшулы, ягдай-а агырлашды-ов. Мунуң соңы нәхили боларка? — дийип сорады.

— Ягдай диңе гызың өзүне баглы. Эгер ол оңарып билсе, ол өйден чыкып гайтсын. Яңкы айдышым ялы галаның иши аң… сат. Биз сениң аркаңда дурарыс. Сени Ярнепесе хорлатмарыс.

— Эгер, барды-гелди, бар иш сениң айдышың ялы болса, ол шейле хем болармыка диййәрин, шонда биз онуң ата-энесини тоя чагырарысмы?

— Хөкман.

— Той гатанчларыны аларысмы?

— Чени билен.

— Бу затлар барада мен Ярнепесе нәхили эдип айдаркам?

— Ол ишлери маңа табшыр.

— Эгер гахар эдип, тоя гелмеселер?

— Онда олары худая табшыр — дийип, Дурды гөни гүлди.

АЙБӨЛЕК, ДУР!..

Соңкы он гүнүң ичинде йигит билен гыз шейле бир өвренишдилер велин, бир гүнүң довамында бири-бирлерини төрмеселер, оларың йүреклери агызларына гелип барярды. Ишдәлери кесилйәрди. Оларың гөврелери айры-айры җайларда болса-да, хыялларында хер гиҗәни билеликде оюн-далаш билен гечирйәрдилер. Дурмушы бейдип, түкениксиз довам этдирмек мүмкин дәлди. Беллисини этмелиди. Оразмырат хәзир гейнип дуршуна шейле карара гелди. Оны гызың бир болшы канагатландырмаярды. Оразмырат хер ерден айлап, сада яшамак ба-

рада гүррүң башланда, Айбөлек сөзи деррев башга тарапа товярды. Бир гүн Оразмырат өз хорматлы языжылары билен студентлериң душушыгы барада, шол душушыкда ол языжының дурмуша гарайшы барада айдан сөзлери догрусында Айбөлеге гүррүң берди. Догры, гыз онуң сөзүни диңледи. Бир азрак дымып гиденден соң:

— Ол языжы әхли акылыны кагыза синдирип, өзүне дары илжак хем зат алып галмандыр — дийди. Бу сөз йигиде агыр дегди. Эмма ол билдирмеди. Мундан хем башга, гыз соңабака, какасы билен Оразмырат агыз бирикдирип ишлеселер, оларың көп байлык газаныл билжекдиклери барадакы пикири үндәп башлады. Юваш-ювашдан ол әхли гүррүңини шуңа гетирип дирейәрди. Гыз бу пикири өрән уссатлык билен, өрән ашаклык билен, өрән сересаплылык билен йөредйәрди. Йигит хич зат диймейәрди. «Ханы гөрели, соңы нирә барып тогтарка» дийип гарашярды. Себәби гыз оны хич бир зада межбур этмәге чалышмаярды. Ол диңе маслахат берйәрди. Гейинмек, алтын, күмүш билен безенмек барада Айбөлегиң айдян сөзлери душушыкларда эдилйән гүррүңлериң ярысындан көпрәгини тутярды. Бу сөзлер хем йигиди иризип башлапды. Ханы, онсоң өз пикириңи бу гыза дүшүндиржек бол-да... Ханы, онсоң ишлемек барада теклип эт-дә...

Эмма Айбөлегиң тайсыз гөзеллиги, керешмели нәзлери, хытайы бармаклары, гиже гаралып гөрүнйән йки саны жошгунлы деря ялы болуп, дөшүниң үстүнде толкунып ятан сачлары, жүп басян нәзижек аяжыклары, инче били, ак кагыза чекилен ялы гыйма гара гашлары, юка додаклары, хүнжи дүзлен ялы ак дишлери... гызың әхли гелшиксиз пикирлериниң үстүни өртүп зыңяр. Оразмырадың бар эрк-ыгтыярыны элинден алып, оны гуры бир гөвре эдип ташлаяр.

Оразмырат оңат гейнип, сагадына серетди. Душушыга он минут галыпды. Шонуң үчин-де ол дүесини йитирен ялы хер ерден бир басып, гөвнүни ойнадып барярды.

Соңкы гүнлерде гызы-да пикирленмәге, ызыны үзмән бир нокада середип, узак отурмага межбур эдйән делиллер барды. «Ол нәме үчин бизиң гурплы дурмушымыз барада, бизиң өйүмиздәки гең-энайы затлар барада дил ярмаярка? Нәме үчин бу затлар барада жошгун билен сөзлемейәркә? Өзи шейле гарып хем болса, бу затлара бу гүн болмаса эртир шәрик болжак болуп дурандыгына гөзи етйән хем болса... ол нәме үчин бегенмейәркә? Мен-ә онуң еринде болсам, ере-гөге сыгмаздым» дийип, Айбөлек пикир эдйәрди. Эмма вели бу затлара акыл етирип билмейәрди.

Гыза ене бир зат ярамаярды: Оразмырат әхли гүррүңини ише, зәхмете гетирип дирейәрди. Гыз үчин болса бу затлар ятды. Шу зерарлы-да ол булар барада пикир этмеги-де халамаярды. Бу затлар барада пикир этмек герекдир хем өйтмейәрди.

«Соңкы душушыга Оразмырат өрән гөтеримли гелди. Бу затлар айтҗак болуп көп сынанышды. Эмма айдып билмедими я айтмак ислемедими, гараз дил ярмады. Белки, шу гүн айдар Гыссанмак герек, тизрәк эшитмек герек...»

Олар гелинмели ере бир вагтың өзүнде гелип етдилер.

Оразмырат гызы багрына басды...

Олар ене-де илкинҗи душушан көчелеринде гезип башладылар. Оразмырат элини гызың голтугындан өтүрди. Гызың ло вурдап дуран ыссысы йигидиң җанына мелхем болуп дегйәрди. Онуң шу гезип йөршүнден алян леззетини хич зат билен деңемек мүмкин дәлди. Ол бу болшуна бегенҗинден яңа учайҗак болярды.

— Айбөлек, гел, шу гидишимизе, тә гуры ер гутарянча гиделли.

— Сениң билен ондан аңры гитмәге-де разы.

— Дилиңе дөнейин! — дийип, йигит гөдек дарап, ене-де гызы багрына басды.

— Вай-ей, ювашрак. Гапыргаларымы овратдың! — дийсе-де, гыз оны аңры итермеди.

Гыза бу херекетлер яраярды. Ол бу затларың ызының үзүлмезлигини ислейәрди. Шунуң билен бирликде-де ол нәмедир бир зада сабырсызлык билен гарашян ялыды.

Оразмырат гызың пикирини йүзүнден окан ялы, ахырсоңы эсасы меселәниң үстүнден гелди:

— Эзизим, мениң саңа дийҗек сөзүм бар.

«Доң чөзүлди!» дийип, гыз ичинден эл чарпып гүлди.

— Сөз диениңи гүҗеңләп дурмазлар-да, айдыберерлер.

— Мениң дийҗек задым өрән әхмиетли. Бу сөзүң көчеде эдилмегини исләмок.

Бегенҗини басмага гурбы етмедик Айбөлек дегишди:

— Онда клуба баралы. Шол ерде мәхелле кәндир. Сахна чыкып гепләбер.

Оразмырат элини Айбөлегиң бойнуна долады. Яңагыны яңагына дегирди. Гызың гызгыны билен гошулып гелйән гыммат бахалы атырың ысы оны бейхуш этди. Йигит бирнәче минутлап гөзүни юмуп дурмак билен өзүне гелди:

— Оюн этме. Мениң чыным.

— Мениңем чыным.

— Айбөлек, йөр, мениң өйүмде бир чәйнек чайың башында гүрлешели?

— Хи-вий, бу огланы... Утанч бор, ахыры?

— Яңы дәлмиди мениң билен гуры ер гутарансоңам ёлы довам этдирмәге разылык берениң!

— Ол башга гүррүң...

— Бу теклип хем башга гүррүң.

— Гоңшуларыңыз гөрер. Бейлеки адамлар гөрер... Какама айдарлар. Какам онсоң мениң деримиң сырып алар-да, оңа дуз гуяр. Хут өз эллери билен. Мениң муңа гөзүм етип дур.

Оразмырат ики эли билен гызың келлесинден тутды-да, онуң гызып дуран йүзүни өз йүзүне голайлашдырды. Дүйпсүз деря ялы толкунып ятан гара гөзлере сиңе серетди:

— Дүйә, мүнүп, хатаба букмак нәмә герек?

— Оразмырат, мен утанярын. Чекинйәрин — дийди-де, Айбөлек бир энайы эдип, бойнуны гышартды.

Оразмырат:

— Утанма. Чекинме,— дийип маслахат берди.

— Утанян.

— Ине, утансаң — дийип, гуҗаклап, аягыны ерден үзди.

...Айбөлегиң Оразмырадың өйүне илкинҗи гелшиди. Өе гирен бадына онуң бу ердәки дурмушына гең галшы хич зада меңзеш болмады. Ики адамлык демир кровать, ики отургыч, көне стол, көне шкаф, китап текҗеси, он бәш, йигрими саны китап, җүрүндиги чат ачан чәйнек, ики саны кәсе. Бир бурчда умывальник. Онуң ашагында хапа сувлы леген. Хеммеси-де бир кичиҗик отагда. Гызың келлесине илки билен: «Бизиң көнекүшүл сакланян җайымыз хем мундан бай» диен пикир гелди. Гыз бир бахана билен дивара тарап бакып, бурнуны йыгырмак билен өз өңүнде ички дуйгусыны мәлим этди. Бир бада онуң йүзүндәки мылайым йылгырыш-да, өңки шатлыгы-да зымзыят болды. Эмма ол өзүниң гойберен ялңышлыгыны бирден дуйды. Инди гичди.

Өз өйүниң гызда галдыран агыр тәсирини Оразмырат деррев дуйды. Эмма ол ичерсиниң шейле гарыплыгындан утанмады. Гайтам муңа гуванян ялы эхенде шейле дийди:

— Хер зат-да болса, мениң өз өйүм. Кишиниң чиргит ялҗак-да дахылы ёк. Барым бар, ёгум ёк. Эмма вагты билен хеммеси-де болар.

Айбөлек өз ялңышыны дүзетмек, хем-де йигидиң пикирини тассыкламак максады билен:

— Кеми ёк. Сиз яңы ише башладыңыз ахыры. Вагты билен хеммеси болар. Догры айдяңыз — дийип, чалаҗа йылгырды.

Ичинден шейле дийди: «Мен өзүм сени бу гарып чатмадан халас эдерин». Шу пикир хем оны өңки шадыян гөрнүшине гетирди.

Оразмырат отургычларың бирини алып, онуң үстүне газет дүшеди:

— Отур, эзизим, отур. Хәзир мен чай гояйын.

— Ёк, азара галма, Оразмырат. Мениң чай ишдәм ёк.

Оразмырат чай гойды. Чәйнек кәселерини ювушдырып, йөршүне:

— Булар арассадыр, эзизим. Шонуң үчин-де мениң өйүмден бир кәсе чай ичмән гитсең мени өйкеледерсиң — дийди.

Гыз йүрегинден гүлди:

— Сени өйкеледип болмаз.

Бир салымдан столуң үстүнде чөрек, колбаса, конфет, көке... пейда болды. Җайың ичи йылады. Өңкүсинден хас оңатлашды.

Өңлерине чай аланларындан соң, Оразмырат гызың хытай
бармаклы эллерини ойнап отурышына:

— Эзизим, эгер разы болсаң, мен сизе эртириң өзүнде сав чы ибержек?

Бу сөз гызың он еди яшындан бәри гарашян сөзүди, Оразмыратдан гарашып йөренине-де гөр, нәче вагт гечди. Онуң ахырсоңы бу сөзи шу гарып жайда эшитмек догры гелди. Шейле болса, бу сөзүң айдылан шу минуты онуң өмрүниң иң дабаралы минуты болды. Онда-да бу теклиби шейле гөрмегей догручыл, өзсөзли адам этди. «Бу нәхили багт! Худай, муны маңа көп гөрме!» Гыз толгунды. Дуркуны бир тапда сакламак оңа кын дүшди. Утанды. Ашак бакды:

— Сен бу барада оңат пикир этдиңми? Бу әдими этмек билен адам өз выжданының өңүнде түкениксиз улы везипелер гойяр. Сен шуны билйәрмиң?

Гыз бу сөзлери башыны ерден галдырман, бир демде диен ялы айтды.

Оразмырат Айбөлегиң эңегинден тутуп, башыны эмай билен галдырды:

— Мен пикир этдим, эзизим. Онда-да бейлеки әхли пикирлери, дерт-аладалары бир тарапа зыңып, диңе шу барада пикир этдим. Шейле нетиҗә гелдим. Мен сенсиз яшап билжек дәл. Маңа диңе сен герек. Икимиз эл-эле берип, шу дурмушың башындан тә аягына ченли йөрәп гечмелидирис. Мен сени илки душан сагадымдан сөйдүм. Сени гөрен бадыма гулагыма: «Шу гыз сениңки. Сениң өмүр ёлдашың» диен сес гелен ялы болды. Ине, инди-де өзүң бил. Мен сениң айгытлы сөзүңе гарашярын. Йылгырсаң, ягны «боляр» дийсең, мениң өмрүм түкениксиз яза өврүлер. «Ёк» дийсеңем гыш болар.

Гыз кән отурды. Кән дымды. Ол разыды. Билшимиз ялы шу теклибе-де көпден гарашярды. Эмма бирден разылык берәймекден утанчды. Муңа хич бир гыз йүрек эдип билмезди.

— Мен дурмуша чыкмак барада хениз пикир хем этмәндим.

Оразмырат ене-де гызың нәзиҗек эллерини өз эллерине алды.

Гыз гүлди:

— Нәме, гачып өтәйдер өйдйәңми?

— Ёк... Сени гачырман. Йөне херкиң заду өз вагтында этмелидир. Алма бишен бада йыгнанмасаң зая болар.

— Бу сада хакыкаты менем билйәрин. Йөне дурмуша чыкмак алма йыгмак дәл-дә.

— Мен мысал үчин айтдым.

— Менем мысал үчин айтдым.

Ара агыр дымышма дүшди.

Илки билен Оразмырат дилленди:

— Онуң пикирини этмесең болмаз. Гыз дурмуша чыкмалы. Йигит өйленмели. Бу өңден гелйән адат.

— Гаты догры гүррүң. Йөне оны ислейәнлерем бар, ислемейәнлерем.

— Ахыр соңы хемме ислемели болар. Бу гүррүңсиз. Онуң үчин-де мүмкинчилик барка, бу иши ыза чекип йөрмек нәмә герек?

— Бу-да догры. Мен пикир этмәндирин. Бу барада пикирленмек зерур. Себәби дурмуша чыкып, тәлейиңи бириниң элине табшырмак өрән жогапкәрли иш.

— Биз бири-биримизи танарча болдук ахыры?

— Догры, барды-гелди мен савчы ибер дийсем, разылык берсем, бизиң соңкы дурмушымыз нәхили болҗак? Биз нәхили яшамалы? Ине, мени пикирлендирйән ери шу. Белки, бу хакда сениң өз пикириң бардыр. Мениң өз пикирим бардыр. Биз бу затлар барада хениз дил ярамзок ахыры.

— Гаты догры айдярсың, әзизим. Биз шу гүн шу меселәни-де чөзмели. Бизиң гатнашыгымыз эдил сөйгимиз ялы пәк хем-де ачык-айдың болмалы. Бу меселе диңе бизиң икимизе баглы. Шонуң үчин-де муны диңе икимиз чөзмели.

Оразмырадың бу сөзи Айбөлеге ярамады. Бу сөзден онуң гулагына гөдеклик, гөдек тутанъерлилик, совуклык әхеңлери эшидилди. «Нәме үчин икимиз чөзмели? Ханы, мениң какам?» Эмма сакавың соңуна серетмеги йүрегине дүвди.

Оразмырат бу затлардан хабарсыз, довам эдйәрди:

— Әзизим, мундан соңра сенсиз гечен гүнүм мениң үчин довзаха дөнер. Сен ругсат эт «боля» дий, мен эртириң өзүнде адам иберейин. Галаныны соң гөрүберйәрис.

Гызың гарашяны чыкмады. Онуң гөвнүндәки сорагына Оразмырат жогап бермеди-де, гүррүңи башга яна совды. Шонуң үчин-де Айбөлек сүңңүни гатлатмалы болды:

— Гел, Оразмырат сениң исләниң болсун. Догры сөзлешели. Эгер мениң шертлериме разы болсаң, иберҗек адамыңы эртире-де гойма-да, хәзириң өзүнде иберәй.

Оразмырат өр-гөкден гелди:

— Диййәниң нәме, әзизим? Сөйгиниңем бир шерти бормы? Гүррүң икимиз барада бардяр ахыры?

— Биз җанлы адамлар, Оразмырат. Шонуң үчин-де хер адамың өз ислеги, өз пикири болмалы.

Оразмырада:

— Шертиңи айт, әзизим — диймекден башга ёл галмады.

— Айтсам шейле, Оразмырат. Тойы бизде тутмалы. Онсоңам сениң бу дурмушыңдан яшайыш болмаз. Маңа өйленен гүнүң бизе гөчүп бармалы. Какам билен дост болмалы. Онуң билен, биле эл-эле берип ишлешмели. Ине, мениңем, какамыңам ислегимиз шейле. Шу затлара разы болсаң, мен сениңки.

Гахары гаты гелен Оразмырат:

— Разы болмасам нәме? — дийип сорады.

— Болмасаң...

Айбөлек ызыны довам этдирип билмеди. Онуң гүйҗи етмеди. Ол аңырдан хыңзап гелен гахарыны зордан басып:

— Сенем өз пикириңи айт. Белки, сениң-де өз шертлери бардыр,— дийди.

Оразмырат бу шертлериң ахыры бир гүн өз өңүнде гоюлмагына гарашярды. Шу вагтлара ченли гыз билен болан душушыкларының нетижесинде ол шейле нетижә гелипди. Шейле-де болса бу шертлер оны гең галдырды. Ол гамланып, ере бакып отуршына:

— Мен-ә бу сөзлерден соң, нәме дийип, нәме гойжагымы-да билемок — дийди.

— Ёк, Оразмырат, бейле дийме. Сен гөвнүңдәкини догры айтмак шертини гоюпдың. Гел, шуңа-да боюн болалы.

— Онда, менем өз гөвнүме дүвен затларымы гөни айтжак. Икимизиң дурмушымызы нәхили гөз өңүңе гетирйәндигими айтжак.

— Мен шоңа-да гарашярын, Оразмырат..

— Тойы ресторанда гечирмели. Тәзе бир оңлы жай тапянча сен хем шу жайда яшамалы. Өзүңем бир лай гейим билен гелмели. Дүрли реңкдәки, дүрли бахалы гейимлериңи, көвүшлериңи, яглыкларыңы, алтын күмүшлериңи какаңың өзүне ташлагайтмалы. Ол затларың екежеси-де бу өе гелмели дәл.

Айбөлек зордан сакланды:

— Сен укуда самраярмың, я-да?..

— Оялыкда, әзизим. Бир айы, ягны русларың «бал айы» дийилйәни кейпи сапада гечирмели. Онсоң сен ише гечмели. Икимизем ишләп, сап зәхметимиз билен яшамалы. Шейле этсек дурмушымызам, иййән чөрегимизем сүйжи болар.

Айбөлегиң овадан юмруҗаклары дүвүлди. Туруп гитмек үчин ыкжамланды. Диңе аял билесигелиҗилиги оны гапыны шаркылдадып япып гитмекден саклап галды. Оразмырадың бу сөзлериңи ол масгара этмеклик дийип дүшүнди. Бу сөзлер онуң инини тикенеклендирди.

— Онсоң? — диенде онуң сеси буз дешйән палтаның сеси ялы гүңлеч эшидилди.

— Онсоң...— дийип, Оразмырат ягдайың өрән эрбетлешендигини билип, сәгинен ялы этди-де, нәме болса шол болсун-а уруп довам этди:

— Онсоң тәзе бир дүрмуша башламалы.

Гыз өңки әхеңи билен сорады:

— Бизиң дурмушымыз көнеми?

— Көне, Айбөлек, гаты көне.

— Нәме үчин?

— Какаңың шүбхели байлыгы үчин...

Гызың гахары гайнады. Овадан гашлары чытылды:

— Сен нәме үчин бизиң байлыгымыза шүбхели диййәрсиң?

— Онуң себәби бар.

— Айт.

— Гахарың гелер.

— Гөрүп дуршуң ялы мен гахары ювутмагы башарярын.

Оразмырат хүжүм этмеги йүрегине дүвди:

— Онда гулак гой, сениң какаңың айлыгы, сылагы билен ордан үч йүз манада етйәр. Шол үч йүз манат билен онча байлык газанмак мүмкин дәл.

— Үч йүз манадам аз пул дәл.

— Гаты догры айдярсың, Айбөлек. Үч йүз манат аз пул дәл. Ине, өйленерис, менем хәзир ики йүзе етирип алярын. Сенем ише гечеңсоң азындан йүз манат-ха аларсың. Шейдип, бизиң өйүмиз хер айда үч йүз манат пул гирер. Сен шол үч йүз манада шонча байлык топлап билермиң?

Хенизе ченли пул хасабыны келлесинде айлап гөрмедик Айбөлек йигидиң бу сорагына жогап берип билмеди. Икинжиден, онуң гайнап дуран гахары геплемек хукугыны бир эййәм элинден алыпды.

— Мениң какама дил етирме! — диенде, гызың гөзлери учганаклап гитди. Әхеңи жыныӊ сеси ялы титреди.

— Мен оңа дил етиремок. Йөне онуң байлыгы хакындакы өз пикирими айдярын.

— Бар гүррүңиң шумы?

— Мениң дурмуш барадакы пикирим шейле. Мен өзүмиң шу пикириме-де гуллук этмели.

Айбөлек голайлашып гелйән әгирт улы йылана гөзи дүшен кейик чагасы ялы болуп, силкинип турды. Онуң мермерден ясалан ялы дыкыз бедени гыздырма тутаныңкы ялы титреди. Додакларының ганы гачды. Йүзи дивар ялы агарды.

Айбөлегиң гайнап дуран гахары шу сөзлер билен агзындан чыкды:

— Бар гүррүңиң шу болса, дурмуш барадакы пикириңем өзүңки: Үч йүз манадыңам, ишиңем өзүңки. Хеммеси өзүңки. Гайдып мениң адымы тутма. Сен тетелли налажедейин, өз пейдасыны билмейән, акмак адам билен бир шәхерде яшамак хем габахатлыкдыр. Сыгыр ятагы ялы жайың башыңа йыкылсын!..

Агзыны ачып, хушуны йитирен Оразмырады гапының шаркылдысы, полуң үстүне дивардан патылап гачан кесегиң гүңлеч сеси тәзеден хушуна гетирди. Ол нәме дийжегини-де билмән гапыны ачып:

— Айбөлек, дур! — дийип гыгырды.

Айбөлек бу вагт ёлуны орталапды...

БАЙ ӨЙДЕ ХАРАСАТ

Кебелек яз мөвсүминиң иң багтлы жандарларының бири. Ол өз пейвагтына гезйәр. Гүллериң ягшысындан ягшысыны тапып гоняр. Онуң хич киме пейдасы-да ёк, зыяны-да. Сәхелче шемал сәхел вагтың ичинде онуң башына ахырзаман гетирйәр...

Айбөлек шол кебелеге меңзейәрди. Бүтин өмрүни шол кебелек ялы гүлден гүле гонуп, еле-шемала душ гелмән, асудалыкда

гечирди. Эмма ине, бирден ел турды, оны өз угруна учурып экитди.

Ол хәзир көчеден баряр. Йүрегинде толкун атян гахар хич зат барада пикирленмәге, яс-яңы кебелек ялы болуп Оразмырат билен гезен ерлерини сынламага, гышың пәки ялы йитги шемалыны дуймага ёл бермейәр. «Етим! Гедай! Өз пейдасыны билмейән махлук!» диен ялы зәхерли сөзлер бири-бириниң ызындан дилине гелйәр. Гыз бу сөзлери автоматики суратда, ызыны үзмән гайталаяр. Ата-энесиниң оңа болан түкениксиз, жогапкәрсиз сөйгүлери, хер гүнде үч-дөрт хили гейинмек, гөвүн ислегиниң шол минутда берҗай эдилмеги, ине шу затларың хеммеси онуң гылыгына, хәсиетине эрбет тәсирини етирди. «Мен нәме дийсем, нәме ислесем шол болмалы. Хич ким мениң гаршыма гитмели дәл» диен ынамы бу гыз йигрими йыллап өзүнде тербиеледи. Шейле болмалыдыр дийип, хем долы суратда ынанды. Айбөлек шол гелшине өйлерине гелди. Өз ёлуна гарашып, саллары сув үстүнде болуп отуран ата-энесиниң душундан газап билен пасырдап гечди. Өз отагының гапысыны ачып-ачман, эгниндәки гара баганадан тикилен пальтосыны полуң үстүне зыңды. Йүзүни яссыга берип, улили билен мөңңүрип, агламага башлады.

Ярнепес билен Тәҗигүл гөйә депелериндәки асман чатачан ялы горкуларындан сандырашып, йүзлерини ак там эдип, онуң отагына гирдилер. Гыз буларың гиренини дуян бадына, башыны газап билен яссыкдан галдырды:

— Гидиң. Гөзүме гөрүнмәң! — дийип, айылганч сеси билен гыгырды. Бу вагт онуң гөзлери машының ягтысына дүшен ябаны пишигиң гөзи ялы ялдырады.

Ата-эне эл аякларыны йитирип, горкудан яңа сандырай-сандырай ыза чекилдилер. Дашкы отага чыкдылар.

Эне йүреги дөзмейәр. Тәҗигүл ене онуң отагына гирди. Айбөлегиң элинден тутды. От билен ялын.

— Худай-ей, муңа нәме болдука? — дийип, эне ичини чекди. Гапының агзында дуран Ярнепес аялыны чагырды. Соңкы он йылың ичинде биринҗи гезек Тәҗигүлүң йүзүне ичгин, зарын серетди.

— Нәхили?

— Догтор чагыр. Ол яныл баряр. Тиз бол.

Кичиҗик келле әпет гөврәниң аграмына чыдап билмейән ялы ашак эгилди. Ол бир минутлап, гөйә, саманлы ганар ялы дуйгы-дүшүнҗесиз бош ери эеләп дурды. Өзүне гелен бадына телефона япышды.

Он минутдан йүзи чым-гызыл, гара муртлы, даяв доктор пейда болды. Ол гыссанмач саламлашып. Айбөлегиң отагына гирди. Гапыны япды.

— Муңа нәме болдука? — дийип, Ярнепес гөйә харай ислейән ялы болуп, Тәҗигүле йүзленди.

— Худай билйәр. Хәзир доктор айдар..

— Эгер шол гелмишекден бир зат етен болса, доктор гиден бидына мен оны түпеңләп гайдарын.

— Илки Айбөлегиң дилегини эт. Онуң гутулмагыны арзув эт.

Ярнепес түкениксиз аладаның ичинде гең галып пикир этди: «Бе, мунуңам бейле затлара аклы чатяр экен-ов...»

Докторың Айбөлегиң отагында гечирен он бәш минуты, ата-эне үчин он бәш йыла өврүлди.

Ине, доктор әйнегини ялдырадып чыкды:

— Нервное потрясение. Гызгыны кырк градуса етипдир. Мен укол этдим. Дерман бердим. Гызгыны гайдышар. Шонуң нетижесинде-де халы еңиллешер. Йөне оңа азар бермәң. Бир зат сорамаса «Нәме герек?» дийип, үстүни алып дурмаң. Оңа дынчлык герек.

Бай өйүң ичинде харасат гопды. Өңки тертип, өңки дүзгүнден нам-нышан галмады. Бу харасат ол дүзгүнлери йыгып-дүйрүп, гөр, нирелередир әкидип ташлады.

Ярнепес билен Тәжигүл Айбөлегиң отагының даш агзында месген тутдулар. Ичерде болан чалажа херекети, ичерден чыкян чалажа сеси эшитмек үчин гапыны азажык ачып гойдулар. Огры ялы болуп, ювашжа геплешмек дурмуша гирди. Бир салымдан докторың айдыщы ялы гызгын песелди. Отуз секиз градуса гелди. Эмма Айбөлегиң ягдайы үйтгемеди. Ол самраярды. Додаклары яныл, кесмек-кесмек болупды. Иң яманы-да Айбөлек геплемейәрди. Диңе вагтал-вагтал сув сораймаса, геплешик сөзлериниң барыны унудана меңзейәрди. Атанепесе телеграмма ибердилер. Өнуң өзи гелмеди. Бир ёлдашыны иберип, доктордан әхли ягдайы сорашып билди. Атанепесиң йүреги ерине дүшди. Ол эжесиниң адына сыгрың дили ялы кагыз иберди: «Шу затларың хеммеси сизиң байлыгыңызың берип угран мивеси. Сиз байлыгыңызы артдырыбериң. Ол сизи мундан бетеррәк затларыңам үстүнден элтер. Бу ерде Айбөлегиң чигит ялы гүнәси ёк. Бар гүнә сизиң берен тербийәңизде...» дийип, какасына какдырып язды. Бу хат өйүң ичине бомба болуп дүшди. Өйүң ичи совап уграды.

Икинжи гүн Айбөлек хас гүйчли самрап башлады. Гапыда жыклашып отуран ата-эне шу сөзлери эшитдилер: «Сен гедай. Сен өз пейдаңы билмейән махлук. Мениң какама дил етирме. Сен онуң байлыгыны гөрүп билеңок. Хей, ресторанда-да той болармы. Мен ишлежек дәл. Окажагам дәл. Мениң байлыгым ики өмре-де етжек...»

Тәжигүл:

— Ене-де шол байлык...— дийип, гахар билен айтды-да, гөзүне яш айлады.

Аялының әхеңини билмедиклиге салан Ярнепесиң кичижик келлеси ики яна ырақ атды:

— Мен бу сөзлере дүшүндим. Ол бизде яшажак дәл дийипдир. Тойы ресторанда эдели. Мениң өйүмде яшарсың дийипдир. Ишләрсиң дийипдир. Доң йүрек гелмишек...

Тәжигүл бу сөзлере жогап бермеди. Нәме үчиндир ол дүйн-ден бәри межбур болаймаса, дил ярмазлыгы чыкарды. Озаллар гүррүңе гошулып, билсе, пахырың арманы болмазды. «Бу нәме бейле болярка?» дийип, Ярнепес өз янындан гең галярды. Тә-жигүлүң болшы, догрусы,— оны горкузманам дуранокды.

Үчүнжи гүн Айбөлегиң семиз бойдашыны чагырып гетирди-лер. Белки, онуң билен геплешер, оңа дердини айдар, халы еңиллешер дийип, умыт этдилер. Бу-да пейда бермеди. Семиз Бибигүл бәш минут отурып-отурман, «уклады» диен бахана билен чыкып гитди.

Дөрдүнжи гүн ягдай говулашып башлады. Айбөлек эжесине оны ийжек, муны ийжек дийип униграды. Тәжигүлүң башы асма-на етди. Гызының бир диенини ики эдип ерине етирди.

— Гызым, саңа не жын урды? Эжең пахыра айдайсана?— дийип, бичәре эне бойнуны бурды.

— Эже, менден хич зат сорама. Герек вагты өзүм айдарын.

Ярнепес бу сөзлери гапының дашында отуран еринден диң-леди. Эмма нәме нетиже чыкаржагыны билмеди. Ол гызы агыр ятаны үчин он гүн ругсат алыпды. Бүтин вагтыны укламан шу отуран еринде гечирйәрди.

Бәшинжи гүн Айбөлек болан гоян вакалары тертиби билен ызлы-ызына ятлап, гөз өңүне гетирип униграды. Илки бада бу затларың хеммеси оңа леззет берип униражак ялы этди. Эмма ятламаларың довамы Оразмырадың өйүне гелип етенде, ене-де гызың халы теңлешди. Гызгыны бир азрак галып, гижеки укы рахат болмады. Эртеси доктор гелди. Ол хер гүн ики гезек дагы гелип-гидйәрди. Бу гезек ол Айбөлек билен узак отурды. Кән геплешди. Маслахатлар берди.

— Аркайын болуң. Хемме зат говы. Гыз ики гүнден аяк үс-түне галар — дийип, гапа тарап униграды.

Бу сөзе башы асмана етен Ярнепес:

— Доктор, бирже минут саклан! — дийип, доктор ызына өврүленден соң өзи ички отагларың бирине гирип гитди.

Доктор столуң янындакы отургычда отурды. Ярнепес вагты билен гелмеди. Ол ахырсоңы Айбөлегиң пальтосына меңзеш, гаракөлүден дикилен аял пальтосыны голтуклап гелди-де, сто-луң үстүнде гойды:

— Доктор, эден хызматың үчин шу аклыгы ал. Аялыңы бе-гендир — дийди.

Докторың йүзи өңкүсинден-де гызарды:

— Бу нәме?

— Бу хич ерде тапдырмаян аял пальтосы. Өзем хәзир мода.

— Бахасы нәче?

— Дөвлет бахасы секиз йүз манат...

Доктор отыръерине чүй санжылан ялы болуп, бирден ерин-ден турды.

— Мен өз боржумы ерине етирдим, яшулы. Сиз бейтмек би-лен мени масгаралаярсыңыз. Мениң аялыма пальто герек бол-

ги, мениӊ өзүм тапарын. Умуман, гызыӊыздан аркайын болуӊ, гит отуруӊ.

Докторыӊ шейле дийип чыкып гитмеги, Ярнепесиӊ чекгесине уруп чыкып гиденден кем болмады.

Ярнепес өз ягдайына дүшүнмейәрди. Бу нәме болдугы? Бәш гүнләп Айбөлек агыр халда ятыр. Шол вагтыӊ ичинде екеҗе гезек «кака» дийип, дилленмеди. Доктор онуӊ гыммат бахалы, онда-да хич ерде тапдырмаян сылагыны алман, йүзүне түйкүрен ялы эдип гитди. Нәме үчин өз чагаӊам, бейлеки адамларам өдилен ягшылыга миннетдар болмаяркалар? «Хей, шейле-де бир зат болармы? Я-да мениӊ адамлар билен эдилйән арагатнашыкда кем гайдян ерим бармыка? Белки шейледир».

Ол эсасы меселәниӊ үстүнден гөни гелди. Эмма бу меселәни чинтгемәге, муны дүйпгөтер чөзмәге, мунуӊ себәплерини агтармага онуӊ гүйҗи етмеди. Шейле вагтларда айдылышы ялы «богны ысмады». Онуӊ бар гахары, газабы Оразмырадыӊ гаршысына җемленди. Эдара бармадык шу гүнлериниӊ ичинде Ярнепес Оразмырады ишден ковмагыӊ, масгара этмегиӊ ёлларыны агтарды. Эгер Оразмырат кем акылрак йигит болан болса, бу планы амала ашырмагыӊ дүрли ёллары барды. Йөне, Оразмырат диш билен дөвер ялы хоз дәлди. Муны Ярнепес эййәмден билйәрди. Шонуӊ үчин-де ол, нәхили ёл тапса-да, шу хакыката гелип етенде күртдүрип дуруберйәрди.

Хәзир Оразмырадыӊ башындан гечирйән гүнлери мениӊки болсун диер ялы дәлди. Мәлим болшы ялы, яш йигит гөзел Айбөлеги җаны-тени билен, бүтин йүреги билен сөййәрди. Ылайта-да соӊкы он, он бәш гүн олары өрән якынлашдырыпды. Шонуӊ үчин-де Айбөлегиӊ агзына геленини айдып, газап билен чыкып гитмеги онуӊ яш, җошгунлы йүрегине йити тыг болуп санҗылды. Бу оӊа хер затдан агыр дегди.

Оразмырат агыр ургудан өзүни дүрсәнден соӊ, гыз доланармыка дийип, бирнәче вагт гарашды. Эмма инди Айбөлегиӊ доланмаҗагына гөзүни етирип, җая сыгмады. Гапысыны чала-чула япышдырып, гиҗе сагат бириӊ ярында Дурды гөниниӊкә барып етди. Вагтыӊ өрән гичдигине, айна-гапыларыӊ гараӊкыдыгына гараман, Дурды гөниниӊ гапысыны какып башлады. Бирнәче вагт какандан соӊ ичерден:

— Ким бар? — диен укулы сес эшидилди.

— Мен, яшулы. Оразмырат. Мен хәзириӊ өзүнде сени гөрмесем болҗак дәл. Йөне, мени багышла.

Дурды гөни гапыны ачып:

— Екемиӊ! — дийип сорады.

— Хава.

— Мен, гызы алып гачып гелйәндиӊмикәӊ дийипдим.

— Ол алып гачар ялы дәл экен, яшулы — дийип, Оразмырат гамгынлык билен бойнуны бурды.

Дурды гөниниӊ кабинетине гирип, чыра яканларындан соӊ, Оразмырат болан ишлериӊ барыны җикме-җик айдып берди.

Дурды гөни оглуна китап окадып отуран гожа ялы болуп, Оразмырадың сөзүни үнс билен диңледи.

— Боланымы?

— Хава, яшулы, мениң ерден-гөкден умыдым үзулендир. Инди нәме этмели? Мениң сенден башга хоссарым болмансоң, келләми этеге салып, гич-де болса, сениң яныңа гелшим шу.

Дурды гөни өл одун салнан көне печ ялы түтәп, ичини хүмледип, бирнәче вагт сесини чыкарман отурды. Соңра:

— Бу затлардан өзүң нәхили нетиже чыкарярсың? — диййп сорады.

— Инди менде нетиже галан дәлдир, яшулы. Хеммеси гутарды.

— Өзи-хә, говы болмандыр, иним. Гызың өзи шейден болса, бу иң яманы. Эгер гызың өзи разы болуп, меселе Ярнепесе гелип дирелен болса, онда иш аңсат боларды. Гызы эртир барып алып гайдыбермели боларды. Иш шейле болансоң, адам нәме диййжегини-де билмейәр. Ханы, бир ай, ярым ай гарашалы, белкем, ягдай үйтгешәеди-дә?

Оразмырат ере бакып, чөп ойнап отурышына:

— Бу ягдай, үйтгешер ялы ягдай дәлмикә диййәрин. Оны гиден вагты бир гөрседиң...— дийди.

— Онда, иним, нәме эдели дийсене. Орусларың «гүйч билен өзүңи сөйдүрүп билмерсиң» диен акыллы сөзи бар. Мен сени өйлендирмек меселесини өз үстүме алайын. Айбөлекден икиэссе овадан, мүң эссе акыллы, пәхимли гыз тапып берейин. Йөне маңа бир азаҗык вагт бер.

— Ондан овадан гызың болмагы мүмкин дәл, яшулы! — дийип, Оразмырат яс еринде отуран ялы совукдан демини алды.

— Ол шу вагт, гызып дуран вагтың шейледир, иним. Вагт хемме задың дерманыдыр. Ол сениң бу дердини-де дүзедер.

Бар затдан умыдыны үзен Оразмырат:

— Нәбилейин-дә...— дийди.

— Мен билйәрин. Мен шейле ягдая дүшүп, соңра улы багтың эеси болан адамлары билйәрин.

Оразмырат таңры ялкасын айдып, өтүнч сорап чыкып гитди. Эмма ол Дурды гөниниң маслахатындан канагатланмады. Көчә чыкансоң нирә гитжегини билмеди. Өйүне гидеси гелмеди. Совук гыш гиҗесини даң атып, жахан ягтылянча район меркезиниң көчелеринде гечирди. Айбөлек билен гезен ерлерине геленде, онуң гөзүне яш айланды. Бири йүрегини согруп алып гиден ялы болды. Гүн догуберенде өйүне гелип ювунды, гейимлерини чалшырды. Бир кәсе чай ичди. Оңа ченли-де ише гидер вагты болды.

Оразмырат үчин әхли задың тагам-тәсири гачды. Хемме затөңки манысыны йитирди. Ол хер гүн Айбөлегиң гелерине гарашып, хөвес билен, жошгун билен ише башлаярды. Ол гелйәнчә онуң гелжегине болан умыт билен ишлейәрди. Гелип-гиденден соңра-да, оңа болан гуванч билен ишлейәрди. Бу ики дуйгы оны

ндатмаярды, гайтам оңа түкениксиз гүйч берйәрди. Гөвнүң гитерйәрди. Инди нәме? Шейдип, җан-дилн билен сөсң гызың йүзүне түйкүрип гиденден соң, иш нәмә герек? Яшамак нәмә герек? Гөвнүме болмаса Айың, Гүнүң-де нуры өчен ялы.

Ол Дурды гөнининң маслахатыны ятдан чыкармаярды. Эмма Айбөлек барадакы пикирден-де долусы билен эл чекип билмейәрди. Гиҗелерине, ил ятып, ит үкландан соң, өвүлмә эйлининн ялы, Айбөлегиң өйлериниң дашындан айланярды. Онуң айнагапыларының өңүнде дуруп, бирнәче вагтыны гечирйәрди. Эммп ерден сеза чыкярды вели, бу жайдан чыкмаярды. Айнагапылар гарагапа меңзейәрдилер. Оларың аңырсында нәме эдилйәндигини билип болмаярды.

Бар затдан умыдының үзүлендигине, шейдип гиден гызың гайдып гелмеҗегине ынанансоң, Оразмырат ики затдан горкды. Биринҗиден, ол Айбөлеги башга адам билен көчеде гөрсе, онуң башга адама дурмуша чыканыны билсе, чыдап билҗек дәлди. Икинҗиден, Ярнепесден горкды. Онуң хер хили буламбуҗарлыклара учратмагы мүмкинди. Болманда-да инди онуң билен бир ерде ишлемек мүмкин дәлди. Ол шонуң үчин-де ене-де бу ерден гитмеги, өзүниң башга района гечирилмеги барада арза бермеги йүрегине дүвүп башлады. «Йөне, нәме бахана тапмалы? Бу ериң ховасы маңа якмаяр дийсем, мениң үстүмден гүлерлер. Мени масгара эдерлер. Эйсем нәме диймели? Бар задың догрусыны догры айтмалы. Мениң арзама җогап берҗеклерем адамдыр. Оларың-да дуйгулары мениңкә меңзешдир. Шунуң үчин-де олар мениң ягдайыма дүшүнерлер. Мени башга района гечирерлер. Мен мунуң шейле болҗакдыгына ынанярын. Мен умуман, сап йүрекли адамлара ынанярын».

Шу пикир соңкы гүнлерде онуң ян ёлдашы болды. Иш вагтында-да ишден соңам, ояка-да укудака-да бу пикир онуң башындан чыкмаярды.

Ол райондан гитмеги йүрегине берк дүвди...

ЯШМАКДАН ЧЫКАН ДИЛ

Айбөлек айнагапыдан дүшйән ягтыдан утанян ялы, йүзүни дивара өврүп, дүшекден турман, ене-де ики гүн ятды. Гыз хорланыпды. Бурнуны сыксаң җаны чыкҗак диен дереҗә гелип етипди. Ярнепес гызыны Тәҗигүлден габаныпбашлады. Себәби Айбөлек вагтал-вагтал эҗеси билен геплешйәрди. Ярнепесиң болса адыны-да тутмаярды. Какам бармы, ёкмы дийибем сорамаярды. Шонуң үчин-де Ярнепес аялына өйүң бейлеки ишлерини табшырып, өзи гызының дашында кебелеклэп башлады.

Инди Айбөлегиң җайындан онуң:

— Эзиз гызҗагазым, мениң гөзүмиң гуванҗы...— диен ялы сөзлери йыгы-йыгыдан эшидилип башлады.

Айбөлегиң онуң сөзүне «хә» берен сагатлары Ярнепес үчин иң багтлы сагатлар болды. Эмма бейле сагатлар аз-душ гелйәр-

ди. Гыз дивара бакып ятышына пикир эдйәрди. Болан затлары гайта-гайта гөз өңүне гетирйәрди. Шейле вагтларда ол эҗеси билен-де геплешмейәрди.

Шейле гүнлериң биринде Ярнепеси сөвда хем җемгыетчилик иймити ишгәрлериниң область маслахатына чагырдылар. Ол йыгнага училигәмзындан озал. Айбөлегиң янына барды.

— Оглум, мени областа йыгнага чагырярлар. Биригүн гелерин. Мен гелемде өңкүлериң ялы бөкҗекләп өңүмден чыкарсың герек?

— Боляр, кака. Инди мен сагалдым.

— Сагалдым диен дилҗагазларыңдан айланайын. Балам, саңа нәхили совгат гетирейин?

— Маңа зат герек дәл, кака. Өзүң саг гелсең боляр.

— Ёк, мундан гүррүң болмаз. Хөкман бир зат табшыр.

— Хич зат герек дәл, кака.

— Ёк, айт. Мени өйкеледерсиң.

— Онда, нәме гетирсең өзүң бил, кака.

— Боляр, оглум. Сениң гөвнүңи гөтерер ялы бир зат гетирерин.

Соңра ол аялыны алып, өз отагына гирди:

— Екеҗе минут янындан айрылма. Бир диенини он эт.

Соңра шейле дийди:

— Өе адам гетирме. Гиҗелерине аз ят. Огрудан-җумрудан хабардар бол. Бири бир чөп алаймасын. Мен телефон эдип дурарын.

Тәҗигүл эриниң айдан хемме сөзүни көвшүниң уҗуна серетдип дурмак билен диңледи.

Ярнепес шол гүн область меркезине баран бадына өйүне телефон урды. Тәҗигүл онуң сорагларына гысгача җогап берйәрди. Ягдай гөрүп гидишиң ялы дийип айдандан соң, Ярнепес оңа ене бирнәче табшырык берип, телефон гүррүңини кесди. Ярнепес шол гүнүң эртеси, ирден ене-де җаң этди. Бу гезек ол Айбөлегиң өзи билен геплешди. Ир сагат он боланда йыгнак башланды. Ол агшам алта ченли чекди. Бир сагат нахара вагт берип, ене-де агшам сагат едиде ТКП обкомының бюросына гелмели дийдилер. Адамлар гыссагара нахар эдиндилер. Ярнепес телефона ылгамакчы болды. Эмма яман аҗыгыпды. Нәтсемкәм дийип дуран вагты хем оңа Дурды гөни саташды.

— Ярнепес, ханы, тизрәк нахар эдинели, вагт гечип баряр.

— Гызым бир хепдеден бәри кесел ятыр. Шоңа җаң эдәйҗекдим.

— Гелелиң бәри геплешдиңми?

— Ики гезек.

— Йөр, онда, нахара. Нәсагы гайта-гайта җаң эдип, азара гоюп дурмазлар.

Бу теклифи Ярнепес өз янындан макуллады. Олар чөрек иймәге гитдилер.

Дурды гөни нахарың башында Ярнепесден:

— Айбөлеге нәме боляр? — дийип сорады.

— Билмедим. Совук уран болаймаса. Бәш гүнләп-хә өзүни билмән ятды. Хер ничик инди бәри бакды.

— Ягшы болар. Гайгы этме. Йүрегиңи гиң тут. Говусы-ха оны инди элинҗе бир өе ерлещдирәймек герек.

— Багтындакыны гөрер-дә.

— Онуң багтыны өзүң дүзетмели, Ярнепес. Сен онуң какасы.

— Я, сенем-айт валла, Дурды, бир зат диймелимиш дийселер, агзыңа гелениңи айдя гойберибериәң. Мен инди, гызыма әр гөзләп, ил ичине чыкайынмы.

— Оны ыгтыярына гойберсең, әри өзи тапар.

— Бу меселеде мениң өз шертим бар.

— Меселем?

— Меселем, гиев мениң өйүме гелмели. Бизиң билен биле яшамалы. Өз билшиң ялы, менде җай гахатчылыгы ёк. Зат гахатчылыгы-да ёк. Өз оглум ялы болуп, ыгтыярыны маңа табшырып, яшаҗак адам тапылса, мен гаршы дәл.

— Ярнепес, сенем агзыңа гелениңи отарайяң. Яңыҗа маңа шейле дийипдиң. Түркменлер бу шертиңи говы гөрмейәрлер. Бейле адам тапмарсың.

— Тапылмаса терс тапылсын! — дийип, Ярнепес чаршагы столуң үстүне оклап гойберди.

— Гызың гачып гидәйсе, нәдерсиң?

— Гачып гидәйсеми? Гачып гидәйсе дүнйә инмедик ялы эдерин. Адам дүнйәде ики гезек яшамаяр. Бир гезек хем масгара болман яшамалы.

— Адамың дүнйә ики гезек гелмейәни хак сөз. Йөне, бейлеки айданларыңы макулламок. Ол сөзлер акыллы адамың сөзи дәл.

— Акыллыңкы болмаса, ар-намыслының сөзи.

Дурды гөни Ярнепесиң дилиниң дүйбүни аңландан соң, бу гүррүңи бес этмеги йүрегине дүвди. Себәби бу гүррүңи нәче узатсаң-да пейда берҗек дәлди.

Обкомың бюросы сагат он бирде гутарды. Ярнепес җайына гелен бадына телефона япышды. Шәхерара станциясы көп вагтлап җогап бермеди. Ярнепес телефон аппаратыны довере гетирди. Ахыры җогап бердилер.

— Заказ кән. Гарашмалы боларсыңыз.

— Гыссаглы тариф билен заказ алың.

Ярым сагатдан районы бердилер.

— Ким геплейәр? — дийип, Ярнепес, телефончы гыздан абай билен сорады.

— Мен, Бибигүл, Ярнепес ага. Өйүңиз герекми?

— Хава, хава. Бибигүл. Өе җаң эт. Тиз бол!

— Боляр.

Ярнепес Бибигүлүң «алло! Алло!» дийшини, телефонының трубкасына үфлейшини эшидип отырды. Өй телефонының җо-

гап бермезлиги, дурабара оны ховсала салып башлады. Соңра ол ене Бибигүле йүзленди:

— Бибигүл, ызыны үзмән жаң эт. Олар нәме жогап бермейәрлеркә?

— Билемок, Ярнепес ага, хич ким телефона геленок.

— Ене, ур.

— Урярын, Ярнепес ага. Урярын, жогап береноклар.

Он минутлап ызыны үзмән жаң эден Бибигүлүң сеси эшидилди:

— Ярнепес ага, сиз телефоныңызы айдың. Өйүңизден жогап берен батларына мен сизе жаң эдейин.

Ярнепес номерини айтды.

— Гызым, гайрат эт. Гаты тиз бол. Мен телефоның янында гарашарын. Өзүм саңа совгатжытам элтерин, гызым.

Онуң бу сөзлерине Бибигүл бир затлар дийип жогап берди вели, бүтинлей басга дүшен Ярнепес оны эшитмеди.

Мыхманхананың гиң отагы Ярнепес үчин сычаның күрүмине дөнди. Ол көне кәдә ел дүшен ялы аграс сесленип, жайың бир ол бурчуна, бир-де бу бурчуна ылгаярды. «Нәме болдука! Я-да халы өрән агырлашып, телефона гелип билмейәрмикә? Эжеси докторың ызындан гитдимикә? Шейледир. Шейледир. Багтым ятды. Хернә саг-аман ягшы болайсады. Мениң ондан башга гуванжым ёк ахырын. Нәме этмели? Машыны-да бир юмуш билен узак ере иберипдим. Ол эртир едиден бәри гелмез. Болмаса хәзир уграберенден говусы ёк». Ол хер минутда харай ислейән ялы болуп, гошарындакы алтын сагадына середйәрди. Гиже сагат бирден он бәш минут ишләнде, Бибигүл жаң этди. Ярнепес эллерини сандырадып трубканы гөтерди:

— Хә, гызым Бибигүл?

— Ярнепес ага, жогап береноклар.

— Телефон бозулан болаймасын?

— Ёк, мен техниге барлатдым.

— Техник бизе барыпмы?

— Жайда чыра ёк экен дийип гелди.

— Нәме-е-е? — дийип, Ярнепес трубканы элинден гачырды.

«Ол өлендир!» диен совук, тыг ялы йити сөзлер бир хаюкдан соң оны өзүне гетирди. Трубканы еринде гойды. «Сен харамзада гелмишек, онуң өлүми үчин маңа жогап бермели боларсың!» дийип, ховул-халат гейинди-де, мыхманхананың өңүне чыкды. Эдил шу вагт шу ере бир такси гелип сакланды. Онуң ичиндәки адамлар чыкып гиденлеринден соң Ярнепес таксыча йүзленди:

— Иним, мени района етир! Гаты гыссаглы!

Таксычы ядав эхенде:

— Мен ол района гитмейәрин. Хәзир-ә асла гидип билжек дәл,— дийди.

Ярнепес жүбүсинден тәзеже йигрим бәшлиги чыкарып узадандан соң таксычы:

— Чемеданларыңызы гетириң — дийди.

Ярнепес эййәм машының ичинде отырды:

— Сүр. Йүзден гечирип сүр!

Ела дүшенлеринден соң Ярнепесиң газабы гайнап башлады: «Харамзада гелмишек, сениң дериңе дуз гуярын. Мениң гызымың өлүмине диңе сен себәп болдуң!»

Гелмишек Оразмырат болса бу вагт өз өйүнде, столуң башында отурып, область хем-де республикан гурамасының башлыкларының адына өз йүрегиндәки сада хем-де хакыкы сөзлерини жемләп, арза язып отырды. Ол бу арзалары бирнәче гезек башлап, бирнәче гезек йыртды. Пикири ачык ишледи, сөз башлап гойбермек оңа агыр дүшйәрди. Ахырсоңы, бир кәсе ажы чай ичeнден соң пикири айдыңлашан ялы болды. Арза оңат хем-де гелшикли язылып башланды. Язып гутаран бадына тәзеден окап чыкды. Гөвнүне макул болaндан соң, ики гезек гөчүрди. Букжа салды. Дашына адреслерини язды. Букжаның агзыны елмеди.

Йигиди эрбет хорлук басды. «Адам етим болса, болжагы шу экени. Мениңем ата-энем болан болса, бейле ягдая дүшмездим. Олар мени бейле масгара этдирмездилер. Он-он бәш гүн маңлайыма гүн чойды. Шол гүнлериң ичинде мен өзүми долы манылы адам хасапладым. Эй, тәлей, тәлей!» дийип, йигит маңлайына урды-да, еринден турды. «Арзалары хәзир почта ящигине атайын. Онсоңам жогабына гарашайын. Мениң инди шу жогапдан башга гарашжак задымам ёк, гарашжак адамымам ёк. Етимиң тәлейи шейле болар экен» дийип, бу сөзи икинжи гезек гайталанда, онуң уллакан. овадан гөзлериниң кәсеси долды.

Оразмырат пальтосыны гейип, иликлерини өтүрип дурка, ювашжадан гапы какылды. «Бу кимкә?» дийип, гең галды-да, гапыны ювашжа ачды. Жайың ичинден дашына хыңзаян ышыгың дүшйән еринде башына садажа йүң яглык атан, гоңур пальтолы, аягына көнеже көвүш геен, өрән яш аял гөрүнди. Аялың йүзи хорды, инчеди, гөзлери ичине гидипди.

— Сизе ким герек? — дийип, Оразмырат яш аялың бу вагт гапы каканына гең галып сорады.

Яш аял сесини чыкарман, бир чете бакды.

— Сиз ялңышыпсыңыз. Сизиң гөзлейән адамыңыз бу ерде дәл.

Яш аял мундан аңры гапының даш йүзүнде дурмага канагат этмейән ялы болуп, үркен сүлгүн ялы пасырдап ичери гирди. Оразмырат аялың бу херекетинден горкды. «Бу, элбетде, Ярнепесиң гуран ойны!» дийип, ховсала дүшди-де, даш ишиге чыканыны дуйман галды.

Бу арада:

— Нирә? — диен нәтаныш сес эшидилди.

Горкудан яңа хушы башындан учан Оразмырат ыза чекилди. Онянча яш аял элиндәки дүвүнчеги кровадың үстүне

оклады. Аңры бакып дуршуна башындакы яглыгы-да чыкарып атды. Соңра гапа тарап бакып, йылгырды:

Оразмырат тас хушундан гидипди.

Бу Айбөлекди.

* * *

Ярнепес өйүне геленде, гиҗе сагат үчден ишлейәрди. Айналардан ышык гөрүнмезлиги, онуң ысгыныны гачырды. Гапылары ачып, чыралары якды. Өйүң ичи совулан базара меңзейәрди. Ол илки билен Айбөлегиң отагына күрсәп урды. Чыраны якды. Гызың әхли затлары чашып ятырды.

Ярнепес:

— Тәҗигүл!-Тәҗигүл! — дийип, хопутып, деми-демине сыгман гыгырды.

Хич ким сес бермеди.

Ол өз кровадының янына баранда, окувчы депдериниң бир кагызына язылан хата гөзи дүшди:

«Мен Атанепесиңкә гитдим. Гызың хем гитмели ерине гитди. Мен оңа ак патамы бердим. Мениң ызымдан барма. Гызыңа-да йүзүң үстүнде бурнуң бар дийме. Эгер мениң шу айданларымы этмесең, илкинҗи гаралавҗың өзүм боларын.

Сен йыгнабер. Шол байлыгың саңа аялам болар, бала-чага-да...

Сенден дынаным үчин өзүми иң багтлы адам хасаплаян ТӘҖИГҮЛ».

Ярнепес йыкылды...

ЯГТЫ ЖАХАН

Профессор Роза Александровна Гундорова багышлаярын.

Эртир чайыны ичйән вагтыны Хакназар өмрүниң иң говы сагады дийип хасаплаярды. Узаклы гүнүң кейпи-де, ише болан хыжув-да, асла гүнүң бүтин манысы-да эртир чайындан башланяр дийип, ол мыдама гайталамагы халаярды. Гырмызы диңе чәйнеги сувдан долдурып отда гоярды. Эртир чайының галан ишлерини: чәйнек кәселери оңат эдип ювмагы, чай демленжек чәйнеклери гызгын сув билен чайкамагы, чайы демлэнден соң онуң үстүни басырып гоймагы, йылың хайсы вагтыдыгына гараман, демир пежиң өңүне көз үйшүрмеги... Хакназарың өзи өз эли билен этмесе канагатланмазды, гәвнежай хасап этмезди.

Гырмызы кәвагтлар:

— Сен аял болуп дөремели экениң...— дийип дегшерди.

— Аял боланам болсам, сенден кем дурмаздым — дийип, Хакназар гөдек жогап берерди.

Онуң сөзлери-де, бүтин херекети-де, сеси-де гөдекди. Эмма онуң бу гөдеклигинде хич хили язгарар ялы зат ёкды. Бу гөдеклигиң ашагында Гырмыза болан түкениксиз сөйги ятырды. Муны сиңе сынласаң, пугта үнс берсең, аңшырмак кын дәлди.

Хакназар хачан ятандыгына гараман, ир сагат алты-да оянярды. Эртир чайыны радиода чалынян саза гошулып ичйәрди.

...1972-нжи йылың марты ыгаллы, аязлы гелди. Бейле хова Хакназара ярамаярды. Булутлы, чиснәп дуран гүнлер онуң кейпини гачырярды. Мунуң биленем оңушмак болжакды вели...

Дүйн Хакназар өз бригадасындакы адамлар билен ишден гайданда өңки ёлуны үйтгедип, Пирнепесиң өйүниң үстүнден гайтды. Ол бу ёлда гең-энайы бир зада душ гелди. Пирнепесиң өйүниң деңине гелип аяк сакладьі. Ёлдашларына йүзленди:

— Бу нәме? Колхоз чагалар багыны салярмы? Биз-ә правленийәниң члени болсак-да, бу хакда хич зат эшитмәндик. Тутум-а улы. Ханы, голайрагына барып хем гөрелиң.

Еди-секиз саны отагдан ыбарат улы тамың диварлары ерден бир пагса гөтерилипди. Отагларың хеммеси-де улуды. Тамың төверегинде тагта, чүй, шифер, тол, кермич... дийсең кәнди. Олар ыкжамланып гойлупды, үстлери брезент билен япылгыды.

Хакназар башыны яйкап сыгырды:

— Мен-ә бу хакда хич зат эшидемок.
Колхозчылардан бири шейле дийди:
— Бу жай Пирнепесиң жайы. Бу жайы ол башлатды.
Хакназар колхозчының йүзүне аларлып серетди:
— Пирнепес нәме, бизиңки ялы стандарт жайларда яшап биленокмы? Бир адама мунча жай нәмә герек? Онуң чагасы бизиңкиден кәнми? Я-да аялы үч-дөрт дагы бармы?
— Ончасыны-ха билжек дәл,— дийип, яңкы колхозчы ашак бакып жогап берди.
Башга бир яшулы чаларып угран сакгалыны сыпалады, гөреше чыкжак ялы, телпегини басып гойберди:
— Әй, колхозың улуларының бири-дә. Гелим-гидими кән боляндыр. Онсоң улурак жай эдинейин дийәендир. Хакназар, иним, сен хабардар бол, Пирнепесиң аңырсы өвлатдыр. Гүйчлүдир. Бирден бир бетбагтлыга дучар эдәймесин...
— Гой-ла, Аман ага! — дийип, Хакназар таңка ялы гызып башлады: — Бизиң жайларымызың-да илиңкиден кем ери ёк. Нәче мыхман гелсе-де сыгяр. Онсоң Пирнепес нәме үчин бейдип илден чыкяр? Нәмәниң эсасында? Бу гурлушык материалларыны нireден алыпдыр? Ёк, Аман ага, бу затлар йөне ерден дәл. Буларың дүйбүнде бир зат бар. Өвладам болса, бейле этмек болмаяр. Мен онуң өвлатлыгына дил етиремок. Мен онуң эдйән ишине дил етирйәрин. Ол нәме, бизден көп хак алярмы? Мен-ә догрусы, шу вагт Гырмызыны сатаймасам шейле гурлушыга башлап билжек дәл.
Колхозчылар гүлүшдилер.
Хакназар гүлмеди.
Хакназар өйүне гелип, йылыжак ванна дүшди. Нахар эдинди. Соңра телевизорда «Спартак» билен «Заряның» ойнуна томаша этди.
— Доктор саңа телевизора серетме, китап окама дийди ахырын — дийип, Гырмызы игенди. Ол икинжи программадан гидйән фильме томаша этдирмәни үчин хәзир эринден нәгиледи. Футбол болан гүнлери Гырмызы мыдама нәгиле болмалы болярды.
— Докторлар бу вагт дынч алярлар.
Икинжи тайм гутарандан соң, Хакназар дүшегине гечди. «Спартак» утды. Хакына гаранда хәзир Хакназарың кейпи көк болмалыды. «Спартагың» гечирен хер бир пөктүси онуң эгнини бир гез ёкары гөтерйәрди. Эмма хәзирки гечирилен пөкгүлер көп гезек ичилен дерман ялы хич хили тәсир этмедилер.
Хакназар юмшак дүшекде аркан дүшүп, петиге середип ятышына йыгы-йыгыдан улудан демини алярды. Яз экишине тайярлык иши говы барярды. Техника атыза чыкыбермели эдилип, экише тайяр эдилипди. Гечен йыл хер гектардан йигрими докуз центнер пагта алынды. Бу йыл шоны отуза етирмек үчин хемме чәрелер гөрүлди. Шейле боланлыгында улудан дем алып, агыр пикирлере гитмек нәмәниң аламаты болмалы?

Хакназарың бу ягдая душмегиниң дүйпли бир себәби бар: онуң гөзи гүнсайын күтелйәрди. 1971-нжи йылың ноябрь айында Хакназар башга бир районда чагырылан улы йыгнага гатнашды. Шол ерде сөзлежек сөзүни бир депдере улы харплар билен язып, өз яны биле алып гидипди. Оңа сөз бердилер. Хакназар ынамлы әдимлер билен минбере чыкды. «-2» әйнегини гөзүне өтүрди. Инди окап башлайын дийип, кагыза серелдени-де шолды вели, онуң гөзи хич зат гөрмеди. Ак кагыз меле реңке гечип, онуң өңүнде ятырды. Хакназар илкибада депдери чалшып алып гайдандырын өйдүп, ховсала дүшди. Деррев әйнегини айырды. Инди ол депдер өз реңкине гечди, онуң йүзүндәки харплар айыл-сайыл гөрүнди. Шейдип ол сөзүни әйнексиз окады. Улы алада, агыр пикирлер билен окады. Бу агыр пикирлер ол ерине гечип отурандан соң хас агралдылар. «Бу нәхили бейле боляр? Бу нәмәниң аламатыка? Озал-а окаярдым, инди болса әйнексиз окаярын. Я, мениң гөзүмиң ягдайы ягшылашярмыка? Ол шу умыт билен элиндәки газете әңетди. Әйнексиз окажак болды. Эмма инди әйнексиз хич зат гөрмеди. Әйнегини дакынды вели, өңкүси ялы окап башлады. Җеми ярым сагадың ичинде, гөр, нәхили оюнлар турды. «Ёк, бу ягшылыгың алматы-ха дәл» дийип, Хакназар өңкүсинден-де бетер гамланды.

Хакназарың үстүне айылганч бела абанып гелйәрди. Онуң өзи мундан хабарсызды.

Ине, шол гүнден бәри Хакназарың гонҗуна гор гуюлды. Ынҗалыгы гачды. Эмма бу беланың өңүни алмак үчин хич хили актив херекет этмеди. Доктора-да гөрүнмеди. Хич киме өз дерди барада гүррүң хем бермеди. Гайтам «өзи гечер-дә» дийип, совук-салалыга салды. Адама дуйдурман, өз янындан өз дердини чекип башлады.

Гөреч барха күтелйәрди. Төверекдәки затлар өз реңклерини барха үйтгедип барярдылар.

Хакназар бир гүн район меркезинден оба кеселханасының врачы билен гайтды. Ёлда, умумы гүррүңиң арасында, Хакназар өз ягдайы барада врача:

— Гөзүмиң угры гачып барян ялы... Әй, өзи гечер-дә...— дийди.

Шейле әхмиетсиз айдылан зада врач хем улы үнс берип дурмады.

Йөне:

— Гөз докторына гөрүн. Өзүңем телевизора серетме, хич зат окама — дийди.

Хәзир юмшак дүшекде, петиге середип аркан ятышына гөз меселеси икинҗи плана гечипди. Биринҗи планы Пирнепесиң жайы эеледи. «Бухгалтер боланына яңы ики йыл болуп баряр. Әлленәме җайы бар. Онсоң онуң бейдип йөрмеси нәмеденкә? Улы җай нәмәңе герек дийсене. Ёк, ол өвлат болман, хер кимем болса, мен муңа ёл бердирмерин. Бу диңе эли эгрилигиң ала-

маты. Мен оны жогапкәрчилиге чекдирерин. Элими онуң якасындап чекмерин»...

Хакназар шу барадакы пикирини довам этдирип, гижәниң ярымына ченли уклап билмән ятды. Өй ишлерини гутарып, Гырмызы-да дүшеге гирди. Хакназар дивара тарап өврүлип, Гырмызының сөзлерине жогап бермән, уклан киши болуп ятды. Эмма Пирнепесли меселе оңа укы бермеди. Сагат дөртде, даң атып барярка ука гитди. Алтыда турды-да, эртир чайының аладасы билен мешгулланды.

Чайың тәсири болмады.

Шейдип гүнлер гечип башлады. 1972-нжи йылың 17-нжи мартында колхозчыларың умумы йыгнагы болды. Хакназар чилим чекйәнлиги зерарлы иң ызкы хатарда отурды. Илкибада президиумдакы адамлары айыл-сайыл гөрүп отырды. Залың ичиндәкилери-де гөрйәрди. Меселе колхозың ички ишлери, дурмушы барада боланы үчин көп затлара деглип гечилди. Чыкыш геплемелериң орта гүрпүнде Хакназар сөз алып, Пирнепесиң жайы барада гепледи. Залың ичине сув сепилен ялы болды. Гаррылар онуң бу сөзүни халамадылар. Яшлар хем бу барада илкинжи гезек эшидйәнликлери үчин, башга хич зат билмейәндиклери үчин Хакназара арка дурмадылар. Шейлеликде онуң сөзи жайына дүшмеди. Хакназарың муңа өрән гахары гелди.

Ерине гечип отурды. Президиума тарап серетди. Эмма, ине, саңа герек болса, ол хич кими, хич зады гөрүп билмеди. Залың ичини меле тозан гаплап алды...

* * *

Йүзи гайнадылан алма ялы, ики эгни чөкүп гиден, бир тутам сачы үстүне күл сепилен ялы, ягырнысы хөкгерен, ики гөзи чым гызыл, дүмевләп ики гүнден бәри дүшекде ятан Дойдуга бу хабар гелип етенде, онуң гөзлери учганаклады. Ел йыкан гара өйүң уклары ялы чагшан сүңклери мумыя ийййәниңки ялы беркеди. Дүмевчилиги түссе болуп, хова сиңип гитди. Өз гыссагы өзи билен болды. Озал режеләп, дөрт эпләп йыгнаян ёрганыны бир бурчундан тутуп төре оклады. Дашы гәзләп гиден яссыгыны онуң ызы билен зыңды. Гүнүң аяздыгына гарамаздан, жорап зат геймән, көвшүни аягына илдирди. Алындаңысыны чөкибрәк данды. Орамагының депесиндәки йыртыртларыны-да дүзетмеди. Себәби вагт ёкды, гыссанмалыды. Бу хабары башгалардан өңинчә иле етирмелиди. Дойдук шейдип, юмрук ялы бурнуны саг элиниң аркасы билен эйләк-бейләк овкалашдырды-да, гапыдан зарп билен чыкды.

Текиз ёлуң үстүнде орамагыны галгадып, чалажа тозан турзуп баршына өз-өзи билен геплешип үграды:

— Хей, ожагы гөмлен, гөзүң аксын. Мениң ахы-налаларым, эден дилеглерим худая барып етипдир... Шонуң үчин-де худай сениң гарагыны гапды. Саңа гудрат гөркезди. Сең ялажа гере-

гем шол. Ылайта-да саңа. Сен ожагы гөмлен, гечен йыл улы илиң ичинде мени нәхили масгара этдиң! Маңа пенсия бериң дийип арза беремде сен: «Өмрүни гыбаткешликде гечирен адама пенсия бермели дәл» дийип, илиң өңүне чыкып, лакалат этмедиңми? «Пенсияны ак йүрекден ишлән адамлара бермели» дийип, мени илиң өңүнде гөзден салмадыңмы. Мени пенсиядан кесмедиңми. Ине саңа мениң жогабым. Гарагың акды герек? Бу-да саңа аз! Сениң ожагың гөмленини-де бир гөрсем, маңа башга зат герек дәл.

Вагтың ирдигине, колхозда шу гүнлер ишиң аздыгына гөрә, онуң өңүнден хич ким чыкмады. Посёлогың иң илерсиндәки өйлерден башлап гайтмагы йүрегине дүвени үчин ол әдимини чалтландырмалы болды. Дойдук бармалы ерине барып етен бадына көчәниң саг тарапындакы жайдан бир яш аял эли бедрели чыкды. Дойдук гөйә гүнортан вагты ай гөрен ялы болуп, ол аяла тарап ылгады. Геле-гелмәне саглык-аманлык сорашмагы зады унутды:

— А гыз, Наргүл, хо-ол Гырмызының әри Хакназарың гарагы гапылыпдыр. Эшитдиңми?

— Хакназар аганыңмы? — дийип, яш гелин үстүне совук сув гуйлан ялы хопукды.

— Хава, хава, шол ады йитмишиң...

Гелин демини дүрсәнсоң, Дойдуга гахарлы гарады:

— Нәме үчин худай ураны пыгамбер хасасы билен дүртер, диенлерини эдйәрсиң? Адамың башына бейле бела дүшенде гынанмалы ахыры. Бейле диймек сең ялы бир аягыны гөре сокуп отуран адам үчин айып болар.

Дойдук гирере дешик тапмады:

— Гоявери Наргүл, диймедигим болсун. Йөне гарагының гапылаиы-ха чын — дийип, ол ажы йылгырды. Бетбагтлыгың аламаты ялы болуп, ягырнысыны хөкгердип ёла дүшди. Ики тамың душундан бири чыкаймазмыка диен умыт билен үсгүрнип гечди. Үчүнжи тамың душуна баранда Дойдугың өз яшларындакы бир аял дервезәниң өңүнде пейда болды:

— Хи-ви, Дойдук, жын урдумы, арвах какдымы, бу вагтлар бу ерлерде нәме эдип йөрсүң? Эйгиликми, бери?

— Эйгилигиң гурсун, Амангүл. Хо-ол, бригат Хакназар, бар-а?..

— Хава, бригат Хакназар бар,— дийип, Амангүл онуң алкымына дыкылды.

— Ана, шол бригадың багты ятды...— дийип, Дойдук леззет билен хабар берди.

— Нәме болды ахыры, айтсана тизрәк?

— Айдар ялам дәл-дә...

— Хи-ви, ишим гайтды... Нәме болды ол пахыра?

— Өтен агшам онуң гарагы гапылайыпдыр...

— Нәме болупдыр? — дийип, Амангүл гулагының эшиденине ынанман сорагыны гайталады.

Бу гезек Дойдук Наргүлүң янында гойберен ялңышыны гайталамак ислемеди. Пайхаслырак гүрледи:

— Хава ол пахырың гарагы гапылыпдыр. Ер сермэп отуранмыш... Бейле бетбагтлыгы худай бендесине гөркезмесин, Амангүл.

...Дойдук өйүне доланып геленде, гүндиз сагат он ики болупды. Онуң кейпи көкди. Әхмиетли бир иши говы эдип битирен ялы өзүнден гөвни хошды. Шонуң үчин-де аркайын отурып, ики дулутындан дер акдырып, чай ичди. Нахар атарып гойберди. Шу вагт хем:

— Эссалавмалейким, Дойдук эже! Ил гүнде нәме тәзе геп-гүррүң бар? — дийип, обада иле белли аракхор Дурды пьян гапыдан гирди. Бу өрән мекир адамды. Өйүнде ысcы нахар бишмедик гүни чүйшесини голтугына салып Дойдугыңка гайдыберерди. Дойдугың сөзүни диңлесе, «хава»-сыны етирсе, онуң айдан затларына гең галып агзыны ачса, бу өйде өзүнден хич зат аялмажагына гөз етирйәрди. Ол муны нәче йылларың довамында сынагдан гечирип гелйәрди.

Дурдының гелмеги Дойдугың кейпини өңкүден-де гөтерди.

— Ниреден гелйәң, Дурды жан?

— Әй, ниреден болсун. Район меркезиндендир-дә... Хениз өе-де барамок. Өтен гиҗе дең-душлар билен отурышып, шол ерде ятып галыпдырын. Өе бараның биленем хәзир хич ким ёкдур. Хелеем ишдедир... Шу затлары назара аланымдан соң, сениң билен бир азрак лакгылдашып гайдыберейин дийип гелшим.

Дурдының бар затдан хабарсыздыгына гөз етирен Дойдук, бегенчден яңа еди гат гөгүң депесине чыкды. Ол гөзлерини, гашларыны ойнадып, йүзүниң йыгрылып дуран хамыны язып гойберди:

— Онда, дүйнден бәри обада болан затлардан хабарың ёк-да?..

— Хабар нәме ишлейә, зат нәме ишлейә, өзүмденем оңлы хабарым ёк.

Дойдук:

— Төре геч-де, аркайын отур, — дийип, өрән гиң гөврүмлилик билен теклип этди.

Дурды айдылышы ялы төре гечип, айбогдашыны гуруп отурды.

Дойдук онуң өңүнде бир чәйнек чай гойды-да, газаның лыкырдап гайнаян сесине гошуп, Хакназарың башына дүшен бела барада жошгун билен гүррүңе башлады. Ол сөзүниң довамында Хакназары отдан алып, сува салды. Таяклады, енчди. Юртдан чыкан адама өврүрди. Ол ынамлы хем-де газаплы, жаны янгынлы гепледи. Себәби өзүниң эхли айдан затларыны Дурдының баш атып макуллажакдыгыны билйәрди.

Гүн орта болан вагтлары илиң ичине:

—Хакназар өвлада дил етирипмиш. .Бар беланың көрүги-де шонда — диен хабар яйрады.

Бу хабары өзи илки эшитмән, башга биринден эшидени үчин Дойдук тас ярылыпды. «Оңатжа анықламалы экеним» дийип, хырчыны дишләп, келлесини бир нәче гезек яйкандан соң, агачдан ясалан ялы бутларына шапбатлады. Дурдының гарныны дойруп угратды-да, эртиркиси ялы обаны тәзеден айланып чыкды. Ол муңа ялтанмады. Ядарын өйдүп горкмады. Янкы айдышымыз ялы бу хабары илки иле өзүниң яйратмандыгына ол өрән гынаныпды. Инди бу хабары үстүне гошуп, иле гиңден дүшүндирмек билен канагатланмалы боланына өкүнди. Алач ёкды. Багтыңа дүшен зат билен оңңут этмелиди.

* * *

...Хакназарың өйи яс ериниң ягдайыны гөз өңүне гетирйәрди. Гырмызы аглаярды. Улулы-кичили чагаларың хеммесиниң келлесинден ашак басылян ялыды. Озал гапының өңүнде хезил эдип ятян итиң-де ынжалыгы гачыпды. Ол инди өйде бир беланың йүзе чыканыны аңлап, эмма нәмәниң-нәмедигине гөз етирип билмән, гулакларыны кейкердип, өйүң дашындан айланярды. Адамларың йүзүне бойнуны гышардып середйәрди. Чалажа эшдилер-эшдилмез ялы эдип, чыңсаярды. Онуң бу өе болан мәхирден долы гөзлериниң окаралары долупды. Уллакан ала пишик болса хер кимиң йүзүне бир середип, Хакназарың саг дызына яплaнып ятырды.

Хакназар илкибада хич зада дүшүнмеди. Залың ичи онуң гөзүне әпет тупаның нетижесинде дүнйәни гаплан чәгеден долан ялы болды. Жанховулжына саг элини өңе узадып, бармакларына серетди. Оларың арасыны ачды. Бармакларыны айратынлыкда гөрүп билмеди. Эли меле палчыга сокулып чыкарлан ялы, буланчак гөрүнди. Хемме зат өз сыпатыны, айтымыны, манысыны йитирди. Башга реңке гечди. Адамларың арасында боланы үчин ол йүрегини гиң тутмага чалышды. Өзүне эрк этмеги башарды.

Яныңдакы ёлдашына:

— Мени өе элтип гайт — дийип, ювашжа йүзленди.

Ёлдашы гең галды:

— Саңа нәме болды?

— Мени өе элтип гайт. Нәме боланы билен ишиң болмасын...

Ине, өйүне гелип диванда отурды. Гырмызы мөңңүрип аглады. Чагалар аглашдылар. Ёлдашы чыкып гитди.

Хакназарың гөвнүне асман ере дүшүп, ер асмана чыкан ялы; шол себәпли-де түкениксиз тозан туруп, ол хем песелмән, гайтам барха гүйжейән ялы болды. Ол гөзүни кә чалажа, кәте гиңден ачып, элине, дивардакы халылара, өйүң ичиндәки бейлеки затлара середйәрди. Эмма бу затларың хич бирини-де

өнки гөрнүшинде гөрүп билмейәрди. «Инди хемме задың гүтәрдыгы болдумыка? Мениң ишимиң гайтдыгы болдумыка?» диен сораг келлесине геленде, онуң йүреги ашагындан гоп берлен ялы гүрсүлдәп, ёкарлыгына тарап уруп башлады. Деми-демине етмеди. Эгер-де шу вагт Гырмызы агылы сеси билен:

— Хич зады гайгы этме. Дерт берен дерманыны-да билер берерми... диййдирлер...— диймедик болса, йүрек диййлип атландырылян бир токгажа этиң сува гачан кесек ялы пагыш-пара болмагы икиучлы дәлди. Бу сөз Хакназара бир азажык теселли берди. Ол өз-яныңдан: «Аяллар бизиң дурмушымызда эсасы ер тутяр-ов» диййп, канагатланмак билен белледи.

* * *

Гырмызының яңкы сөзи зерарлы Хакназар бир өлүмден галды.

Эмма онуң ягдайы барха агырлашярды. Илки-илки бири оюн эдип, онуң гөзүни даңан ялы бир салымдан гелип, даңыны айырҗак ялы, бу затларың хеммеси вагтлайынча, бирки минутлык оюн ялы болуп дуюлды. Шу ягдайда секунтлар, минутлар, сагатлар гечип ӱградылар. Олар гөче-гөч вагтының ялы ховсалалы, горкулы, нәмәлим ховплы ягдайда гечйәрдилер. Хич ким гелип, даңыны чөзҗек болмаярды. «Инди мениң ягты җахан билен арамың үзүлдиги болдумыка? Инди ягты җахан билен арамда дикленен айылганч гара дивары йыкып болмазмыка? Эгер шейле болҗак болса, онда, дурмуш, яшайыш диен затлар өз манысыны бүтинлей йитирйәр ахыры... Ханы, аңырсына гөз етмейән, әлем ялы гиң карталар? Ханы, бир айдан ай ярымдан ики гулак болуп гөгерҗек, әлем-җахана гөрк берҗек говачаларым? Инди мен олары гайдып гөрүп билмеринми? Ханы, тракторлар? Ханы, тракторчылар? Ханы, атызлара бәгүл экилен ялы гелин-гызлар? Ханы, гөрмегей гүйчли йигитлер? Инди мен оларың диңе сеслерини эшдип оңмалы боларынмы?..»

Бу пикирлериң нетиҗесинде йүрек ене гүрсүлдәп уруп башлады. Бу затлар билен, ягны, диңе сес эшидип яшамак билен Хакназар разылашып билҗек дәлди. Эгер мыдама шейле болҗак болса, дурмуш шейдип довам этҗек болса, онда бу хакыкы өлүмди. Шондан башга хич зат дәлди.

Хакназар тәзеҗе диваның үстүнде бир отурып, бир туярды. Ере-гөге сыганокды. «Нәме этмели?» Доктора йүзленмелими? Башга алач ёк. Докторлар дерман берерлер. Иңңе санҗарлар. Бу затлар билен мениң гөзүм ачылармыка? Мениң бахтым гара экен. Мен энеден бетбагт болуп доглупдырын...»

Ене-де Гырмызының сеси эшидилди:

— Хеммеси говы болар. Докторлар сениң гөзүңи Гүн ялы ялпылдадып ачарлар. Айың үстүнден топрак гетирип дуран юртда гөз ачмак дагы нәмеҗик?

«Не ажайып аял. Мен хенизе ченли оны танаман экеним. Берекет тап, Гырмызы. Агзыңдан худай эшитсин...» Ол Гырмызының сеси эшидилйән тарапа серетди. Онуң мылайым, мыдама гүлмәге мейил эдип дуран йүзүни, инче билли узын бойуны, гөвүн гөтерижи сачларыны, сыратыны дойянча сынласы гелди. Эмма...

Эмма Хакназар яңкы сес чыкян ерден диңе Гырмызының йүзүкли бармакларының жама дегйән сесини эшитди. Хич зат гөрүп билмеди. Шу пурсатда онуң улили билен мөңңүрип агласы гелди. Дамагы долды. Бүтин бедени говшады, эллерини өңе узадып, . сермелешдирип диваны тапды-да, оңа япышып, зордан йыкылман сакланды. Ажайып Гырмызы Хакназарың дүшен ягдайыны аңды. Элиндәки ишини ташлап, ылгап эриниң янына гелди. Онуң уллакан агыр келлесини багрына басып, гулагындан, бойнундан сыпалап башлады. Яш аялың әгирт гара гөзлериниң окаралары долды. Гөз яшың уллакан, агыр дамжаларындан икиси Хакназарың яңагына дамды. Мунуң өзи бир зады башлап гойбермегиң сигналына меңзеди. Әр аялың икиси-де хыңзап гелен агы жошгунының өңүни саклап билмедилер... Хер ничик өйде чагаларың хич бириси ёкды.

Гүнортан боланда, колхозың башлыгы Төрәев гелди. Бу даяв, газак бичимли адамының сакгалы келтеди, өрән сейрекди. Муртлары-да шейледи. Эмма семиз йүзи бол бичилипди. Яшы элләе яңы сер урупды. Ол гамлы әхеңде гүрледи:

— Иним, бу нәме болдугы? Бирденем бейле зат боларми?

Хакназар бу беланың бирден гелмәндигини, гечен йылың ноябрь айында өзүниң шу бела учрандыгыны долы эдип, гыссанман башлыга гүррүң берди. Көп йыллар йитирим болуп, инди-де сай-себәп билен хоссарларына душан чага ялы, Хакназарың сеси титрәп, агылы чыкды.

— Индики маслахат? — дийип, Төрәев агыр элини Хакназарың эгнине гойды. Ол толгунан вагты мыдама шейле эдйәрди. Янында адам болмаса, элини тама дирейәрди.

— Индики маслахат сизиң билен, ёлдаш Төрәев.

— Маслахат бизиң билен болса, онда, гулак сак, Хаказар. Мен хәзир эдара барып, Ашгабат билен геплешейин. Шу гүн агшама ченли я-да эртир ирден доктор гелер ялы эдейин. Йөне, иним, мениң саңа бержек маслахатым: гысынма, әжизлеме, мерт бол. Гырмызы, айым, сенем мерт бол. Бу бир вагтлайынча затдыр.

Төрәев соңкы жүмлесине ченли ынамлы гепледи. «Бу бир вагтлайынча затдыр» диенде, онуң сесинде ынамлылык аз-дуюлды. Муны Хакназар-да, Гырмызы-да сыздылар. Оларың эгинлеринден басылан ялы болды.

Шонуң учин Хакназарың сеси-де ынамсыз чыкды:

— Әй, ёлдаш Төрәев, геплешсең геплеш вели, Ашгабадың улы докторларының мениң ял-а эли дегеси ёк. Оларың иши

бир сениң колхозчың дәл ахыры. Олар улулары, алымлары, Ашгабадың бейлеки мен диен адамларыны бежерйәндирлер.

Төрәев Хакназарың буланчак гөзлерине гахарлы серетди. Эмма онуң гөзлерине гөзи дүшенде, башлыгың йүреги авады. Шейле-де болса, өңки гахарлы әхеңини саклады:

— Бу сөзүң үчин илки билен саңа кәйинч ытлан эдйәрин. Оңсоңам табшырярын: сыясы тарапдан нәдогры сөзлери гайдып агзыңа алыжы болма. Бизде адамлары сортлара бөлмейәрлер. Ине, шу хакыкаты-да пугта ядыңда сакла...

«Не ажайып адам! Тә гөзүм ачылянча, янымда кәйиәп, сөгүп отурса болмаярмы?» дийип Хакназар гамланмак билен пикир этди.

Дашындан шейле дийди:

— Боляр, ёлдаш Төрәев. Кәйинжиңи кабул эдйәрин. Эден ягшылыгың худайдан гайтсын.

Соңра сөзүни довам этди:

— Йөне вели, мунуң эдил шу вагт, экише гызгаланлы тайярлык гөрүлйән вагтда болайшыны дийсене. Шу йыл элими чермәп ишлежекдим. Болмады, болмады...

— Элиңи чермәп, энтек-энтеклер ишләрсиң, иним. Сениң бу сөзлериңден теркидүнйәлигиң ысы гелйәр. Бу-да сениң ялы адама гелишжек зат дәл. Мен ене бир салым отурсам, сени колхозданам чыкармалы болармыкам диййәрин. Говусы, вагт барка, мен турайын.

Үчүси-де гүлүшдилер.

Башлык башыны ашак салып, чыкып гитди.

— Өрән якымлы. Дегишмечи адам — дийип, Гырмызы яңкы гүлкиниң тәсири астында бегенчли айтды.

— Бу өңки кәбир башлыклар ялы гыгырмагы, хайбат атмагы билмейәр. Хемме ишини мылайымлык билен эдйәр. Шейле боландан соң, табшыраң ишини вагтында этмесең, өзүң гирмәге дешик тапмаярсың. Өзүң утанярсың. Тапылгысыз адам! — дийип, Хакназар Гырмызының сөзүни тассыклады.

Төрәев көп болса бу ерде он минут отурды. Шу он минутда, ол гиденден соңкы гечен бәш минутда Хакназар башыңа инен бела барада өрән аз ойланды. Гүрруң шу барада гиден-де болса, беланың аграмы ченден аша еңледи.

Бу беланың бар аграмы хәзир гыссаглы йөрәп барян Төрәевиң эгниңден басярды. Ол Хакназарың гөзүне ичгин середип, якындан гөренден соң, шейле бир горкды вели, хатда дервезәниң өңүне чыканда бу ере гелйән он йигрими адамыны-да сайгармады. Оларың берен саламларыны-да эшитмеди. «Бу эдил мениң какамың башына дүшен бетбагтлыга меңзейәр. Ол пахыр кырк бәш яшында бу бела учрап, галан йигрими бәш йылыны ер сермәп гечирипди. Гөркезмедик тебибимиз, этмедик эмимиз галманды. Бу пахыр болса хениз кыркына-да етенок...» диен агыр пикирлер билен Төрәев колхозың правлениесиниң жайына нәхили етеңини дуйман галды. Ол Ашгабат билен он

бәш минутлап геплешди. Эртир ирден докторың гелҗекдигини аныклап, трубканы асды. Шу җогапдан соң, онуң йүки еңлән ялы болды.

Хакназарың өйи мусулманларың сежде эдйән ерине дөнди. Гелйән-гидйәниниң ызы үзүлмейәрди. Хер ким Хакназарың өзүне, Гырмыза гынанҗыны билдирйәрди, ягшы ниетден долы арзувларыны беян эдйәрди.

Аман ага узаклы гүн Хакназарыңкыда отурды. Гүн батып, гараңкы дүшенсоң гайтмак билен болды. Ол өйде Хакназар билен икичәк галандан соң шейле дийди:

— Сен хәлем болса, өңки пәлиңден гайт. Пирнепесе дил етирме. Онуң барасында гөвнүңде эрбет пикир болса, оны деррев чыкарып ташла. Онуң аңырсы яныр дуран өвлат ахыры. Онуң бабасының Абдырахман ишандыгыны сен говы билйәрсиң ахыры. Ол окап-окап ахунлыга барып етипди. Ол палавың үстүндәки эти көмре, көмри болса эте өврүп билйәрди. Мен онуң бу гудратыны өз гөзүм билен гөрүпдим. Зыяның ярпысындан гайтмагам пейдадыр дийипдирлер. Шейт иним Пирнепесиң җай салдырып-салдырманы билен сениң нәме ишиң бар? Мунуң аладасы икимизе галмандыр.

Аман аганың бу сөзлери даг дашларының арасындан сызып чыкян мумыя ялы йүрегинден сызып чыкярды. Шу сөзлери айдып отырка онуң өз сөзлерине болан ынанҗыны хич зат билен деңәр ялы дәлди.

Хакназар Аман аганың бу сөзлерине хич хили җогап бермеди. Ол яшулының өз сөзлерине болан дүйпли ынамыны онуң әхеңинден аңлады. Шу ынама хормат гояны үчинми, я-да башга себәбе гөрәми, гараз, сесини чыкармады. Аман ага муңа өзүче дүшүнди: «Өз гүнәсини бойнуна алды. Инди худай мунуң дердини еңледер...»

Гөршүмиз ялы «Хакназар Пирнепесе дил етирен соң шейле агыр бела учрапдыр» диен сөз Дойдуга-да барып етипди. Дойдук бу сөзүң манысны бәш-алты эссе чиширди. Ол келле ялы алтын лүкгесини тапана өврүлди. Ол бу хабары шейле бир тизликде иле яйрадып уграды вели, белки ол өмрүнде хич бир зада шейле үнс берен дәлдир.

Хакназарың гараңкы дурмушы довам эдйәрди...

* * *

Догабитди көрлүк, белки, адама түкениксиз эзъет бермесе-де, берйән дәлдир. Белки адам онуң билен вагтың гечдиги сайын өвренишйәндир. Бу бетбагт шейле болмалыдыр, ягны дүнйәде диңе сес, оваз бардыр, гөрмек диен зат ёкдур дийип, өзүни ынандыряндыр. Эмма вели отуз секиз йыллап агы, гараны, ягшыны, яманы гөрүп йөрен адамың бирден гарагы гапылып отурыберсе, онуң нәхили ягдая дүшҗекдигини хич ким долы манысында гөз өңүне гетирип билмесе герек.

Хакназарың өзи-де ёкарда айдымышыз ялы бу дүшен ягдайына илкибада ынанмады. Бу бир оюндыр, бири гелип гөзүниң даңысыны айрар дийип, минутларча гарашды. Эмма ян бермез хакыкат шол хакыкатлыгында галды.

Бир мүң докуз йүз етмиш икинжи йылың бахары өзүниң йүз мүң гөзел гөрнүши, реңме-рең гүллерини гүжеңләп гелди. Бар жүмле-жахан шатлыкдан долды. Дерялар, деряжыклар сеслендилер, агачлар япракладылар. Ашгабадың гөз кеселлери ылмы барлаг институтында бахар өз сазыны чалды. Гиң баглы ховлусы долы манысында жанланды. Медицина ишгәрлери субботник гечирип ховлының ичини арассаладылар. Кичижик салмажыклардан сув шыбырдап акды. Агачлар сәхелче вагтың ичинде бирден яшыл бегресе безенди. Гүллер ачылды. Хемме зат бат билен ёкарлыгына хүжүм эдип уграды. Салмажыкларың боюна, багларың четине гөк махмал чайыр гөгерди.

Хакназар өзүниң ерлешдирилен палатасында екеже минут рахат отурып я-да ятып билмейәрди. Онуң йүреги агзындан чыкып барярды. Дүнйәси шу палатаның ичи ялы даралыпды. Ол хер бахары гиң, элиң аясы ялы текиз карталарың ичинде гаршылаярды. Ол ерлериң асманы үч ювлан чүйше ялыды. Гүнүң чогы сөйгүлисиниң эли ялы мылайымды. Якымлыды. Гушлар айдым айдярдылар. Бегенчлерини ичлерине сыгдырып билмән, гөк йүзүнде ганат какярдылар. Хакназар бу затлары леззет алмак билен сынлаярды. Шу гөзелликлериң бары шу йыл институтың ховлусында жемленипди. Эмма бу йыл олар Хакназарың гөзүне гөрүнмейәрдилер. Ол диңе гүллериң ысыны алярды. Агачларың шахаларыны тутуп, оларың илки пынтыкландыкларыны, соңра болса япракландыкларыны билйәрди. «Бу өрән айылганч!» диен пикир келлесине геленде «хүв!» дийип, ховла чыкярды. Соңра дервезеден чыкып, үмдүзүне гачып гидеси гелйәрди.

Ол института гелен гүнүниң эртеси доктора йүзленди:

— Сиз мүмкин болса, маңа пычак урмажак болуң. Мен тыгдан гаты горкярын. Онсоңам бу беладан гутулжагыма тамам гаты аз. Онсоң, йөне, тенимиң кесениңиз галар.

Пәхимли доктор Хакназарың гүррүңини үнс билен диңледи:

— Сиз зады гайгы этмәң, Хакназар. Сизиң гөрежиңизи гаплан ёркайы айырмалы. Ондан соң сиз ягты жаханы гөрерсиңиз. Йөне әйнекли гөрерсиңиз. Окабам, языбам билерсиңиз. Йөне ховлукмак герек дәл. Рухдан дүшмек хем герек дәл. Бу затлар сизиң ягдайыңызда өрән горкулы, зыянлы затлардыр.

— Саг болуң, доктор. Ягшы сөзүңиз үчин өрән миннетдар.

— Эгер сиз пычакдан горкян болсаңыз, онда биз сизи консерватив ёл билен бежержек боларыс. Бизиңки кеселхана дәл, ылмы-барлаг институты. Шонуң үчин-де биз элимиздәки бар мүмкинчиликлери сынап гөрерис.

Гөз кеселлерине душуп, бу ерде өзлерини бежердйәнлериң саны йүзе голайды. Бу адамларың ичинде хер хилиси барды.

Бирининңки еңилди, башга бирининңки гөз кеселиниң иң агыр гара-сув-глаукомады. Кеселлилериң өзлери-де хер хили хүнәрдәки адамларды: инженер-де, гуллукчы-да, небитчи-де, завод ишчиси-де барды. Буларың хеммеси бу ере улы умыт билен гелипдилер. Өзлерини бежерйән докторларың беллән уколларыны, дерманларыны сыпдырман кабул эдйәрдилер. Бу адамларың бар гүррүңлери диңе гөз кеселлери, өкде врачлар барадады. Бу ердәкилер дүнйәде башга зат бардыр өйтмейәрдилер.

Хакназар бир гүн гаты гамланды. Гырмызы, чагажыклары, бригадасындакы ёлдашлары ядына дүшди. Палатаның ичи оңа зындан болуп гөрүнди. Шол гүнүң эртеси Хакназар хич ере чыкмады. Нахара-да, дәри-дерман алмага-да бармады. Ёлдашларының игенчлерини, сестраларың «кәйинчлерини» эшитмезлик үчин ёрганыны башына бүрәп ятды. Гүн батмага голайланда-да, ол шу ятышында ятырды. Эмма бирден онуң акылы дурланды. «Меӊ киме гахар эдйәрин? Нәмә гахар эдйәрин? Мениң гахарым мениң дердими еңледйәрми? Элбетде ёк! Гырмызам гелер, чагаларам. Оларың сесини эшидерин. Йүкүң еңләр. Мен өзүми бежертмәге гелен болсам, буларың айданы билен болмалы ахыры... Тизрәк ягты жаханы гөрмәге чалышмалы. Хемме зат диңе докторлара-да дәл, мениң өзүме-де баглы ахыры...

Эртеси докторың өңүнде дерләнден соң, Хакназар бу ишини гайталамады.

Оны консерватив усул билен бежерип башладылар. Иң гымматлы дерманлары агтарып тапдылар. Докторлар үйшүп серетдилер. Еке-екеден серетдилер. Консилиум гечирдилер. Хакназар кичижик бир чага өврүлип, улуларың эт диен ишини эдип башлады.

Дерман билен бир хепде бежердилер, ики хепде бежердилер. Хакназар хер демсайы саг элиниң бармакларыны ачып, гөзүниң өңүне гетирйәрди. Бармакларыны айры-айрылыкда гөрмек ислейәрди. Эмма онуң гөзүниң өңүнде бармаклары дәл-де, үсти тозанлы, эл ялы юка тагта гөрүнйәрди. Бу тагтаның йүзүндәки тозан барха галңаярды. Соңабака бу тагта өзүниң айтымыны-да йитирип уграды.

Хакназарың шәхерде яшаян бир таншы өз аялы билен онуң саглыгыны сорамага гелди.

— Ягдайлар ничик, Хакназар?

— Әй, дост, ягдай гүн-гүнден эрбетлешсе эрбетлешйәр вели, говулашанок.

— Гайгы этме, бу докторлар зор адамлардыр.

— Вах, зор болса зордурлар вели, шу вагткы маңа эдйән дерманлары-ха читит ялжак пейда эденок.

— Пейда эдер. Хөкман эдер. Бизиң бу институтымыз союзда үчүнжи ердемиш.

— Мен ынанярын, кеселлилериң хеммеси-де ынанярлар. Эмма хәзирликче ягдай шейле-дә...

— Бир дерман пейда этмесе, *бейлекиси эдер.*

— Менем шол пикирде.

Таншының аялы-да, Хакназарың дердини еңлетмек максады билен сөзе гошулды:

— Хакназар ага, нәхили ягдайларда кынчылык чекйәрсиңиз?

— Чай демлененимде. Биринҗиден-ә, чәйнегиң долуп, долмандыгыны сайгарып билемок. Икинҗиден-де гайнан сувы аягыма дөкйәрин. Бармакларымы якдым. Онсоңам чәйнеги алан еринде, *плитканың үстүнде гөни гоюп боланок.*

— Зыяны ёк, Хакназар ага, өвренишерсиңиз.

Таншы-да, бу сөзи айдан онуң аялы-да, я бу сөзүң манысына үнс бермедилер, я-да манысына дүшүнмедилер. Хакназарың болса бу сөзе шейле бир гахары гелди вели, гахарыны дашына чыкармакдан зордан сакланды. Дилини дишләп, хырчыны дишләп сакланды.

— Мениң келләм агыряр, онсоңам укола бармалы,— диен бахана билен таншыны гуратды. Палатасына гелип, шу кеселден *нәме этмели-де болса эдип,* аңружы дынып болян болса хөкман дынмак, юнда-да тиз вагтда дынмак барада касам этди.

Гүнлер ызлы-ызына гечйәрди. Эдилйән эм пейда бермейәрди. Ягты җахан өңкүлерине гаранда-да бир нәче эссе гаралды. Таншының аялының шол айдан сөзлери ядына дүшенинде, Хакназарың ини тикенекләп гидйәрди. «Шейле болаярмыка? Хемме зада боюн болуп, хемме зат билен өвренишмели болаярмыка?..» Бу айылганч пикир депесинден басярды. Бу беладан дынҗагына я-да дынмаҗагына долы суратда ынанып билмейәрди. Шейле-да болса вагтың гечмеги бейлеки кеселлилериң дурмуша, оны гөрмәге болан умытларының гүйҗи дура-бара Хакназара-да етип башлады. Мизан терезиниң ынамлы тарапы юваш-ювашдан агралмагыны довам этди.

Бу иң говы дерманды.

Йөне бир зат вели оны ене-де рухдан дүшүрди.

Медсестра гелип:

— Сизи гараңкы отага чагыярлар. Йөрүң, мен сизи экидейин — дийди.

Сестра голтугындан тутуп, Хакназары гараңкы отага элтди. Хакназар җая гиренден институтың докторларының эхлисиниң бу ере жемленендигини деррев аңшырды. Ол инди докторларың йүзүни гөрмесе-де, олары сеслеринден танаярды.

Доктор Хакназары өңүндәки отургычда өзүне гарадып отуртды-да шейле дийди:

— Ягдайлар, нәхили, Хакназар?

— Доктор, ягдай эрбет. Гөзүм бүтинлей гапылды.

— Хә, шонуң үчин-де биз сизи шу ере чагырдык.

— Олар ялы болса, айдып отурың, доктор.

— Айтсам шейле: пычак урман сизиң гөзүңизи бежерип болян болса, шу рибофлобин дерманы сизиң гөзүңизи ачарды.

Ол дерман сизе пейда этмеди. Инди ислесеңиз-ислемесеңиз гөзе пычак урмасак болжак дәл. Пычакдан башга ёл ёк, Хакназар.

Бу сөзден соң докторларың гөзлериниң өңүнде Хакназарың эгни бир гарыш ашак чөкди. Ол улудан демини алды-да, башыны яйкады:

— Операция агырлымы?

— Сиз чага дәл, Хакназар, кырка голайлашыпсыңыз. Онсоң хакыкатың йүзүне догры серетмеги башармалысыңыз...

— Өрән агырылы-да, онда?

— Агырсызам дәл. Йөне чыдамазча-да дәл. Онсоңам мен бир зады өңүнден айдайын, гөзүң операциясы өрән инче затдыр. Докторлар үчин чениңден артык жогапкәрлидир. Кеселлиниң өзи үчинем жогапкәрлидир. Гөз операциясы гарның я-да башга ериң операциясы дәл. Өрән инче... Бу ише шуны анык-лап төвекгеллик этмек герек.

— Шейле дийсеңиз-ле.

— Хава, Хакназар, кеселлиниң өзи бу операцияда докторың улы көмекчиси болмалыдыр.

— Душнүкли.

— Шейле, огул.

Башга чыкалганың ёкдугы, хөкман операцион столда ятмалы болжакдыгы инди долы аян болды. «Нәтсемкәм?» дийип, Хакназар докторларың өңүнде гүнәли окувчы ялы ашак бакып отурышына өзүне сораг берди. Я тене пычак урдурмалы я-да галан өмрүңи шейдип, ер сермәп гечирмели. «Мен бу ёлуң хайсына гидейин» диен гошгы сетири ядына дүшди.

— Маңа эртире ченли пурыжа бериң, доктор. Мен эртир сизе беллисини айдайын.

Агшам сагат он бире ченли Хакназар операция барада пикир эдип гезди. Ёлдашлары билен эдйән гүррүңлериниң угры болмады. Кеселлилер оңа жаныгып бир зат барада айданларында ол эшидйәрди, йөне пикири диңе операция барада боландан соң, оларың айдян сөзлериниң манысына дүшүнмейәрди. Өзүнден бир зат соранларында «хә» дийип, агзыны ачып, ол адамларың йүзүне середерди. Агшам сагат он бир болды. «Ятмалы» диен сөз эшидилди. Коридордакы чыралары өчүрип башладылар. Хакназар дүшегине гирди.

«Зыяны ёк, Хакназар ага, өвренишерсиңиз» диен йылан ялы совук сөзлер-де онуң билен биле дүшеге гирди. Хакназарың ини тикенекләп гитди. «Ёк, мен өвренишмерин. Элимиң кесилмегине, аякларымың кесилмегине, ондан бетеррәк операциялара-да разы вели, гарагымың гапылмагы билен разылашып билмерин. Гой, мени кесим-кесим этсинлер, эмма маңа гөреч берсинлер. Ягты жаханы ене гөрер ялы этсинлер» дийип, ол кровадында чоммалып отурды. Ёлдашының аялының бу сөзүне болан гахары хениз-де онуң йүрегинде мөвч урярды. Догрусыны айтсаң, бу сөз оны операция боюн эдипди.

Укы, гөр, нирелередир, гачып гитди. «Боляр, мен операция эдилмегиме боюн болайын. Докторларың айтмакларына гөрә, бу өрән чылшырымлы хем кын операция болмалы. Мен мунуң шейледигине ынанярын. Пычак я-да гайчы гөрежиң үстүнде херекет этмели. Гөреч болса иңңәниң гөзи ялыжак бир зат. Ине, пычак шу ере геленде, мысал үчин диели, бирден доктoрың эли сандырап гитди я-да йүзлейрәк херекет этмегиң ерине ашаграк басылды. Онсоң вессалам. Гөреч зая болды. Онсоң сениң ягты жаханы гөрмекден бүтинлейин умыдың үзүлди. Ине, иң яман ери-де шу. Я-да оба гидиберсеммикәм? Нәме болса, шол болсун дийип, шу ягдайда яшаберсеммикәм? Бир дөвүм чөрегиң гайгысы-ха ёк...»

Соңкы пикир келлесине геленде, Хакназар тисгинип гитди. «Ёк, ягты жаханы, Гырмызының йүзүни, чагалары гөрмән яшамак, яшамак дәл. Мен бейле айылганч зат билен өвренишип билмерин. Мен хөкман операция этдирмели...»

Даңа голай Хакназар ука гитди. Ир сагат едиде кеселлилери оятдылар.

Оны ене гараңкы жайда докторлар кабул этдилер.

Доктор ондан:

— Нәхили, Хакназар, пикир этдиңми? — дийип сорады.

— Пикир этдим, доктор. Мен операция эдилмегиме разы. Башга чыкалга ёк. Инди мениң тәлейим сизиң элиңизде...

— Өрән говы, Хакназар. Гелен нетижәңиз өрән говы.

— Инди хачан операция эдерсиңиз, доктор. Йөне бәш-алты гүн өңүнден хабар эдиң.

Доктор китап агтарян ялы, бир нәче минутлап ашак бакып отурды. Хакназар-да сесини чыкарман, докторың пикирини бөлмән, дымып отурды.

— Хакназар, сизиң операция эдилмегине разы боланыңыз гаты говы. Йөне сиз шу йылың томсуны өйүңизде гарашып гечирмели боларсыңыз.

— Шу ягдайдамы? — диенде Хакназарың деми-демине етмеди.

— Хава. Хакназар, шу ягдайда.

— Нәме үчин ахыры, доктор?

— Мунуң ики себәби бар, Хакназар. Биринжи себәби биз ыссы дүшенсоң гөз операциясыны этмейәрис. Операцияны салкын дүшенсоң, ягны октябрь, ноябрь айларында эдип башлаярыс. Икинжиден, сизиң гөзүңизиң өңүни гаплан ёрка хениз тәзе. Ягны бишип етишмәндир. Ол дура-бара көнелишмели, бишишмели. Ине, бар себәби шулар, Хакназар.

— Доктор, бейденден-ә келләме шу таяк билен уран болсаңыз говы боларды — дийип, Хакназар элиндәки хашамлы таягыны ёкары гөтерди. Мен октябрь, ноябрь айларына ченли бу гараңкылыгың ичинде яшап билмерин. Мениң йүрегим ярылар. Мен хут болайжак зады айдярын.

— Ондан башга бир чыкалга бар, Хакназар — дийип, док-

тор ынамлы айтды: — Сизи Москваның Гельмгольц адындакы Гөз кеселлери ылмы-барлаг институтына иберели. Эгер-де шуңа разы болсаңыз. Ол ериң техникасы-да, докторлары-да гүйчли. Онсоңам өзүңизе мәлим, Москваның ховасы Ашгабадыңкы ялы дәл. Салкын. Ыссы болаянда-да ол ерде томсунада операция эдилйәр.

— Мени бейле улы институтлара кабул эдермикәлер?

— Ики эллэп кабул эдерлер, Хакназар. Бу хакда пикир хем эдип отурмаң.

— Мен бу ягдайда обада яшап билмерин. Шонуң үчин-де нирә ибермелем болса ибериң. Мен башым билен йөрәп гидейин.

— Ине, бу акыллы гүррүң — дийип, доктор Хакназарың эгнине какды.

Шол гүнүң эртеси Гырмызы ики саны адам билен гелип, Хакназары обасына алып гитди.

Хакназарың йүрегиндәки ягты җаханы гөрмек умыды барха беркейәрди.

* * *

Обада бәш-алты гүн болуп, дост-ярларыны гөренден соң, оларың хошниетли сөзлерини диңләнден соң, Хакназар Гырмызыны, чагаларыны алып, Москва учды.

— Ач гүнүмиз Москва йүзленип чөрекли болдук, гарып гүнүмиз Москва йүзленип гүрпландык, Гырмызы. Бу багтсызлыкдан хем мени диңе Москва гутарар — дийип, Хакназар он километр ёкардан учуп баршына аялына гүррүң берйәрди.

Улы умыт, бейик арзувлар билен Ватанымызың пайтагтына гелип етдилер. Оңат җайлашдылар. Бир нәче гүнләп дынч аланларындан соң Москваның Гельмгольц адындакы Гөз кеселлери ылмы-барлаг институтына бардылар.

Дертли кәнди. Оба ерлеринде умумы колхоз йыгнагы болаймаса, мунча адамың бир җайың ичинде башының җемлененини гөрмедик Гырмызының нобатда дуранлара гөзи дүшенде, йүреги гүрсүлдәп гитди: «Бизе гезек етермикә?» дийип ичини геплетди-де:

— Хи-ви, Хакназар, бу ери-хә эдил базар ялы экен. Бизе ики айда-да гезек етмез — дийди.

Кабул эдиш пунктының улы җайының ичиндәки юваш эшидилйән гүввүлди Хакназарың-да суссуны басыпды.

— Бе, бу кын болды-хов — дийип, ол хем келлесини яйкады.

Докторлар хениз гелмәндилер. Регистрация бөлүми ишлейәрди. Ол ерде ишлейәнлериң янына барып, белли бир консультанта хат алмалыды. Сестралар кимиң хайсы регистраторың янына бармалыдыгыны салгы берйәрдилер. Олардан бириси бир четде харай ислэп дуран ялы болуп гөрүнйән Хакназар

билен Гырмызының янына гелди. Мылайымлык билен саламла-
ды. Соңра:

— Сиз ниреден гелдиңиз? — дийип сорады.

— Ашгабатдан. Колхоздан — дийип, чаласын Гырмызы Хак-
назардан өңинчә жогап берди.

Сестра Гырмыза элини узадып:

— Ханы, шу института иберилендигиңиз барадакы хатыңы-
зы бериң,— дийди.

Сестраның өзи Гырмызыдан гөзүни айырмаярды. Оның
гейими, мылайым гөрнүши, өрән оваданлыгы сестраны ге-
галдырды.

Хакназар Ашгабатдан берлип гойберилен кагызларың хем-
месини бир букжа салыпды. Ол шол букжаны сестра узатды.
Шундан соңра сестра олары бош дуран отургычлара элтип
отуртды.

— Сиз шу ерде мениң гелериме гарашып отуруң. Галан
ишлериңизи өзүм дүзедерин — дийип, Гырмызының йүзүне ене
бир гезек мылайым гарады-да, нобата дуранларың арасы билен
ичерик гирип гитди.

Шунуң өзи-де бу ерлере илкинжи гелйән адамлар үчин
әгирт улы көмекди.

— Ажайып адам экен. Хернә бейлекилери-де шейле болай-
сады — дийип, Гырмызы йүрегинден сыздырып айтды.

— Хеммеси-де шейле говы адамлардыр — дийип, Хакназар
жогап берди.

Янкы сестра он бәш минутдан соң доланып гелди:

— Йөрүң, мен сизиң әхли ишлериңизи дүзетдим. Инди сизе
консультация бермели врачың кабинетини гөркезейин.

Сестра олары узак коридор билен ызына дүшүрип экитди.
Коридорың гутаран ерине гелип, саг тарапдакы гапыларың
бирини гөркезди-де:

— Ине, ене ярым сагатдан консультант врач гелер. Сиз шу
хаты шонуң элине бериң. Ол онсоң сизе середер. Азажык гара-
шың, гелер — дийип, сестра өз иши билен мешгулланмага гитди.

Консультант-врач эдил гелмели вагтында гелди. Башга бир
сестра Хакназарың голтугындан тутуп, оны врачың жайына
алып гитди. Оларың ызындан гарап галан Гырмызы: «Вий, бу
гызың утанман эркек адамың голтугындан тутайшыны» дийип,
гең галды-да, алачсызлыкдан ене өңки еринде отурмалы болды.

Врач узак вагтлап Хакназар билен мешгулланды. «Гөзүңи
ач, гөзүңи юм, ашак серет, ёкары серет, мениң гулагыма серет,
ботинкаң ужуна серет» дийип, бир нәче машының, аппаратың
өңүнде отуртды. Соңра түкениксиз сораг берип башлады. Хак-
назар рус дилинде оңат теплэп билмесе-де, айдылан зада дү-
шүнйәрди. Шонуң үчин-де ол әхли сораглара догры, канагат-
ланарлы жогап берип башлады.

Врач хер сөзүниң арасына вагт салып, гаты дүшнүкли эдип
Хакназара шейле дийди:

— Сизиң кеселиңизе катаракта дийилйәр. Гөзүң өңүни ёрка гаплапдыр. Хөкман операция этмели. Шу гүн сагат он икиде профессор Роза Александровна Гундорова кабул эдйәр. Сиз шонуң янына бармалы боларсыңыз. Сизи элтерлер. Көмек эдерлер. Профессор бизиң икинжи бөлүмимизиң мүдиридир. Өзи-де гөз кеселлери боюнча, ылайта-да катаракта боюнча иң улы специалист. Өзи операция эдәйсе-хә, онда, багтыңызың гетирдиги.

— Саг болуң, доктор. Өрән миннетдар.

Бу аралыкда гапыны бир нәче гезек ачып, ичери гарап гиден Гырмызы Хакназары:

— Нәме дийди? Агырмы, еңилми? Умыт бармы? — диен сораглар билен, йитирип тапан ялы гапының агзында гаршылады.

Хакназар өңки ерине гелип отурды:

— Сагат он икиде профессора гөрүнмели. Гөрйән вели, бизиң ашыгымыз алчы гопайды өйдйән.

Соңра Хакназар врач билен болан гүррүңиң хеммесини Гырмыза айдып берди. Биринжи этажа дүшүп эртирлик эдиндилер. Чай ичдилер. Соңра профессорың кабул эдйән жайының гапысында отурып, онуң гелерине гарашдылар.

Ат тайтарым залың ичинде аяк басара ер ёкды. Дагдан инйән сувуң узакдан эшдилйән сеси ялы гүввүлди барха гоялярды. Артярды. Гүйжейәрди. Нәсагларың арасында Хакназар ялы идилип гетириленлер, өзлери йөрәп геленлер, агыр хем еңил кеселлилер көпди.

Хакназар тапдалында отуран ики адамың сөзүне гулак салды.

— Роза Александровна ялы өкде адам ёкмуш...

— Ол-а догры вели, йөне ол институтда гаты аз болярмыш. Бир гүн Одессадан, бир гүн Куйбышевден чыкярмыш.

— Өкде адамларың ыкбалы шейле боляр. Олар хемме ерде герек.

— Шейле-де болса ол хепдәниң икинжи хем дөрдүнжи гүнлери, ягны операция эдилйән гүнлер хөкман шу ерде тапылярмыш.

— Хава, гараз өзүниң ады-ха эртекә өврүлипдир...

— Өкделиги, ыхласлылыгы үчин шейле болияндыр. Мениң адымы хич ким биленог-а...

Сагадың он икә голайлашдыгы сайы, профессор аялың ады кән тутулып башланды. Онуң адыны хормат билен, гуванч билен, умыт билен тутярдылар. Ол аял Хакназарың хыялында асмандан дүшен перишдә өврүлди. «Мен онуң өңүнде нәхили дураркам? Рус дилини бу билшим билен мен онуң сорагларына жогап берип билермикәм? Ол мениң дил билмейшими гөренден соң, мениң билен узак гүрлешибем отурмаз. «Боляр, боляр, бар өтәйт» дийәйсе мен нәдеркәм? Шейле болайса нирә гидерин? Киме йүз тутарын? Асла, инди мениң гепиме гулак салжак

адам бери тапылармыка?» Шу сораглар Хакназары ене-де бас-марлап уграды.

— Саңа нәме боляр? Сен хәзир башыңы белент тутмалы ахыры. Ене ярым сагатдан профессора гөрүнжек болуп дурсуң. Бу бир багт ахыры.

— Вах, мениң горкян задымам шол профессора гөрүнмек-дә, — дийип, Хакназар улудан демини алды:— Ол маңа үнс билен середермикә? Я-да башдан совма эдәермикә?

— Диййәниң нәме! Бу ериң сестралары шейле жаныпкеш. Докторлары оларданам говудыр. Булар иң медениетли адамлар ахыры. «Агач кән миве гетирсе, башы пес болар» дийип эшит-мәнмидиң? Көп билйән адамлар сада болярлар. Хич зады гайгы этме. Башыңы белент тут.

— Үнс берип середип, дердиме дерман эдәйсе хә, оңа етесин зат болмаз.

— Эдил айдышынданам говы болар, Хакназар.

Хакназары профессорың янына хеммеден өңүрти чагырды-лар.

Столуң үстүндәки затлары алып-гойшуны эшиденде, Роза Александровна Хакназарың гөвнүне айгытлы херекетли адама чалым этди. Онуң сеси-де ынамлы, гүйчли чыкярды.

— Ягдайларыңыз ничик? Ишлер нәхили, киселли ёлдаш?

— Профессор, мениң ягдайымдакы адамларың ягдайы бо-лармы, оңлы иши болармы?

— Бейле гүррүңлери агза алыжы болмаң. Москвада оңат ерлешдиңизми?

— Өрән оңат ерлешдик. Хич бир кем задымыз ёк.

— Өрән говы. Москва ыссымы, сизиң Ашгабадыңыз?

— Элбетде, бизиң Ашгабадымыз ыссы. Бу ере гелип, хезил эдәйдик.

— Бу йыл бу ерде-де ыссы болжакмыш. Чыдарсыңыз ге-рек?

— Чыдарын. Гөреч бержегиңизе гөзүм етсе, нәче ыссы-да болса чыдарын.

— Инди сизиң гөзүңиз хакда — дийип, профессор өңүндәки кагызлары йыртмак ислейән ялы шакырдадып башлады.— Мен сизиң кеселиңизиң тарыхы билен танышдым. Анализлериңизи гөрдүм.

«Бу нәхили сада, йүрекдеш адам экен. Эдил мениң сүйтдеш аял доганым ялы» дийип, пикир эдип отуран Хакназар:

— Нәхили?— дийип, сораг беренини-де дуйман галды.

— Хич хили дәл. Өрән оңат. Гөзүңизи оперирләрис. Ондан соң сиз өңкүңизденем говы гөрерсиңиз...

Хакназар бөкүп еринден турды-да, эллерини өңе узатды:

— Профессор...

Онуң профессоры гужакласы гелди. Дамагы долды.

— Толгунмаң. Отурың. Хеммеси говы болар.

Хакназар хыңзап гелен гөзяшларыны саклап билмеди.

Профессор көшешдирижи әхенде шейле дийди:

— Бу гүн май айының нәчеси?

— Он дөрди, профессор — дийип, Хакназар агылы сес билен жогап берди.

— Он дөрди — Профессор бир салым дымандан соң довам этди:— Мен эртир Одесса учмалы. Ол ерден май айының йигрими бирине гелерин. Сиз болсаңыз айың йигрими икисинде кеселхана дүшер ялы болуп, тайярланып гелиң. Сизи шол бада кабул эдерлер. Йигрими үчүнде биз институтың өзүнде душушарыс. Сиз шуңа разымы?

— Вах, мүң гезек разы. Сизден өрән миннетдар...

— Хә, тас ядымдан чыкан экен — дийип, профессор Хакназара йүзленди: — Сиз диш докторындан справка алмалы. Диңе шол справка етенок.

— Хөкман аларын.

— Онда, бизиң хәзирки гүррүңимиз гутарды. Саг болуң. Гөрүшйәнчәк саг болуң.

— Саг болуң, профессор.

Хакназар профессорың янындан ганат бекләп учуп чыкды. Ол тас Гырмызының хытайы бармакларыны дөвүпди. Профессорың айдан ажайып сөзлерини бир демде Гырмыза айдып берди. Мәхрибан Гырмызы хамсыкды. Хакназара билдирмән, гөзүнден акян дүвме-дүвме яшларыны яглыгының ужы билен сүпүрди.

Болян жайларына гайтдылар. Оларың бу баршындакы шатлыкларыны сөз билен беян эдер ялы дәлди.

— Ол профессор аял-ха эдил чага ялы экен — дийип, Хакназар эдил гызыклы эртеки айдян ялы жошгунлы сөзлейәрди:— Мениң онуң янына горка барандыгымы сен билйәрсиң. Ол болса баран бадыма гөйә көне достуны гөрен ялы, халың ничик, дийип сораяр. Оңат ерлешдиңизми дийййәр. Догрусыны айтсам, районың кәбир чала сoват ишгәрлери билен саламлашмак хем аңсат дәл. Әй, шол яңкы айдышың ялы «Агач кән миве гетирсе, башы пес болар» дийййәнлери догры экен. Ынха, инди мен гөзүмиң ачылжакдыгына долы ынанярын. Инди мен ынанярын! — дийип, Хакназар Гырмызының инче билинден гужаклады.

— Гоявери, бейтме. Сүрүжиден утанаңокмы?— дийди-де, хем бегенжини саклап билмән, Хакназара гысмылжырады.

— «Гөзи ёгуң, йүзи ёк» дийипдирлер — дийип, Хакназар жакгылдап гүлди.

Соңра Хакназар бегенч билен шейле дийди:

— Эй Москва! Москва! Сениң ериң йүзүнде бардыгыңа мүң-де бир шүкүр. Сен болмадык болсаң, мен хем Төрәевиң какасы ялы болуп галан өмрүми гараңкыда өтүрмели болардым...

Хова булутлыды. Бейик, мәхрибан шәхериң үстүни үмүр чалажа гаплапды. Бир салымдан дүвме ялы ягыш дамжалары машының айналарына сесленип дегип башлады. Өңдәки ма-

шынларың ал-яшыл чыралары шәхериң Садово-Кольцевая көче сини эртеки әлемине өврүпди.

Гырмызы бу затлары биринжи гезек гөрйәрди. Шонуң үчин-де төверекдәки гөзеллиге хайран галып, Хакназара гүррүң берйәрди...

* * *

Хакназары институтың икинжи бөлүминиң 37-нжи палатасында ерлешдирдилер. Палатаның ичи арассады, айнасы гүндогара гараярды. Хакназар кровадыны эелән бадына палатадакы кеселлилер онуң дашына өврүлдилер.

— Кеселиң нәхили?

— Көпден бу ягдая дүшдүңми?

— Сен нирели?

— Шондан башга кеселиң ёкмы?

— Яныңыз билен аялыңызам гелдими?

— Операциядан соң яныңызда аялыңыз болмаса кын болар. Сиз үч гиже-гүндизләп, гозганман, хич хили херекет этмән, аркан дүшүп ятмалы боларсыңыз — диен ялы сораглар, маслахатлар ызлы-ызындан Хакназарың үстүне ягып башлады. Хакназар әхли соралян затлара хөвес билен жогап берйәрди. Дердине дерман тапылҗак ере гелени үчин онуң кейпи көкди.

Хакназарың кровадының эдил гаршысындакы кроватда, нәхардан гелип дынч алып ятан Добычин кеселлилер чыкып гиденден соң, гахар билен шейле дийди:

— Сен бу ере гөзүми ачарлар өйдүп гелдиңми? Шейле умыт билен гелдиңми?

Гожаның гахарына, умытсыз әхеңине Хакназарың гахары гелди.

— Ёгсам нәме, гайын энем билен гөрме-гөрше гелендир өйдйәрмиң?

Добычин гарысына дикленди, ашак бакып отуран Хакназара буланчак гөзи билен серетди:

— Ине, маңа операция этдилер. Он гүн мундан озал. Эййәм гөзүмиң саргысыны-да айырдылар. Эмма мен хич зат гөремок. Диңе ягтылыгы, полуң гызыл реңкини сайгарярын.

Бу сөзлериң ерине Добычин гелип, Хакназары шапбатлан болса, гөр, нәхили еңил хем говы боларды. Алтмышындан гечен адамың, эййәм шу ерде операция эдилен адамың бу айдан сөзлериниң хер бириси Хакназарың йылан болуп аягына чолашды, ялын болуп йүзүне чабрады, юмрук ялы буз болуп, көйнегиниң якасындан ичине гитди. Ене-де онуң бар умыты гуш сүрүси ялы болуп, башындан учуп гитди. Оны совук дер басды. Ысгыны гачды. Хакназар бир нәче вагтлап ики сөзүң башыны бирикдирип билмән, өзүни йитирип отурды-да:

— Бу нәме дийдигиң болды, гожа? Профессор маңа бүтинлей башга зат дийди ахырыны — дийди.

Добычин эржеллик билен довам этди:

— Мен сениң профессорыңа-да, докторыңа-да ынанамок. Мен диңе өзүмиң дүшен ягдайыма ынанярын. Мен хич зат гөремок. Мен ине, шуңа ынанярын. Мундан башга нәхили ынанчлы задың бардыгыны болса билемок.

Хакназарың йүзи бир гызарярды, бирем агарярды.

— Сен-ә мениң ишими гөрдүң, яшулы. Инди мен нәме этмели?

— Ол өз ишиң! — дийип, Добычин дивара өврүлип ятды.

«Ине, саңа герек болса...» дийип, Хакназар гам-гуссаның ләбик лайына батды. «Ёк, муңуң бейле болмагы мүмкин дәл. Бу ерде бир зат бардыр. Бу адам я өрән гаррандыр, шонуң үчин эдилен операция муңа пейда эден дәлдир. Я-да бу адам чендең чыкма гахаржаңдыр. Бу айдан затлары болса, гахарының гелен вагты шагладып гойберен сөзлеридир...»

Шейле дийип, өзүне гөвүнлик бермекчи болуп нәче чыталашса-да, Хакназарың өңки умыт-арзувлары доланып ызына гелмедилер. Ол нәтжегини билмән, элине чилим алып коридора чыкды. Гиң, узын коридорың ичи, чилим чекийән ер адамдан долуды. Хакназар гелип, эли билен сермәп бош отургыч тапып отуран бадына бири гелди-де, элини онуң эгнине гойды.

— Нәме сус гөрүнйәң? Я-да Добычин билен гүрлешдиңми?

— Хава, бир яшулы-ха мениң энтер-пелегими чыкарды.

— Онуң сөзлерине ынанма. Ол шейлерәк адам. Онсоңам ол эртир чыкып гидйәр.

— Зат гөрмесе нәхили чыкып гитсин ол?

— Бу ерде ятмалы вагты долды. Ене онбәш гүн Москвада болар. Оңа ченли әйнегини тайяр эдерлер. Шундан соң ягты жаханы гөрер. Өз шәхерине гайдар. Бу ерде бир ериң бошамагына онбәш гүн, бир ай гарашып ятанлар кән.

Хакназар гүррүңи жемлемек иследи:

— Мен гелип, хак эдипмидирин?

— Элбетде!

— Мен профессорың сөзүне ынанмалымы?

— Диңе шонуң сөзүне ынанмалы. Ол әгирт улы талант.

— Саг бол, ёлдаш.

— Маңа Ваня дийибер.

— Саг бол, Ваня. Сен маңа улы көмек этдиң. Саг бол.

Чилими диңе шу ерде, узын коридорың туалетиң голайындакы бурчунда чекмелиди. Бу ерде узын стол, он-он бәш саны отургыч гойлупды. Бу ер мыдама говача базары ялыды. Адамлар бири-бирлерини сесинден танаярдылар, дертлерини бири-бирине айдышып, йүклерини еңиллешдирийәрдилер. Хакназар шу ерде башга ерлерден гелен адамлар билен өвренишип, таншып башлады. Онуң русча акценти, кын геплейши хич кимй гең галдырмаярды. Хич ким онуң бу болшуны кемситмейәрди. Гайтам онуң дийжек болян задына сөзүниң ярсындан дүшүнйәрдилер, кынчылык чекен сөзлерини агзына салып берйәрди-

лер. Адамларың бу болушлары Хакназарың гөвнүнден турярды. Ол адамлар билен деррев өвренишди. Өзүни эдил колхоздакы ялы аркайын, ынамлы дуюп башлады. Бу ерде газаклар, дагы-таңлылар-да барды.

Гелен гүнүниң эртеси Хакназары доктор Королев кабул этди. Көп машынларың өңүнде отурдып, ичгин, үнсли барлады.

— Хава, сизиңки катаракта. Хөкман операция этмели. Йөне улы операциядан өң кичиҗик бир операция этмек хем зерур болҗакмыка дийййәрин.

Доктор соңра Хакназарың гөзүни тәзеден барлап башлады. Бир ере чыкып гидип, бир салымдан ызына өзи ялы ики саны доктор тиркәп гелди. Олар хем Хакназара серетдилер. Соңра өзара пикир алышдылар. Узак гүрлешдилер. Соңра Королев Хакназара шейле дийди:

— Гөршүңиз ялы, мен өз ишдеш ёлдашларым билен маслахатлашдым. Сизиң гөзүңизе арпаган чыкыпдыр. Оны хөкман кесмели.

— Бу агырлымы? — дийип, Хакназар җаныны барлады.

— Муңа йөне, операция дийәййәрис. Ёгсам бу операция-да дәл. Дүйбүнден агыры дуймаз ялы эдерис. Сиз асла горкмаң.

— Боляр, доктор.

— Инди бизе профессор гарашяр. Ханы, онуң янына баралың.

Профессор Роза Александровна Гундорованың кейпи көк экен. Ол дегишйәрди, гүлүшйәрди.

Королев арпаган барада, бу хакда бейлеки докторлар билен гүрлешенсоң гелен нетиҗелери барада профессора айдып берди. Профессорың өзи-де Хакназары машының өңүнде отурдып, үнс билен барлады. Соңра шейле дийди:

— Эртир сизиң арпаганыңызы айрарлар. Биригүн ене-де гелерсиңиз.

Сестралар эллерине язлып берлен кагызың эсасында Хакназара дүрли-дүрли дәри-дерман берип башладылар. Шейдип, Хакназарың Гельмгольц адындакы институтда гечирен гүнлериниң башы башланды.

Гырмызы эртир ир билен говы нахар биширип гелерди-де, тә агшама ченли институтың ховлусындакы багда боларды.

— Сен бери, бейдип азара галма. Өйде болубер. Радио диңле. Телевизора серет. Маңа нахар герек. Бу ериң нахары оңушмазча дәл.

— Мениң телевизорымам сен, радиомам. Сенсиз ол җай мени гысып-говруп баряр.

Хакназар профессорың янындан чыкандан соң, йөрәр ёлуны сайгарян ёлдашларының биринден өзүни ховлудакы бага чыкармагыны хайыш этди. Ол ерде оңа Гырмызы бир эййәмден бәри гарашып отуран экен.

— Ханы, нәхили? Докторлар гөрдүлерми?

Хакназар җайлашып отуран соң шейле дийди:

— Илки бир доктор, соңра ики доктор, ондан соңра-да профессорың өзи гөрди. Илки арпаганы айырмалы этдилер. Ондан соңра эсасы операцияны этҗеклер. Ягдай-ха шейле, молла Гырмызы...

— Хернә, хеммеси оңатлык билен гечгейдә...

— Гечер, гайгы этме, Гырмызы. Ине, тиз вагтда обада барарыс. Загсдан яңы гечен ялы болуп, гол тутушып барарыс.

Гырмызы Хакназарың кейпиниң көклүгини, ынамының гүйҗәндигини халады.

Шу вагтлар ховлуда:

— Хакназар, Хакназар, сен нireде? — диен сес эшидилди.

— Хи-ви, ол ким гыз, сениң адыңы тутян? — дийип, Гырмызы гең галды.

— Мениң палатамдакы гоңшым Добычин.

Соңра ол сес чыкян тарапа:

— Мен мунда, Добычин! — дийип гыгырды.

Добычин яңы аяк чыкып угран көшек ялы болуп, хер ерден бир басып телди-де, деми-демине сыгман:

— Достум, мен хәзир докторың янындан гелйәрин. Мени гутла. Гөзүме әйнек гейдирип, хат окатдылар. Мен өңкимденем говы, ягны сегсен процент гөрйәрин! Сен дүйнки сөзлерим үчин мени багышла. Сен менденем говы гөрерсиң. Себәп сен маңа гаранда хениз яш. Сегсен процент! Гөрсеңизләң, сегсен процент! Яшасын Роза Александровна. Онуң эллерине гүл битсин! — дийип, Хакназарың өңүнде танс эден киши болуп, эллерини, аякларыны ойнатды.

Добычиниң бу бегенҗи Хакназара ики эссе гүйчли тәсир этди, Шейле-де болса ол:

— Нәме-де болса, дүйн-ә яман горкуздың — дийди.

— Багышла, багышла, Хакназар! Хич зады гайгы этме. Сени бу ерде тут ялы эдерлер. Мен муңа ынанярын...

Добычин гитди. Гырмызы:

— Мен бу затлара дүшүнмедим-ле? — дийип, Хакназардан сорады.

Хакназар дүйн гелен бадына өзүне Добычиниң айдан затлары барада Гырмыза екән-екән гүррүң берди. Добычиниң яңкы болшы болса әр-аял икисини-де еди гат гөгүң йүзүне чыкарды.

Гырмызы сумкасындан ики саны «спорт» шоколадыны чыкарып:

— Ал, шуны яңкы адама бер — дийди.

— Ол сениң шоколадыңа зармы?

— Мен муны ол шоколада зардыр өйдүп беремок. Гой, бу шоколад онуң шатлыгына бизиң-де шатланяндыгымызың аламаты болсун...

— Бу башга гүррүң.

Олар гүндиз сагат икә ченли багың гойры көлегесинде отурдылар. Хакназар сагат үчден ишләнде, Гырмызыны зорлап диен ялы өе уградды. Бу вагтлар гүн хас гызыпды. Май айының

аякларыдыгына гараман, Москваның ховасы хас петишди. Чыглы хем-де агырды. Шонуң үчин-де жайың ичи ховлудан салкынды. Жайда отурмак якымлыды.

Хакназар нахардан чыкандан соң, кровадына гелип гышарды. Добычин ондан соң гелди.

— Хакназар, бегенжимден яна нахарам ийип билмедим. Доктор әйнек гейдиренден соң ягты жахан шейле бир арасса, шейле бир тәмиз гөрүнди вели, тас йүрегим ярылыпды. Секиз айлап гөзи хич зат гөрмедик адамың гөзи ачыланда үйтгешик болар экен. Муны хич зат билен деңәп болмаз экен. Сенем эдил шейле боларсың, гөр-де дурубер. Мунуң өзи дүнйә тәзеден инмек экен. Икинжи гезек энеден догулмак экен.

— Агзыңдан худай эшитсин, Добычин.

Ол Гырмызының совгадыны Добычине говшурды.

— Хәзир мени әкитмәге ызымдан аял доганым гелжек. Олар Москвада яшаярлар — дийип, Добычин затларыны йыгнашдырып башлады.

* * *

Дурды өз дервезесинден гирип, гапдалы бидөвлет кәдили галандар ялы, богук сеси билен ховлының яңландырып, айдыма башлады:

Мен сени сөермен жан билен тилден,
Сен мени сөймәге горкарсың илден,
Хытайы бармаклы ол нәзик элден
Тутсам өлдүрер сен, тутмасам өлем...

Ятмак үчин яңы кетегине гирен товуклар бу сеси эшидип өрдүлер. Көне-күшүл зат ташланан ерде гезип йөрен ала пишик тисгинип отага тарап ылгады. Дервезәниң ич тарапында келлесини ики өң аягының үстүнде гоюп ятан ит гулакларыны кейкертди-де, бойнуны гышардып, «бу нә болуш» диен маңыда аягының үстүнде зордан дуран эесиниң йүзүне серетди.

Төрдәки айнадан ховла дүшйән ягты Дурдының үнсүни чекди. Ол сесини бирден кесди. Ишләп дуран хараз бирден ятан ялы болуп, ховлының ичине асудалык аралашды. Тутусыз айнадан эркек адам гөрүнди. Соңра Гарагызың өзи гөрнүп гитди. Дурды еңсесинден итерлен ялы болуп, жая тарап ылгады. Шол бармана жайың гапысыны шаркылдадып ачды-да, ичерик күрсәп урды. Буланык назарыны жайың ичине айлады. Эркек адамың Гарагызың өзүнден улы, шәхерде мугаллымчылык эдйән доганы Гелдимыратдыгыны аныкландан соң, Дурдының йүреги ерине дүшди.

— Салам ёлдаш мугаллым — дийип, элини өңе узадып, энтирекледи. Гелдимырат кынлык билен элини берип, совук саламлашды.

— Ишлер нәчик, Дурды? Саглык говумы?

Дурды столуң башына гечип, өзүни отургыжа гойберди.

— Биринжи совалыңа Гарагыз жогап берер. Себәби ишләйән ол. Икинжи совалыңа жогап берсем: жаным саг, кейпим көк.

Гелдимырат ажы йылгырды:

— Кейпиң көкдүги гөрнүп дур-ла...

— Яңсылама, ёлдаш мугаллым. Мен өзүни өрән-өрән сөййән адамлардандырын.

Бу вагт эли чәйнекли гирен Гарагыз Дурдының жогабыны эшитди. Гелдимырада:

— Бу вагт мунуң геплешерлиги ёкдур. Эртир гүрлешерсиң. Жаныңы гынап отурма — дийди.

Нервилери чекиле-чекиле сых ялы болан Дурдының бирден гахары гелди:

— Сиз дил бирикдирип, мени суд этжек боляңызмы? Нәче йыл берерсиңиз?

Гелдимырат хырчыны дишләп ашак бакды. Гарагыз бейлеки отага гечди.

Нәче серхош болса-да, Гарагызың агасының йөне ере гелмәндигине Дурды говы дүшүнди. Догрудан-да, Гелдимырат бу гезек бу аракхор билен беллисини этмәге гелипди. Шонуң үчин-де Дурды онуң билен якымсыз гүррүңе гирмезлик максады билен, хич киме хич зат диймән, тахясыны маңлайрагына гейип, еңсесини түңңердип, өйден чыкып гитди.

— Агыр гүнүмде ховандарым өйүнде экен-ов — дийип, Дойдугың гапысыны какды.— Дойдук эже, бармысың? Саг-аман отуранмысың?

— Гелевери-де, гечевери, Дурды жан!

— Сен нәме, бир ере гитжек болуп дурмудың? Орамагыңы баса гейип, көвшүң яныңда дуршуң-ха шоңа меңзейәр.

— Ёк, ёк, Дурды жан, гечибер. Инди хич ере гитжек дәл. Әй, яңы ичим гысыберди, онсоң гоңшулара барып, бир салым отурып гайдыберейин дийип дуршумды. Инди хич ере гитжек дәл. Гелениң говы болды.

— Олар ялы болса, ягшы-ла — дийип, Дурды төре гечди. Ичинден: «Дойдук эже аяга галан болса, йөне ерден дәлдир, бир тәзелик бардыр» дийип пикир этди.

Дойдугың өзи-де дүе чөкен ялы болуп, гап бөвүрде чөкди.

— Гарагыз ёк экен-дә онда, нирә гитдикә гыз, ол?

Дурды хорлук басан киши болуп, аграс гепледи:

— Гарагызам бар. Гелдимырадам гелипдир. Икиси биригип гечибердилер дашыма, гечибердилер дашыма. Зордан башымы алып, чыкып гайтдым. Хәлем мениң багтыма сениң барлыгың, Дойдук эже. Дүнйә дурсун, сен дур, Дойдук эже. Сениң эден ягшылыкларың ынсаның ядындан чыкмаз. Онда-да мениң ядымдан чыкмаз!..

Шейле сөз эшитсе Дойдуга серпай-да, ат, дүе-де герек дәлди. Дурды болса гөршүмиз ялы Дойдугың дамагыны памык билен чалмага өкдеди.

— Дурды жан, сана эт говруп берейинми, чорба биши берейинми?

— Әй, газаның болса икисини-де эдәй. Сениң янында нәме мүшгил иш бармы. Йөне илки маңа айт: илиң ичинде нәме ге -гүррүң бар? Догрусы, мен нахар дийип гелемок. Йөне сен билен гүрлешмәге гелӓйдим. Гепи-гүррүңи-де гадырыны билйә адам билен этсең онуң леззети үйтгешик боляр. Шонда геп-гүр рүң жанына синйәр.

Бу сөзе Дойдугың башы асмана етди, гечиси дага яйрады:

— Ханы, мен бир нахар атарып гойберейин. Гепи-гүррүңи -де онсоң эдер отырыс.

Дурды Дойдугың әхениңден нәме-де болса бир зат бардыгы ны аңлады. Инди Дойдугы угруна ковуп башлады:

— Ханы, ол Хакназар бегден не хабар, Дойдук эже?

Гүррүң бермәге гыссанян Дойдугың эли хәзир йүплүк сарая станогың бады билен ишлейәрди. Ол нахары тизрәк атарып гойбермәге гыссанярды. Улурак сүңклери гапдалындакы палта билен бир уранда дөвүп, бейлекилерини шол дуршуна газана оклап гойберйәрди. Оды газаның ашагына йыгнай, яглы, ганлы элини ювмага-да ховлугып, орамагының ужуна сүпүришдирди. Шундан соң гуйы газып дашына чыкан адам ялы улудан бир демини алды:

— Хакназарың хабары кән, Дурды жан. Өвлада дил етирен, мениң ялы адама дил етирен адамың иши хич вагт ровач болмаз, Дурды жан. Мунуң шейле, болмалыдыгы өңден белли ахыры.

Дурды үнс билен Дойдугың йүзүне серетди:

— Нәме болупдыр, Дойдук эже?

— Нәме боланы гурсун. Месгевиң әхли мен диен докторлары жемленип, оңа сениң гөзүң ачылмаз дийипдирлер.

— Әй-ёг-а?..

Дойдук гөтерим билен:

— Хава, хава! — дийди.

— Бу хабары гетирен ким?

— Ким болсун, Төрәев.

— Ол кимден эшидипдир?

— Месгеве тил какыпдыр. Оңа шейле дийипдирлер.

— Әй, шу тил билен геплешмәге бизиң Төрәевимиз өкде-айт.

— Айданыңданам бетер. Ол гижелерине шо-ол асманда учуп йөрен эмели хемралар биленем геплешип билйәмиш.

— Онсоң, инди, Хакназар гелйәмишми?

— Гелмән нәме, Сибире гидер өйтдүңми? Йыкылып-сүршүп гелйәндир-дә... Мениң бегенйән ерим, инди ол Дойдугың, Пирнепесиң нәхили кераматының бардыгыны билер.

— Сен онсоң ол Төрәевиң Москва билен геплешенини нирeден эшитдиң?

— Пирнепес айтды. Шонуң янында геплешипдир. Арпаган диен задыңы кесип айралы, онсоң гайдыбер дийипдирлер.

— Хә, шейле дийсене...

— Хава, жаным шейле. Пирнепес билдирмежек боляр вели, өз-ә ичинден бегенйәр. Гөрнүп дур-да.

Говрулып, жызырдап угран этиң ысы бурнуна уран Дурды: «Сөзүне хә бермесем бирден газаның одуны өчүрәймесин» диен горкы билен:

— Хей, бегенмежек гүманы бармы онуң. Бириниң, онда-да Пирнепес ялы өвладың жай салдыраны билен онуң нәме ишиниң бардыгына мен асла акыл етирип билемок.

— Шейле дийсене, жаным.

Хер нәче аракхорам болса, Хакназар билен бир табакдан нахар ийип гөрмедигем болса Дурды бу хабара гаты гынанды. «Догры сөзли, пәхимли йигитди пахыр. Әй, болмандыр-ов... Москваның докторлары шейле диен болса, онда ишиң гутардыгы» дийип, гаты гамланды.

Дойдук кәсесиндәки чайыны леззет билен овуртлап, тәзе әгирт бир задың үстүни ачан ялы, оны-да башга адам эшитмесин, диңе Дурды эшитсин дийййән ялы, гапа, төверек-дашына гаранжаклап, ювашлык билен шейле дийди:

— Гырмызысы-да ызынданам бармаярмыш дийййәрлер.

— Әй-ёга?..

— Хава, жаным. Хут шейледир. Үстүне гошян дәлдирин.

— Онам Пирнепес айтдымы?

— Эйсем ким айтсын. Мыдама көйнеги дызындан аяллара гошулып, багда отуранмыш дийййәр...

Газандакы жызырдап дуран этиң ысы билен өвренишен, бир бада оны ятдан чыкаран Дурды:

— Йылгай бейле дәлдир-ле, Дойдук эже, Гырмызының Хакназары говы гөрәйши иле меңзеш дәл, ахыры дийди.

Дойдук гөзлериниң агыны кепелдип, додакларыны мүңкүлдедип Дурда тарап серетди-де, элине әтишгири алды. Өвзайың бозуландыгыны аңлан Дурды деррев әхеңини үйтгетмек билен болды:

— Әй, хова-да, «Ит вепа, аял бивепа» дийипдирлер...

Әтишгир шаркылдап ожагың башына гачды. Дойдугың хем черим ялы йыгрылан йүзүниң хамлары язылды.

— Шейле дий, жаным, шейле дий. Мыдама догры сөзле. Дамагыңа пычак гойлан вагтында-да догрыңы айт. Узага гидип йөрме-де, ине, бу барада Дойдук эжеңден тәлим алай.

— Гаты догры айдярсың, Дойдук эже. Гаты догры.

Дурды гетирен ярым чүйше арагыны ичип, говурмадан гарныны доюрды-да, бир гапдалына гышарып, сүйжи ука гитди.

Пирнепесден эшиден сөзлерини диңе Дурда айдып берени билен канагатланмадык Дойдук, гапысыны дашындан гулплап, голай-голтумдакы айнасындан ышык гөрүнйән өйлериң бәш-алтысына гирип чыкды. Шундан соң онуң йүки еңлән ялы болды. Сүңңи еңиллик билен өйүне доланып гелди. Дурды шол ятышына ятырды. Жайың ичинде хараз ишлейәне меңзейәрди. Дурды

жайын аграс ыслы ховасыны гөйә бири гелип элинден алып барян ялы хорлап ичине чекйәрди. Ол хованы тәзеден ишлейән ялы бир нәче секунтлап ичинде саклап, кынлык билен сеслениp, бокурдагындан чыкарярды. Шейле боланда Дойдук элини якасына етирип: «Хи-ви, җан иллер, өләймесе ягшы» дийип горкды. Вагтың гечмеги билен ол бу ягдай билен өвренишди. Дашкы отагдакы кровадыңа чыкан бадына ука гитди.

Хакназары якындан танаян, говы гөрйән адамлар Москвадан иң ягшы хабарларың гелмегине умыт билен гарашярдылар. Оны халамаянлар болса *икиден-үчден үйшүп, Хакназарың гыбатыны* эдйәрлер. Онуң бригадасындан бирини гөрселер:

— Онуңыз-а гайдып атыза чыкмаз ялы болупдыр-ов...

— Инди кими бригадир эдйәрсиңиз? — дийип, яңсылама билен аҗы гүлмек билен сораярдылар.

Хакназарың биле ишлейән достлары яңкы тетелли адамлара:

— Хакназар өләймесе биз оны бригадирликден айырмарыс. Ол чилиң үстүнде «гайрат эдиң, огланлар!» дийип отурса болар. Онуң үчин-де аррыгыңызы гынап йөрмәң — дийип, җогап берйәрдилер.

Ол адамлар болса бу сөзден соң, йүзлерине урлан ялы болуп, кибитлерини гысып гидйәрдилер.

Хакназарың достларының умытлары, онуң сагалмагына болан ынамлары гүнсайын гүйҗейәрди. Оларың гөзлери ёлдады.

* * *

Ол гүн Хакназара агшамлык иймәге ругсат этмедилер. Хер хили дерман ичирип, клизма эдип, онуң ашгазаныны, ичини арассаладылар. Операция вагты пәсгел бермез ялы кирпигини гайчы билен гыркдылар. Ятылян вагта ченли Хакназар чапылян ата дөнди. Операция бу гөрүлйән тайярлыклар онуң суссуны бассалар-да, ол эртир өзүне гарашян операциядан горкмады. «Арпаганы дагы айырмак нәмеҗикдир өйдйәрсин? Ики саны саг азымы айранларындан агырлы дәлдир. Ене бир гезек өзүмден гитмели боларында...» дийип, өзүне гөвүнлик берди.

Хакназарың бу института гелип гирмезинден озал диш докторындан справка алмалы боландыгы бизиң ядымызда. Ол Гырмызының, москвалы бир таншының көмеги билен бәш гүн мундан озал поликлиника барып, диш докторының кабинетинде хәзир болды.

— Маңа Гельмгольц институтында операция этҗеклер. Справка бериң. Дишлеримиң дүшмелилери бир эййәм дүшди. Хәзиркилериң *агыряны, ынҗадяны* ёк. Шонуң үчин-де середип отурман-да маңа справка берәйиң.

Келтеҗик, *хорҗа, гара* сачлыҗа аял доктор гүлди:

— Белки, справканың текстини-де өзүңиз язып геленсиңиз?

Хакназар:

— Вах, язып, окап билйән болсам мен башга затлар язҗаккла — дийип, гүлүп җогап берди.

— Онда ханы, шу чыраның ашагындакы стулда отурың. Дишлериңизи гөрелиң.

Доктор элиндәки эсбапларыны гезек-гезегине чалшырып, җыркылдадып ише гирди. Хакназарың агзыны бир ачдырды, бир юмдурды. Дишлерини кичиҗик чекич билен уруп гөрди. Бир салым пикир эдип дурды-да:

— Сизиң чеп тарапдакы ики азыңызы согурмалы — дийип, кесгитли айтды.

Диш согуртмакдан йыландан горкушындан бетер горкян Хакназар буздан көйнек гейдирилен ялы болуп титреди:

— Нәме, нәме?..

Доктор гелен нетиҗесини гайталады.

Хакназарың сеси сандырап чыкды:

— Я-ха мен шу душан беламың нетиҗесинде акылымдан азыпдырын, я-да сиз мениң айданыма дүшүнмәнсиңиз. Мениң гөзүми операция этҗеклер.

— Диймек мен сизиң айданларыңыза долы ве догры дүшүнипдирин — дийип, доктор ынамлы җогап берди.

— Гөз операциясы билен диш согуртмагың нәхили багланышыгының бардыгына мен дүшүнемок.

— Сиз дүшүнмесеңиз диш докторлары, гөз докторлары ягшы дүшүнйәрлер. Операция эдилҗек гөз билен шу хәзир согрулмалы ики саны азы дишиң нервлери багланышыклы. Эгер шулары согурмасак, соңра, гөзе эдилен операцияның пуҗа чыкмагы мүмкин. Диңе мүмкинем дәл, операция хөкман пуҗа чыкар. Онсоңам бейле горкян болсаңыз өзүңиз билиң. Йөне бир зады билиң, шу дишлери согурмасак сизе операция этмезлер — дийди-де, доктор чөпи гап билинден ики бөлди-де отурыберди.

Хакназар какасының өңүнде титрейән чага ялы хемме зада разы болмалы болды.

Доктор диш согурмага тайярлык гөрүп башлады. Укол эдилмели дерман үч хили сувук җисимден ыбарат экен. Шол җисимлериң бириси докторда ёк экен. Шейле-де болса доктор «Даяв адам, чыдар-ла» дийип ики җисимден ыбарат дерманы билен Хакназарың дишиниң дүйбүне укол этди.

Ики азы диши бир демде согрулан Хакназар хушундан гитди. Дәри дерман билен оны зордан хушуна гетирдилер. Ол бир сагата голай диваның үстүнде ятмалы болды. Ахыры диш докторындан справка алып, ызына гөзлемән өйүне гайтды.

Институтда ишсиз, хич бир гүйменҗесиз гечен ики гүн Хакназара эзьет яманыны берди. Мунуң өзи диңе ики гүнем дәлди. Ашгабатда кеселхана дүшели бәри бу гуршун ялы агыр гүнлер довам эдйәрди. Окап боланок. Хакназар болса окамагы говы гөрйәрди. Язып боланок. Онуң йүрегинде ёлдашларына язар ялы көп затлар җемленипди. Диңе транзистор онуң ягдайыны бир азаҗык еңиллешдирйәрди.

...Ир сагат докузда ики сестра гелди. Оңа чув ак ички

гейимлер, ектай гейдирдилер. Бир бада дөрт саны дерман ичирдилер. Онсоң херси бир голтугына гирип, палатадан чыкарып экитдилер. Кеселлилере дерман эдилйән җайың гапысына барранларында бир сестра чыкып, чигнинден укол этди. Хакназар баршына:

— Ятдан чыкаран задыңыз-а ёкдур-да? — дийип, гүлди.

Сестралардан бириси:

— Галаны операцион җайда...— дийип, онуң эхеңинде җогап берди. Бу дерманлар, соңкы эдилен укол онуң ңәхили-де болса ховсала дүшен йүрегини ерине салды. Дерисини гиңелтди. Көшешдирди. Сестралар онуң голтугындан тутуп узак йөредилер, кән гапылары ачдылар. Ахырсоңы иң ички җая барып гиренлеринден Королёвиң сеси эшидилди:

— Хемме эдилмели ишлер эдилдими? — дийип, доктор сестралардан сорады.

— Хава, хеммеси эдилди.

Соңра доктор Хакназара йүзленди:

— Хакназар сиз тайынмы?

— Хава, доктор, тайын.

— Боляр, гаты говы — дийип, доктор сестралара йүзленди:

— Уколлары тайярлаң.

Укол, дерман Хакназарың йүрегине дүшүпди. Уколдан яңа бар ери дешим-дешим болупды. Шонуң үчин-де ол:

— Шу, укол гаты кән эдәййәңиз өйдйән?— дийип, етим чага ялы бойнуны бурды.

— Герегинден артык этмерис...

Хакназары өрән даражык столуң үстүне чыкарып, аркан ятырдылар. Столуң баш уҗунда адамың келлеси зордан сыгар ялы бир дешик барды. Онуң келлесини шол ерде оңат ерлешдирдилер. Инди Хакназар хер хили ягдая дүшсе-де келлесини гозгап билҗек дәлди. Шу ягдай оны бир азаҗык горкузды.

— Мен гозганман ятайын. Йөне келләми яссыгың үстүнде гоюң — дийип, Хакназар доктордан хайыш этди.

Эййәм гайчысыны элине алан Королёв гахарлы гепледи:

— Нәсаг, сизе геплемек гадаган.

Онянча бир сестра онуң эллерини тутды. Бейлеки бири гелип, гашың ёкарсындан өрән агырлы укол этди. Ене бирини этди. Үчүнҗи укол хас агырлы болды. Хакназар чыдап билмеди-де гыгырды.

— Юваш, юваш. Инди уколлы меселе гутарды. Аркайын ятыберин — дийип, Королёв ыз яны билен дегишмели сөзи сугшурып гойберди.

Догрудан-да, уколлар баран ерини доңдурды. Инди хич хили агыры дуюлмады. Хакназарың гөврүми гиңән ялы болды. Операцияның икинҗи ярымы асудалыкда гечди...

...Шол гүнүң эртеси Хакназары профессор кабул этди. Арпаганың операциясыны өрән оңат, кән үнс билен барлады. Хакназарың ягдайыны сорашдырды. Хакназар йылгырды:

— Ягдай говы, Роза Александровна. Эсасы операцияны-да шу вагт келлэм гызып дуран вагты эдэйиң.

— Ёк, сиз икинжи операция азындан ене он гүн гарашмалы боларсыңыз. Бир ере ызлы-ызына операция этмек болмаз. Муңа гөз дийййэрлер.

Профессорың гелен нетижесиниң кесгитлидигине гөз етирсе-де Хакназар:

— Ичим гысяр. Обаны гөресим гелйэр. Тизрэк эдэйсеңиз говы боларды — дийди.

Профессор хайбатлы гепледи:

— Сөз уршуп отурмакдан пейда ёк, кеселли. Гезиң. Институтың ишлери билен, адамлары билен таншың. Гыссанмаң. Бу ишде гыссанмак зыяндан башга пейда бермез... Инди ким? — дийип, профессор сестра йүзленди.

Хакназар палатасына гелип, кровадында аркан дүшүп ятды. Хер сөзүни ынамлы, кесгитли айдян бу аял Хакназарың үнсүни долы чекипди.

Бу аялың йүзүни гөрүп билмейэндиги үчин Хакназар ахмыр чекйэрди. Ылайта-да Роза Александровнаның ынамлы, чөп дөвен ялы айгытлы херекети, эдим уршы, медицина эсбапларындан пейдаланышы оны хайран галдырды. «Элбетде өзүне шейле ынамы болмаса ол шейле белент дережелере етермиди? Шейле улы бөлүме ёлбашчылык эдип билермиди? Шейле чылшырымлы гөз операцияларыны эдип билермиди?» дийип, Хакназар петиге середип ятышына пикир эдйэрди.

Добычиниң ерини элэн нэсаг Камчаткадан гелипди. Онуң инди бу ерде икинжи гүн ятышыды. Хакназарың онуң билен сөзи алышярды.

— Васильев, ягдайлар нэхили? — дийип, Хакназар оңа йүзленди.

— Ягдайлар хэзир-э хич ненең дэл. Йөне, Роза Александровна ягдайың хас говы болар дийип вада берйэр.

— Ол-а яңы мениң ишими гөрендир, гардаш.

Васильевиң сеси ховсалалы чыкды:

— Эй ёг-а? Нэме дийди?

— Мениң бу ерде болмалы вагтымың аңырсына озалам гөзүм етмейэрди. Яңы ол мунуң үстүне ене он гүн гошды отурыберди. Мен-э нэме этжегими билемок.

Васильев рахатланды:

— Сениң нэме этмелидигиңи мен билйэрин.

— Айт, билйэн болсаң айт! — дийип, Хакназар гарысына галаныны дуйман галды.

— Бол диен болса, болубермели болар.

— Вах, бир ёл салгы берэермикэң дийип бегенипдим.

— Ягты жаханы гөрерин диен умыдың бармы?

— Йүз процент умыдым бар!

— Ким шейле вада берди?

— Роза Александровна.

— Хут өзүми?

— Хут өзи.

— Онда йүз гүн ят диенем болса ятыбер. Ол аялың эгри улы профессордыгы, онда-да катаракта боюнча үйтгешик зор доктордыгы барада бизиң Камчаткамызда эртеки айдан ялы гызыклы гүррүң эдйәрлер. Сен Түркменистан ялы узак ерден гелип, онуң элине дүшендигиң үчин өрән багтлысың. Бу института гелип гирмек, гиренсоңам Роза Александровнаның элине дүшмек етдирип дуран зат дәлдир, дост. Сениң бу задың гадырыны билмегиң герек.

— Догры айдярсың, Васильев. Гөрйән вели хемме зада боюн болаймалымыка диййәрин.

— Мен яңы кеселлилер билен кән гүррүң этдим — диййип, Васильев сөзүни довам этди:— Олар Роза Александровнаны шейле бир өвйәрлер вели, мен-ә агзымы ачаяндырын.

— Нәме диййәрлер?

— Ол шу институтда адамлара эде билен ягшылыгының дашынданам мыдама самолётдан дүшмейәр диййәрлер. Одессадакы, Куйбышевдакы, Ашгабатдакы, башга шәхерлердәки гөз кеселлериниң ылмы-барлаг институтлары консультация алмак үчин оны мыдама чагырып дурярмышлар. Ол элинден гелйән көмегини хич кимден аямаярмыш. Онуң элинден болса, гөр, нәмелер гелмейәр! Ол гөречден айрылып, ер багыртлап бу ере гелен адамлары өзүниң акыла сыгмажак уссатлык билен эдйән операцияларының нетижесинде өңкүси ялы сагалдып гойберйәр. Ене-де олары долы манылы адамларың хатарына гошуп гойберйәр. Эмма хайсы шәхере гиден-де болса, хепдәниң икинжи хем дөрдүнжи гүнлери шу ерде тапыляр диййәрлер. Дост, Роза Александровна бизиң ялы бела учранларың багтына дөрән адамдыр. Шонуң үчин-де сен онуң айданыны ики гезек гайталатма. Онуң өмри узак болсун. Ол улы багтларың эеси болсун!

— Догры айдярсың, Васильев! Менем онуң хакында кән затлар эшитдим. Гой, сениң айдышың ялы ол узак яшасын! Багтлы болсун.

Гырмызы бу гүн өңкүлерине гаранда хас ир гелди.

Бу хошамай, сада, мыдама йылгырмага мейил эдип дуран аялы институтың ишгәрлериниң улудан-кичә хеммеси говы гөрди. Онуң ярым түркменче ярым русча гейниши, рус дилини чала билши билен өвренишдилер. Аслында шейле болмалы ялы инди хич ким бу затлара гең галмаярды. Ол ховлуда гөрнен бадына:

— Хакназар *якши...*

— Хакназар *ждет...*

— Хакназар *хорош...*— диен сөзлер билен оны гаршыладылар. Гырмызы болса йылгырып баш атарды, миннетдарлык билдирерди.

Палатадакылар Гырмызы билен хас өвренишипдилер. Оны хер гезек тәзе доган гүни гаршылашлары ялы бегенч билен гар

шыладылар. Ол гелип гиренде, эртириң якымлы салкын ховасы палатаның ичине долан ялы болярды.

Гырмызы гелип янында отуран бадына Хакназар:

— Нәме, ичиң гысярмы? Яман ирләпсиң-ле? — дийип сорады.

— Ичим гысманам дуранок, Хакназар. Обаны, колхозы, гоңшулары гөресим гелйәр.

— Ишсизликдендир?

— Шейле болмагы мүмкин. Йөне мен хәзир ишли гелдим.

— Нәме иш?

— Төрәевден хат гелди.

— Ханы, ока. Тизрәк ока!

— Төрәевиң хатыны ики гезек окадандан соң, Хакназар башлыгына буйсанмак билен бегенчли сөзледи:

— Ине, Гырмызы, адам диениңем шунуң ялы болайсады!.. Башга бири болса СССР-иң министрине телефон урмага утанарды, чекинерди. Ё-ёк, бизиң Төрәевимиз өрән тутанъерли адам. Мен оңа гуванярын. Сағ болсун. Эли-гөзи дерт гөрмесин.

Төрәев өзүниң хатында обаның, колхозың ягдайы барадакы иң овнук затлара ченли языпдыр. Әхли колхозчылар тарапындан гызгын салам иберипдир. Хич зады гайгы этмезлиги табшырыпдыр. Хакназарың бригадасының говачаларының говы бой аландыгы, бежерги ишлериниң ылайта-да шол бригада-да говы алнып барыляндыгыны языпдыр. Шундан соңра Төрәев, СССР-иң Саглыгы саклайыш министри ёлдаш Петровскә телефон эдендигини, онуң болса Хакназарың сагалып, ене-де хатара гайдып бармагы үчин герек затлары этмәге вада берендигини жикме-жик языпдыр. «Илки утандым, эмма ёлдаш Петровский эдил өзүмиз ялы сада адам экен» дийип Төрәев бегенч билен өз хатында белләпдир.

— Түркменистаның меркезинден-де иң узак ерлерде яшаян бир колхозчы ким, СССР-иң министри ким? Мен сада адама шейле үнс берилйәндиги барада эртекилерде-де эшитмәндим! — дийип, Хакназар хамсыгды.

Арадан аз салым гечип, өзүни дүрсәнден соң, Хакназарың ягдайы хас ягшылашды. Гөвни гөтерилди. Кроватларың арасындакы гиң ере чыкып, бир вагтлар мекдепде өвренен тансларындан бирки санысыны ойнап гойбереси гелди. Нәсаглан, агыр кеселе учран адамлар гөвниярым болярлар. Сәхел зат оларың гөвнүни өлдүрип билйәр, сәхел зат хем оны еди гат гөгүң депесине чыкарып билйәр. Төрәевден гелен хат, онуң манысы Хакназары гүйчли толгунмак дережесине етирди.

Ол Гырмыза йүзленди:

— Кагыз билен галам ал. Төрәеве хат язалы. Өзүңем ол хаты: «Хорматлы ёлдаш Төрәев!» дийип башла.

Гүнлер шейдип гечйәрди. Хер гүн я оба хат язылярды, я-да обадан хат гелйәрди. Москва ыссыды. Әпет гүн агачларың депесине чыкан бадына Москваның үстүне агыр, чыглы ыссысыны аяман дөкйәрди. Агач башлары гымылдамаярды. Диңе

гижелерине аз-да-кэнде салкын аралашярды. 37-нжи палатаның бага тарап ачылян айнасы мыдама ачыкды. Болмаса петиш ховадан яңа дем алар ялы дэлди.

Гырмызы гүнортан вагтлары геленде, мыдама бу ыссыдан зейренерди:

— Ханы, сен, бу ерлер Түркменистана гаранда хас салкын боляр диййэрдиң-ле? Бу ериң чыглы ыссысы-ха хич зада меңзэн дэл экен.

Хакназарың гөврүми гиңди:

— Добычин ялы алтмышындан гечен адама сегсен процент гөреч берип билйэн Москва, ховлукма, тиз вагтда бу ыссының -да хөтдесинден гелер. Диңе ховлукма. Мунуң шейле болҗакдыгына мен ынанярын.

Соңра Васильев Гырмыза шейле дийди:

— Бейле гуракчылык бу иллерде йүз йыл мундан өң болупдыр. Ондан бэри еке гезек хем болмандыр. Ёгсам бу ерлер сениң хаммам ялы Түркменистаныңдан хас салкындыр.

— Сениң Камчаткаң нэхили? — дийип, Гырмызы ондан сорады.

— Мениң Камчаткам бу йыл хас салкын. Ислесең томус айларында Хакназары алып, мыхманчылыга бар. Сизе уллакан доңуз союп берейин. Салкын ховада ийиң ятың.

— Гөявери, доңуз ийҗек дийип, Камчатка гитмерис. Доңуз иесимиз гелсе, ол бизиң колхозымызда-да гыт дэл. Улы фермамыз бар. Өзүң бизиң юрда гелэй.

— Мен сизиң ыссыңыза чыдап билмерин.

...Шейдип, гөкде ганат какып йөрен Хакназары июның дөрдүнҗи гүни профессор Роза Александрованың янына экитдилер. Профессорың кейпи өңкүлерине гаранда-да көкди.

— Хакназар, ишлер ничик? Сени көпрэк саклайяссаммыкак диййэрин.

— Ыгтыяр өзүңизде, Роза Александровна. Нэче сакласаңыз саклабериң, ахырында адам хатарына гошуп гойберсеңиз болаңы...

— Аялыңызың ягдайы ничик? Ичи гысмаярмы?

— Ёк, ёк, ичи гысмаяр. Ол сизе узак яш, түкениксиз багт дилэп, дашыңыздан гуваныП йөр.

— Саг болсун. Бизиң институтымызың эхли ишгэрлери оңа ашык болупдырлар.

— Эркеклеремми?

Роза Александровна хезил эдинип гүлди:

— Ёк, ёк, диңе аяллар!..

Шейдип гүлшүп бир салым отуранларындан соң профессор Хакназары машының аңырсына гечирди. Үнс билен узак вагтлап барлады.

— Өрэн говы. Арпаганың операциясы долы битипдир.

— Саг болуң, профессор.

Профессор бир салым Хакназарың йүзүне середип отурандан соң:

— Хакназар, мениң саңа бир совалым бар — дийди.

— Айдып отурың, профессор?

— Сен шу институтдан чыканыңдан соң ягты жаханы гөржегиңе ынанярмың?

— Профессор, мени горкузмаң.

— Йүрегиңдәкини айт.

— Ынанярын, профессор.

— Маңа гереги-де шуды. Саг бол, Хакназар.

— Роза Александровна, сизе ынанмазлык мүмкин дәл.

— Бейле улы ынамың үчин саг бол. Онда, Хакназар, биригүн, ягны 6-нжы июнь гүни операция. Өзүңи тайынла.

Профессор сөзүни гутарып-гутарман Хакназарың йүзүне серетди. Онуң йүзи парахатды. Бирхили ягтылып гиден ялы болды. Бу профессора ярады.

Палатасына геленден соң вели, Хакназарың гонжуна гор гуюлды. Кровадында ики минут отурандан соң деррев коридора чыкды. Дивары бойлап гидип, чилим чекилйән ере барды. Бу ерде катарактадан операция эдиленлериң дөрдүси билен гүрлешди. Операцияның иң овнук деталларына ченли сорашды. Соңра ёлдашларының көмеги билен палаталарың бир нәчесине айланып чыкды. Операция эдилип, хениз аркан ятан адамларың бирнәчеси билен гүрлешди.

Гөршүмиз ялы нәче толгунса-да, Хакназар операция разы болупды. Операция эдилмесе бүтин өмрүни гараңкылыкда гечирмели болжакдыгына гөз етирипди. Йөне операцияның шейле якын гелендиги оны сува чүмен адам ялы хопукдырды. Хемме задың тизлешип уграндыгына йүрегинден бегенди. Эмма шунуң билен бир хатарда биригүн пычагың ашагында пейда болмаклык факты оны, догрусыны айтсак, өрән горкузды. Ол операция эдилен адамларың янына бармак билен олардан харай гөзләпди. Озал өвредилип гойлан ялы оларың хеммеси оңа гөвүнлик бердилер. Бир гулакдан гөчдилер: «Горкар ялы хич зат ёк...

Гүнорта вагтының хопукдырыжы ыссысында гелен Гырмызы Хакназарың дүйнкүси дәлдигини гөрүп, гаты гең галды.

— Саңа нәме боляр?

— Хич зат.

— Хакназар, гөниңден гел. Мени гынама.

— Биригүн операция.

— Вий, олар ялы болса, бегенжиңден яңа телпегиңи йыртсаң болмаярмы?

— Өз-ә шейле этмели вели, эмма мен...

— Хакназар, чага ялы болмазлар. Өңи-соңы операция эдилмели болса, тизрәк эденлери ягшы-да...

— Ол айдяныңам догры.

Соңра Гырмызы Васильев билен онуң дашына гечди.

— Васильев шу гүн эртирден бәри Хакназарың угры га-
ды — диййәр. Бу нәме болдугы?

— Хава, угрунын гачандыгы-ха хак,— дийип, Васильев сөзе
гошулды:— Гөрйән вели Гырмызы, сен эриңден батырмыкаң
диййәрин...

Хакназар бу сөзлери эшидйәрди. Хер сөзден соң йылгыран
болярды. Эмма бар пикири биригүнки операция барада болан-
соң, бу сөзлериң манысына дүшүнмейәрди.

Гырмызы:

— Йөр, мени угратдийип, оны голтуклап ховла алып
чыкды. Багың көлегесине барып отурдылар.

— Хакназар, мен сениң өрән агыр бир ишиң өңүнде дура-
ныңы билйәрин. Мен мунуң манысына гаты говы дүшүнйәрин.
Эмма шу операция хөкман болмалы. Шонуң үчин-де өзүңи эли-
ңе ал. Мерт бол. Толгунма.

— Ек-ла, мен толгунамок.

— Дийсеңем, бу сес сениң сесиңе меңземейәр. Башга бири
геплейән ялы.

— Бейле дәл, болаймасын?

— Хут шейле, Хакназар. Мен эртир ирден гарма биширип
гелейин.

— Азара галма, герек дәл.

— Герек, Хакназар. Операция гүйчли болуп бармалы. Гүй-
җем гармададыр диййән өзүң дәлмидиң нәме?

— Ол-а догры.

Гырмызы бейлеки гүнлере гаранда Хакназарың янында кән
отурды.

* * *

Гырмызы гайдандан соң өзүни дүрсемек үчин Хакназар ики
сагатлап ховлудакы багың ичинде гезди. Оңат укламак үчин
ядамак иследи. Сонра коридордакы чилим чекилйән ере гелип,
кеселлилер билен гүрлешип отурды. Радиодан футбол ойнуның
репортажыны диңледи. «Үлешдирене үч газ, бу-да хениз аз»
дийлиши ялы, бизиң йыгынды командамызың ГФР-ниң коман-
дасындан утуландыгы Хакназарың кейпини өңкүден-де бетер
бозды. Хемме задың гүнәкәри бизиң комментаторымыз Николай
Озеров ялы, онуң адресине бир нәче якымсыз сөзлер айтды.
Шундан соң онуң йүки еңлән ялы болды. Дивары бойлап пала-
тасына гайтды.

«Хәзир ятайын, деррев уклайын» дийип, ятянлар уклап бил-
мейәрлер. Хакназар хем шейле ягдая дүшди. Оңат уклап, бар
зады ятдан чыкармак максады билен ёргана гирди. Палатада-
кылардан юваш болмагы хайыш этди. Шейдип, аңырсына бир
өврүлип, бәрсине бир өврүлип, гиҗе сагат бире ченли эзъет
чекди.

Гөзүнден башга ниресини операция этселер-де Хакназар
бейле ягдая дүшмезди. Операцияның гөзе эдилмеги оны догру-

сыны айтсак, гаты горкузярды. Демир. Адамың эли, Ине, шу ики зат онуң хәзирки дүшен ягдайында дадына етиҗек затларды. Демир күтек хем эрҗел зат. Бу хеммә белли, сада хакыкат. Эмма адамың эли хил-хил боляр ахыры. Бири гүйчли, бири сандыравук, бири ене бир түйсли. Хер нәче гүйчли элиң-де сандыраймагы, дурмалы еринде ве вагтында дуруп билмезлиги мүмкин. Өзүнден ыгтыярсыз нәдогры херекет этмеклиги мүмкин. «Ине, мысал үчин алып гөрели, Роза Александровна элиндәки демри эдил гөрежиң үстүнде ишледип башлады. Бирден-де онуң эли сандырап гитсе, бирден-де герегинден артык херекет этсе... Себәби Роза Александровна хем адам, асмандан дүшен перишде дәл. Онуң эли-де адамларың элине меңзеш. Билип болярмы, демир билен бир миллиметр бейлерәкде этмели херекетини эдил гөрежиң үстүнде эдәйсе... Онсоң болаңы. Гайдып ягты җаханы гөрҗек гүманың ёк. Дурмуш билен Хакназарың арасында емеле гелен бейик гара диварың йыкылҗак гүманы ёк. Онсоң диңе иймек үчин яшамаклык галяр. Сениң хич киме чигит ялҗак етирҗек пейдаң ёк. Диңе иймек үчин яшамакданам бир зат болармы. Ондан-а...

Хакназар элбетде, Роза Александровнаның гүйҗүне ынанярды. Эмма шейле-де болса онуң йүрегине орнашан горкы гүйҗесе гуйҗейәрди вели, песелмейәрди. Ине, оны гиҗе сагат бире ченли шол пикирлер уклатмады. Бу ятышда, бу болушда ол уклабам билҗек дәлди...

Палата сүйҗи укудады. Хакназар кроватындан дүшди. Пижамасыны гейди. Гапа тарап уградьι. Бирден аягы бир зада илишен ялы болды. Онянча-да Васильевиң уллакан, ичи затдан долы тумбочкасы дивар йыкылан ялы болуп, гүпүрдәп гайтды. Палата шол бада оянды.

— Нәме болды?

— Бу нәме?

— Ким бар? — диен ялы сораглар чавуп гиден ок ялы болуп, Хакназарың келлесине дегип, нирелередир учуп гитдилер. Ол болса нәме дийҗегини билмән, ортарада хейкел ялы херекетсиз дурды. Ахыры дилленди:

— Багышлаң, адамлар. Мен укы дерманыны алмак үчин сестраның янына барярдым...

— Бу ерде багышлап, багышламаз ялы зат ёк. Хакназар. Бизиң тәлейимиз шейле — дийип, Васильев оны көшешдирди.

Бир салымдан сестра пейда болды. Чыраны якды. Васильевиң тумбочкасыны өңкүси ялы эдип йыгнашдырды.

Соңра Хакназарың кроватына середип гүлди:

— Нәме, кроватда гөреш тутдуңызмы?

Сестра кроваты йыгнашдырды, Хакназарың дүшегини тәзеден салды. Соңра:

— Ятып билеңзокмы? — дийип сорады.

— Укладян дерман бериң.

Сестра укы дерманы билен ики ювдум сувлы стакан гетирди.

Хакназар бир салымдан ука гитди.

Эртеси ирден, сагат докузың төверегинде Гырмызы гелди. Хениз кеселхананың эртирлиги башланманды. Гырмызы Васильев билен Хакназары столуң башында отурдып, өңлеринде бир табак гарма гойды.

— Мен хэзир чай демлэп гелейин — дийип, кухня гитди.

Васильев гармадан бир чемче алып иенден соң:

— Хакназар, бу аҗайып нахарың ады нэме? — дийип сорады.

— Мунуң адына гарма дийийэрлер. Йөне бир чен боландыр-да — дийип гояймасаң, бу нахардан доймак мүмкин дэл. Бу шейле нахар. Гырмызам шу нахарың худайы.

Ийип башладылар.

Сары яга биширилен гарманың кэшир-соганы көпми, яглы эти көпми, түвүси көпми билер ялы дэлди. Газана атылан бу затларың хеммеси шейле бир бири-бирине сиңип бишипди вели, догурдан-да, Хакназарың айдышы ялы, бу нахардан доймак мүмкин дэлди. Гырмызы чай демлэп гелди. Үчүси столуң башындан турман бир сагатлап ийдилер, ичдилер. Дүнйэниң гүррүңини этдилер.

Сагат он боландан соң процедураларың сагады башланды. Врачлар гелип, өз кеселлилерини кабул эдип уградылар.

Хакназар Гырмызыны угратды.

Хакназар гүнортан нахарына ченли болан эхли вагтыны Королёвың янында, медсестраларың дерман берйэн җайында геçирди. Эмма эртирки операция барадакы пикирлер онуң башындан чыкмаярды.

Нахардан соң ене-де Королёв чагырды:

— Хакназар, эртир операция. Роза Александровнаның өзи сени операция этҗек. Оңатҗа тайярлан. Бизиң тарапымыздан эдилмели ишлериң хеммесини медсестралар эдерлер. Нэме этмелидиги оларың эллерине язылып берилди.

— Боляр, доктор.

— Өзүңи совукганлы тут. Сен багтлы экениң. Сени профессорың өзи операция этҗек. Ол болса бу кеселиң пиридир.

Шундан соң Хакназар ховла чыкды. Элиндэки таягы билен индики басҗак ерини барлашдырып, дервезэниң өңүне барды. Дервезе Садовокольцевая көчесине чыкярды. Бу көче Московның иң кэн херекетли көчелериниң бири. Бу көчеден ики яна гечйэн машынларың хетди-хасабы ёк. Дервезэниң өңүнде дуруп Хакназар көчэниң херекетине гулак салды. Март айындан бэри хич зат гөрүп билмейэндигине, яглы җаханы өрэн гөреси гелендигине, Хакназар тэзеден гөз етирди. Шу ерден вызы үзүлмэн гечип дуран машынларың иң көнеси-де болса бирисини хут өз болшунда сынламага болан хөвеси гүйчленди. Ол шу вагт ол машының тигирлерини огшамага-да тайынды.

Гүнортан нахарыны ийип, палатасына гелен бадына медсестра пейда болды.

— Сиз агшам нахарына бармалы дәл. Индиден соң хич зат иймәң — диййип, табшырып гитди.

Гүн батмазының өң янында оңа үч-дөрт хили дерман ичирдилер. Ене-де кирпиклерини гайчы билен гырыкдылар. Ашгазаныны, ичини арассаладылар. Оңат уклап, говы дынжыны алсын диен максат билен ики саны укы дерманыны-да ичирдилер.

Васильев узак вагтлап Хакназар билен гүррүңлешип отурды. Ики саны укы дерманы өз түйжүни гөркезди, гүррүң гидип дуран вагты Хакназар бир тарапа гышарып ука гитди.

Адатча институтда хепдәниң дөрдүнжи гүни эдилйән операция ир сагат он бирлерде башланярды. Эмма Хакназары ир сагат едиде гелип оятдылар. Хер он минутдан гоша-гоша дерман ичирдилер. Ики гезек укол этдилер. Сагат секиз болуберенде, уллакан бир стакан глицерин ичирдилер. Глицерин ичмек шейле бир агырды вели, Хакназар үч гезек стаканы ызына гайтарды. Йүреги буланды. Аңырсы-бәрсине гелди. Эмма сестралар янбермедилер. Ахыры Хакназар глицерини ичип гутарды.

— Мунуң ерине бир чүйше арак берен болсаңыз говы боларды...

— Ятдан чыкыпдыр — диййип, сестралар гүлүшдилер.

Эдил шу вагт ене бир медсестра гелип, Хакназарың ички-дашкы гейимлерини чалшырды. Аягының, элиниң дырнакларыны алды.

Операция гөрүлйән бу тайярлыклар өнуң суссуны басярды. Операциядан горкушы болса мунуң үстесине. Эмма яңкы ичирилен дерманлар онуң ганына аралашдыгы сайы Хакназарың дериси гинәп башлады. Ол төверекде болуп дуран затлара әвмезлик билен, «Нәме болса шол болсун» диен маныда гарап уграды.

Хер сестра бир голтугындан тутуп, оны палатадан чыкардылар. Дерман эдилйән жая элтип, укол этдилер. Соңра операция эдилйән жая элтип гарашылян ерде отуртдылар.

Хакназар Роза Александровнаны аяк сесинден танады. Деррев аяк үстүне галып, онуң билен саламлашды.

Роза Александровна:

— Отур, Хакназар, менем янында азажык отурайын — диййип, отурды-да, Хакназарың элини алып, ганының уршуны сынлады. Профессор хакыкаты ёюп гүрледи:

— Гаты говы. Сен өрән парахат гөрүнйәң. Операция деррев гутарар.

Ол сестраларың бирине бир стакан совук сув гетирмеги буюрды. Соңра өзи сувы Хакназара узатды:

— Ич, Хакназар, совук сув өрән пейдалы затдыр. Инди мен гейимлерими чалшырайын. Сен бир азажык гараш.

Профессор бир эййәм гелипди. Гейимлерини-де бир эййәм чалшырыпды. Эмма Хакназарың ган урмасының песелмегини,

йүрегиниң ерине дүшмегини ислейәрди. Ол ызыны үзмән геплейәрди. Хакназары гүррүңе гачырярды. Шейдип бирнәче вагт гечирдилер. Роза Александровна ене-де Хакназарың янына гелип отурды-да, онуң элинден тутды. Хакназарың ягдайы өңкә гараңда хас говулашыпды.

— Роза Александровна, хабардаррак болавериң...

— Хич зады гайгы этме, Хакназар, Хеммеси гарашанымыздан-ам говы болар.

— Шейле болсун-да...

— Болар, болар. Говы болар.

Профессор янында гол говшурып дуран сестралара үмледи. Олар Хакназары голтуклап, операцион стола элтип ятырдылар.

* * *

Операцион столда беденини демир ялы гаталдып, демини зордан алып ятан Хакназарың Роза Александровна башуҗуна гечип өз ерини эеледи. Хакназар башынагай болуп ятышына профессорың чалаҗа гүленини эшитди.

— Нәме гүлйәңиз, профессор?

— Мен сениң ятышыңа гүлйәрин, Хакназар.

— Мени ятырышлары-да шу.

— Ёк, мен шу тайдадым. Сестралар саңа бейдип ят диймедилер. Сен бейдип ятҗак болсаң, мен операция эдип билҗек дәл.

— Онда нәдип ятайын? Йүзин дүшүпми?

— Ёк, беденини говшат. Парахат ят. Шейле вагтларда аяллар говы ятярлар. Сен инди аялча-да ёкмуң?

Профессорың соңкы сөзи Хакназарың җанына дегди. «Әй, нәме болса шол болсун-ла!» дийип, беденини говшатды.

— Инди болдумы?

— Бу башга гүррүң. Шу ятышыңы үйтгетме.

Роза Александровна ёкардан бир зады шакырдадып чекди. Хакназарың йүзүниң хамлары гыздды. «Чыра» дийип ол пикир этди.

Роза Александровна элиниң ашагындакы шайлардан бирини алды:

— Биринҗи укол!

Гашың ёкарсындан санҗылан демир илки бада гаты агырды. Демри согруп алышлары өңкүден-де агырлы болды. Эмма Хакназар чыдады.

Профессор:

— Икинҗи укол! — дийди.

Икинҗи уколың агырсы өңкүден еңил болды.

— Үчүнҗи укол!

Үчүнҗи укол маңлай сүңкүни дешип гечен ялы болды. Хакназар:

— Ва-ай! — дийип, улили билен гыгырды.

Профессор онуң маңлайындан сыпалады:

— Болды. Инди сениң ишиң гутарды. Инди гезек мениңки Хакназар. Сен инди хич зат дуймарсың. Аркайын ятыбер.

Бу аралыкда башга бир сестра гелип, Хакназарың йүзүне бир зат чалып чыкды. Шундан соң, *бар зат* ерине дүшен ялы, дүнйә гиңән ялы болды.

Хакназарың ятышы өңкүлерине гаранда хас аркайынды. Үч уколдан соң профессорың «Инди сен аркайын ятыбер» диймеги оңа ярады. Ягты җаханы ене-де гөрмек умыды оңа гүйч берди. Шу вагт онуң келлесинде шундан башга пикир ёкды.

Профессор онуң дөшүнде банканың гапагы ялы бирже галайы гойды-да, ише гиришди. Гайчымы я башга бир абзалмы, гараз, бир кесгир зат шыркылдап уграды. Профессор гөзүң үстүнден кесип алян ёркаларыны янкы галайының үстүне ташлаярды. Хакназар ёрканың кесилишини, кесилен ёрканың галайының үстүне барып дүшүшини эшидип ятырды. Гөрежиң аман галмагы барада ичинден дилег эдйәрди.

Минутлар гечип уграды. Профессорың эли барха чалт ишлейәрди. Хакназар өзүниң нәхили чыдамлы адамдыгыны бирине гөркезмек ислейән ялы аркайын, парахат ятырды.

Профессор нәме үчиндир:

— Гозганма, гөдек херекет этме — дийип, буйрук әхеңинде айтды. Онянча сестралар гелип, онуң дөшүнден басдылар, элинден тутдулар.

Җайың ичине харасадың өң яныңдакы үмсүмлик аралашан ялы болды.

Хакназар гозганмады, эмма:

— Чыраны гөрйәрин!!! — дийип, бәш километре етер ялы батлы сес билен гыгырды. Йүзүниң голайында яныпа дуран чыра онуң гөзүни дешип гелйәрди...

— Юваш, юваш, Хакназар!

Соңра профессор сестралара

— Иңңе, сапак! — дийип буйрук берди.

— Роза Александровна, йүзүңизи бир гөрейин-ле.

Профессор гүлди:

— Мениң йүзүме ай битмәндир. Гозганма, хич хили херекет этме.

— Йүзүңизи гөркезсеңиз боляр...

— Геплеме Хакназар. Үч гиҗе-гүндизләп, саңа геплемек, үсгүрмек, херекет этмек гадаган. Мениң йүзүм мыдама мениң янымда. Гөрер йөрерсиң.

Лапыкеч болан Хакназар:

— Гырмызы биленем геплешмели дәлми? — дийип сорады.

— Онуң билен-ә дүйбүнден геплешмели дәл! — дийип, профессор гүлди.

Профессор гөзүң кесилен ерлерини тикип башлады. Бу арада Королёв гелди. Олар саламлашдылар.

— Сиз эййәм операция эдйәңизми, Роза Александровна?

— Хава, шу горкагың ишини тизрәк гутараяйын дийдим — дийип, эден ишиниң үстүнликли геченине бегенен профессор энелик мәхри билен жогап берди:— Ханы, гөрүң, доктор, операция нәхили гечипдир? Королёв элине бир затлар алып, гөзи үнс билен сынлады. Узак сынлады. Соңра ювашлык билен:

— Чакдан говы операция эдипсиңиз, Роза Александровна! Берекелла, сизиң уссатлыгыңыза! — дийди.

Профессор йүрекден йылгырды...

Бу сөзлери эшидип ятан Хакназарың бу вагткы бегенжи ере-гөге сыгмаярды. Ол:

— Спасибо! — дийип, түйс йүрегинден сыздырып айтды-да, аңырдан хыңзап гелен бегенжини саклап билмән аглады.

Носилка салып палаталарына гетиренлеринде Хакназар ярым укулы, ярым оя ягдайдады. Жайда оңа гарашып отуран Гырмызы, носилка гөзи дүшенден бүтин дуркы билен титирәп гитди.

— Ва-ей,— дийип, гыгырып Хакназара тарап окдурылды. Сестралар гахарлы хайбат билен оны зордан сакладылар.

1972-нжи йыл,
Ноябрь, Ашгабат.

ИЛКИНЖИ ГҮН

Обадан бәш-он километр узакда, ташланды япларың арасында бирнәче айдан бәри кичижик бир топар адам яшаярды. Япларың райышлары даг этегиниң байырлары ялы узакдан ховаланып гөрүнйәрдилер. Райышларың йүзүнде, үстүнде гөгерен акбаш, яндак, гамыш, бейлеки от-чөплер вагтың гечмеги билен, бу ерлери җеңңеллиге өврүпдилер. Бу җеңңеллерден ок урсаң гечмейәрди. Дөрт төверекде гөзъетим гөрүнмейәрди. Хәзир бу ерде яшаян бир топар адам гөзъетими гөрмек хем ислемейәрди. Олар гүндизки, гиҗеки асмана серетмек билен канагатланярдылар. Бу адамларың орнашан бу ерини, бу гачыбаталгаларыны эдил үстүнден барайма̇саң я-да бирнәче гүнләп йөрите иш эдинип гөзләймесең, тапмак аңсат дәлди. Гум геришлери ялы белент райышларың бириндеӣ аңырда бириси гөрүнйәрди.

Бу топарың ичинде гарры-да, яш-да, гарып-да, батрак-да барды. Аял, оглан-ушак-да барды. Буларың гошлары-да сыгырлары-да, атлары, эшеклери-де барды. Еркүмелериң ичинде довам эдйән дурмуш хем хәли-хәзир чыдамазча дәлди.

Булар кимлерди? Нәме үчин обаларыны ташлап, бу ерде яшаярдылар?

Хыва топрагында Җүнейит хан ады билен мешхүр болан Гурбанмәммет сердар 1919-нжы йылың томсунда совет Дөртгүлүне соңкы гезек хүҗүм этди. Ол бу гезекки чозушында Хорезмиң адамсыны, задыны гайгырмады. Еди яшлыдан етмиш яшла ченли эхли адамлары окуң өңүне сүрди. Түссе чыкян тамлардакы эле илер ялы затлары уршуң агзына тутды. Ол Дөртгүлде аягыны ере пугта дирән яш совет хәкимиетини йыкып, Хорезмде аркайын хөкүм сүрмек ислейәрди. Онуң гөвнүне, эгер-де Дөртгүлдәки совет активистлерини ёк этсе, ол ердәки аз санлы гошуны пытратса, өзи үчин дүнйә дүзеләйҗек ялы болуп гөрүнйәрди. Шонуң үчин-де, ханың Дөртгүле бу гезекки чозушы гаты рехимсиз, айылганч болды. Ише яран эхли адамлар, ишчи маллар урша сүрленден соң, обаларың ягдайы гөзгыны хала дүшди. Яплар газылмады. Обалара сув гелмеди. Атызларда чайыр, яндак гөгерди. Үстүни гапыллыкда басдыранлар ханың өңүне дүшүп, дигденеклешип «Дөртгүли алмага» гитдилер. Ягдайы сәхелче өңүнден дуянлар йүзлери нирә га-

раян болса, шол тарапа гачдылар. Эле илен затларыны, маллары алып гачдылар. Хич кимиң өлеси гелмейәрди, хич кимиң гөзүни дикип отуран ахыркыжа задыны еле соврасы гелмейәрди.

Ине, бу адамлар ягдайы сәхелче өңүнден аңланларың бир кичижик топарыды...

Арасса гүн сува дүшүп чыкан гөзел ялы болуп, райышың депесине ялпылдап чыкды. От-чөплер йылгырдылар. Хайванат дүнйәси жанланды. Кекежи узын, чым-гызыл хораз бир беленде чыкып, ганатларыны шемаллатды-да, айдыжы багшы ялы болуп, улы или билен гыгырды. Товуклар ылгашып гелип, онуң дашына үйшдүлер. Хораз оларың өңүне дүшүп, гыравлары хүнжи ялы йылпылдашып дуран от-чөплериң ичине сиңип гитди. Асманың йүзи алтын чайылан гүляка меңзәп, хер хили реңкде әлемгошар өвүшгинлерини атып башлады.

Еркүмелериң ортасындакы чакланжа текиз мейданда бир вагтлар елиң өңүнде дуруп билмән йыкылан, дашының габыгы сырылан, гурап гиден уллакан агач ятырды. Бу агажың үсти, төвереги бу ердәки адамларың агшамларына, эртирине йыгнанышып отурян, түкениксиз гүррүң эдип, вагт гечирйән ериди. Бейлеки вагтларда бу сеңңериң аз санлы огланлары бу ере йыгнанып «гөңетаяк», «гөзданды» оюнларыны ойнаярдылар. Кәвагтларда эркеклер яп араларына одун-чөп, ав авламак ишлери билен гиденлеринде, ол ери аяллар эелейәрдилер. Оларың эртирден агшама ченли эдйән гүррүңлери обадакы дурмуш, гача-гачлыкдан өңки яшайышлары барадады. Олар гөзлерине яш айлап, обадакы гарып дурмушларының арзувыны эдйәрдилер.

Ине, хер хили гейимдәки, хер хили яшдакы адамлар ене-де гелип агажың үстүнде, төверегинде жайлашдылар. Олар, илки билен, гөйә бир-бирини айлап, хепделәп гөрмедик ялы, узак вагтлап саглык-аманлык сорашдылар. Соңра бирхили оңайсыз дымышма аралашды. Узын ак сакгалы дөшүнде ики бөлүнип, учлары шемала ыгшылдап дуран эпей бир яшулы паллап, дымышманы бозды.

— Ханы, адамлар, Хакберди гөрненок-ла? Я хениз хем оянмадымыка? Әй, хава-да, яш етгинжеклер укыны говы гөрйәрлер. Олар бизиң ялы дәл.

Оңа гызыл эңек етгинжек жогап берди.

— Ятандыр ол, яшулы. Бирнәче гүнден бәри онуң болуп йөршүни халамок. Мыдама ере бакып, чыкгынсыз пикирлере гүмра болуп отыр. Гижәниң ярында ичим гысып, даш чыкдым. Гөрсем, Хакберди эдил, ынха, шу сениң отуран ериңде ики бүкүлип отыр. Онуң пикирини чашырмага йүрегим дөзмеди. Ичерик гирип гитдим.

Бир четде отуран гөйдүжек яшулы насыны дөкүп агзыны шапбылдадып, гызыл эңек йигидиң сөзүни бөлди:

— Нәме үчин халаңок? Пәхимли йигитлер мыдама пикирде болмалыдыр. Саңсарлар пикир эдйән дәлдирлер...

Эпей яшулы ене-де гүррүңе гошулды:

— Нежеп, оглум, Гылыч агаң хак гүрлейәр. Хәзирки заманда хемме адам пикир этмелидир. Чыдар ялы дөвүр болмады. Бу ятышымыза ятсак, ене бирки айдан баржа задымызы ийип гутарарыс. Хемме задымызың соңуна чыкарыс. Онсоң нәтмелидигини аллатагаланың өзи биләймесе, башга билжек ёк. Бу ягдай пикир этдирер оглум, Нежеп...

Яшулы овадан сакгалыны гуванч билен сыпалады-да, довам этди:

— Гечеңлеримизиң айдып гитмедик зады ёк. Болжак оглан башдан белли дийипдирлер. Хакберди өрән пәхимли йигит. Белки, билйәнсиңиз, онуң какасы окдан өлди. Эҗеси яш үстүнден өлди. Ол бәш яшында етим галды. Шондан бәри илиң гапысында, узак гарындашларының бирҗе отагында яшаяр. Мен онуң өмрүнде бир адамың гөвнүне дегенини гөремок. Мыдама өз иши билен башынагай. Эдип билсе, ягшылык этжек боляр. Ол инди йигрими бәш яшады. Аягыны басмага бир дабан ери ёк. Бир овурт сувы ёк. Галың төләп өйленейин дийсе, аңырсында зады ёк. Мүжеррет гечәймели... Ёгсам гөркде-гөрмекде, пәхимлиликде Гөроглы ялы герчек йигит. Худай бермесе, алач ёк экен...

Гызыл эңек етгинжек Нежеп улудан демини алды.

— Белки, багты ачылаяды-да...

Сары телпекли бири:

— Заманаң шу болса, багтың ачылмагы аңсат дәлмикә дийййәрин — дийип, гөйә беланың көрүги шонда ялы элиндәки ойнап отуран чөпүни газап билен зыңып гойберди. Адамларың гөрнүши гамлыды. Шол зерарлы-да дашындан середениңде, бириниң диени бейлекисине ярамаян ялы болуп гөрүнйәрди.

Бир четдәки еркүмәниң килими гөтерилди. Дөшлек, узын бойлы, ак йүзли, сакгал-мурты оңат бежерилен, гара телпекли, юка гызыл донлы, аягы чокайлы бир йигит ичерден чыкды. Ол дуран еринден:

— Эссалавмалейким, яшулулар! — дийип, отуранлара йүзленди. Онуң сеси арассады хем-де якымлыды. Йүзи-де нуранады.

— Валейким эссалам, Хакберди! — дийип, отуранлар бу гүлер йүзли йигиди хош хабарың аламаты ялы эдип, бегенчли гаршыладылар.

Хакберди бир четде отурды. Адамларың рухы гөтерилен ялы болды.

— Саг-аман өрдүңми, Хакберди? — дийип, эпей яшулы Ата ага мәхир билен онуң йүзүне серетди.

— Шүкүр худая, Ата ага — диенде, Хакбердиниң чеп яңагының хамы-дартылып гитди.

Бирнәче вагтлап, арада өз майдалына месавы гүррүң гитди. Хемме киши гүррүңе гошулды. Четде галан болмады. Обаны ятладылар. Ер-сув, хасыл барада гүррүң ачдылар. Арзув этдилер.

Хакберди бу гүррүңлере гошулман, ерден багт агтарян ялы, агыр башыны ашак салып, дымып отырды. Онуң бу болуп отурышында шейле маны барды. «Булар ер-сув барада гүрлейәрлер. Себәби буларың хер хайсының ере, сува азда-кәнде шәрикчилиги бар. Бу гүррүңлер мени гызыкдырмаяр. Менде ерем ёк, сувам. Мениң диңе түкениксиз арзувым бар. Ол арзув барада булар хич зат биленоклар. Булар оны билмели хем дәл. Өзүмиң хем ол арзува етерин диен ынамым ёк...»

Ата ага бир оңайыны тапып, Хакбердә йүзленди:

— Оглум, Хакберди, «Мүң гайгы бир иш битирмез» дийлипдир. Геченлер херки зады билмән айтмандырлар. Олар бу нетиҗәни мүң йылларың сүтемини башдан гечире-гечире, соң чыкарыпдырлар. Шонуң үчин, бу сөзлер хак сөздүр. Сенем гепе-гүррүңе гошулып отур. Гөвнүңи гөтерҗек бол. Ил билен гелипдир. Еке сениң башыңда дәл «Ил билен гелен — той-да, байрам» диен накылам бардыр, оглум.

Хакберди башыны гөтерди. Көпден бәри йүрегине дүвүп йөрен задыны бирден айдып гойбермек агыр дүшйән ялы кынлык билен сөзледи:

— Ата ага, сен хеммәмизиң яшулымыз. Бу сеңңерде сенден бихабар чөп башы гымылдамалы дәлдир. Сен маңа ак пата бер. Мен оба барып гайдайын. Ол чолук огланың бизиң янымыза гелмегини кесели бәри-де, бәш-он гүн гечди. Дүнйәде нәме хабар бардыгыны билемзок. Гөвнүме болмаса, обаның башына бир агыр бела инен ялы болуп дур. Обаның ягдайы өңки-өңкүлик болса, ол оглан дири болса, бир ерден чыкарды. Өңкүси ялы илиң ягдайыны хабар эдип дурарды. Әхтимал, ол оглана-да бир зат боландыр. Бетеринден худай сакласын вели, мен-ә бу болушдан оңлы зада гарашмаярын... Мен хеммесини билип гелейин. Мен индиден бейләк бейдип ятып билҗек дәл. Обада бирнәче аныгына етмели затларым бар.

Ол яңагының титрәп гиден хамыны чеп эли билен сыпалап гойберди. Әхли адамың үнсүни җемләндигине гөзүни етиренден соң, ене-де өңки әхеңинде сөзүни довам этди:

— Менден этияч этмәң, Ата ага. Илчиликдир. Онуң-мунуң янында гизленерин. Мен хич киме яманлык эден адам дәл. Маңа-да обадашлар каст этмезлер. Хан гайдып гелипми, обаның ягдайы ничик?.. Ким хайсы гулакдан гөчйәр? Шулары билейин-де, гелип хабар берейин. Болярмы? Соңкусыны болса, соң гөрүберйәрис... Хә, Ата ага...

Хакберди бирсалым дымды. Эмма вели, бу ердәкилериң өз агзына бакып отурандыкларыны, өзүнден белли бир маслахата гарашяндыкларыны ене бир гезек аныкландан соң, көп гүнлерден бәри эдип йөрен пикирлерини чөшләп башлады:

— Ине, биз сүрүден азашан бир топар гоюн ялы болуп, шу япларың арасында гезип йөрүс. Бизиң гарашян задымыз — обаның абаданчылыгыны эшидип, ене-де ызымыза гөчүп бармак. Обаны бири бизе абадан эдип бермелимиш. Онсоң биз гөчүп бармалымышымыз... Нәме үчин бизиң өзүмиз шейле вагтда обада болмалы дәл? Бизем ол обада өндүк, өсдүк. Ол обаның ягшысына гувандык, яманына гынандык. Инди-де ондан элимизи ювуп чыкдык-да, бу ере гелип, асмана бакып отырыс. Мундан геп болмаз. .

«Түркмени гөчүржек болсаң, душундан гөч гечир» дийлиши ялы болды. Бу сөзлерден соң хеммәниң гонжуна гор гуйлана дөнди. Хемме адам гөйә улы әхмиетли бир ваканы әвмезлик эдип, дециннден гечирен ялы болуп, ховсала дүшди. Бу ердәки яшайышларына болан гаршылык хеммәниң гөвнүнде бирден гүйчленди.

Ата ага улудан паллады. Мүйнли ялы болуп, илки отуранларың, соңра-да Хакбердиниң йүзүне гөз астындан серетди:

— Хакберди, оглум, гызыла гаплаймалы сөзлериң бар. Түвелеме, түвелеме. Акыллы гүррүң этдиң.

Соңра ол улудан демини алды-да, келлесини яйкады:

— Вах, сениң ялы йигитлер көп болса болмаярмы? Шейле болан болса, обаның ятдайы-да башга хили боларды...

Хакберди бу сөзлери гулагының душундан гечирип гойберди-де, өңки пикирини довам этди:

— Бейдип отурмак индиден соң бирхили гелшиксиз ялы. Шейле дәлми, адамлар?

Хемме бирден:

— Мамла гүррүң...— дийишдилер.

— Үстүмизе агзыны ачып гелйән аждарханың өңүнден гачдык, таң этдик. Ол вагт гачмалыды. Башга алач ёкды. Оба инди нәхили ягдая дүшдүкә? Мениң дүйшүме гең затлар гирйәр.

Отуранлар ене-де бир адам ялы болуп:

— Мамла...

— Мамла — дийишдилер.

Ата ага гүн сүйр депә чыкан вагты бу ерде яшаянларың улудан-кичә хеммесини чагырып, нахар берди. Хакбердини умыт билен ёла салдылар.

* * *

Хакберди йүзүни гижә тутуп, оба уграды.

Бу йигидиң өз обадашларындан хич хили тапавутланян ери ёкды: эрксизди, гарыпды, соватсызды. Эмма ол хер тараплайын етишипди. Оба дурмушы-да, ташланды япларың райышларының арасында гечирилйән гүнлер-де оны канагатландырман башлады. Йигидиң адам хатарына гирип гидеси, өйленеси гелйәрди. Тойларда гөреш тутуп, өзүни гөркезеси гелйәрди. Гелин-гызлар билен огрын-догрын гаш какышып, үм билен геплешеси гелйәрди. Гош сүреси, араба гошасы гелйәрди. Түркмен дурмушында

аркаба-арка довам эдип гелйән әхли урп-адатлары, кадалары болуш-гоюшлары хөвес билен башдан гечиреси гелйәрди. «Нәме үчин мен ерсиз-юртсуз? Нәме үчин мениң йигитлик чагым шейле галагоплы, харасатлы йыллара догры гелдикә?» дийип, Хакберди өз янындан өзүне кәйинйәрди, ахмыр чекйәрди. Ол диңе өз янындан шейле эдйәрди. Эмма ол өз дөврүниң шейле болмагының дүйп себәби барада ойланмаярды, нәмәниң нәмедигини ачык-айдың сайгарып билмейәрди. Шунуң өзи-де оңа соңкы гүнлерде гүндизине дынчлык, гиҗесине рахатлык бермән башлады. Ол дурмуш, дөвүр, вака, акым диен затларың бардыгы, оларың өзгериш, үйтгәп дуряндыгы барада чак эдйәрди. Эмма бу затларың дүйбүне акыл етирмекден эҗизди. Бу затлар билен өзүниң арасындакы галың пердәни серпип гойберип биленокды. Перде онуң гөзүниң өңүнден хакыкаты гизләп сакланярды.

Шейле-де болса, соңкы гүнлериң түкениксиз пикирлери Хакбердиниң маңлайыны шол галың пердә дегрип-дегрип гайдярды. Ол хәзирки баршында хер әдими әтмек билен оба голайлашышы ялы, пикир әтмек билен шол пердәниң аңырсындакы хакыката хем барха голайлашярды.

Оба бирбада күрсәп гирәймек дагың гараңкы ковегине гирен ялы горкулыды. Мунуң өзи өзүни көргуя атмак билен деңди. Шонуң үчин-де, Хакберди түм гараңкы гиҗеде өрән усуллык билен йөреди. Төверек-дашына йыгы-йыгыдан әңедип башлады. Инди онуң әдимсайы йүреги гысып, кеҗебеси дараларды.

Обаның хәзирки гөрнүши габырстанлыгы яда салярды. Төверек-даш агыр дем алярды. Гүңлүк гысып-говруп барярды. Хакберди хич ерде ышык гөрмеди. Озаллар ер сарсдырып үйрйән итлериң сеси-де эшидилмейәрди. Диңе ёлуң гыраларындакы агачларың япраклары чалаҗа шыбырдашярдылар. Увлаян шагалларың иниңи тикенекледйән сеслери узаклардан эшидилйәрди. «Бу нәмә болдугыка? Я хемме сүйҗи укудамыка?» дийип, Хакберди хем йөрейәрди, хем ойланярды, хем-де ягдая дүшүнип билмән азара галярды.

Обаның гараңкы, совук, хопукдырыҗы ягдайы өзүниң агыр зарбы билен Хакбердиниң йүрегинден горкы диен зады чыкарып ташлады. Йигит өз җайына тарап атыз-чиллериң ичи билен гөнүләп йөреди. «Гунча ниредекә? Меле агалар тарапдан хем ышык гөрүнмейәр. Бу нәмәниң аламатыка? Эгер шу вагтлар бири маңа Гунчаның ягдайындан гүррүң берсе, мен ол адамыны башыма тәч эдердим...» Онуң чеп яңагының хамы озал вагтал-вагтал дартылып гидйән болса, хәзир ызыны үзмән титрейәрди, бизиң ёлагчымыз мундан хабарсызды. Хакберди гарындашының тамының өңүне геленден: «хәх» эдип ичини чекди-де, аяклары гөйә ере чүйленен ялы болуп, бирден сакланды. Ховлының кичиҗик дервезеси дагың көвеги ялы болуп, ачыклыгына хоңкарып дурды. Хакберди ылгап, өз өйүниң гапысына барды. Гапы

япыкды. Төверек-даш гум-гуклукды. Голай-голтумда иңләр сиңек ёкды.

— Эй, худай, бу нәмәниң аламаты?!— дийип, Хакберди тамың өңүне гечип, гаты сесленип гепледи. Эмма онуң сеси пагтабент түпеңиң сеси ялы хованың ичине гарышып гитди. Хич хили нетиже бермеди. Гайтавул хем тапмады. Гайтам йүреклэки хопукманы гүйчлендирди.

Ташланан юртда, гараңкының ичинде белли бир задың аныгына етип билмежегине гөзи етенден соң, Хакберди тамың өңүндәки кичижик сыпаның үстүне өзүни гойберди. Обаның бу айылганч гөрнүши оны тас акылдан яздырыпды. Онуң ядав гөвреси бошан мешик ялы болупды, келлесиниң ичине саман дыкылана меңзейәрди. Өңки пикирлерден нам-нышан галманды. Гулаклары гүввүлдәп дурды. Шейле-де болса, ол бирден бөкүп турды-да, тамың үстүне чыкып, ханың галасына тая серетди. «Гең галмалы зат, ол ерденем ышык гөрненок. Ахырзамана болайыпмы?» дийип, Хакберди ене ере дүшди. Сыпаның үстүне гелип отурды. Гаты ерде тирсегине япланды. Ядавлык үстүн чыкды. Ука гитди.

Хакберди бахар эртириниң совугына үшәп оянды. Жанховлуна дүшен ялы болуп, ятан еринден сычрап турды-да, төверегине гөзүни айлады. Жахан ягтылыпды. Асман гүлйәрди. Хакбердиниң обасы сессиз, гөзяшсыз аглаярды: тамларың гапылары гарагапының агзы ялы хоңкарышып дурярдылар. Жанланып угран өсүмликден башга жандар ёкды. Хемме зат атан-атан ерде, ятан ятан ердеди.

Сәхел вагт мундан озал ягшы-яман оңшуп отуран обаның ичине хәзир середенинден серетмәниң говуды. Бахарың чигрек шемалы газыгындан бошанан мес ат ялы болуп, эесиз тамларың арасында, депесинде, тамдырларың, ожакларың үстүнде хер тарапа көвленйәрди. Гара өйлериң килимлерини ялав ялы эдип пасырдадярды. Гулпсуз ишиклериң агач гапыларыны кә ачып, кә япып, олары өз гөвнүниң иследигиче ойнаярды. Тамларың үстүне басылан чиңриклери, петде-петде яндаклары ковалап, өңүне салып, гөр, нирелередир әкидйәрди.

Елларың, ёдаларың тозанлары, белки, озалам шу вагтыкы ялы ёкары гөтерилип дурандыр. Эмма оларың хәзирки болушлары Хакбердиниң гөзүне айылганч гөрүнди. «Худай-ей, ташланан обадан айылганч зат болмаз экен. Эдил Эзрайыл гелип, бар задың, бар жандары ювдуп, юрды теп-текиз эдип гиден ялы...» дийип ойлананда, Хакбердиниң депе сачлары дүйрүгип гитди. Бокурдагы долды.

* * *

Ач, сувсуз, ядав, келлеси думанлап дуран Хакберди өйлериң, тамларың гапыларыны япды. Шемалың зарбына ачылмаз ялы беркледи. Тамларың, өйлериң төвереклериндәки эле илер

ялы затлары йыгнап, «саяк-сандырак огрулаймасын» дийип, ичери салды. Хайсы өе барса, бар зат чай-чанакды.

Гунчаның какасы Меле аганың тамында көп эгленди. Бу там, тамың ичиндәки, төверек-дашындакы әхмиетли, әхмиетсиз затлар, аяк ызлары, газык, ахыра, гараз, хемме зат Хакбердә эзизди, мәхрибанды. Сыгыр ятагыны гөренде, «Гунча бу ерде сыгыр сагярды» дийип ойланды. Гапы килими эли билен тутуп гөрди. «Гунчаның эллери-де бу килими тутандырлар» дийип, он еди яшлы, акылыңы хайран эдижи гөзели гөз өңүне гетирди. «Адамлар акыла сыгмажак тыссага, ховсала дүшүпдирлер. Эле илен затларыны алып, басга дүшүп гачыпдырлар. Булары хан зорлап әкитдимикә я өзлери бир затдан этияч эдип, гачдылар-мыка?» диен пикирлер узаклы гүн Хакбердиниң хемрасы болды.

Ол гүн батмазының өң янында бир хүтдүжек чатманың үс-түнден гелди. Бу ерде алтмыш билен етмиш яшың аралыгында болан, баласыз-чагасыз, әрсиз, хоссарсыз Хесел диен бир аял яшаярды. Онуң гөзлери-де оңлы гөрмейәрди. Оны озалам оба-ның адамлары: аяллар, эркеклер, чагалар экләрдилер.

Хакберди чатманың өңүне гелип: «Хесел эже-хә өйүнде болса герек» диен умыт билен:

— Ким бар? Хей, жанлы-жандар бармы? — дийип, чатма-ның гапысының гамыш килимини бир яна серпди. Көр гуйы ялы гараңкы ичерден: «Ва-ах... уфф... диен иңңилди эшидилди. Бу сесе Хакбердиниң йүреги бахар дерясы ялы бегенчли жошды. Ташланан обада жанлы адама душмак, элбетде онуң гөвнүни гөтерди. Себәби ичердәки адамың гөзлери хич зат гөрмесе-де, дили геплейәрди. Бу болса Хакберди үчин хәзир херки затдан гымматлыды. Ол обасы хакында, Гунча хакында нәхили-де болса бир хабар эшитжекди. Шонуң үчин-де, ол бегенжини ба-сып билмән күрсәп ичери гирди. Гөзи хич зат гөрмесе-де, йүзүни гараңка тутуп сесленди:

— Хесел эже, ай, Хесел эже! Бармысың? Теңдармысың?

Хесел эже ене-де агыр, йүрек дилижи сес билен ыңранды:

— Сесиңе дөнейин, балам Хакберди жан, сенмисиң? Сен нирeден чыкдың? Сен бу ташланан юртда нәме эдип йөрсүң? Жаның бери сагмы, балам?..

Хакбердиниң гөзи гараңкы билен чалажа өвренишди. Ол аркасыны чатма берип, чоммалып отурды:

— Хесел эже, бу нәме? Ханы, обаның адамлары нирeде? Бизиң обамызың депесинден ене-де нәхили бела-бетер инди?

— Вах, балам, сениң хич затдан хабарың ёкмы? Сен маңа бирже түңче сув гыздырып бер. Бир дөвүм гаты чөрегим бар. Шоны гызгын сув билен богазымдан гечирмесем, мениң гепле-мәге межалым ёк. Баса-бас болалы бәри, агзымдан зат геченок. Мени ташлап гачдылар. Сен гелмедик болсаң, эртире чыкарын диен умыдым ёкды, балам...

Ягдая чала дүшүнүп угран Хакберди чай гайнатды. Билин-дәки чай халтасыны алып, илки, Хесел эжәниң чәйнегини демләп

өңүнде гойды. Түңчәни тәзеден гайнадып, онуң ичине чай атды-да, өз өңүне алды.

Ахыркы демлерини алып ятан Хесел эҗе эл ялы чөреги кәсесинде эзип аңры гечиренсоң, бирки кәсе аҗы гөк чай ичен-соң, өзүне гелди. Инди онуң үсти төрпи ялы болан дили еңиллик билен херекетленип башлады.

— Хесел эҗе, илатың башына нәхили бела инди? — дийип, Хакберди эшитҗек җогабындан горкян ялы бир ягдайда совалыны гайталады.

— Балам, мен хич задың манысына дүшүнемок. Йөне, бир гиҗе Ханбайтал Дөрттүл диен узак юртдан басылып гелди дийдилер. Онуң гачып гелши гаты айылганч дийдилер. Ол галасының дервезесинден гирип-гирмәнкә, генҗи-хазынасыны дүелерине йүкләп башлапмышын. Алтын, күмүш, халы-паласлары дүйә йүкленип гутарылып-гутарылманка, кервениң башыны гума чекдирипмиш. Аял, оглан-ушакларыны укуда ятан ерлеринден оядып-оятман дүелере мүндүрип, ёла салыпмышын. Ол обаның ичине җар чекдирди. Оны-ха өзүмем эшитдим: «Ерден йөрән гума гачмалы. Гөчмән галан адамың башы өлүмли, малы таланлы. Орус агзыны ачып гелйәр. Семизлери сабын эдйәрмиш. Хор адамлары иййәрмиш. Худайы, пыгамбери билмейәрмиш» дийип, җар чекдирди. Оба адамлары бир топар гуш ялы болуп, гүвве гөтерилдилер. Хер ким элине илен задыны алды. Галаны галды. Оба халкы Дамла гуюсының башына гөчди. Ине, халкың башына дүшен бела, оглум. Галамасыны өзүң пикир эт-де, гөрүбер. Ахыркы демиме етишдиң. Худайым, элиң-гөзүң дерт гөрмесин. Алныңы хак ачсын. Бир эден ягшылыгың он болуп доланып гелсин, балам...

Хакберди шейле бир айылганч зат йүзе чыкандыр дийип чак эдипди. Хеселиң буҗагаз уҗыпсыз хекаясы онуң пикир эдиши ялы болуп чыкды. Хакбердә бу хекая өрән агыр тәсир этди. Шейле-де болса ол: «Хер нәме-де болса, умыды элден бермели дәл. Белкәм, хеммеси дүзелер» дийип, өзүне гөвүнлик берди. Эмма велиң, Җүнейит ханың бу этмиши ченден аша гахарыны гетирди.

Хакберди хырчыны дишләп, башыны яйкады. Инди онуң Меле агалар барада эшидеси гелйәрди. Шонуң үчин, осмаклап сорады:

— Обада сенден башга галан адам ёкмы, Хесел эҗе?

— Ёкдур-да, балам. Галан адам болса, шу ере маңлайыны бир урарды. Ёкдур. Гелен-гиден болмады. Ёкдур, балам...

Халкың башына дүшен дерт Хакбердиниң йүрегине-де, бу гараңкы чатманың ичине-де сыгар ялы дәлди. Хакбердиниң «Хүв!» дийип, улы или билен гыгырасы, дүзе чыкып гидеси гелди.

Хакберди халкың ызанда-җуван болуп гөчмегиниң пейдалымы я-да пейдасыз боландыгына бу вагт долы суратда пикир етирип билмейәрди. Ол диңе обаның шейле ягдайдадыгына,

халкың элем-эбтат болуп йөрендигине гынанярды. Онуң бир гөвни: «Эгер хан ага бир зат диен болса, билмән айдан дәлдир. Ол гелйән ягының нәхилидигини Дөртгүлден гөрүп гайдандыр. Шонуң үчин-де, Мухаммет ымматы болан өз раятларыны беладан гутармак исләндир» диййсе, бейлеки гөвни: «Илиң ичинге ган чайкан Хан. Орса гаршы түпең атан Хан. Ондан соңра орус ондан җогап сорамалы болар ахыры. Ханы еңен, масгара болуп гачмага межбур эден орса-да илат герекдир. Ол хем адамсыз, тозап ятан обаның ашыгы дәлдир ахыры. Хай, миллет, алданан болаймасаң ягшыдыр. Хан Җүнейит сени өз пейдасы үчин алдан болаймаса ягшыдыр» диййәрди.

Ол бу соваллара җогап тапып, бу дүвүнчеги чөзүп билмежегине гөзүни етиренден соң: «Мен бу затлара акыл етирип билмәним үчин налач эдейин!» диен маныда элини силтерледи. «Гунча ниредекә? Ол пахырың башындан нәгүнлер гечйәркә? Худай мени оңа ене-де душ эдермикә? Ене-де мен онуң нурана йүзүне хич болмаса бир гезек назар салып билермикәм? Әй, Хакберди, ишини гутаран адам экениң. Назарың дүшенде нәме, дүшмәнде нәме? Сениң ялы ер уруп, ерде галаңлара гыз етдиреси ёк. Сен йөне огрынча, хич киме эшитдирмән, өз яныңдан онуң адыны тутаның билен оңшук эдибер» диййип, Хакберди бүтинлей умытдан дүшди. Ол бирсалым дымып отурандан соң, Хесел эҗә йүзленди:

— Хесел эже, сен чайыңы ич-де, худайы чагырып отур. Мениң жайымда бир азажык ун барды. Яңы бир тамың сейисханасында бирки саны товук гөрдүм. Мен шо затлары гетирейин. Икимиз биригип бир зат биширип иели. Адам док болса, онуң акылы дуры боляр. Галан гүррүңи соң эдерис...

Хакберди гөйә мейданда дерди еңләйжек ялы, чатмадан окдурылып чыкды. Ол гидип баршына: «Ил шейле бир бела учрандыр диййип, өзүмем чак эдйәрдим. Шейле хем болуп чыкды. Хернә соңы хайырлысы болсун» диййип, өртенип барярды.

Шол гүнүң эртеси Хесел эже билен Хакберди ир ояндылар. Эртир чайыны өңлерине алан батларына, буларың, ягны, обадакы адамларың саны үче етди...

Ериң ашагындан чыкан ялы болуп, шу обалы Гелдимырат диен бири ир билен пейда болды. Бу адам белли бир кәрсиз, ер-юртсуз, обада онуң-мунуң хызматыны эдип гүнүни гөрйән адамды. Инчекеселлиди. Хорды. Гапыргаларыны санабермелиди. Кырк яшларындакы, гара йүзүни мама дишән, сакгалы-мурты өрән сейрек, уллакан гоюн гөзлери ичине оюлып дуран бу адама гөзи дүшенден, Хакберди «хих» эдип, ичини чекди. Гелдимырат өңкүденем бетер хорланып, чөп ялы болупдыр. Додаклары яныпдыр. Йүзүниң хамы өңкүсинденем бетер яныпдыр. Аякялаңач, эгин-эшиги сал-сал Гелдимырат Хакбердиниң гөзүне габрындан чыкып гелене меңзейәрди. Шейле-де болса, оны бу чатмадакылар йитирип тапан ялы гаршыладылар. Себәби хәзир бу

обада адам-ха бейледе дурсун, бир жандара душмагың өзи эгирт улы вакады.

Саглык-аманлык сорашыландан соң, Хакберди яшулының өңүнде чай билен чөрек гойды. Ач, сувсуз, нәче гүнлерден бәри гөйдүгип йөрен Гелдимырадың өз өңүне гойлан затлара топулышыны сынлап отурмага атың келлеси ялы йүрек герекди. Хакберди назарыны ере дикди. Гелдимырадың аңырсына бир азырак йылы гонандыр дийип чак этди-де Хакберди оңа йүзленди:.

— Гелдимырат ага, гелиш ниреден?

Гелдимырат чөрегиң ярысыны чейнәп, ярысыны чейнемән, чайың гүйжи билен аңры гечирип отурышына:

— Дамладан гелдим, иним. Гелиш Дамладандыр — дийди.

Хакберди гулакларына ынанмады. Жаныгып сорады:

— Ничик эдип оба етдиң? Ол ерлериң ягдайы нәхили? Тизрәк геплесене, Гелдимырат ага!

Гелдимырат улы гөгирди:

— Иним, ол ерлериң ягдайыны сен сорама, мен айтмайын. Ол ерде итденем бир гүн гечйәр, гарамаякданам. Ол ериң заманасы ахыр болды. Ол ериң гүнүни душманыңа-да гөркезмесин.

Гелшим болса шейле болды. Гайракы ушаклардан бәш-он хожалык кервен болуп, гижәниң ярымында гачып гайтды. Оларың гөчжекдиги гулагыма етенден соң, мен ушакларың яшулысының янына бардым. «Мен бир кеселбент адам. Мениң өз обамда, гөбегимиң ганының даман еринде өлесим гелйәр. Бир адамың азы нәме, кәни нәме... Худайың өңүнде бир соган иш эден адам боларсың, мени-де өзүңиз билен экидиң. Обаның деңинде ташлап гидерсиңиз» дийдим. Хер ничек, яшулы оңат адам экен, «Боляр» дийди. Ине, шолар билен гайтдым. Олар хәзир Ишмалтапаның шоруны орталап баряндырлар. Өз обаларына баряpлар. Ине, олар акыл иш этдилер.

— Ол ерден гачман, пейвагтына гайдып болмаярмы? — дийип, Хакберди жаныны барлады.

— Шейтмәге сынананларам болды. Олары ызларындан етип, тохум-тижи билен гырдылар. Өй гошларыны таладылар. Малларыны өлдүрип, шол вагтың өзүнде ийдилер... Биз-э хенизе ченли бейле зат гөрүп-эшитмәндик. Замана ахыр болды, иним! Дийип-айдар ялы болмады.

Хакберди ичинден: «Вагшылар, ач итлер!» дийип, газапланды-да, дишини гыжырдатды. Хеселинем, Гелдимырадыңам инлери тикенеклэп гитди. Агыр дымышма узага чекди.

— Обадан гачман, гизленип галып болмадымы нәме? — дийип, Хакберди ягдайы хас аныклашдырмак максады билен, Гелдимырада сораг берди.

Чайдан, нахардан йүкүни етирен Гелдимырат онуң сорагына шейле жогап гайтарды:

— Иним, ол гүн обада-да ахырзамана гопупды. Гачмадыгың башы өлүмли, малы таланлы болды. Шу сөз айдылып, жар чекилдиги бес ахыры. Өзүң билйәрсиң. Онсоң боланы шол. Илден сайланып, гөчмән галжак гүманың бармы? Бар, гачыланам экен-дә, ил ялы оңлы гачмак хем болар ахыры... Ёк, бейле болмады. Ёлда сәхелче агыр дийлип хасап эдилен затлары ташлатдылар. Эмйәнже ики чаганы ёлуң гырасына ташланларыны өз гөзүм билен гөрдүм. Горкудан чага ташлан дөрт аялы атың гидендиклерини өз гөзүм билен гөрдүм. Ёк, иним, мени геплетме. Мен ол гүнлери ятламайын. Мен дәлирәрин. Акылымдан язарын. Говусы, бу гүррүңи бес эдели. Йөне, иним, сен мениң сорагыма жогап бер: ханы, ол адам иййән орус бу ерлере гелмедими? Ол хачан гелжек? Индики гүнүмиз нәхили гечер? Ил ичинде нәме геп-гүррүң бар? Сенем айдып отур.

Хакбердиниң өзи-де бу затларың хич бирине акыл етирип билмейәрди. Онуң өзи-де хениз хич зады аныклап, хич задың аңырсына гөз етирип билмәнди. Онуң ягдайы хәзир келлесине урлуп, саңсар эдилениңки ялыды. Эмма шу ики майып-мүжрүп, эжиз адамың өңүнде ол хемме зада жогапкәр, хемме зада акыл етирмели адам хөкмүнде өзүни алып бармалыдыгыны боюна алмалы болды. Ол хәзир бир задың аныгына етди: ол яп араларындан келлесини этегине салып гайдыпды. Обаның ягдайыны гөрүп, илата элинден гелен көмегини бермәге гайдыпды. Шонуң үчин-де, хәзир шу обаның ики саны яшайжысының өңүнде ол берк дурмалыды, олары рухдан дүшүрмели дәлди, оларың йүрегине ынам тохумларыны сепмелиди. Хакберди хәзир бу ики адам үчин хемме зат этмәге тайынды. Эмма онуң элинден хич зат гелмейәрди. Ол хич задың аңырсына гөз етирип билмейәрди. Шу себәпли-де, ол Гелдимырадың сөзүне гүмүртик жогап берди:

— Хеммеси дүзелер, хеммесиниң бир алажы болар, яшулы.

Шу ягдайдакы алач дийилйән зат херекет болмалыды. Нәмеден башламалы? Халкың агыр, ганжырап дуран ярасына нәхили мелхем этмели? Киме йүз тутмалы? Асла, бу аладаларың өзи нәме үчин дине Хакбердиниң үстүне дүшмели? Оңа эзъет бермели? Обасыны күйсейән адам яңкы ушаклар ялы гачып гайтмазмы. Обасыны күйсемейәнлер шол ерде галыберсинлер. Ене бир сагатдан баша нәме дүшжеги белли болмадык говгалы вагтда хер ким өз башыны чараса, шунуң өзи етерлик дәлми? Өзүңи оңардың-да, илиң аладасы галдымы?

Шу пикирлер келлесине геленде, Хакбердиниң яңагының хамы йыгы-йыгыдан дартылярды. «Мен сам-самы болуп барярынмы?» дийип, Хакберди өз дүшен ягдайындан этияч эдип башлады. «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» дийип, гечeнлер йөне ерден айдан дәлдирлер. Ине, бүтин бир обада галан адамларың бары шу сачагың башында отыр. Буларың арасында дерде, ише ярайжагы хем мен. Диймек, обаның гамыны иймели хем мен. Халкың аладасыны этмели хем мен. Онсоң мениң бейле пикир этмегим гүнәдир» дийип, Хесел билен

Гелдимырадың арасында гидйән гүррүңи гулагының душүндан гечирип отуран Хакберди белли бир карара гелди. «Онда нәмеден башламалы? Кими гөрмели?» дийип, ол өз янындан өзүне сораг берди. «Ата ага дагыдан башламалы. Ата аганы гөрмели. Олар бир маслахата гелерлер. Шонуң билен болмалы болар...»

Ол көпден бәри бир сорагы гөвнүнде беслəп отуярды. Ара дымышма аралашансоң, бу сорагы Гелдимырада берди:

— Меле ага дагыдан хабарың бармы? Олары гөрдүңми?

— Гөрдүм иним. Меле ага гургун. Йөне, гырнагы зерарлы, көп эзъет чекйәр. Гунча, түвелеме, етишипдир. Оны яман гөзден гизләп саклаярдылар. Бир гүн сув алмага гуйының башына баранда, хан атлылары гөрүп, онуң оваданлыгына агызларыны ачыпдырлар. Меле ага: «Гызым кеселледи» дийип, Гунчаны ёрган-дүшекде саклаяр... Башга алажы ёк... Йөне нәче вагтлап саклажагыны билемок, иним. Хан атлылары эдил ач гурт ялы, өңүнден ак-да чыкса, гара-да чыкса, агыз салайярлар...

Хакберди юмругыны дүвенини дуйман галды! «Ёк, бу затлар мениң ченимден-чакымдан зыяда...» дийип ойланды. Гунчалы гүррүң онуң бөврүне пычак болуп санжылды. Онуң уллакан, овадан гара гөзлериниң өни учганаклап гитди. Шейле-де болса, элинден хич зат гелмежегини аныкландан соң, такдыра тен берип, йүрегини баса тутмалы болды. Дамлы гуюсы узакды. Хәзир туруп өтәгитмәге, Гунчаның хабарыны алып, дердине етишмәге хич хили мүмкинчилик ёкды. Ине, шу хакыкатың өзи-де йигидиң хәзирки ягдайыны дийсең агырлашдырды.

— Инди нәме этмели болар, иним Хакберди? — дийип, Хакбердиниң ягдайындан хабарсыз Гелдимырат, гарныны пугта дойрансоң, гиң гөврүмлилик билен сорады.

Хакберди шейле жогап гайтарды:

— Нәме этмекден худай сакласын. Гелдимырат ага! Сен Хесел эжәниң янында гал. Оба ичини айлан-да, товук бармы, гоюн-гечи бармы, тапып гетир. Бизиң жая бар. Гапыдан гирен еринде, чеп бөвүрде кичижик уры бардыр. Шондакы бугдайлары бу ере гетир. Ол мениң өз бугдайым. Кимиң өйүнден нәме алан болсаң, ятда сакла. Соңра, абаданчылык болдандан соң, өзүм гайтарып берерин. Шейдип, ач-хор болман отурың. Мен япларың араларындакы Ата ага дагыны алып гелейин. Беевварса, ёлда-ызда башга-да саташанлар болар. Оларам алып гайдайын. Илки эдилмели иш-хә шу, Гелдимырат ага. Галамасыны-да гөрүберйәрис. Орус гелип, ийжек болса, оңа-да жогап окарыс. Онуң билен-де геплешип гөрерис. Бу үчимизи аңсат иер. Көп болсак ийип билмез. Шонуң үчин-де, мен адамлары гетирейин. Йөне хич затдан этияч этмәң. Худай халаса, хеммеси дүзелер.

Бу сөзи эшиденде, Хесел эжәниң гонжуна гор гуюлды. Хакбердиниң адамлары алып гелжекдиги барадакы пикири оңа ярады. Йөне адам ийижилериң геләймегиниң эхтималдыгы оны өр гөкден гетирди. Ачык-юмукдыгы нәмәлим гөзлерини Хакбердиниң сеси чыкян тарапа өвүрди-де:

— Балам, хабардар бол, бир чыкгынсыз гүне душайма — дийди.

Онуң нәмеден этияч эдйәндигини аңлан Хакберди:

— Гайгы этме, Хесел эже. Шунча гүнләп, обаны еке өзүң сорап ятыпсың. Хич зат болмандыр. Инди ики болуп галярсың. Менем тиз гелерин. Екелик худая ягшымыш. Бендеси еке болмасын — дийип жогап берди.

Хакберди гүнорта болманка, ёла дүшди. Ол япларың араларына, Ата ага дагының янына барярды. Эмма онуң хыжувлы, жошгунлы, бир тарапдан хем, газаплы йүреги бу вагт Дамла гуюсының голайларына барып етипди.. Ол хыжув билен әдим уруп баршына: «Меле ага эҗиз-де болса, өрән акыллы адамдыр. Ол өз намысыны горар. Мен оңа ынанярын» дийип, өзүни көшешдирйәрди. Бирден-де: «Болмасы бир задың үстүнден бараймаса ягшыдыр» дийип, ене-де ховсала дүшйәрди...

Гелдимырадың Гунча барасында берен ховплы гүррүңи Хакбердиниң йүрегинде хер демсайы гопгун турузярды. Бу гопгуны басмак оңа ансат дүшмейәрди.

* * *

Яп-чиллерде, узакларда, якынларда, гизленен, обасындан гачып йөрен адамлар еке-екеден, бәшден-ондан оба доланып гелип башладылар. Олар затларының-да малларының-да көпүсини йитирипдилер. Ата ага дагының топарының гайдып гелендигиниң хабары яйрандан соң, гелйән адамларың саны хас артды. Оба базар жайы ялы гызып башлады. Бу гүн бир өйүң гапысы гулплы дуран болса, эртир ирден онуң өңүнде улы адамлар, бала-чагалар гөрүнйәрди. Обаның ичинде эртирине, агшамына итлер үйрүп башладылар, сыгырларың молашян эшеклериң аңңырян сеслери гелип башлады. Ожаклардан, тамдырлардан түсселер буругсап, гөге гөтерилип утрады.

Гайдып гелен адамларың хеммеси ташлап гиден өйлериниң өңкүси ялы дурандыгы үчин Хакбердә, өзлеринден өң гөчүп геленлере миннетдар болярдылар. Бейле эдилдиги — хак иш эдилдигиди. Хакберди илки-илки он-он бәш өе бир адам гаравул гоюпды. Соңра, адамларың көпелдиги сайы хер өе гаравул гоюп чыкыпды. Гаравуллар өзлерине табшырылан өйлери гиже-гүндиз горамалыдылар. Бу өйлерде чөп башы гымылдаса, гаравуллар өй эелериниң өңүнде жогап бермели эдилипди. Айып иш эдип, көпчүлигиң, аксакалларың өңүнде телпегини элиңе алып, йүзүңи боз-яз эдип дурмаклыгың өрән айылганчдыгыны улы-кичи билйәрди. Хакбердиниң халкың, обаның абаданчылыгы үчин эден бу иши, илиң өңүнде онуң абрайыны арша чыкарды. Өйлерине доланып гелен адамларың рухлары белентди. Эмма вели, «адам ийижилер» гара бермейәрдилер. Олары хенизе ченли гөрен-билен адам ёкды. Шу-да илата ынжалык бермейәрди. Хеммәниң бу айылганч задың аңырсына тизрәк гөз етиреси

гелйәрди. Адамлар Ата ага ялы яшулулара, илиң өңүне дүшүп йөрен Хакбердә йүзленйәрдилер. Олар хем хич зат билмейәрди. Шейле-де болса, яш, гужурлы Хакбердиниң гиҗесини гүндиз эдип йөрши адамларың гөвнүне тeселли берйәрди. Онуң ады дилден дүшмеди. Оңа хормат билен гарап башладылар.

1920-нжи йылың апрель айының орталарында Дамла тарапа гиденлерден бейлекилериң хеммеси өз обаларына доланып гелди. Оба җанланып, өңки хетдине гелип уграды. Адамларың гөврүми гиңеди. Эмма адамларың көпүси Дамладады. Бу хакыкат ынҗалык бермейәрди.

Дамладан, Меле ага дагыдан хич хили хабарың ёкдугы Хакбердини отдан алып, сува салярды. Ол пикир эдe-эде хорланды. Өңки гызыл йүзли гоч йигит инди иңңәниң гөзүне сапаймалы болупды. Иң яманы-да, ол бу дердини хич киме айдып, йүрегиндәки дердини еңледип билмейәрди. Бириниң гызы хакында башга бирине гүррүң бермеклик ил ичинде айып хасап эдилйәрди. Икинҗиден болса, «Хакберди Гунча хакында шейле-шейле гүррүң эдйәрмиш» дийип Меле аганың гулагына етәйсе, айылганч вакаларың йүзе чыкҗагы икучлы дәлди. Обаларда аял-гыз намысы ган билен орта дүшүп, ган билен хем чөзүлйәрди. Хакберди бу затлары говы билйәрди. Бу хакыкат болса гүнсайын онуң дердини артдырярды.

Шейле-де болса, Хакберди чыдап билмеди. Онуң хасраты гиң гөвресине, гиң йүрегине сыгмады. Ол агыр дердине мелхем тапып билмән, ики яна чырпынярды.

Хакберди даң билен оянып, Ата аганыңка барды. Яшулы биреййәм туруп, эртир чайыны ичен экен. Инди болса өйүниң гапдалында ердемрини игеләп, күндесиниң говшан агач чүйлерини какышдырярды. Хакберди ашакдан сынламак билен, Ата аганың кейпиниң эрбет дәлдигиңи аныклады. Ол яп араларында бирнәче гүн мундан өңки гечирен гүнлери билен, Ата аганың хәзирки болуп дуршуны деңешдирди. Бу ики дурмушың арасы ер билен гөк ялыды. Ата ага гарып-да болса, онуң дурмушы агыр-да болса, хәзир ол өз җайындады, өз ериндеди, өз тәлейиниң эесиди. Яп араларындакы дурмушы Хакберди сүргүн эдилениңки билен барабар хасап эдйәрди. Ол ерде этмәге иш ёкды. Болаянда-да хич кимиң эли ише бармаярды. Бу ерде болса хемме зат Ата аганың өзүниңкиди. Бу болуш Хакбердини хас бегендирди. Саглык-аманлык сорашыландан соң, Ата ага Хакбердә йүзленди:

— Оглум, сениң-ә бир дердиң бар. Гел, отур, айт. Эл көмегим етмесе-де, дил көмегим-ә етер.

Хакбердиниң йүзүне середип, онуң дердини аңшырмак үчин, хәзир уллакан бир сынчылык герек дәлди. Мунуң үстесине-де, пәхимли гоҗа өрән сынчыды. Шонуң үчин-де, Ата ага, «Диле гелди, биле гелди» этди-дә, Хакбердиниң болуп гелшини гөренден, онуң дүйпли бир гүррүң билен геленини деррев аңшырды.

Хакберди аякларына гезек-гезегине аграм салып, бирсалым дурды-да, шейле дийди:

— Ата ага, эгер кын гөрмесең, икимиз шол илерки ябың райшына чыкалы. Мен бар-ёк дердими сениң өңүңе дөкейин. Мениң сенден башга хоссарым ёк, Ата ага. Бу ерде гүрлешип болмаз. Бала-чага бар. Гелен-гиден болар. Мен бу дердими саңа айтмасам, ичиме сыганок. Сен нэме-де болса, кын гөрме.

Олар ховлудан чыкып, тиркешип саградылар. Хакбердиниң ак йүрекден сыздырып, шейле ынам хем садалык билен гүрлемеги Ата аганы есир этди. Гожаның башы асмана етди. Там билен илерки ябың арасында Ата аганың ики саны кичижик атызы барды. Олар шол ики атызың ортасындан гечйэн чил билен йөредилер. Ата ага чилиң ики тарапындакы атызлары Хакбердэ гөркезип, гүррүң берйэрди:

— Оглум, бу атызларың от-чөплерини оруп айырмасаң, үч-дөрт гезек сүрмесең, бу ягдайда булар хасыл бермез. Бу ишлери этмек үчин, вагт герек. Шол зерарлы-да, бу йыл диңе жөвен билен мэш экмели болар. Башга хили экин экмэге эл етмез. Сувуңам гелшини өзүң гөрүп дурсуң-а. Гараз, «Ики гөч — бир талаң» дийлени догры экен, оглум. Хер-нэ худай, бала-чагалар йылажы галаймаса ягшыдыр...

Олар райышың текиз ерине барып, гапдаллашып отурдылар. Гүррүң бирнэче вагтлап гызышып гидибермеди. Ахырсоңы Хакберди йүрегине даш баглады:

— Ата ага, мениң ягдайымы өлчеришдирип, өзүң бир маслахат бермесең, болар ялы дэл. Ягты жахан маңа дар гөрүнйэр. Мен хич ере сыгамок. Йүрегим ярылып, агзымдан чыкып баряр.

Ата ага дөшүнде ики бөлүнип дуран сакгалына элини етирди:

— Сөзлэп отур, оглум. Хеммесиниң бир алажы тапылар. Дерт берен, дерманыны-да биле берермиш...

Хакберди гызарды. Эмма бирден пейда болан бу эжизлигинден үстүн чыкмагы-да башарды:

— Ата ага, мен өз дийжек болян задымың биедепликдигини ягшы билйэрин. Бейле затлар сизе айдылмалы зат хем дэл. Эмма вели, башга алажым ёк. Сизден башга якыным хем ёк дийип, мен сизе яңы-да айдыпдым. Шонуң үчин-де, айып гөрмэң... Мен, Меле аганың гызы Гунчаның ышгына дүшдүм, Ата ага. Бу өңрэкден бэри шейле. Инди оларың ниредидигини өзүң билйэрсиң. Меле аганың нэхили ягдая дүшендигини-де мен саңа айтдым. Гелдимырадың гетирен хабарыны болшы ялы саңа етирипдим. Мен савчы-да иберип билжек дэл, галыңың ужундан онлап-йигримилэп дүе-де гечирип билжек дэл. Бу соңкы гүррүң. Сен хэзирки ягдайдан хабар бер. Мен нэме эдейин? Мениң сенден башга адама бу барада маслахат салып билмежегими хем өзүң билйэрсиң... Эмма бу ягдайда яшап хем билжек дэл. Мен келеп ужуны йитирдим, яшулы.

Хакберди геплэп отырка, Ата ага ондан гөзүни айырмады.

Ыхлас билен диңледи, өз яныдан пикир йүвүртди: «Хэй, гарыплык гурсун, гарып болсаң, хемме ерде дилиң келте, элиң келте. Небир йигит. Бир илиң солтаны болуп отурмалы йигит. Эмма гарып... Магтымгулы-да: «Гарыплык беладыр адам өлдүрмез, өлдүрмесе дириликде гүлдүрмез» дийип, йөне ерден айтмандыр» дийип, Ата ага башыны яйкады.

Соңра шейле дийди:

— Билйэрин, оглум, билйэрин. Эмма бу иш гаты четин иш. Мен саңа нэме маслахат берейин. Такдыра тен берип отурыбермесең, башга алажың ёк. Деррев угруна чыкаяр ялы-да дэл. Олар узакда.

— Мен Дамла гидип гелэйсем нэдеркэ? — дийип, Хакберди «Хич болманда Ата ага шу пикирими-хэ голдар» диен умыт билен оңа йүзленди.

— Онам эдип билмерсиң, оглум. Дамла гидип гелмэге кэн зат герек. Бэш-он дүе, сув, ёл харжы герек. Ол затлары нireden аларсың? Бирки адамың багтсызлыгы улы илиң ичинде ончаклы гөзе илип дурмаяр. Эмма улы илиң багтсызлыгы вели айылганч затдыр. Шу вагт икимиз шу обадан ики-үч дүе-де топлап билҗек дэл ахыры... Сен хер зат-да болса, гөвнүңи баса тут. Маңлая языланы болар. Гунча сениң несибэңде болса, оны хич ким алып билмез. Бу затларың хеммесини худайың өзи ёла салып отурандыр. Онсуз чөпүң башы-да гымылдаян дэлдир...

— Хай, өз-э агыр дерт, Ата ага. Бу дерди чекмэге мениң инҗигим эҗизлик эдйэр. Гөзүмиң өңүнде Гунча. Келлэмде Гунча. Дүйшүмде Гунча. Оюмда Гунча. Мен дэлирэрмикэм диййэрин. Бэри янырагына-ха барыпдырынам...

— Алач ёк, оглум. Баша дүшенини эр ялы чекмегиң өзи-де бир эрликдир. Мерт бол. Умыт эт. Арзув эт. Мырадыңа етерсиң.

— Мамла гүррүң, Ата ага — дийип, Хакберди икинҗи меселэни гозгады: — Сен яңы галың хакда гүрледиң. Менде зат ёк. «А» дийсем, аңрым гөрнүп дур. Оны сен менденем говы билйэрсиң. Эмма мениң өзүм бар. Йигрими бэш яшым бар. Гүйҗүм бар. Ине, мен галың ерине шу затлары гечирип билҗек. Худай халап, олар саг-аман доланып гелселер, Ата ага, сен Меле агаңы гөрмели боларсың. Яныңа ене-де үч-дөрт яшулы алып, онуңка бармалы боларсың. Мен онуң өйүне гелейин. Оды билеп гирип, күли билен чыкайын. Онуң оглы болайын. Огул эдеси гелмесе, гапысының гулы болайын. Онуң машгаласыны ач-хор этмэйин... Мениң чак эдишиме гөрэ, шу затлар хер нэче галыңдан аз дэлдир. Газысына гидейин. Бигэрини совайын. Гараз, агзы ядаман юмуш буюрса, ол юмушларыны хөвес билен, түйс йүрегим билен берҗай эдейин. Эгер ислесе, Меле аганың өзи төрде элини говшурсын-да отурыберсин. Ятан чөпи-де гозгамасын. Бир зат этмек барада азгыны гымылдатдыгы бес. Хеммесини өзүм эдейин. Ата ага, шу затлары хас ынандырып, өз яныңдан хем үстүне гошуп айтсаң, Меле ага ер депип отурмазмыка диййэрин. Ол сениң кеҗиңе гайдып билмез, яшулы.

Хакбердиниң бу сөзлери айдандакы перишан халыны гөрүп, Ата аганың йүреги дилнип гитди. Эпей яшулы эжизләп, ашак бакды. «Эгер гыз мениңки болса, Хакберди-де шу сөзлер билен мениң гашыма гелсе, гызымы берердим. Ника гыйдырып, ак пата билен берердим. Өзүни-де гөчүрип, өйүме гетирердим...»

— Боляр, оглум, биз элимизден геленини эдели... Меле аганы ыржак болалы. Көпчүлик бир чукура түйкүрсе, ол ер депип отурмазмыка диййәрин. Йөне вели, өңүнден бир зат дийип болянок-да... Гөршүң ялы, ики адам бири-бирине меңземейәр. Хер хайсының өз гөвни, өз пикири бар. Ине, мунуң кын ери-де шу. Шейле-де болса гөрүберйәрис-дә... Бу ғаты кын иш... Мунуң кындыгыны өзүң хем говы билйәнсиң.

— Ягшы сөзүң үчин таңры ялкасын, Ата ага. Сениң бу ягшылыкларың тә өлйәнчәм ядымдан чыкмаз...

Ата ага гамлы йылтырды:

— Таңры ялкасын айтмага ховлукма, оглум. Хениз эдилен иш ёк.

— Ёк, Ата ага, шейле чыкгынсыз ягдайдакы адама бир агыз ягшы сөзүң өзи көшекли дүеден хем гымматлыдыр... Бу озалдан гелйән хакыкат ахыры...

Херси янындан пикир дерясына батды. Ата ага «Хакбердини нәхили эдип максадына етирип боларка?» дийип ойланярды. «Оны эйтсек эйле болар, муны бейтсек бейле болар» дийип, бу агыр меселәниң хер четинден бир дегип гөрди. «Соңуны-ха бир зат этсе-де болар вели, йөне Меле аганың янында илки билен дил ярмакдан кын иш ёк. Илки дил яранымыздан соң, ол хем сөз билен жогап берәйсе, гөр, не говулык боларды. Биз, обаның яшулулары оны ёла салсак хем салардык. Йөне бу гүррүңи башлап гойбермек өрән агыр... Әй, хава-да, Гунча Хакбердиниң маңлайына язылан болса, хич ере гачып гитмез. Маңлая язылан дан гутулмак ёкдур» дийип, Ата ага ахырсоңуны гиң гөврүмлилиге салды.

Хакберди болса Гунча билен соңкы гезек эден гүррүңини ятлаярды.

Гунча билен Хакберди бир обада өнүп-өсенлери үчин, яшкалар мыдама душушярдылар. Биле ойнаян вагтлары-да кән болярды. Хорезм гызлары сув деген гамыш ялы тиз етишйәрлер. Йигитлер хем олардан галмаярлар. Гунча он бәше чыкансоң, гызларың арының бал йыгнайшы ялы гөзеллик бөлежиклерини йыгнап, өзлерини безәп граян дөврүне гиренден соң, бу икисиниң душушыгы тара кесилен ялы бирден кесилди. Эмма ики йүрек хем бир гулакдан гөчйәрди. Жошгунлы силиң песе йыкгын эдиши ялы, буларың йүреклери-де пынхан ере, бал ялы сүйжи гүррүңлере, оюн-далаша йыкгын эдйәрди. «Ыхлас билен агласаң, сокур гөзден яш чыкар» дийлиши ялы, пынхан ерем, оюн-далаш хем тапылып дурярды. Буларың иң соңкы душушыклары икисиниң-де хич вагт ятларындан чыкмаз. Бу ду-

шушык Хакберди яп араларына гачмаздан ики гүн өң болупды. Гунча белленилен ере ок деген марал ялы тасап гелди:

— Хакберди, эгер мени мен дийип билйән болсаң, обадан гөтерил. Шу дакыканың өзүнде гөтерил. Ене-де урша адам йыгнамага ханың ясавуллары гелипдир. Сениң оларың өңүне дүшүп гиденини гөрсем, мениң йүрегим ярылар. Мен бу ягты җахандан гөзүми ачып гитмели боларын... Хакберди, хаял этмегин. Гиҗә галаймагын.

Гунчаның бу сөзлери йөнекей, җансыз, йөне диле гелени үчин айдылып гойберилен сөзлер дәлди. Бу сөзлер Гунчаның писсе додакларындан багт гушы ялы болуп чыкярдылар-да, Хакбердиниң башына гелип гонярдылар. Онуң башыны асмана етирйәрдилер. Өмүр бойы ягшы сөзе зар болан йигит үчин бу сөзлер бал ялы сүйҗүди. Ай ялы ягтыды, Гүн ялы чоглуды...

Гызың сөзүни серхош ялы болуп, агзыны ачып, овадан гөзлерини гырпман диңләп дуран Хакберди гүйчли голлары билен оны өзүне чекди. Гыз онуң гуҗагында тутулан гушуң йүреги ялыҗак болуп титрейәрди.

— Шу сөзлер чыкан агзыңа дөнейин! — дийип, Хакберди Гунчаны биринҗи гезек огшады, огшады, огшады... Аял билен эркегиң пынхан гатнашыгының илкинҗи әдими буларың икисини-де мелул этди. Олар өңде нәхили-де болса түкениксиз леззетли бир задың дурандыгыны, бу задың олары өзлерине чекйәндигини, барха гүйчли, ынамлы чекйәндигини дуйдулар. Тиз айрылышмалыды. Шонуң үчин-де, бу зат бу икисиниң арасында шол нәмәлимлигинде хем галды...

— Сен мениң гачмагымы ислейән болсаң, мен гачайын, Гунча. Сен шуны ислейәрмиң?

— Ислемек диййәниң бәрден гайдяр... Эгер менде умыдың болса, гач... Ызыңы гөзлемән гач. Бу вагт гачан гутулар, дуран тутулар...

Хәзир, Ата аганың янында ашак бакып отурышына, Хакберди бу душушыгың хер бир кичиҗик херекетини, сөзүни леззетленмек билен ятлаярды, гөз өңүнден гечирйәрди. «Эгер мен онуң диенини этмән, обада галан болсам, бу вагтлар, гөр, мениң ләшим Дөртгүлүң хайсы дервезесиниң өңүнде гума булашып ятарды...»

Шол душушыкда Гунча оңа умыт берди, җошгун берди, тәзеден җан берди.

Ата ага билен Хакберди туруп ууградылар. Өңки гелен ызлары билен йөредилер. Өңден барян Ата ага ёлы орталаберенде бирден саклaнды. Онуң ызындан пикире батып, башыны ашак салып гелйән Хакберди маңлайыны онуң аркасына урды.

Ата ага:

— Оглум, ол атлылар кимкә? — дийип, ховсалалы сорады.

Хакберди яшулының гөркезен угруна серетди. Демиргазыкдан шорлугың ичинден бәш саны атлы Ата аганың тамыны назарлап, атларыны майдалына сүрүп гелйәрди. Ызындан гелйән-

лер туркмен гейиминдеди. Өңден гелйәниң гейими гарады, ба-шына геен зады-да дүшнүксизди, бу ерлерде озал гөрлен зат-дәлди.

— Оглум, сен тиз бар-да, сейисхананың ичинден гечип, те-леге гир. Мен гарры адам. Маңа хич зат этмезлер. Олара өзүм жогап окарын... Сен яш. Шонуң үчин-де, буларың гөзүне гөрүн-ме. Бу вагтлар сениң *яшындакылар гөзе гөрүнмеселер*, шондан говусы болмаз.

— Ата ага, сени еке ташлап гитмеклик намартлык болмаз-мы?

— Оглум, тизрәк бол, намартлыгың, мертлигиң гүррүңини соң, гиңишликде эдерис. Бу атлыларың ене нәхили бела алып гелйәндигини ким билйәр? Тиз бол. Башыңы гутар. «Ямандан боюңы сатын ал» диййипдирлер.

Хакберди тамы габатлап, гаты-гаты йөрәп гитди. Ата ага-ның ховлусының ичинде гизленди.

Ата ага болса тамының өңүнде көв-сөв эдип, чагырылмадык мыхманлара гарашярды. Ол атлыларың сүрүп гелишлеринден маны чыкармак үчин, ассырынлыкда оларың атларының хер әдимине сын этди. Оларың майдалларына гелишлеринде хич хили галавут ёк ялы болуп гөрүнди. Шейле-де болса, Ата ага этияжы элден бермезлиге чалышярды. Мыхманлар нәхили хабар гетирйән болсалар-да, ол хабарың өңүнде мерт дурмак үчин өзүни тайярлап уградьт.

* * *

Ата ага өмрүнде рус адамсыны гөрмәнди диййсек, элбетде, нәдогры боларды. Бу гиң гөврүмли, мәрекеман, шадыян адам мыдама Хорезмиң өзбек, түркмен базарларына гатнаярды. Кәте, келлеси гызан вагтлары, деря аркасына-да гидйәрди. Элбетде, ол сөвда-да этмейәрди, алыпсатарчылык билен-де мешгуллан-маярды, деллал хем дәлди. Эмма ол Хываның, Дөртгүлүң, Даш-ховзуң базарларында говрулян, агзыңа саландан эрәп гидйән балыклары говы гөрерди. Аңырсындан гүн гөрнүп дуран, мыс-сыжак өзбек наны билен ики гадак балык ийсе, дабарасы даг ашан чайханалара барып, дөрт чәйнек чай ичсе, оба геленде ылгашып өңүнден чыкан чагаларына бирки гадак пүрчүкли кемпут алса, онуң базар ишиниң гутардыгыды. Шу ерлерде ол хер хили миллетден болан адамлара душярды. Йөне олар билен геплешмейәрди, таныш-билишлик ачмаярды. Ол шол ерлерде руслары хем кән гөрүпди. Эмма хич бир рус билен гүрлешип, хал-ягдай сорашманды.

Шонуң үчин-де, *тамының өңүне гелип дуран, ызы дөрт ат-лылы* Богданов оны гаты гең галдырды. Богдановың башын-дакы гашы өңе чыкып, гөзүниң үстүни япып дуран папагы, эг-ниндәки сарымтыл көйнек-балагы, гум реңкли шинели, билиндәки

дөрт бармак инли гушагы, гапдалындан асылгы наганы Ата аганың гөзлерине өрән-өрән гең гөрүнди. Тәзе гелен адамың йүз кешби көпи гөрен Ата аганы илки башдан есир этди. Богдановың сарымтыл ак йүзи текизди, йылманакды. Чал сакгалы билен ярысындан көпрәги хениз агармадык мурты гысгады, гелшиклиди. Гүрди. Овадан гөк гөзлери мыдама йылгырып дурана меңзейәрди. Умуман, бу йүз перишдели дийилйән йүзди. Оңа бир гезек назарың дүшсе, ене-де назар саласың гелйәрди. Я-да салан назарыңы ызына чекип алмак, башга тарапа совмак кынды. Ата аганың сынламагының довамында гелен нетижесине гөрә, Богдановың яшы кырк билен эллиниң арасындады. «Йүзүне серетсең, яш ялы, сачына серетсең-де, гарры. Нәме-де болса, мениң эден чакымдан кән дәлдир» дийип, Ата ага кә гөзүниң гытагы билен, кә гөнүләп, кә гөз астындан Богдановы сынлап дуршуна пикир эдйәрди. Гөнүләп, ызына кесмән середип дурмагы ол уклып билмеди. «Хәй, шунуң шу адам ийййән пис хәсиети болмаса, адамдан сабын эдйән нежис гылыгы болмаса, гөр, нәхили говы, нурана йүзли адам экен» дийип, Ата ага пикир юмагыны чөшлейәрди.

Сынламаклыгың әхли гүррүңи гөз ачып-юмасы салым вагт алды.

Богданов тамың өңүнде атының жылавыны чекип, Ата ага эдеп билен салам берди. Яшулы ат үстүнде кесерип отуран тәзе адам билен ики элләп гөрүшди. Соңра онуң янындакы адамлар билен гөршүп чыкды.

— Таңры мыхманы алжакмы, яшулы? — диймек билен, Богданов Ата аганы ченденаша гең галдырды.

Худайың адының ара дүшмеги, Богдановың ярысы өзбек, ярысы түркмен сөзлери билен өзүне йүзленмеги Ата аганың дартылып дуран дамарларыны бирден говшатды. Тәзе адам оңа хас якын, жана-жан ялы болуп гөрүнди.

— Алман нәме, таңры мыхманыны бетерем аларыс — дийип, Ата ага жогап берди. Соңра Богдановың янындакыларың өңүнде өзүни мүйнли ялы дуюп:

— А мен агзымы ачып дуран болсам нәтжек! Йигитлер, атдан дүшүң ахыры — дийди-де, өзи Богдановың атының жылавундан ыхласлы япышды.

Бәш-алты адам аркайын отурар ялы кичижик мыхман жай, элбетде, халы-палас билен безелмәнди. Йөне онуң ичиндәки чыпдаларың үстүне атылан көнерәк кечелериң үсти, жайың ичи дийсең арассады. Богданов бу жая гиренде: «Эссалавмалейким!» дийип гирди. Соңра өзүни герексиретмән, гөни төре гечди. Бу ики болуш хем Ата аганың гөвнүнден турды. Адамсызам болса, өе салам берип гирмек — яшулуларың гөзүниң өңүнде эгирт ёкары эдеплиликди. Өз өйүңе гелен ялы болуп, өзүңи аркайын хем-де садалык билен алып бармак-да ягшылыгың аламатыды. Богдановың хер бир кичижик херекетини-де гөзүнден салмаян Ата ага, мыхманындан хошал болуп уграды.

Ата ага даш чыкды. Гара өе барып, аял, оглан-ушаклара гол чермәп хызмат этмеги табшырды. Үч-дөрт саны товук кесип, нахар этмели дийди. Соңра бу ердәки эхли ишлерини тамамлайым хасаплап, мыхман жая гирди. Ожагың илери гырасында аркасыны тама берип отурды.

Чай гелди.

Гүррүң гызышып башлады.

Богданов ювашжа, дүшнүкли геплэп, илиң мундан бейлэк хал-ягдайының нәхили болмалыдыгы барада, өңде дуран газаплы сөвешлер барада, дайханчылык ишинде шу вагтлар хайсы зада нәхили үнс берилмелидиги барада сөз ачды.

Ата ага Богдановың хер бир сөзүни онуң агзындан чыкан бадына какып алып, якасындан өз ичине гойберип отуран ялыды. Үнс билен, улы хөвес билен, кән гүйч сарп эдип диңлейәрди. «Мунуң бу сөзлериниң гылла ярысы чын боланда-да, илиң ягдайы хәзиркисинден мүң эссе абаданлашжак... Йөне вели, мунуң сөзүне ынанмак болармыка? Бу мени алдап отуран болмасын? Әй, нәбилейин-дә... Йөрите мени алдамак үчин шунча ёл сөкүп геләермикә? Онсоңам, мен муны чагырып гелемок... Йүзүне серетсең, өмүр ялан сөзлежеге меңземейәр. Йүзи гаты нурана, перишдели. Ак йүрекли адамларың йүзи шейле болармыш. Әй, нәме болса-да, баша гелениңи гөрүбермели болар...» диен пикирлер йылдырым чалтлыгында Ата аганың келлесине гелип гечйәрдилер.

Ата ага көп пикирден соң, йүрегине даш баглап дилленди:

— Мен-ә адыңам билемок, мыхман. Йөне, геп уршуң маңзыма отуряр. Илки билен, шуны айдып гояйын. Башга-да сорап, аңырсына етжек затларым бар...

Богдановың йүзүне мылайым йылгырыш чайылды:

— Айдып отур, яшулы. Мениң адыма Богданов дийилйәр. Түркменче Худайберди диен манысы бар...

«Башга-да сорап аңырсына етжек затларым бар» диен сөзлери бирден айдып гойберенине Ата ага гаты өкүнди. Онуң пикириче, бу сөзи айтмага гыссанмалы дәлди. Айданындан соң болса ызыны етирмелиди. Болмаса болжак дәлди. Бу ягдай Ата аганы алжыратды. Шонуң үчин-де, өңки сөзүни юмшатмак максады билен:

— Айтжак задымдан чекинйән, мыхман. Мен якындан-дашдан гулагыма деген затлар барада сорамакчы. Белки-де, бу затлар месавы гүррүңлердир, хелей гыбатыдыр — дийди.

— Нәме-де болса, айдып отур. Чекинме. Бизиң икимизиң бири-биримизе долы дүшүнишмегимиз зерур. Себәби биз мундан бейлек биле ишлешмели. Бири-биримизе иш салшып дурмалы боларыс. Онсоң арада дүшүнилмейән зат галмалы дәлдир, Ата ага.

Ата ага йүрегине даш баглады:

— «Диле гелди, биле гелди» дийлиши ялы, айтсам айдайын онда. Ил арасына «Орус адам иййәрмиш, иймедиклерини-де са-

бын эдйәрмиш» диен дов-дов дүшди. Шол зерарлы-да, ил ханың ызына дүшүп, гума гөтерилди. Бу нәхили боляр? Бу сөзлериң угрунда бир зат бармы? Бу сөз илиң өрән агыр ягдая салды, мыхман.

Ата ага бу совалы берсе-де берди вели, йөне шол бада-да ене өз янындан пушман эдип, инди болса түйс басга дүшди. «Мен бейле затлары бирден сорамага ничикси йүрек этдим? Бир адам өйүне гирип-гирмәнкә, оңа сен адам иййәрмиң диймек гаты гелшиксиз дәлми нәме? Биразрак өвренишенинден соң сораямда-да болман дурмазды ахыры. Хәй, адам... Нәче яшасаң-да, гараз, чиг сүйт эменлигиң бес-белли-дә...»

Ата ага өз сөзүнден соң Богдановың йүзүнде довул туруп уграндыр дийип чак этди-де, оңа тарап середибилмеди. Ягшы бирсалым басга дүшүп отурандан соң, җаныны барлап гөрмек үчин, гөз астындан Богдановың тарапына назар салды. Эмма ол мыхманың йүзүнде йылгырышдан башга зат гөрмәнсоң, ене-де батырланып уграды. Йүреги ерине дүшен ялы болды.

Богданов үчин бу совал тәзелик дәлди. Бу совал оны сиңек ялы иризипди. Шейле-де болса, ол совукганлылык билен, гашыны чытман, перишдели йүзүни мылайым гүлдүрип җогап берди:

— Ата ага, бу сөзлер ер билен гөгүң арасы нәче даш болса, хакыкатдан шолар ялы даш сөзлердир. Руслар адам иймейәрлер, гайтам Җүнейит хан ялы адам ийиҗилери, адам ганыны соруҗылары йигренйәрлер. Олары ёк этмәге халка көмек берйәрлер. Ханларың өзлеринден горкуп, ил ичине яйрадан бу акыла сыгмаян сөзлери хакында мен саңа башга нәме диейин? Онсоңам, русларың нәхили адамдыгыны инди гөрүберерсиң. Ханың ялан сөзлерине ынанып, халкың гума гачмагы, элбетде, гаты гынанчлы зат. Биз олары оба гөчүрип гетирмелидирис. Ине, шу ишде, ягны хакыкаты олара долы дүшүндирмекде сениң ялы пәхимли яшулуларың бизе эдип билҗек көмеги эгирт улудыр. Сен нәхили гөрйәрсиң: адамларың гумуң ичинде, байларың, ханларың (Богданов молла-ишанларынам диймекчи болды. Эмма бу сөзден сакланды) сөзүне гидип, хеләк боланы говумы я-да обаларына доланып гелип, дайханчылык билен мешгулланмаклары, тәзе дурмуша тарап ымтылмаклары говумы? Хайсы говы? Сен шуларың хайсыны макуллаярсың? Шуларың хайсы сениң гөвнүңе җай?

— Вах, мыхман, адамларың доланып гелмеклеринденем говы зат болармы?

— Шейле болян болса, онда мениң сөзүме пугта гулак гой, Ата ага. Бейлеки обалардан өзүң ялы яшулулар огрын-догрын гума гитдилер. Олар барып, өз обадашларының арасында вагыз-несихат ишлерини гечирҗеклер. Сизем шу ишден четде дурмаң. Бейлеки обаларың илаты гөчүп гелсе, сизиңкилер ол янда галса, говы болмаз. Илки билен, русуң адам иймейәндигине, адамдан сабын этмейәндигине өзүңиз дүйпли дүшүниң. Онсоң,

иле бу хакда айдың. Алданмасынлар. Ялан сөзе уймасынлар. Өз-өзлерини хеләкчилеге дучар этмесинлер. Онсоңам, Ата ага, тәзе дурмушы сизиң иллере алып гелйәнлер диңе руслар дәл. Сизиң өз өңде барян эдермен адамларыңыз. Хей, түркменлер, өзбеклер, гарагалпаклар адам иййәмиш, адамдан сабын эдйәрмиш дийип эшитдиңми? Эшиден дәлсиң. Тәзе дурмушы бу ере гетирйәнлер болса, ине, шол ёкарда санан миллетлеримиң эдермен огуллары. Шу хакыкаты-да халка етирмек герек.

«Бе-е, бу-ха түйс пыгамбер ялы адам экени» дийип, Ата ага пикир йүвүртди: «Айдян затларының маңзыңа отурмаяны ёк».

Ол келлесине гелен ене бир сорагы деррев бермеги макул билди:

— Бизиң йигитлеримизи бир ерлере әкитҗекми? Узак юртлара иберҗекми? Соңра оларың тәлейи нәхили боларка?

Богданов өңки мылайымлыгыны үйтгетмән, бу сорага сораг билен җогап берди:

— Бу ене нәхили тослама, яшулы?

Ата ага: «Бе-е, ене-де гыссанайдыммыкам? Я мениң сөзүме оңлы дүшүнмедимикә?» дийип, ичинден пикир этди-де, дашындан:

— Яш йигитлери Сибирь диен ере иберҗекмиш диййәрлер — дийип, сөзүниң ызыны етирди. Шол вагтың өзүнде-де бу соваллыны юмшатмак, ювмарламак максады билен:

— Әй, мен-ә муңа ынаныбам дурмадым. Онда-да, гараз, җаныңы барлап гөрениң говы-да — дийди.

— Ынанмасаң, говы эдйәрсиң. Сенден тамам хем шейледи. Яш йигитлер йыкылан обалары дикелтмек үчин шу ерде герек. Олар сизиң ялы пәхимли адамларың голастында ишлеселер, көп иш эдерлер. Гөрйәң-ә, өңде даг ялы ишлер дур. Халкың башыны җемлемели. Хоҗалыклары дикелтмели, ёла салмалы. Көп экин экмели. Йылың шу вагтында нәме экип болян болса экмели. Бокдурдакдан гечйән зат болса экибермели. Илки билен, халкың гарныны доюрмалы. Илиң ичинде соватсызлык беласыны ёк этмели. Иң бәркилери шулар. Онсоң, бу ериң адамларыны Сибирь диен ере иберип болармы, болмазмы? Ханы, өзүң бир пикир эдип гөр-дә, Ата ага?

«Ене-де мениң өзүме салд-ов җогап бермеги» дийип, Ата ага гобсунды:

— Бу затлары этмәге адам етәйсе-де болдугы... Башга ере адам ибермек-хә бейледе дурсун...

— Гаты мамла гүррүң — дийип, Богданов Ата аганың сөзүни тассыклады: — Биз гайтам, бу ерлере тәзе-тәзе адамлар чагырмакчы. Хүнәрли адамлар чагырмакчы. Бизе бу ерде гаты кән көмекчи герек. Шу вагт бизе дүшүнҗели хер бир адам улы көмекчидир.

Богдановың җаныгып айдан бу сөзлерине гепиң манысына сәхелче дүшүнйән болсаң, ынанмазлык мүмкин дәлди. Онуң эхениниң ынандырыҗылыгы айдян сөзлериниңкиден ики эссе

гүйчлүди. Ата ага муны душундан гечирмән, өз янындан беллейәрди.

Ол Богданова йүзленди:

— Мыхман, айып гөрме, мен деррев ховла чыкып гелейин... Сен бу йигитлер билен чай ичибер.

— Боляр, яшулы — дийип, Богданов аркайынлык, гөвүнҗеңлик билен җогап берди. Өз айдан сөзлериниң Ата аганы канагатландырандыгыны дуймаклык оңа әгирт улы гүйч берди.

Алексей Александрович Богданов бу ере гелмәнкә, Ата ага хакында янындакылардан, районда оны танаян адамлардан долы маглумат алыпды. Бу гарып, эмма гиң гөврүмли, белент гөвүнли адам оңа өңки чак эдишинден хем говы ярады. «Сакгалы гиң дөшүнде ики бөлүнип дуран яшулының дашкы гөрмегей, эпей сыпаты ички маңысының долы шекили экен. Мен муны элден сыпдырмарын. Бейле адамлар билен достлашмак — адамының мертебесини гөтерйәр. Сада, ынанҗаң, мәхрибан адам болара чемели. Биз мунуң билен гаты оңат ишлешип билерис» дийип, Богданов өз янындан догры нетиже чыкарды.

Ата ага болса җайдан чыкан бадына, телеге барып, өзүне гарашып, мүң хыялы башдан гечирип отуран Хакбердиниң янында чоммалды:

— Оглум, бир адам-а гелипдир вели, херне, худай көп гөрмесин, бизиң маңлайымыздан дирәйҗек адам боларлы... Хаңы, йөр, мен сени онуң билен таныштырайын. Бу ерде вагтыңы бидерек гечирип отурма. Гачар ялы хич зат ёк экен.

Гелен мыхман хакында азаҗык-да болса бир зат эшитмәге интизар болуп отуран Хакберди Ата аганың гетирен ягшы хабарына ченденаша бегенди. Шейле-де болса, ол еди өлчәп, бир кесмеги кем гөрмеди:

— Ата ага, алдаян болайма? Тора дүшен болайма?

Бүтин дуркы билен бир тарапа йыкгын эден Ата ага инди эңек берерли дәлди:

— Ол алдап билҗек адама меңземейәр, оглум. Перишде ялы адам. Барды-гелди алдап сени әкидәйҗегем болса, янындакылар түркмен. Аңсат элден бермерис, оглум.

— Гөр-дә, Ата ага. Сениң сөзүңе гидип, яманлыгың үстүнден баран ерим-ә ядыма дүшенок.

— Берекелла, оглум... Саг бол. Ене-де бир айдан задыны айдайсам-а, мыхман җая менден өң ылгап барҗагыңа гөзүм етип дур — дийип Ата ага сакгалыны селкилдедип, лох-лох эдип гүлди.

Хакберди уллакан овадан гөзлерини ялдырадып, Ата аганың йүзүне умыт билен серетди.

Ата ага Хакбердини бегендирди:

— Гума гачанларың ызындан гитмели диййәр. Олары оба алып гайтмалы диййәр. Ол бизден бетер гыссаняр.

Хакберди зөвве еринден турды. Ата ага гүлди.

Гөкдәки дилеги ерде говшан Хакберди Ата аганың гетирен хабарына ченденаша бегенди. Ол телекде отуран еринде: «Нәхили эдип Дамла гуюсына ашып борка? Мен ол ере гидип гелмесем, Гунчаның халыны билмесем болмаз. Онда мениң эркек болмадыгым. Мен хер эдип-хесип эдип, ол ере титмели» дийип, өз янындан белли бир нетиҗә гелипди. Инди-де, ине, Ата аганың мыхманының гетирен хабары... Йөне вели, яш йигидиң йүрегинде гелен мыхмана ынам хениз оңлы орнашманы үчин, онуң бу вагткы бегенҗи долы дәлди. Икинҗи тарапдан болса, бу хабарың онуң багтының ачылмагы үчин уллакан әхмиети барды. Эмма: «Гең зат, Хеммеси эл йүзүндәки зат ялы таты якындан гөрүнйәр. Ек, мунуң соңының бир эммасы бардыр» диен ынамсызлык онуң йүрегиндәки яңы саз берип угран ынамы беркидип билмеди. Шейле-де болса, ол өз янындан: «Ханы, багты бир сынап гөрели» диен карара гелди.

Ата ага Хакбердини мыхман җайына гетирип, Богданов хем онуң янындакылар билен танышдырды. Хакбердиниң өңүнде чай гойды.

— Бу бизиң өз оглумыз ялы адам, мыхман. Яшлыкдан ата-энеден галып онуң-мунуң ишини эдип йөрен йигит. Ери-сувы ёк.

Йигидиң даш гөрнүши, даявлыгы, акыллы гөзлери Богданова ярады. Хакберди болса Ата аганың илки болшы ялы бу гең гейимли, гең геплейән, умуман гең адамдан гөзүни айрып билмейәрди. «Догрудан-да, йүзи перишдели адам экен» дийип, чай ичип отурышына өз янындан белледи. Йигит аз геплейәрди. Богдановың көпрәк геплемегини ислейәрди.

Ата ага дограма чекди.

Тагамлы нахарың башында сүйҗи, манылы гүррүңиң ызы үзүлмеди. Ата ага-да, Хакберди-де Богдановың нахара «бисмилла» дийип башлайшыны халадылар. Соңра онуң чигит ялыҗак кичиҗик херекетини-де гөзден сыпдырман үнс бердилер. Нахар ийлип болананадан соң, омын эдиленде, Богданов хем элини сакгалына етирди. Бу болса Ата агада, Хакбердиде хас уллакан тәсир галдырды.

Ене өңе чай аланларындан соң, Богданов Хакбердә йүзленди:

— Хакберди, мен ёкаркы обалара-да бармалы. Эгер гума гитҗегиң чының болса, узак базар гүни района бар. Мени тап. Галан гүррүңи шол ерде эдерис.

Хакберди бегенчли хем гөвүнҗең җогап берди. Себәби онуң Дамла гидип гелмек арзувы хер демсайы гүйчленйәрди.

— Мен ол ере гитмесем болҗак дәл. Мениң йүрегим ярылып баряр. Базар гүнүнден гиҗә гойма, мыхман, иберҗегиң чының болса...

Бирсалымдан Богданов хошлашып, узак базар гүни Ата аганың-да мыхманчылыга гелмегини хайыш эдип, ёкаркы обалара уграды. Олар обаның тамларының, агачларының арасына сиңип, гөзден йитйәнчәлер, Ата ага билен Хакберди оларың ызларын-

дан середип дурдулар. Ичери гирип, өңлерине тәзеден чай алдылар.

Ата ага гап-чанаклары йыгнамага гелен аялы чыкып гиденден соң, Хакбердә йүзленди:

— «Худай берсе, гулуна, гетирип гояр ёлуна» дийлиши ялы болды. Йөне, оглум, ол ерде ахмал болмавери. Ол ерде хер басян гадамың хатарлыдыр. Сен төни одуң ичине барярсың.

— Эй, Ата ага, маңлая языланыны гөрүберйәрис-дә. Языландан гачып гутулып болмаз.

— Хак гүррүң оглум. Йөне худая ынансаңам ынан вели, эшежигиңи беркирәҗик багла хем дийлендир.

— Ата ага, базар гүни гала биле гидели. Яңкы мыхманың янына биле баралы. Эгер мен Дамла гуюсына гитмели болсам, өзүң ёла салып гойбер...

— Вий, оглум, онуң гүррүңи нәме. Элинҗе уградарын. Хич задың гайгысыны этме. Инди, оглум, яг ий-де; яланач ятыбер. Бирсалым отуранларындан соң, гүррүң тәзеленди.

— Мыхман-а мениң гөвнүме ярады, оглум. Сен ничик гөрдүң?

— Ата ага, гөвнүме болмаса, худай гарып-гасарларың наласыны эшидип, бу адамы көмеге иберен ялы. Эгер орсуң хеммеси шейле болса, онда бизиң багтымызың гетирдиги шу...

— Оглум, адамларың хеммеси сүрүдәки гоюн ялы бир меңзеш болян дәлдир — дийип, Ата ага Богдановың аркасыны тутды: — Сениң түркмениң нәме, бир меңзешми?

— Эй, түвелеме, шу мыхманың өзи-де улы иле баш болуп билҗек. Худайың өзи хернә шунуң йүрегини дүзүв сакласын, Ата ага...

Гүн батмазының өңүсырасы оба адамлары Ата аганың өйүне үйшүп башладылар. Олары «Ата аганың өйүне гелен тәзе адам хайсы гулакдан гөчйәркә?» диен меселе өз өйлеринде аркайын отуртмады. Чай ичип, дерләп, оҗакдакы одуң ышыгына маңлайларыны йылдырадып, гөзлерини гиңден ачып, оба адамлары гең адам хакында, онуң ил-халкың гүнүне йүрегиниң аваяндыгы барада Ата аганың айдан сөзлерини үнс билен диңледилер.

— Онуң айданлары чынмыка? — дийип, бир агыздан сорадылар.

— Мен-ә ынандым. Ынанмаз ялы зат-ха гөрмедим — дийип, Ата ага җогап берди.

— Сен ынанан болсаң, бизиңем ынандыгымыз, Ата ага — дийишдилер.

Адамлар бир гарыш беленде галан ялы болуп, хораз гыгырмаздан сәхел өң даргашдылар.

Шейле-де болса, Ата ага шол гиҗе Ай догандан соң, уллакан ак эшегине атланды. Бу эшек ат ялыды, оңат гезери барды. Үстүндәки ёлагчыны ядатмаярды. Оны улы ёла салып, башыны говшатсаң, ол хич бир азарсыз-бизарсыз юмшак гезерине гидер отурарды.

Ата ага адамлар гайдышандан соң, Хакберди өйүне гиденден соң, бирхили дүшнүксиз ягдая дүшди. Онуң гиң гөврүмине ховсала аралашды: «Алла-вели, мен оба адамларының өңүнде улы геплән болаймайын? Олары чыкгынсыз ягдая салаймайын... Ене-де үстүмизи гапыллыкда басдыран болаймалы... Хакберди бичәре хем алдава дүшүп, Сибирь диен ерден чыкаймасын...» диен ялы пикирлер оны еңиллик билен юмшак дүшекден турузды. Ата ага тахясыны чыкарып, келлесини сыпалап отурышына: «Мен бу гелен гең адамың эртекилерине гаты чалт ынандым. Шу ынанжаңлыгым зерарлы, мениң өмүр бойы агзым бише-бише гелйәр. Ене-де агзым бишәймесин. Худай сакласын. Хер ничик-де болса, жаныңы барлап гөренден говусы ёк. Мен төверекдашың ягдайы билен таныш масам болмаз...» дийййәрди. Онуң йүрегини долдуран ховп барха гүйжейәрди.

Ата ага тахясыны гейип, гапдалындакы чокайларына элини етирди.

— Кейваны! Хей, кейваны, ханы, нурана йүзүңи бир ачып, төверегиңе ялкым сач!

Аялы горжанды. Аңырсына бакып ятды.

Бу болуш Ата ага якмады:

— Хелей, тур! Хоржуны тап! Мениң тәзе донумы гетир.

Аялы гөзүни ачды.

— Какасы, дүйш гөрйәмиң я-да...

— Тур! Самахыллап ятма. Затлары тайярла.

— Бу вагт нирә гитжек?

— Аягымың етен ерине. Тиз бол!

Ол эшегине мүненден соң шейле дийди:

— Кейваны, саг-аман отур. Мен аңырсы ики гүнден доланып гелерин. Соран адама «бир ерде гыссаглы бир иши чыкды» дийип айдай. Хетжикләп отурма...

Ата аганың ак эшеги хич вагт өз эесинден шейле эзъет чекип гөрмәнди. Эшек ики гиже-гүндизләп ярым ач, ярым док ягдайда Ата аганы Тагтаның көп обаларына айлап чыкды.

Ата ага, илки билен, Ишмал тапан обасына барып, даң ягтылыберенде, өз сакгалдашыны оятды. Бу гүнлер адамлар хич зады гең гөрмейәрдилер. Шонуң үчин-де, сакгалдашы Ата аганы улы хормат билен гаршылады.

Олар гөк чайың башында ичлерини дөкүшдилер.

— Ханы, сакгалдаш, айдып отур, оба-гарада нәме гуррүң бар?

— Хораз хемме ерде дең гыгыряр, Ата. Бизде-де бир үйтгешик зат ёк. Бизиңем башымыздан сизиң обаңызың башына дүшен гүнлер гечип дур.

— Сизиң обаңыза Тагтадан нурана йүзли, бир гең адам гелдими:

— Гелди. Ине, эдил шу сениң отуран ериңде отурды. Янында атлылары-да бар экен.

— Ине, болды. Шол адам мениңкә-де барды — дийип, Ата

ага гуванч билен сөзледи: — Мениң бу ере гелшимиң дүйп себәби хем шол зерарлы... Хан обадан гөтериленде: «Орус адам иййәрмиш. Иймедиклерини-де сабын эдйәрмиш. Яш йигитлери Сибирь диен ере иберйәрмиш» дийип жар чекдирипдир. Ол гелен мыхманың шу затлара йыкгын эдйән тараплары болдумы? Хей, бир зат аңламадыңмы?

Ата аганың сакгалдашы улудан бир гүлди:

— Бу затлары менем ол адамдан сорап гөрдүм. Ол-а, бейле зат болмаз дийип, ики эгнинден гум соврул отыр.

— Сен онуң сөзлерине ынандыңмы, сакгалдаш? Оңуң дили бир зат дийип, гөвни башга бир зат диййән болаймасын?..

— Әй, ёк, Ата, менем-ә гаты сынчы адамдырын вели, бейле зады-ха сызмадым. Онсоңам, мен дүйн Тагта-да барып гайтдым. Ол адамың бирнәче түркмен, өзбек, галпак яранлары хем бар экен. Олары-да гөрдүм. Әй, түвелеме, говы адамлар экен. Мени гаты сыладылар. Яңкы түррүңлери мен оларданам сорап гөрдүм. Олар гайтам гүлшүп, хезил этдилер. «Сиз ол яндаклыгың ичинде гүберилип ятышыңыза, эртекем дөредип билжек экениңиз» дийдилер.

— Ол диййән адамларың йүпүниң үстүнде одун гоюп болжакмы?

— Әй, Ата, олар өз мусурманың-да. Онсоң өзүң ят-да-тур-да, пикир эдибер.

— Ә-ә — дийип, Ата ага сакгалыны сыпалап гойберди. Соңра өз садалыгының үстүнден гүлйән ялы, түйс йүрегинден сыздырып гүлди-де:

— Сакгалдаш, мен ондан: «Сениң адам иййәниң чыныңмы?» дийип, гөс-гөни сорадым. Нәхили болупдыр?

Сакгалдашы-да гүлди:

— Менем сорадым. Йөне, Ата, олар акыл етирип билмейән задыңы сорасаң, яман-а гөрмейәр экенлер. Ялтанман дүшүндирйән экенлер.

— Хава, онсына-ха гепим ёк, сакгалдаш. Инди сен маңа айт: сен шу затлара йүрегиңден ынанярмың? Биз алдава дүшүп йөрен болаймайлы?

Онуң сакгалдашы бирнәче вагт ере бакып отурандан соң, шейле дийди:

— Әй, ёк, Ата, мен-ә ынанярын. Бизи — халкы алдамакдан оларың гөржеги нәме? Онсоңам, бу затларың угрунда бир зат болса, ол Тагтадакы мусурманлар онуң ызына дүшүп йөрмездилер. *Мен-ә ынаныбермелимикә диййәрин.*

Ата ага:

— Мамла гүррүң — дийип, бу душушыкдан, эдилен гүррүңлерден нетиже чыкарды.

Ол чай-нахардан соң ене-де ёла дүшди. Ак эшекли, ак сакгаллы, гөрмегей, эпей яшулы ушак обаларыны, Хожакүммеди, Ысмамыт атаның төверегиндәки обалары, Гожук обаларыны ялтанман айланып, ики гүнден соң обасына доланып гелди. Шун-

дан соң онуң йүрегиниң ховсаласы басылды. Ол өзүниң хожалык иши билен мешгулланып, хер гүн тәзе зада гарашмак билен, умыт билен, арзув билен яшап башлады.

* * *

Хакберди шол гиҗе Ата аганыңкыдан чыкып, ятар вагтлары өз җайына гелди. Гөршүмиз ялы, ол нахарлыды, гөк чайы көп ичипди. Гараңкы гиҗеде башга эдере иш хем ёкды. Ол дүшегини салды-да, аграслык билен дүшегиң үстүне сүйнди. Ене-де гейнип, туруп гидеси, гелди. Кимем болса, бириниң янына барып, түкениксиз гүррүңе башласы, ичини дөкеси гелди. Индиден соң барып, бирини оятмагы услып гөрмеди-де, аркайын ятмагы йүрегине дүвди. Дурмушың бу гүнүнден алңан тәсир өрән гүйчлүди. Хакбердиниң пикирини дек дурузман ишледийәрди. Гөзе укы гелмейәрди. Кәбир адамларың болшы ялы, хәзир уклап билмәнине Хакберди дүйбүнден гахарланмаярды. Гайтам бу укусызлык оңа леззет берйән ялы болуп гөрүнди. Шейле болмазча хем дәлди. Богдановың өзи билен, Ата ага билен эден гүррүңлеринден аҗайып, көп затлары вада эдйән дурмушың ысы гелйәрди. Гүндиз, бу гүррүңлер эдилип отырка, Хакбердиниң гөзүне Гүнча йыгы-йыгыдан гөрнүп гидйәрди. Ер-сув хем гөрнүп гидйәрди. Ат, дүе хем гөрнүп гидйәрди. Шу затлардан соң гөзе укы гелмезлиги, элбетде, тебигы затды.

Тагта ревкомының башлыгы Алексей Александрович Богданов билен болан бу гүнки душушыгы, эден гүррүңи Хакбердиниң гөзүниң өңүнде хенизе ченли гөрүлмек-хә бейледе дурсун, хыяла-да гелмедик тәзе бир дүнйә ачды. Бу тәзе дүнйә — яш, гүйчли, эсерден, «мен» диен вагты болан йигидиң эхли пикирини, хыялыны, арзувыны өзүне чекди. «Батраклара ер-сув берилҗек. Иш малы ялы зерур затлар берилҗек. Зорлук этмек, адам хорламак диен ялы затларың соңуна чыкылҗак...» Богдановың ярым түркменчеләп ярым өзбекчеләп айдан бу сөзлери шу вагтлар келлесине геленде, Хакберди ынанмаҗак болды. «Ол бейле диен дәл болаймасын? Бу сөзлер мениң дүйшүме гирендир... Әй, ёк, мыхман шейле диенде, Ата ага: «Байлар өз ерлерини аңсатлык билен бермеселер герек. Шейле боланлыгында нәхили боларка?» дийип, сораг хем берипди ахыры? Онсоң бу нәхили дүйш болярмыш? Ёк, бу дүйш дәл. Бу болан гүррүң. Мыхманың берен җогабы хем ядымда: «Бермели боларлар. Нәме үчин бир адам үч йүз, дөрт йүз танап ери, шоңа етерлик сувы эеләп отурмалы, башга бири болса, бир дабан ерсиз, бир овурт сувсуз гапыдан-гапа энтэп йөрмели? Онуң-мунуң гапысында хызмат этмели. Тәзе хөкүметиң тутян ёлуна гөрә, бейле затлара дүйбүнден ёл берилҗек дәл!»

«Мыхман ага, тутан ёлуң-а бизиң ялылар үчин түйс дервайыс ёл экени!» дийип, Хакберди гөзлерини гиңден ачып, аркан ятышына пикир йүвүрдйәрди. «Йөне вели, ата-бабаларымызда хич зат бермән, ер-сув алан адам болмандыр. Онсоң бу гүн

бизе ер-сув берип, эртирем мыхман Тагта галасына, өйүне гайтса, бизе берлен ериң хакыкы эеси гелип, оны элимизден алаймазмыка? Бизи еринден чыкарып коваймазмыка? Бейле эдәйсе-хә, бу хич зада меңзеш болмаз? Әй, гөрүберйәрис-дә. Ил билен гелен зады, әр ялы эгниңе алып чексе болар-ла...»

Богдановың сөзлерине долы ынанмак я-да ынанмазлык барада Хакберди хем Ата ага ялы кән пикир этди. Ынанмак билен ынанмазлыгы кән гезек терезә салып, өлчәп гөрди. Терезиниң ики тарапы хич хачан дең гелмейәрди. Кә гезек бир тарапы агыр, бейлеки тарапы еңил, кә гезек-де терсине болуп чыкярды. Хакберди терезиниң ынанмак тарапы агыр геленде, бирхили рухлаңан ялы болуп гидйәрди. Ол барха терезиниң шол тарапының агыр гелмегини ислейәрди...

Гиҗе. Гараңкы җай. Екелик...

Йигрими бәш яшлы, гөрмегей, гүйчли йигит үчин гиң дүшекде еке ятмаклыкдан айылганч зат ёкды. Бу ягдай оны кемсидйәрди, илиң ичинде онуң дилини келте эдйәрди. Шонуң үчин-де, довам эдип дуран бу дурмуш Хакберди үчин хәзирки ятан җайы ялы гараңкыды. Ол хакыкы дурмуша сувсапды. Гөвни Гунчаны ислейәрди, огул эклән, гыз сакламагы арзув эдйәрди. «Худай халап, мыхманың айданы геләйсе, ер-сув аларын... Шейле дилим гысга болмазды. Илиң ичинде мүйнли ялы болуп, башымы ашак салып йөрмездим. Мен нәме-де болса, мыхманың сөзүне уйяйын. Индики тәлейими онуң элине табшырайын. Менде башга хич хили чыкалга ёк... Мыхманың сөзлери йүрекде умыт дөредйәр, хыял дөредйәр. Я багтым ачылар, я-да «гулы хыял өлдүрипдир» диенлери болар...»

Хакбердиниң йүрегине бирден агыр ховп аралашды. Гунчаның нәмәлим ягдайы оны агыр гайга галдырды. Ол голтугындан гоп берлен ялы бирден дүшегиң үстүнде дикелди. «Харамзадалар оны бирден эле салан болаймасалар ягшы... Эҗиз начар хеләк болан болаймабилседир. Меле ага эҗизлик эден болаймаса, ягшыдыр...» Гараңкының ичинде Гунча онуң гөзүне хер хили болуп гөрүнди. Бирден гөрсең, белент гум геришлериниң үстүне чыкып, демиргазыга умыт билен бакяр. «Хачан гөршеркәк, Хакберди?» диййип, овадан эллерини оба тарап узадяр. Бир гөрсең, белент рух билен ләле какяр:

Гел оглан-а, гел оглан,
Гел-де хемра бол, оглан...
Сенсиз маңа бу дүнйә —
Тейземиндир бил, оглан...

Гунча шу ики сыпатда гөрненде, Хакбердиниң ики эрни бир ере гелмейәр. Мәхирден долы уллакан гөзлеринден аклы-гызыллы учгунлар сычрап гидйәр.

Эмма шу арада Хакбердиниң гөзүниң өңүнде ене бир гөрнүш пейда боляр: ине, Гунча гара өйүң төрүнде, гөзенегиң өңүнде саг халына кесел болуп ятыр. Муны билйәрлер. Аныгына етйәр-

лер. Үч атлы гелип, Меле аганың өйүниң өңүнде дур. Сакгал-мурты өсгүн, ала гөз, гара йүзли хырсыз бириси болса гара көпек ялы болуп, үйрүп ичери гирйәр.

— Сен нәме адамлары алдап йөрсүң, харамзада! — дийип, Меле аганы ярагың гундагы билен уруп йыкяр. Гунчаны ёрган-дүшеги билен алып чыкяр-да, атың сыртына даңып әкидйәр. Өйүне әлтип, яңкы гара көпеге меңзеш адам, Гунчаның хайына-вайына гараман, оны габырдадып, кечәниң үстүне басяр... Ачылҗак болуп дуран гунча соляр...

— Ёк! Ёк! — дийип, Хакберди отуран еринден бөкүп туряр-да, гапыны шыркылдадып ачып, даш чыкяр. Онуң деми демине сыгмаяр. Дем алмага хова етмейәр... Сыпаның үстүне өзүни гойберйәр.

Шу ягдайда бернәче вагт геченден соң, бахар гиҗесиниң совук ховасы оны айңалдяр. Ол бир гөрсе, мейданда, сыпаның үстүнде отыр. «Ёк, бейле болмагы акыла сыгҗак зат дәл. Муны худай гөркезмесин. Догрудан-да, бу ерде гең зат ёк. Бу затлар болайҗак затлар. Мен бу ерде шейдип, агзыма сиңек гондурып йөрсем, ол ерде хер беланың йүзе чыкмагы гең дәл... Мыхман маңа: «Дамла иберейин, дүе берейин, яраг берейин» дийди. Маңа мундан башга нәме герек? Шейле атыр дердиме дерман тапан шол мыхман маңа «өл» дийсе, мен онуң аягының ашагында тогаланмалыдырын...»

Эртеси узак базар дийлен гиҗәни хем Хакберди шейле геçирди.

Ата ага икиси гүн догманка, Тагтаның ёлуна дүшдүлер.

* * *

Гүн сүйр депә чыкан вагтлары, Ата ага билен Хакберди ревкомың Тагта галасының эдил ортарасында, бишен керпичден салнан уллакан җайының өңүне гелип, эшеклеринден дүшдүлер. Эшеклерини даңып, аркайын боланларындан соң, ене-де ревкомың җайының гапысында пейда болдулар. Бу җая гирип-чыкып йөренлериң хич бирине үнс бермән, хич бириниң йүзүне хем серетмән, Ата ага Хакбердини ызына тиркәп, гүндогара гарап дуран улы гапыдан гирди. Эли ыраглы, гызыл йүзли, габа телпекли бир йигит Ата аганың ёлуны кесди-де:

— Кимиң янына барярсың, яшулы? — дийди.

Ата ага аркайынлык билен сакгалыны сыпалап, җогап берди:

— О нәхили, кимиң янына? Мыхманың янына баряндырыс-да, башга кимиң янына болсун?

Габа телпекли яшулының кимиң янына баряндыгына дүшүнмеди. Шонуң үчин-де ян бермезлик әхеңинде:

— О нәхили мыхман? — дийип сорады.

— Үч-дөрт гүнликде бизе мыхман болуп гайдан адам-да... Шу Тагта велаятыны сорап отуран. Сизиң иң улыңыз...

Яраглы адам «Бу эпей яшулы мени ойнап башлады-ов» дийип пикир этди. Онуң бурнунын ужы чым-тызыл болды:

— Мыхман-медиваны башга ерден гөзле. Бу иш ери. Ревкомың жайы. Бу ерде мыхманам ёк. Мыхман алынмаярам. Бу ер — улы эдараның жайы...

— Бизе шол жай хем герек — дийди-де, Ата ага бирден улы аладаның ашагында галып, башга чыкалга тапман, Хакбердә йүзленди:

— Әйт, Хакберди, бу нәхили ягдай болды? Я ол бизи алдап гайдайдымыка? Әй, ол бейле этҗек адама-ха чалым этмейәрди. Йүзи перишделиди. Гаты пәхимли адама меңзейәрди.

Бу сөзе Хакбердиниң нәче гүнләп гөвнүнде бесләп гелйән умыды үзүлен ялы болуп гитди. Рухы өчди. Гөзлериниң өңи гараңкырап, инҗиклери сандырады. Эмма ол яңы агзыны ачып бир зат диймекчи болуп барярка, яраглы «хих» эдип, ичини чекди-де, бир зады ядына салан ялы болды:

— Сизе Богданов герек болаймасын? — дийип, ыхлас билен сорады.

— Хавалай, эдил өзүләйт — дийип, Ата ага билен Хакберди бирден сеслендилер, оларың йүзлери нурланып гитди. Арка тапынан ялы болдулар.

Яраглы, гызыл йүзли адам:

— Ине, шу дәлиз билен гидиң. Саг тарапдакы иң соңкы гапыны ачың. Богданов шол жайдадыр — дийди.

Ата аганың-да, Хакбердиниң-де ревкомың гызыл керпичден салнан жайына биринҗи гезек гелишлериди. Жайың өзи-де яңы-якында салнып гутарылыпды. Шонуң үчин-де, полуна бишен керпич дүшелен дәлиз, гиң айнагапылар, ялдырап дуран демир тутавачлы гапылар, әлбетде, бизиң гахрыманымызың акылыны хайран этди. Икисиниң-де бу затлары гөрүп, булар хакда пикир алышаслары гелйәрди. Эмма башга бир зат, Богданов билен тизрәк душушмак арзувы олары герегинден артык аладаландырярды. Дәлизиң ичи яраглы, ярагсыз, эли кагызлы, кагызсыз, хер хили гейимдәки адамлардан долуды. Гапылара дынув ёкды: жыгылдашып бир ачылярдылар, бир япылярдылар. Кәбирлери бир гапыларың өңүне гелип, «гирейинми, гирмәйинми?» дийип, гөвүнлерини бөлүп дурярдылар, кәбирлери гапыны бат билен ачып, гөзи ёк ялы гирип гидйәрдилер. Ата ага илкибада өз янындан «Базары шу ере гөчүрип гетирәйдимикәлер?» дийип пикир этди. Эмма адамларың аладалы гөрнүшлери базарчыларыңка меңземейәрди. Ине, шу гөрнүшиң өзи-де дүесини йитирен ялы болуп барян Ата аганың ызына дүшүп отуран Хакбердиниң гоңжуна гор гуйярды. «Мыхманың үсти-де улы хүмердир. Ол мени бу гүн ёла салып билмез. Мен-ә гаты чыкгынсыз ягдая дүшдүм-ов!» дийип, өз-өзүне кәйинйәрди. Ол бу пикирини Ата ага хем айтмак ислейәрди. Йөне вели, хәзир аркайын гүрлешмек-хә дәл, аркайын йөремек хем кынды.

Ата ага билен Хакбердә салгы берлен гапының өңүнде о
бәше голай ховлукмач, аладалы, ынжалыксыз адам отырды
Богдановың гапысы болса бир ачыларды, бир япыларды. С
галы дөшүнде ики бөлүнип дуран эпей яшулы, Богдановың ян
на гиржек болуп отуранларың бирбада сустуны басан ялы бо
ды. Отуранлар оңа деррев таңры саламыны бердилер. Ата ага
отуранлара: «Гургунмы, саглыкмы?» дийип йүзленип угранда
гапы ачылды. Богданов билен Ата ага икисиниң гөзлери какл
шып гитди. Ата ага өр гөкден гелип, Хакбердиниң еңинден ту
ды-да:

— Мыхман хол-ха, отыр, Хакберди! — дийип, элинден туту
оны гапа гаршы чекди. Онянча ичерден:

— Гелиң, гелиң, Ата ага! Көп гарашдырдыңыз! — дийип
Богданов сесленди.

Икиси-де шол бада, гарашып отуранлара чигит ялыжак хе
үнс бермән, күрсәп ичери гирип гитдилер. Гапының өңүнд
отуранлар, бу болуш гөвүнлерине ярамансоң, гең галышып, би
ри-бирлериниң йүзүне бакышдылар.

Гапа голай отуран бири ынжан ялы гашыны чытып, хи
киме йүзленмән, умумы сорады:

— Ким-айт булар! Ил-ә гарашып отыр, булары ичерден
чагырып алярлар? Бизиңем хәзир ичимизи ит йыртып
баряр.

— Яшула-ха Ата ага дийилйәр. Йөне ол йигиди танама
дым — дийип, ызракдан бириси җогап берди.

Илки сораг берен кинели горҗанды-да, өңки ягдайына гелип
нәче гыссанян-да болса, такдыра тен берип, гарашып отурма
гыны довам этди.

Ата ага билен Хакберди ичери гиренде, Богдановың дашында
еди-секиз адам барды. Ревкомың башлыгы оларың катызлары
гыссаглы гол чекди, кәбирлерини башга бир адамың яны
бармалы этди-де, сәхел вагтың ичинде җайың ичини бошатды
Дашарда отуранлардан бирки санысы гапыны ачдылар. Ги
мәге ругсат сорадылар. Богданов столуң аңырсында өр туру
олардан хайыш этди:

— Бәшҗе минут гарашың. Хәзир өзүм чагырайын. Көп га
рашдырмайын...

Соңра Ата ага билен Хакбердиниң янына гелип отурды:

— Хемме зады тайын этдим — дийип, Хакбердиниң гүйчл
эгнине элини гойды: — Гарагумы оңат билйән беледем тапдым
Йөне сен ничик шу гүн гараңкы дүшенсоң, ёла дүшүп билҗек
ми?

Бу бегенчли хабардан соң йүреги ерине гелип, дамарлары
говшан Хакберди гужурлы җогап берди:

— Мыхман, мен хут шу вагтың өзүнде хем ёла дүшүп би
җек. «Ёл оглы — ёлда ягшы» дийипдирлер. Гитмели эден бо
саң, мен хәзириң өзүнде уграберейин. Эшегими Ата ага экиде
Ол хем мени уграгмага гелди.

Ата ага аладалы гобсунды:

— Мыхман, гарыплык гурсун, бу пахырың янында еди-секиз саны загарадан башга задыха ёкдур. Гарыплык көп гызыл йүзли йигитлериң йүзүни ере саляр, мыхман — дийип, улудан демини алды.

— Хич задың гайгысыны этмәң, Ата ага — дийип, Богданов Ата аганың дызының үстүне гоюп отуран элиниң үстүне өз элини гойды:

— Хеммесиниң бир алажы болар. Догрусы, хемме зат дүзедилди. Иймитем, чай-теммәки-де, ёрган-дүшегем. Кем задыны гоймадыкмыкак диййәрин...

Ата ага рахатланды:

— Берекелла, мыхман, элиң-гөзүң дерт гөрмесин... Худайдан гайтсын... Онда биз мыхман, Хакберди билен агшама ченли галада айлаң-чайлаң эдерис. Сен өз ишиң билен болубер. Гапыда-да гарашып отуран адам кән...

Алексей Александрович отуран еринден туруп, мыхманларының гаршысындакы отургыжа гечди. Олар билен йүзбе-йүз болуп отурандан соң, шейле дийди:

— Инди сиз өз нобатында мениң мыхманым болуң. Хәзир мениң аялым өйде сизе гарашып отыр. Мен яныңыза адам гошайын. Ол сизи бизе элтер. Менем ене ики сагатдан ишими гутарып барарын. Болярмы, Ата ага?

Элбетде, өзүне йүзленилмәни үчин, Хакбердиниң гөвнүне хич зат гелмеди. Янында улы адам барка, онда-да Ата ага ялы адам барка, яшулулар гүррүң эдйәркә, гапдалдан ат гошмалы дәлдигини Хакберди говы билйәрди. Шонуң үчинде, ол бу гүррүң үчин өзүнде хич хили жогапкәрчилик дуйман, гайтам Ата ага нәме диеркә дийип, онуң йүзүне серетди.

Ата ага сакгалыны сыпалап гойберди-де:

— Мыхман, «Чагырылан ере бар, отур-да турма» дийлипдир. Йөне вели, эркеҗсиз өе барып отурмалы-ла биз. Өзүң билен гидибереріс. Биз соңуррак сениң үстүңден геләерис — дийди.

— Ек, ёк!— дийип, Богданов өр-гөкден гелди:— Барың. Хөкман барың. Менем тиз барарын. Аялым гарашып отыр. Онуң гөвнүни галдырмаң. Сиз муны геңем гөрмәң. Хер миллетиң өзүниң кадасы бар. Бейле затлар бизде гең гөрленок.

«Аялыңам гөвни болармы, оны галдырып-галдырмаз ялы... Өз-ә тапдыргысыз говы адам ялам вели, аялыны орта атыберши бирхили маңзыңа батанок. Аял диениң гап бөвүрде хысырдар отурар-да... Онуң мыхман-медиван билен нәме иши бар... Хәй, мен кын ягдая дүшдүм-ов!» дийип, Ата ага Хакбердиден харай нслейәң ялы, онуң йүзүне серетди. Хакберди ашак бакып отырды. Ондан харай болмажагына гөзи етенден соң, Ата ага:

— Боляр, мыхман. Ханы, адамың болса янымыза гош — дийди. Богданов өзүниң бу теклибини яшулының өзүни зорлап, кын кабул эдендигине деррев дүшүнди. Шейле-де болса билмезлиге салып:

— Саг бол, Ата ага! — дийип, мыхманларыны ызына тиркэп, кабинетинден чыкды. Дашкы гапыда дуран эли, яраглы, габа телпекли, гызыл йүзли йигидиң янына барып:

— Шу ики адамыны бизиң өйүмизе элтип гел — дийип табшырды.

Габа телпекли Ата аганы гуванч билен сынлап чыкандан соң, Богданова гөвүнжең жогап берди:

— Боляр, яшулы...

Көчә чыканларындан соң, габа телпекли йигит мүйнли ялы болуп, Ата ага йүзленди:

— Билмедигиңкини худай гечирипдир дийийәрлер, яшулы. Яңы гапыда сакланыма гөвүн-кине эдип йөрмерсиңиз-дә?..

— Эй, мундан бу яна танап гойсаңам бор, оглум — дийип, Ата ага ачык йүрекден сыздырып айтды. Йигит жогапдан канагатланды. Ата ага ене оңа йүзленди:

— Оглум, мыхманың өйи узакдамы?

— Ёк, етип гелйәрис.

— Онда сен бизе гапысыны гөркез-де гайдыбер. Бизиң өзүмиз барарыс.

— Боляр, яшулы...

Олар бир көчәниң айланмажына гелип етенлеринден соң, гызыл йүзли йигит сакланды. Элини узадып салгы берди:

— Ана, хол гөк гапыны гөрйәңизми? Ана, шол Богдановың гапысы. Барың-да, чалажа тыркылдадайың... Деррев ачарлар.

— Таңры ялкасын, оглум. Берекет тап...

Йигит ызына өврүлип, араны ачандан соң, Ата ага Хакбердә йүзленди:

— Ханы, оглум, отур — дийип, өзи болса дуран еринде чөкди-де, аркасыны көне тамың диварына берди. Хакберди хем онуң гапдалында чоммалды. Ата ага сөзүни довам этди: — Оглум, Хакберди, гөрйән вели, сениң Дамлалы ишиң-э битәйди герек. Кеми галмады герек. Мыхман өз сөзүниң ызында дурян адам экен.

Хакбердиниң гөрмегей йүзи чалажа гызарды. Чеп яңагының хамы дартылып гитди:

— Агзыңдан худай эшитсин, Ата ага. Йөне ол Гунча пахыр не гүнлере дүшдүкә? Сагмыка? Аманмыка?

— Гой, оглум, хич вагт ягшы зат барада яман ниет этмезлер. «Түф» дий...

Хакберди үч гезек ере «түфледи».

Ата ага шундан соң гиң гөврүмлилик билен сөз урды:

— Ол Меле ага дийилйән адам, түркмениң орта бармак ялы ериндендир. Ол тетелли адамлар ар-намыс үчин «Вах!» диймән, жаныңдан гечйәндирлер. Сен онуң налажедейин, говшакдыгына гарама. Ол адам ери геленде, ёлбарс ялы арлап хем билйәндир. Өзүни эр ялы горамагы башарян адамдыр. Сен энтек яш болян. Көп зада хениз акыл етирип билеңок. Ховлукма, башың саг болса, энтеклер мундан бетеррәгини хем гөрерсиң. Ол, байлар ди-

йилйәнлер, энтеклер оюн гөркезерлер. Йөне худайымың сениң багтыңы ачдыгы болсун, оглум. Мениң йүрегим гаты парахат. Ичим гысанок. Шол зерарлам, мен Гунчадан чигит ялыжак этияч эдемок. «Ягшы ниет, ярым дөвлет» дийлипдир. Ине, худай халаса, саг-аман гумдан гайдып гелерсиң. Оларам гелерлер. Онсоң галан ишлериң хем бир алаҗы болар. Худайың янында улы гепледигим-ә дәл вели, несип болса, Меләни өзүм аягыны ере дирәп отурмаз ялы эдермикәм диййәрин. Мен сенден шу хабары эшиделим бәри, шол ишиң угрунда. Меле гаты мерт адамдыр.

— Эден ягшылыкларың худайдан гайтсын, Ата ага. Өмрүң узак болсун. Бала-чаганың эйгилигини гөр...

— Омышалла... Айданың гелсин, оглум.

Булар Тагта галасының ичини илери-гайралыгына кесип гечйән ёлуң гүнбатарындакы дашы акланан ховлуларың бириниң диварына аркаларыны дирәп отырдылар. Атлы-эшекли базарчылар бу ёлы долдурып, ики бака гечип дурярдылар. Оларың көпүси эшеклиди. Арабалы, дүели, атлы адамлар хем азда-кәнде гөзе каклышып гидйәрди. Ата ага бирсалым базарчылары сынлап отурды-да, Хакбердә йүзленди:

— Гөвнүме болмаса, оба арасында «тарк-турк» кесилели бәри, Ханбайтал ил ичинден гөтерилели бәри, ине, шу гечип дуран бенделериң бойлары бир гарыш өсәен ялы... Гөрйәрмиң, парахатчылык диен задың нәхили белент, якымлы затдыгыны! Ана, хол гөк эшеклини гөр. Донунын ямасыз ери ёк. Башында кермен. Эмма онуң эшегиниң үстүнде отурышында, болуп гелшинде нәхили эрканалык, аркайынлык дуюляр. Ол базардан гүйҗүниң етенҗе задыны алар. Өйүне барып, бала-чагалары билен гетиренҗесини аркайын иер. Гапысында хан атлылары дүблешип дурмаз. Түпең сесини эшитмез. Иени җанына сиңер. Мунуң өзи тапдыргысыз багтдыр, Хакберди иним. Хер-нә худайым, Ханбайталың гидени болгай. Йүзүни бабалы гөрсүн онуң... Хер-нә худайым, алданып онуң ызына дүшүп гиденлер саг-аман доланып гелгей... Йөне вели, Хакберди җан, иним, мыхманың өзи этини гаталдып, Ханбайталы оба ичине аралашмаз ялы этмесе, гарамаяк үчин кын-а болар. Мен Ханы говы танаярын. Ол аңсат-ха өз дүшен гүнүне боюн болмаз. Оба азар берермикә диййәрин.

— Әй, оны гума кован адам, гелмез ялы хем эдип билер-ле — дийип, Хакберди умыт билен, эмма ынамсызрак пикир йөретди.

— Хернә шейле болсун-да...

Бирсалым төверек-дашларына середишип, месавы гүррүң билен мешгулланып отурдылар.

— Ата ага, ханы мыхманыңка бармарысмы? Инди-хә бир чәйнек гөк чай ичиләйсе-де, кем болмазмыка диййәрин.

Хакбердини бу пикирден дашлашдырып, башга сөзлере гүймәп отуран Ата ага кесгитли җогап берди:

— Йөр, чай ичесиң гелйән болса, Мәми чайчыныңка гид
Мәми аганың чайы говудыр. Нәтаныш орус хелейиниң чайы
нирәңе иченини хем билмерсиң. Мәми аганыңкыда ичсең ве
жаныңа сиңер.

— Өйүне бармасак, мыхманың гөвнүне гелмезми?

— Эй, бир таншымыза саташдык дийәерис-дә. Гөрог
бег айтманмы нәме, «Гачышым бар, ковушыма берим
дийип...

— Өзүң бил, Ата ага.

— Йөр. Мыхман өйүне геленсоң бизем ызысүре геләери
Туруп уградылар.

...Алексей Александрович Богдановың ичини ит йыртяр
Онуң тизрәк өйүне барып, өзүне гарашып отуран мыхман
рыны гөреси, олар билен геплешип отурасы гелйәрди. Э
вели, ичини якайын диен ялы соңкы ики сагадың иши, уза
гүнүң ишине барабар болды. Даг ялы кагызлара гол чек
узак, голай обалардан геленлериң чылшырымлы ишлерини чө
мели болды. Бир иши чөзмек үчин, үч-дөрт адам билен гепл
мели хем болярды. Телефон ёкды. Бири герек болса, онуң ыз
дан адам иберип гетиртмелиди. Шейле-де болса, херки зад
башының хем аягының болшы ялы, иш вагты хем гутарды. Бо
данов гыссанмач өйүне ылгады.

Ёлда баршына Богданов йылгырярды: «Нәтдилеркә, өвр
нишдилермикә? Надежда Ивановна мыхманларының дили
тапдымыка? Мыхманлар чекинмән, ийип-ичйәрлермикә?..»

Богданов дашкы гапыдан бегенчли сесленип гирди:

— Надя, мыхманларың ничик, саг-аман отырлармы?

Ичерки жайдан чыкан орта бойлы, сары сачлы, йигри
секиз-отуз яшларындакы овадан Надежда Ивановна гамлы йы
гырды:

— Биз-ә мыхман гөрмедик, Алёша...

Богданов өр-гөкден гелди:

— Надя, диййәниң нәме? Я-да оюн эдйәрмиң?

Богдановың овадан гөк гөзлери гиңден ачылып, деңиз су
ялы толкун атып гитди.

Надежда Ивановна жогабыны гайталады:

— Хава, биз-ә өе гелен адам гөрмедик. Оюн эдемок.

Алексей Александрович ховсала дүшди:

— Олар азашан болаймасынлар?! Ёк, бу мүмкин дәл! Себә
би олары ревкомың гаравулы гетирип гитди. Мен гаравулда
сорасам, ол: «Гапыңызы гөркезип гайтдым» дийди. Бу нәхил
вака болды?

Дашардан Ата аганың:

— Мыхман, гелдиңми?— диен аркайын сесини эшиденлериң
ден соң, әр-аял икисиниң-де гечилери дага яйрады.

Өй эелери мыхманлары йитирип тапан ялы гаршыладылар.

— Нирә гитдиңиз ахыры? Мен сизи өйдемикәңиз дийип, ге
йәрдим. Гелсем, сиз ёк экениңиз. Йүрегиме ховп дүшди — дийи

Богданов гапының ич йүзүнде асмандан дүшен ялы болуп, нәме этҗегини билмән дуран Ата ага йүзленди.

— Өзүң болмаңсоң, гелибем отурмадык. Галада бир таншымыз барды. Шоңка барып, чай ичдик. Гелйәркәк, сениң өе гирип баряндыгыңы гөрдүк. Ине-де гелшимиз.

Богданов җогап бермеди. «Өрән белент гөвүнли түркмен экен. Ховлукма, мен сениң әхли гылыкларыңы пугта өвренерин. Онсоң, сениң билен иш салышмак аңсат дүшер» дийип ичини хүмлендирип, Богданов мыхманларыңы ички отага алып гирди.

Ата ага, илки билен, гирен җайыны сынлады: төрде сары гачан уллакан кече. Онуң үстүнде сачак. Полуң галан ерлери, диварларың йүзлери бош. Юмуртга тоғалабермели. Бир бурчда стол. Онуң үстүнде бирки саны китап. Эпленип гойлан үч-дөрт саны газет. Ата ага бу болша гең галды:

— Мыхман, гошуңы-ха товга йүкләймели экен?

Богдановың йүзи чалаҗа гызарып гитди. Бу, элбетде, кемсинмекден я-да өзүниң гарыплыгына утанмакдан дәлди. Ол йөне Ата аганың гөзүниң өңүнде абрайдан дүшермикәм дийип горкды.

— Ай, гарып болсаң, ягдайың шейле болар-да, Ата ага...

Ата ага онуң йүзүне чиңерилип серетди: Богдановың бу сөзи оны ченденаша гең галдырды:

— Сенем гарыпмы? Орсуңам гарыбы болярмы?

— Баям дәл. Гарыплар диңе өзүңиздедир дийип ойлаярмың?— дийип, Алексей Александрович йылгырды.

Богдановың дүшен ягдайыны сынламак билен, Ата ага оңа гөвүнлик бермек ислейән ялы бир әхенде гиң гөврүмлилик билен җогап берди:

— Гарып өз гарыплыгындан утанмалы дәлдир. Гаррыгала дийлен ерде, гөклең диен бир түркмен тиреси яшаяр. Оларам бизиң ялы түркмен болмалы. Ине, шол гөклеңлериң ичинде бир шахыр яшап гечипдир. Оңа Магтымгулы дийилйәр. Ол ченденаша пәхимдар адам болупдыр. Ине, шол адам: «Гарып, сен аглама, шир дек боларсың» дийип айдып гечипдир. Бизиң миллетимиз онуң шол сөзлерине умыт баглап яшаяр. Бизиң неслимиз болса сениң аркаңдан Магтымгулының айданының хакыката өврүленини гөрәйҗек ялы...

— Догры айдярсың, Ата ага — дийип, Алексей Александрович дүшегиң үстүнде гышарып ятышына, яшулының сөзүни макуллады:— Магтымгулының ол айданы эййәм иш йүзүне гечди. Биз онуң җанлы шаяды. Магтымгулы, догрудан-да, пәхимдар адам болупдыр. Ол адам сөзүни еле совурмандыр. Окуның нышана дегҗегине гөзүни етиренсоң, түпеңини атыпдыр.

Ата ага бойнуны бир тарапа гышардып, гөзүни гиңден ачды:

— Сен Магтымгулынам билйәрмиң?

— Мен Магтымгулының йүзе голай гошгусыны окадым. Сениң яңкы айдан сөзлериңи-де окадым. Бу китап Дашкентде,

дашбасмада басылып чыкарылан экен. Мен оны йөрите ағта-рып тапдым...

Ата ага хенизе ченли илиң билмейән бир тәзелигиниң үстүнден ачан ялы болуп, тама аркасыны берип, яшулуларың гүррүңине гулак салып отуран Хакбердиниң йүзүне бегенч билен гарады. Онуң бу гарайшында: «Гөрйәрмиң, бизиң мыхманымыз нәхили окумыш адам экен!» диен маны барды. Хакберди муңа шейле хем дүшүнди. Йылгырды. Богдановың Магтымгулыны билйәндиги Ата ага үчин гөрлүп-эшидилмедик тәзелик болды. Ата аганың башы асмана етди.

Богданова болса Ата ага шейле дийди:

— Гөрйән вели, мыхман, сени бизе худай берен болмага чемели. Хернә, худай көп гөрмесин. Багтың ачылсын. Гепе-сөзе дүшүнйән адам билен гечирен бир гүнүңи бир яш хасаплаймалы...

Надежда Ивановна чай гетирди. Ата ага яш, овадан аялың ак мермерден гуйлан ялы балдырларына, эллерине бир гезек гөз астындан сын салып чыкды-да, соңра оны бүтинлейин үнсден дүшүрди. Надежда Ивановнаның еңини тирсегине ченли чермәндигини, ёгнас балдырларының гөрнүп дуршуны гаррыны түркмен халамады. «Дүнйәде тебериш-тебериш затлар кән-ов» дийип, гахар билен, «Бир тикенсиз гүл болмаз» дийилйәни чын экен-ов! Хелейи-де өзи ялы иле меңзеш болаян болса, муңа етеси зат болмазды» дийип, ичини хүмлетди.

Нахар башында Алексей Александрович Хакбердә маслахат берди:

— Ханың ялан сөзүне ынанып, гума гөчүп гиден әхли хожалыклары-ха бейледе дурсун, белки, бар адамы-да гайтарып гетирмек шу вагт бизиң өңүмизде дуран важып меселедир. Уруш бизиң өңденем гарып хожалыгымызы даргатды. Инди халк хожалыгыны дикелтмек герек. Оны дикелтмек үчин хем, адам герек. Хакберди, сен өз обаңыздан гөченлери гетирип билсең, эгирт улы иш эден адам боларсың. Халк-да, ревком-да, сениң бу хызматыңы ятдан чыкармаз. Йөне, сен ол ерде гаты хабардар бол. Хер басан әдимиңи пикирленип бас. Шыхмырат белетден маслахатсыз бир иш эдижи болайма. Ол гаты акыллы адамдыр.

— Хә, мыхман, шу ерини чинтгәп айдавери — дийип, Ата ага улудан паллады. Тахясы билен келлесини сыпалады:— Шу ерини пугтарак дүшүндир. Түркмен диениң сада боляр. Йүрегиндәкижесини айдяр гояйяр... Гой, ол дилине-де гайым болсун. Хакберди бу сапарында тилки ялы сапалак атмагы башармалыдыр. Шуны дүшүндир...

— Хава, Ата ага догры айдяр, Хакберди. Эле дүшәймегин, Хан атлылары сен нәме эдип йөрен адам дийселер, гачып гайтдым дий. Дүелери огурлап, сизиң ичиңизе гайтдым дий. Я-да бирини өлдүрип гачдым дий. Гарып дайханлар билен гүрлешениңде-де, өрән хабардар бол. Алдава дүшәйме. Адамың хер хи-

лиси боляр. Жансызың бириси сени эл-аягыңы сарап, хана табшыраймасын.

Хакберди чеп яңагының хамыны титредип жогап берди:

— Мыхман, аркайын бол. Хемме иши эдил өвредишиң ялы эдерин. Кемини гоймарын. Йөне, мениң билен гитжек адам ким? Ол ёлы билйәрми?

— Ол гума белет. Әхли гуюлары, ёл-ёдалары бәш бармагы ялы билйәр. Ол затлары гайгы этме. Өз ишиңи-де битирджек бол. Эмма вели, эсасы ишиң алданып, чыкгынсыз гүне дүшенлери ызына гайтарып гетирмек болсун. Эгер «гачып гелендигиңе» ынанмак үчин ярагларыңызы, дүелериңизи алжак болсалар, чигит ялыжак гаршылык гөркезмән бериң. Зыяны ёк. Соңра ол затлары он эссе эдип гайтарып аларыс. Хер эдиң, хесип эдиң, ынама гириң. Ынама гирениңизден соң, ишлемек аңсат дүшер. Ревкомың сенден эдйән тамасы өрән улудыр, Хакберди...

— Иним, бу алтына гаплаймалы сөзлере пугта пикир беревери — дийип, Ата ага маслахат берди.

* * *

Даң ягтылыберенде, Хакберди билен Шыхмырат белет икиси Тагтаның илерсиндәки обалыклардан араларыны ягшы ачып, Гарагумуң ичине сиңдилер.

Хакыкы гум ёлы башланды.

Хакберди илки душушанда-да, соңра Богдановың кабинетиндәки өчүгси чыраның ягтысында-да Шыхмырады оңлы сынлап билмәнди. Шонуң үчин-де, жахан ягтыландан соң, гумуң ичинде эдил өз дайханчылык эдйән атызларында гезип йөрен ялы болуп барян Шыхмырады Хакберди аркайын сынлап башлады. Хакбердиниң илки билен гөзүне илен зат Шыхмырадың эдим уршы болды. Ол хер әдимини ынамлы хем-де гужурлы басярды. Чокайы тәзеҗеди. Чарык багының учларының готазлары ганжыганың ужуныңкы ялы хашамлыды. Долагы галыңды. Эмма Шыхмырадың умумы гейниши еңилди. Шыхмырат гүн доган бадына, ики гат донуның бирини чыкарып, дүйәниң үстүне атды. Гөвресиниң, даш сыпатының аграсдыгына гараман, инче бурун, гара яңак болан йүзүнде уллакан ала гөзлери ышк сөвдасына дүшен йигидиңки ялы еңиллик билен ойнаярды. Маңлайы гиңди. Гулаклары уллаканды. «Гулагы уллакан адам багтлы болярмыш» дийип, Хакберди бир вагтлар эшидипди. Эмма хәзир Хакберди Шыхмырадың багтлымы я-да багтлы дәлдиги барада пикир этмеди. «Энтек ёл узак. Сорашар-таншар гидерис» диен карара гелди. Шыхмырадың сакгалы гысгады. Мурты-да шейледи. Чеп яңагында тыгың галдыран чалажа ызы барды. «Өз-ә көпи гөрен адам болмага чемели» дийип, Хакберди Шыхмырады гөз астындан хормат билен ене бир гезек сын-

лап чыкды. Шыхмырат отуз бәш билен кыркың арасындады. Эмма вели, инчемик узын гөвреси оны хас яш гөркезйәрди. Бир сөз билен айтсаң, хәзир Шыхмырадың «диен вагтыды».

Хакберди шейдип, ёлдашыны сынлап чыкандан соң, «Өз-ә оңат адам боларлы. Даш сыпаты-ха шейлемикә дийдирйәр» диен нетиҗә гелди. Оларың барян ёлларының кәбир ерлеринде ики яна айрылып гидйән ёдаҗыклар душ гелйәрди. Шейле вагтларда Шыхмырат: «Ине бу ёда пылан гуя алып баряр, бу ёда болса, пылан гуя» дийип, Хакбердә маглумат берйәрди. Хакберди гериш-гериш чәгелериң голайына етип-етмәнкә йитип гидйән бу ёдаҗыклара бир бакарды, Шыхмырадың йүзүне бир бакарды. Шундан соң болса, догрусы, беледиң сөзүне ынанҗагыны я-да ынанмаҗагыны билмезди. Себәби буларың хәзирки барян ерлеринде гумуң дөрт тарапы-да бир алманы дөрт бөлен ялы бирмеңзешди. Гумуң ичине биринҗи гезек чыкан Хакберди хәзир илери-гайраның ниредедигини-де билмейәрди.

— Мен-ә, Шыхмырат ага, бу затлардан нәхили баш чыкарып билшиңе акыл етирип билемок. Хәзир мен эдил айландырылып гойберилен ялы. Шол зерарлы-да, менден харай ислеме. Мен янымда сен болмасаң, бу ерлерде бирҗе әдим хем әдип билҗек дәл — дийип, Хакберди бойнуна алды.

Хакбердиниң болшуны сынлап гелйән Шыхмырат аяк саклады. Аграс йүзүндәки уллакан гөзлерини ойнакладып, гүлмән, йылгырман шейле дийди:

— Эй, йигит, диййәниң нәме?! Мен бейлеки гуюларың ёлуны бирнеме билйәнем болсам билйәндирин велин, Дамла диен ере өмүр барып гөремок. Мен-ә саңа бил баглап бaряндырын... Богданов хем мени бир чете чагырып: «Дамланың ёлуна Хакберди сенденем белетдир» дийипди.

Хакберди бу сөзи эшиденден, бирбада гөкден дүшен ялы болды. Эмма Шыхмырадың йүзүне сиңе сын эдип, онуң оюн эдйәндигини аңлады-да:

— Эй, тапыпсың ёла беледиңи!.. — дийип, мүйнли ялы йылгырды.

Шейдип, сөз уршуп, дегшип, ёлы довам этдилер.

Гүн ики ёлагчының, усти йүкли бәш саны дүйәниң болуп барышларыны сынламак ислейән ялы болуп, сазакларың, селинлериң, гум геришлериниң депесине ярмашып чыкды. Чар тарапда алтын харманлары ялы болуп отуран арасса чәге байырларының, ёл-ёдаларың, бейикли-песли ерлериң, саралып отуран селинлериң, яңыҗа гөгерип угран ювaларың, бейлеки от-чөплериң үстүне гүнүң чогы гошавучланып дөкүлип уграды. Хакберди тәзе бир дүнйәниң гапысыны ачан ялы, ол ерде душ гелен гөзелликлерден серхош болан ялы, дөрт төверегини небсевүрлик билен сынлаярды. Онуң гөзлери хич затдан доймаярды, себәби хемме зат гөзелди, тәзеди. Буларың хеммесини бирден гөрмек исләп, Хакбердиниң гөзлери белли бир нокатда дуруп билмейәрдилер. Онуң гөзүне даш-төверек кә гөрсең, гүнүң нурундан лез-

зет алып серхош болян ялы меймирэп гөрүнйэрди, кэ гөрсең-де, от-чөплер, чуйрэп гиден сазаклар өзлериниң узын көлегелериниң ызындан ковалап барянa меңзейэрдилер. Хакберди бу вагшы гөзеллигиң аңырсына пикир етирип билмэн, «Эй, худай!» дийип, башыны яйкады.

Бу ажайып гөрнүш Хакбердиниң гөвнүни гөтерди. Бу баршында өз өңүнде дуран ишлери амала ашырмага болан умыдыны хас беркитди.

Ол умыт билен долы гөзлерини тебигатың гөрнүшлеринден, гөзелликлеринден айрып билмэн баршына, йүрегиниң жошгуныны бат берди:

— Худай халаса, Шыхмырат ага, шейдип гидип отурсак, «хэ» диймэн, Дамла гуюсына етермикэк дийййэрин...

— Иним, энтежик ховлукма, ёл узакдыр — дийип, Шыхмырат аграс гепледи.

— Эй, мен ахыр ол ере етжекдигимизи айдярын-ла...

— Элбетде, ахыры барып етерис — дийип, Шыхмырат чалажа йылгырды:— «Гырмылдан гыр ашар» дийипдирлер. Ахыры барып етерис. Йөне вели, ол ере баранымыздан соң, бизиң башымыза нэхили гүнлериң дүшжекдигини айдып билжек дэл, Хакберди.

— Гөвнүмизи гиңрэк тутсак, хеммеси говы болар, Шыхмырат ага!

— Ол дийййэниң догры, иним. Йөне биз өз аягымыз билен ач гуртларың агзына бярярыс. Ине, илки башдан, шуны ятдан чыкармак болмаз. Бизиң баржак еримиз ер-юрдундан махрум эдилен, шонуң үчин-де, гахар-газабың ичинде гайнаян Жүнейит ханың, бейлеки ханларың, беглериң, тире башлыкларының жемленен еридир. Шол зерарлы, өрэн-өрэн сересап болмак герек, иним. Богданов маңа сениң ягдайың барада кэн гүррүң берди. Догрусыны айтсам, мен өзүмден бетер сенден горкярын. Сен яш. Яш йүрек елгинли боляр. Бирден келлэң гөчүп, хемме сересаплыгы ятдан чыкараймагың мүмкин. Гыз диен зат, ылайта-да сениң яшындакылар үчин, өрэн хатарлыдыр. Онсоң сэхел ерде бир айылганч беланың үстүнден чыкаймалы дийип, этияч эдйэрин. Ине, мениң горкян задым.

Хакберди улудан демини алды:

— Шыхмырат ага, менден чигит ялыжак экияч этме. Онсоңам, яшулы, гыз диймек билен, ол мениң өз тарапыма гечен гыз дэл. Ол диңе мениң арзувым. Йүрегимде беслэп йөрен хыялым. Онуң өйлерини оба гөчүрип гетирэйсек-де, ол гызың маңа несип этжекдиги хениз нэмэлим, Шыхмырат ага.

— Мен бу затларың хеммесине етик, өзүңденем говы етик — дийип, Шыхмырат Хакбердиниң сөзүни бөлди:— Маңа Богданова, Ата ага-да жикме-жик гүррүң бердилер. Сениң ягдайың хас горкулы ягдай. Сен шу вагтлар, беллисини этмэнкэң, сэхел зат үчин Гунчаның үстүнде жан алып, жан бермэге тайын. Мен жахан ягтылалы бэри, сени сынлап гелйэрин. Сениң өзүң хэзир

мениң билен йөрәп барян-да болсаң, гөвнүң эййәм Дамлада. Мен муны сениң әдим уршуңданам гөрйәрин.

— Бу догры гүррүң — диййип, Хакберди алачсыз бир суратда боюн алмалы болды.

— Ине, иним, шонуң үчин-де, өрән середеп бол. Менден маслахатсыз, ятан чөпи-де гозгама. «Маслахатлы бичилен доны гысга болмаз» диййлендир. Муны айдянымың өзүниң бир эммасы бар. Богдановыңам, Ата аганыңам, оларың айдышына гөрә, Бедиркент илатыныңам сенден эдйән тамасы гаты улы. Диймек, сен диңе өзүң үчин дәл, сен яш Шура хәкимиети үчин герекли адам. Илки билен, шуны берк ядыңда сакла. Илиң хорматы хер кишә етдирип дурян зат дәлдир.

— Сен мунча зады ниреден өвректдиң, Шыхмырат ага?— диййип, Хакберди ёлдашындан көп затлары өвренип билҗекдигине гөзүни етиренден соң, бегенч билен сорады.

— Иним, мен ынкылапчы. Мен көп пәхимдар адамлардан сапак алан киши. Соңкы вагтларда ынкылабың атлыларының өңүне дүшүп, белетчилик эдйәрин. Гумда бир гуйы болса, оларың хеммесини билйәрин. Әкит диен ерлерине әкидйәрин. Бәш әдим хем ёлдан совулман, эдил үстлерине элтйәрин. Мен көнеүргенчли. Аслым — шых. Богданов мени йөрите чагырдып алды. Сизиң обаңызың алданып гачан адамларыны гайтарып гетирмек — хәзир зерур ишлериң бири диййлип хасап эдилйәр. Ине, хер әдимиң пәхимли әтле диймегимиң эммасы шу, иним.

— Алданып гиденлер диңе бизиң обадашларымызмыка, Шыхмырат ага?— диййип, Хакберди сорады.

— Ёк. Алданып гума гачанлар диңе сизиң обадашларыңыз дәл. Хакберди. Башга обалардан ам гиден кән. Эмма сизиңки башга гүррүң. Сизиң Бедиркендиңиз Җүнейит ханың өнүп-өсен, яшан обасы. Бедиркентлилер Җүнейит ханың әхли этмишлерини билйәрлер. Җүнейит ханың сүтемини, шу обаның адамлары бейлеки обаларыңка гаранда, хас кән чекдилер. Онсоң Җүнейит хан бу адамлары аңсатлык билен ызына гайтармаз. Өз нежис ишлериниң үстүни ачдырасы гелмез. Ине, шонуң үчин-де, ол бу обаның хемме адамсыны сүрүп әкитди. Шейдип, тәзе хөкүметиң өңүнде өз айыпларыны гизлемек иследи.

— Ол догры.

— Хава, догры, Хакберди. Инди бизиң важып ишимиз: шол адамлары хандан бөлүп алып гайтмалыдырыс. Бу аңсат дәл. Бу әгирт улы, кын иш. Сизиңкилер Җүнейит хандан худайдан бетер горкярлар. Бу, бир. Ене бир тарапдан, ол обаның адамларының арасында ханың илен-чаланы-да кән. Ене бир тарапдан, хан өз обадашларыны ялан-яшрык затлар айдып, гаты ынандырыпдыр.

— Бә, Шыхмырат ага, сен-айт, яман окумыш адам экениң!— диййип, Хакберди түйс йүрегинден сыздырып айтды.

— Иним, бу затлары билмек үчин, окумыш болмагың гереги ёк. Бу затлар көре-де месе-мәлим затлар ахыры...

— Өзүңе мәлим болансоң, хеммә-де шейлемикә диййәнсиң, Шыхмырат ага.

— Ёк, иним, мениң чыным. Хава, ине, шейдип биз әпет горкулы иши берҗай этмәге барярыс. Шонуң үчинем, берк бол. Өзүңден эдилйән умыды өдемек, оны өдемек угрунда чалышмак адамың иң говы хәсиетлеринден биридир. Ил сыласа, сен или ики эссе сыламалысың, иним. Бу гадымдан гелйән дәпдир.

Ики ёлагчы этмели ишлериниң пикири билен, хер хили гүррүң билен шейле бир гызышыпдылар вели, бир гөрселер, гүн эййәм ашаклап угран экен. Муңа оларың өзлери-де хайран галдылар.

— Хакберди, ядан болсаң, дүшләли? Чай-пай ичип, гараңкы дүшйәнчә ене йөрәрис — дийип, Шыхмырат сорады.

— Ёк, Шыхмырат ага, Хакберди ядар диен пикири келләңе гетирме. Говусы, гараңкы дүшйәнчә йөрәберели?..

— Кейпиң келләнде. Мен-ә ядап дуранам болсам, гума чыкан бадыма, дынч алайярын — дийип, Шыхмырат җогап берди.

Шейдип, ёлларыны довам этдирдилер. Оларың мундан бу яна гүррүңлериниң эсасы, бири-бирлериниң дурмушы билен ягшы танышмак үчин сораг-җогапдан ыбарат болды.

Гүн батып, гараңкы аралашандан соң, дөрт төвереги гум депелеринден ыбарат болан кичиҗик ойда дүшледилер.

Хакберди:

— Шыхмырат ага, белент депелериң бириниң үстүнде дүшлән болсак, говы болмазмыды? — дийип сорады.

— Ёк, иним. Заманасы шейле. Бу гүнлер нәме кән, галтаман кән. Белентде якан одумызы гөрүп, үстүмизи басарлар. Онсоң олара җогап окамалы болар — дийип, Шыхмырат дүелериң йүкүни дүшүрип башлады.

Хакберди белент ерде дүшлемек барада сораг беренине өкүнди. Догрудан-да, онуң өзи шу ерде-де болса, гөвни Дамладады. Хакберди гөйә шу сорагы бермек билен Дамладан аз-кем узаклашан ялы бир ягдая дүшди. Чай-нахардан соң ятдылар. Укы шол бада агыр ёлдан ядав адамларың икисини-де өз гуҗагында гизледи.

Эртир чайыны даң атып-атманка ичдилер. Дүелериң йүкүни өрән оңарып йүкләнлеринден соң, ёла дүшдүлер. Гүнортана ченли йөрәп дүшледилер. Чай-чөрекден соң ене уградылар.

Дөрдүнҗи гүн гача-гачлыгың галдыран айылганч ызлары узаклы гүнләп ики ёлагчының хемрасы болды. Ёлуң ики тарапында улулы-кичили губырлар йыга-йыгыдан душ гелйәрди. Ол яндан гачып гелен инчекеселли Гелдимырадың хабар берши ялы өлен я-да өлдүрилип зыңлып гидилен адамларың мейитлериниң үсти чалаҗа өртүлипдир. Кәбир губырларың үстүндәки чәгелер ягҗарып дурды. Кәерде болса чәгеден чыкып дуран, этлерини мөр-мөҗек чекелән эллер, аяклар ере сүнҗүлен кесеви ялы болуп гөрүнйәрди. Эшеклерин, атларың, дүелериң тәзеҗе сүңклери тертипсиз чагшашып ятырдылар. Оларың төверекле-

ринде гушларың, мөжеклериң ызлары деге-дегеди. Хениз-де бу ерлериң депесинде ганат герип йөрен бүргүтлере душмак болярды.

Хакбердиниң депе сачы дүйрүгипди. Ол гумуң ичинде мүң яшан аждарха гөрерсиң дийселер ынанарды, эмма вели, бейле затлара душарсың дийселер, асла ынанмазды. Ол баса-бас хакында Гелдимырадың берен гүррүңини үнссүз диңләндигини инди билип галды. Онуң йүреги буланды. Гөзлериниң өңи гараңкырады. Чеп яңагының хамы ызыны үзмән дартылып башлады. Онуң ягдайыны гөрен Шыхмырат ага шейле дийди:

— Иним, бу затлара гең галма. Бу затлар халкың бетбагтлыгының, наданлыгының аламатыдыр. Эгер-де халк: «Ханлар, уршы тапанам сиз. Эден ишиңизе җогап бермелем сизиң өзүңиз. Гачсаңыз, хол-ха ёлуңыз! Өзүңиз гачыбериң!» дийип, аягыны ере дирәп дуран болса, онда сен хәзир бу затлары гөрмездиң. Бейле бетбагтчылык хем болмазды. Берк бол. Биз бу ере кейпине гезеленҗе гайтмадык. Биз илиң аладасыны эдип гайтдык. Шонуң үчин, бизиң эҗизлик этмәге чигит ялыҗак хакымыз ёкдур.

— Ол айдянларың-а догры вели, Шыхмырат ага, йөне бу айылганчлыклар мениң гарашанымдан хем бетер экен — дийип, Хакберди бойнуны бир тарапа гышардып, гамлы сөзледи.

— Эдип билҗек, алаҗың ёк, иним. Такдыра тен берип гидиберенден говусы болмаз. Сен би җансыз затлары гөрүп, бейле мүззерйәрсиң. Ол йыртыҗыларың ичине барып, эзъет чекмели болсаң нәдерсиң? Мен догрымдан гелсем, сениң болшуңы халамок. Сен эҗизлейәрсиң. Бейтме. Ол ере бараңсоң, мундан хем бетерине гараш. Белки, хич зат хем болмаз. Эмма вели, бетерине гарашянлар еңил еңйәндирлер. Шуны ятдан чыкарма.

Ёлагчылар бири-бирине акыл берип, гөвүнлик берип, маслахат берип, алтынҗы гүн диенде, Дамланың гайра тарапындакы белент гершиң үстүне гелип етдилер. Олар шу гершиң үстүнден гечйән ёл билен ашак инип угранларында, илерки ой, онуң төвереклерини, бүтин гөзъетими тутуп отуран гара өйлери, чадырлары, еркүмелери гөрдүлер. Сеңңериң ичи, төверек-дашы атлардан, эшеклерден, дүелерден, гара маллардан долуды. Өйлериң көпүсиниң өңүнде, гапдалында от янярды, кәбир өйлериң түйнүклеринден түссе буругсап чыкярды. Адам көпди. Өйлер хем чадырлар адамларданам көпди. Сеңңериң өйлери гүләлекли мейданда тутулан ялыды: гызыл-элван гейнен гелин-гызлар өйлерин араларында гүнделик иш билен мешгулдылар. Огланҗыклар кәнди. Олар топар-топар болуп, сеңңериң ичинде, дашында оюн билен башларына гайды. Хакберди бу гөрнүши сынлап чыкды-да, ене-де назарыны гызыл-чызылларың көпрәк ерине совды. Хакберди гелин-гызларың арасында Гунчаны агтарып башлады. Эмма мундан хич зат чыкмаҗагыны билип, өрән гамланды.

Хакберди ювашлык билен:

— Сеңңерде эркек гөбекли гөрүнмейәр. Бу нәмәниң аламатыка?— дийди.

— Хәй, нәбилейин... Өз-ә гең — дийип, Шыхмырат жогап берди.

Бу аралыкда, ойнап йөрен огланың экабырракларындан бир топары ылгашып, ёлагчыларың гапдалындан чыкды. Хыва тарапдан гелен адам бу ерде асмандан дүшен адам билен дөс-дең гөрүлйәрди.

— Яшулулар, нирден гелйәрсиңиз? Кимиңкә гелйәрсиңиз?— дийип, огланлардан бири өрән билесигелижилик билен сорады.

Шыхмырат ага Хакбердә гезек бермән, чалт гепледи:

— Биз Тагтадан гелйәрис. Кимиңкә гелйәнимизи өзүмизем билемзок. Ким таңры мыхманы алса, шонуңка барарыс-да...

— Бизиңкә йөрүң!— дийип, яңкы оглан гөйә тутан гушы элинден учуп барян ялы, жаныгып айтды:— Какам бегенер. Ол обаны дилинден дүшуренок. «Ябың меле сувундан гөзүм доярмыка? Обаның топрагыны депеләп гезмек бармыка?» дийип, гиже-гүндиз ах чекип отыр. Ёгса-да яшулулар, сизе ким дийилйәр?

— Маңа Шыхмырат ага, бу йигиде хем Хакберди дийилйәр.

Бу гүррүң гызышып барярка, илерки депәниң аңырсындакы өйлериң бириниден дөрт саны яраглы гыссанмач чыкды-да, гөни булара тарап йөреди.

Хакбердиниң ини жүмшүлдәп гитди.

Шыхмырат совукганлылыгыны оңат сакламага чалышды.

Огланлар ол гелйәнлериң хайбатындан горкуп, бир чете чекилдилер...

Дөрт адамың өңүнден гелйән ала гөз, ёгын бурун, ат йүзли, даяв пыяда ёлагчыларың он әдим голайына гелип сакланды:

— Ким боларсыңыз?

Шыхмырат онуң сесинден эемсилик хем-де хайбат эхеңлерини эшитди. Шонуң үчин-де, өз янындан өрән салдамлы болмагы йүрегине дүвди-де:

— Биз-ә бу ере арка гөзләп гелйәрис, сакгалдаш. Биз бир адамдан ганымызы алып гайтдык. Галамасы-да сизиң билен...

Ала гөз янында дуранларың йүзүне манысыз середип чыкды-да:

— Энтек биз бу сөзлериң аңырсына етерис. Белки, сиз балчабик харамзадаларысыңыз. Хәзир, говусы, ярагларыңызы ере ташлаң. Ене-де бәш әдим ыза чекилиң!— дийип, бу гезек хас хайбатлы буйрук берди.

Шыхмырат билен Хакберди айдылышы ялы эдип, бәшатарларыны ере, чәгәнин үстүне ташладылар. Бәш әдим ыза чекилдилер. Оларың гаршылык гөркезмән, бир агыз сөз айтман, буйрулан буйруга боюн эгмеклери ала гөзүң гөвнүнден турды.

Шундан соң ала гөз хас батырланды. Янындакыларың бириниң адыны тутуп:

— Икисиниңем эллерини сыртына даңың!— дийип, буйрук берди.

Онуң буйругы деррев берҗай эдилди.

Ёлагчылары, оларың дүелерини, ярагларыны алып, илерки депәниң аңырсындакы өйлере тарап әкитдилер.

Бу затлары гөрүп дуран яңкы огланлар сеңңере тарап аяк алдыкларына ылгадылар. Сәхел вагтың ичинде: «Шыхмырат билен Хакберди диен адам гелипдир» диен хабар сеңңериң әхли өйлерине яйрады. Адамларың отуран дүшегиниң ашагындан сув чыкан ялы болды. Хемме ылгашып, өйлериң гапдалларына чыкдылар. Шу вагт бу адамларың обадан геленлер билен душушмакдан башга чигит ялыҗак-да арзув-хыялы ёкды...

* * *

Әгирт улы обаны гөз өңүне гетирйән сеңңердәки гарып-гасарлары үч меселе гиҗе-гүндиз алдым-бердиме салярды. Бу үч меселәниң биринҗиси: яз чыкыпды, экин экмегиң, тохум сепмегиң вагты гечип барярды. Эмма бу ерде ерем, сувам ёкды. Өкүзлериң-де көпүси баса-баслыкда харап болупды. Бу затларың аңырсындан айылганч ачлык гөрүнйәрди. Ачлык барха агзыны ачып, сүңклек эллерини титредип, сеңңере голайлашып гелйәрди. «Алдым! Алдым!» дийип, айылганч сеси билен гыгырярды. Бу айылганч сурат адамлары пикирлене-пикирлене дәлиремәге голайлашдырыпды.

Икинҗи меселе биринҗи меселеден хем айылганчды. Бу ере гелип, гош басмакдан хич хили максат ёкды. «Дамла дийилйән ер гелнип билинмейән ер дәл. Эгер биз пыяда-перренде гелип етен болсак, атлы-яраглы орус деррревем гелер. Онсоң ер-юртдан эл ювуп чыкып, бу ере гелип отурмакдан максат нәме?» диен сөзлер бу ердәки гарыпларың агзындан дүшмейәрди. Бу, хакыкатданам, шейледи. Йөне адамлар бу хакыката гаты гич дүшүнипдилер.

Булардан хем бетер үчүнҗи меселе барды. Гыссаг арада обадан алнып гайдылан затлар, маллар гутарып барярды. Бүтин сеңңерде бугдай, ун, чөрек гутарыпды диен ялыды. Адамлар аяклашма эдип башладылар. Диңе дүйнүң өзүнде аяклашма үчин 20—30 дүе сойлупды. Чалаҗа пикир эден адам үчин, бу зат өрән ховплуды. Хемме задың хасабы барды. Уҗундан гәдилип угралан зат гутарярды. Муңа адамлар етикди. Буҗагаз малларам ийлип гутарылса, онсоң нәме иймели? Нәме этмели? Нирә гитмели? Хандан болса хич хили харай етмеҗегине сеңңериң халкы гөзүни етирипди.

Ине, шу үч довзахың газанында говрулян сеңңер адамлары өйлерде, гуюларың төверегиндәки гум депелериниң үстүнде топар-топар болуп үйшйәрдилер. Узак вагтлап гүрлешйәрдилер. Эмма бу кын ягдайдан, чыкгынсыз ховплы гүнден дынмагың ёлуны тапып билмейәрдилер. Олар келеп уҗуны йитирипдилер.

Галыберсе-де, хан атлыларының сыпатына гирен йыртыжылар гиже-гүндиз сеңңериң депесинде гарагуш ялы болуп ганат какярды. Аял зорламак, тиръек чекмек, урушмак, өлүшмек ялы затлар озалдан хем хан атлыларының арасына көк уруп галан затларды. Эмма бу ерде вели оларың бу гара ишлери хас гүйҗәпди. Аламанчылыга, чапавулчылыга гиден атлылардан галанлары сеңңериң ичине от горсаярдылар. Соңра гиденлер гайдып гелип шейле эдердилер. Гараз, гөзяш дөкүлмейән, җыназа дурулмаян екеже-де гүн болмазды. Гарып-гасарларың дамарлары дартыла-дартыла үзүлмәге голайлашыпды.

...Бир ят адам билен Хакбердиниң геленлигини Меле ага өйүнде ики-үч адам билен чай ичип, гамлы гүррүң эдип отырка эшитди. Гапыдан гелен оглан бу хабары айданда, Меле ага башлыклайын, онуң янындакылар ылгашып дашы чыкдылар. Олар эллери сыртына даңлан Хакберди билен янындакы адамыны илерки депә ярмашып баряркалар гөрдүлер. Меле ага деррев обадашыны танады. Онуң йүреги гүрсүлдәп уруп башлады. «Аллаҗаным, бу нәмәниң аламатыка? Хакберди обада аңруҗы оңар ялы болса, бу ере гайтмазды. Гөрйән вели, бу өзүни ийҗек болан орсуң агзындан сыпып гачандыр» диен айылганч пикирлер Меле аганың башыны айлара гетирди. «Вах, оны бир гөрүп болсады. Онуң билен бирки агыз геплешип, обаның ягдайыны билип болсады» дийип ойлананда, Меле аганың ягдайы хас агырлашды.

— Ол ере барып, оба ягдайларыны сорап болмазмыка?— дийип, яшулулардан бирси өз-өзи билен геплешйән ялы болуп айтды.

— Бу вагт ягдай соратмазлар — дийип, Меле ага җогап гайтарды.

Үчүнҗи бири гөвүнлик берди:

— Әй, гысынмаң, соңуррак хеммеси пула бәш батман болар...

Ене-де доланып ичери гирдилер. Меле ага аялына йүзленди.

— Ичимизденем-ә Хыва гөрүнйәр, хелей. Чөрек болмаса-да, шол дүе этинден бир затлар эдишдир-дә...

Аялы газаның башына гечди.

Төрде ёрган-дүшекде ятан Гунча Хакбердиниң ады гулагына иленден, тисгиниң гитди. «Онуң бу ере гелмегиниң бир себәби мендирин» диен пикир гызың беденине ток болуп яйрады. Хакбердиниң сыраты, чагалыкда онуң билен ойнан оюнлары, соңкы душушыклары... Бу затларың хеммеси Гунчаның гөзлериниң өңүнден еке-екеден гечип, йүрегини дилип гитдилер. Гунчаның додаклары кепәп, ичи ховур алып башлады. Гызының ынҗалыгының гачаныны гөрен какасы:

— Гызым, худайы чыгар-да, ят. «Ямандан боюңы сатын ал» дийипдирлер. Ятаның билен хич зат болмаз — дийди-де, янындакылара йүзленди:

— Әй, ол йигит обадан аңсат гайтҗак адам дәл. Ол көтеги гүйчлүрәк гөрендир. Болмаса, бу ере гелмезди... Хәй, гарран

вагтымыз гөрҗек гүнүмиз бар экен-ов... Хернә, соңы хайыр болсун...

Бирсалым ере бакып, дымып отурдылар.

Меле ага келтеҗик сакгалыны сыпалап чыкды. Ожагың гырасындан гөзүни айырман отурышына, шейле дийди:

— Бизи ызларына тиркәп гетирдилер. «Гөчүң! Гөчмедигиң башы өлүмли, малы талаңлы» дийип, айылганч буйрукларыны бердилер. Биз гөчдүк. Ынха, бу ере гелдик. Инди нәме? Инди нәме этмели? Инди хич ким биз хакда пикир эденок. Хич кимиң бизиң билен иши ёк. Бизе бармың, ёкмуң диййәнем ёк. Мен шу ере гелнели бәри: «Сен нәме эдип йөрсүң? Сен итми, адаммы?» диен кишини гөрмедим. Җүнейит ханы-ха гөрүп боланок. Какабай йириги тапып боланок. Тапанда-да, голайына барар ялы дәл. От билен ялын. Адамлар, менә-хә нәме эдип, нәме гоймалыдыгыны билйән дәлдирин. Әй, яман замананың адамлары болдук-да...

Ол дердини кемелдйән ялы улудан демини алды. Меле ага агыр ягдай зерарлы, маңлайына шаглап гелен аҗы дери телпеги билен сылды-да, чакланраҗык сары телпегини гапдалына атып гойберди. Яңы сачы сырылан келлесини тахясы билен *сыпалашдырды.*

— Ишан-пире йүзленип гөрсек нәдеркә?— дийип, Меле аганың янына геленлериң иң яшулусы башыны галдырман, чөп билен ожагың башыны чызып отурышына, отуранлара сораг берди.

— Менем шонуң пикирини эдип гөрдүм — дийип, бейлеки бири дилленди.

Меле ага шейле дийди:

— Гурбаны болдугым Абдырахман ишаның тәрет кылмага-да эли етмейәрмиш. Ол ханың янындамыш...

Бу гүррүң узак ёл ялы өз майдалына довам этди отурды.

Төрде, гөзенегиң агзында ятан Гунча ёрганыны башына чекип, агыр ягдая дүшди. Онуң халы барха эрбетлешйәрди. «Хакберди пахыры нәме үчин тутдуларка? Оны саг-аман гойберәйселер ягшыдыр. Худай җан, оңа өзүң көмек эдевери. Мениң шу вагт саңа ялбармакдан башга элимден гелҗек хич зат ёк...»

Онуң шу сагадың өзүнде Хакбердини гөреси гелди. Эмма бу диңе хыялда мүмкинди. Илки билен-ә, Хакберди Какабай йиригиң өйүндеди. Барды-гелди ол ондан бошап, бу ере геләйсе-де, адат диен бир бела элине айпалтасыны алып, Гунча билен Хакбердиниң арасына гечип отурҗакды. Гараз, Гунча хәзирликче: «Өзүң ялкавери» дийип, худая ялбармак билен канагатланмалы болды. Дашардан эшидилйән чалаҗа сес, гулага сәхелче илйән аяк сеси Гунчаны тисгиндирип башлады.

Ол Хакбердә гарашярды...

Меле аганың өйүниң агзындан:

— Хабарлаш!— диен гөдек сес эшидилди.

Меле ага ылгап чыкды.

Гапының даш агзындан:

— Меле, сен хәзириң өзүнде Какабайың маңлайында гөгермели!— дийип чыкан совук сес Гунчаның-да өйдәки бейлеки адамларың-да инлерини тикенеклетди.

— Боляр, иним, хәзир бармалымы?

— Хава, тиз бол! Гепиңи көпелтме!

— Боляр, иним.

Меле ага өе гирип, донуны эгнине елбегей алды-да, мыхманларына йүзленди:

— Сиз отурың. Мен деррев гелерин... Йөне өтәйтмәң... Би шол Хакбердили гүррүңдир...

Шу вагт Хакбердиден сораг эдилйәрди.

Ала гөз, ёгын бурун, атйүзли йүзбашы Хакбердиниң берйән жогапларына ынанмазлык эдйәрди. Ол хәлиден бәри бир меселәниң үстүнде дөвнейәрди:

— Сен нире, бу шых нире? Гөниңден гел! Бу ере нәме максат билен гелдиң?— дийип, Хакбердиден бу барада дөрдүнжи гезек сорады.

Хакберди шол бир болшуны үйтгетмән, жогап берди:

— Агам, мен саңа өңем айтдым, ене-де айдярын. Мен бир иг билен шыхларың обасына бардым. Шыхмырат аганың бириндеи ган алгысы бар экен. Шыхмырат ага ол ишини битирди. Мунуң өзи мениң баран гүнүме догры геләйди. «Мени өз обаларыңыза әкидип, шол ерлерде гизле» дийди, Шыхмырат ага. Биз Бедиркенде гелдик. Гелсек: «Хакберди гачыпдыр. Гума, басмачыларың ичине гачыпдыр, басмачы болупдыр» дийип, обада гүррүң чыкыпдыр. Мени гөзлейән экенлер. Зындана атжак экенлер. Мен гачмалы болдум, йүзбашы. Шыхмырат агада: «Хакберди, сен гачсаң, менем гачайын. Болмаса, мени бу ерде-де гоймазлар. Нәме-де болса, келләмизи этегимизе салып, Хан какамызың янына баралы. Ол бизи хор-зар этмез» дийди. Билип болямы, орсуң элине дүшсең, гепиңи дүшүндирйәнчәң, сени Сибирден чыкарар. Инди-де өзүң бил. Саңа акыл берерче адам мен дәл, яшулы. Ынха, ики саны гулуң өңүнде отыр. Нәме этсең, эдибер.

— Хей, сени танаян адам бармы шу ерде?— дийип, йүзбашы өңкүлерине гаранда, биразрак юмшады.

Хакберди ягдайың өз пейдасына үйтгешип баршындан гылав алды:

— Мени бу ериң адамларының көпүси танамалыдыр. Бу ердәкилериң хеммеси өз обамызың адамлары ахыры...

— Белли бир адамың адыны тут!

Хакбердиниң дилине гелен хем шу болды:

— Меле агадан сорай. Обадакы гоңшымызды шол. Мени шондан говы танаян адам ёкдур...

Гөршүмиз ялы, йүзбашы Меле аганың ызындан адам иберди. Ол донуны елбегей алып, өе гирен бадына, йүзбашы яшулының зәхресини ярды:

— Хей, гарры, гөнинден гелмесең, дилиңи еңсәнден чекерин! Сен шу адамы танаярмың?— дийип, Хакбердини гөркезди.

Меле ага гөйә бу сөзлере үнс бермедик ялы болуп, илки Хакберди, соңра Шыхмырат билен эллешип гөрүшди. Йүзбашы тарапа келлесини атып: «Аманлыкмы! Саглыкмы, иним?» диенден соң, онуң сөзүне жогап берди:

— Бу адамы гаты оңат танаярын, йүзбашы. Бу бир етим йигит. Гарны дойса, муңа гурбанлык. Йөне вели, онуң янындакы адамы танамок. Худайың өңүнде яланчы болуп билжек дәл.

Йүзбашы:

— Гепиңи көпелтме, гарры!— дийип, онуң сөзүни бөлди:— Эгер бу икисини кепилчилиге алсаң, булары герек вагты бизе тапып берермиң?

Меле ага еңсесини гашады:

— Иним, Хакбердини-хә тапып берерин. Йөне вели, бу адамы танаманым үчин, оңа кепил болуп билмерин. Бу заманда танамаян адамыңа кепил гечер ялы дәл, йүзбашы.

Хакберди дуруп билмеди, онуң йүреги гүрсүлдәп урды:

— Меле ага, эден ягшылыгың худайдан гайтсын. Эгер маңа ынанян болсаң, Шыхмырат ага-да ынанай. Ол өвлатдыр.

Меле ага:

— Боляр, иним йүзбашы, Хакберди шейле диенден соң, Шыхмырада-да кепил гечйәрин. Өвлат адам болса, башга нәме герек...

Меле ага бирсалымдан Хакберди билен Шыхмырады ызына тиркәп, өйүне гайтды.

Ала гөз, ёгын бурун йүзбашы Хакберди дагыдан алан затларыны нәхили эдип сиңдирмек болжакдыгының ёлларыны ойланмак билен мешгул болуп галды.

Меле ага мыхманларыны ызына тиркәп, өйүне гирип, ишигини япандан соң, Хакберди билен тәзеден гужаклашып гөрүшди. Онуң өйүндәки өңки адамларам Хывадан геленлер билен ыхласлы гөрүшдилер. Меле аганың аялы Тәчбиби ики элини Хакбердиниң элине чалажа дегрип алды.

— Ханы, оглум, отур. Шыхмырат, сенем Хакбердиниң янындажык отур. Ине, чай. Иен-ичениңиз өзүңизиңки, гөрен-эшидениңизден вели ядаман гүррүң бериң!— дийип, Меле ага өз ерини эеледи.

Хакберди Шыхмырады төре гечирди. Өзи гапа голай отурды. Бу болуш өйдәкилериң гөзүниң өңүнде Шыхмырадың абрайыны бир гез ёкары гөтерди.

Хакберди гөзенеге тая бакды. Меле ага деррев дүшүнди:

— Горкма, Хакберди, ол бизиң гызымыз. Ол кеселледи. Заманасына гөрә, кеселлемели болды-да... Бу ерде ят адам ёк. Аркайын гүрләбер.

Хакберди чеп яңагының хамыны титредип, ичини геплетди: «Ине, гиже-гүндиз арзув эде-эде, ахырсоңы мен Гунчаның ызың-

дан гелдимем-дә... Окуң билен геплешип, гүлшүп, ойнашып болмаса, геленимден не пейда? Хай, тәлей, нәме үчин адамлар шейле доңйүрек болмалыка?»

Гүррүң гызышды. Сораг-җогапларың ызы үзүлмеди. Вагтал--вагтал Тәчбиби даш чыкып, өйүң төверегине айланып гелйәрди. Гунчаның ягдайыны сөз билен дүшүндирер ялы дәлди. Ол Хакбердиниң өз сесини өз гулагы билен эшидип ятырды.

Тә даң атып, җахан ягтылянча отурдылар. Хакберди-де, Шыхмырат-да оба гайдып бармак барада, Шура хөкүметиниң гарыплардан зат аямаҗакдыгы барада, бу ерде бу җалатай, аялбаз, тиръеккешлериң ызына дүшүп йөрмегиң акмакчылыкдыгы барада узындан-узын ынамлы, дегерли гүррүң бердилер.

Сеңңериң ичи шол гүнүң эртиринден башлап, арының өйүне чөп дүртүлен ялы болды. Адамлар, илки билен, Хакбердини, Шыхмырады гезек-гезегине мыхманчылыга чагырып, оларың сөзлерини өз агызларындан эшидйәрдилер. Гараз, гепиң гысгасы, сәхел вагтың ичинде алданып гайдан адамларың хеммеси Хакберди билен Шыхмырадың гетирен хакыкы сөзлерини эшитдилер. Ондан соңра бири-бирлериниң өйлерине, гум геришлериниң үстлерине үйшүшип, нәхили эдип оба етмегиң пикирини эдип униградылар.

Хакберди дагы гелен гүнүниң эртеси гүн агандан соң, секизинҗи чакылыгы совуп, докузынҗы өе баряркалар, Хакберди бирден аяк чекди-де, Шыхмырат ага йүзленди:

— Яшулы, хонха, гөрйәрмиң, Меле ага билен Тәчбиби эҗе одун чөплән йөрлер. Мен шу пурсатдан пейдаланып, Гунча билен бир саламлашып чыкайын. Сен барыбер. Менем хәзир барарын. Сорасалар, «Ине, гелйәр» дий. «Теммәки халтасыны ядындан чыкарыпдыр» дий.

Шейдип, Хакберди аматлы пурсатдан акыллы пейдаланды.

Хакберди ичери гирди-де, өйүң ишигини япып, бир бөкенде Гунчаның гапдалында пейда болды. Гунча йүзүндәки ёрганы серпди. Ол хәзир Хакбердиниң гөзүне булутдан чыкан Ай ялы болуп гөрүнди. Олар гарса гуҗаклашдылар. Бирнәче вагтлап айрылышып билмедилер.

Илки билен, Хакберди хушуна гелди:

— Гунча, ене бир азаҗык чыда. Соңра оба гидерис. Галамасына-да худайың өзи көмек эдер. Хеммеси дүзелер.

— Гөзлерим ёлунда болды, Хакберди җан. Гиҗе-гүндиз хушумдан чыкмадың. Инди бу ерлерде мени еке ташлап гитсең, гайдып мени дири гөрерин дийип пикир этме!..

— Сенсиз илери гарап бир әдим хем әтлемен, Гунча! Мен бу ере сен дийип гелдим. Сениң ышкың мени бу ере гетирди. Сен дийип мениң йүрегим пара-пара болды.

Олар тәзеден бири-бирлериниң гуҗакларына долдулар.

— Мен кесел дәл. Мени гизлән саклаярлар, Хакберди.

— Мен хеммесине етик, Гунчам. Мен хеммесине етик. Ене--де биразаҗык чыда. Хеммеси гүлала-гүллүк болар.

— Үстүмизи басаймасынлар — дийип, Гунча аладаланды. Бу алада Хакбердә хем етди.

Ол:

— Гайгы этме, Гунчам, мен сенсиз хич ере гитмерин!— дийип, өйден чыкды. Мыхман чагыран өе тарап гитди.

* * *

Хакберди батрагың бир шых билен Бедиркентден гачып гелендигиниң хабары Гурбанмәммет сердара барып етди.

Ханың ягдайы агырды. Юртдан эл ювуп чыкып гайтмагың өзи Дөртгүлден ит ялы басылып гайтмакдан-да айылганчды. Хемме зат: мүңлерче танап говы ер, керпичден, гежден югрулып салнан әпет гала, мал-гара, яп-чиллер, бүтин байлык чайчанак болуп дөкүлип галыпды. Хан диңе элине илен затларыны алып гачды. Ине, шол зерарлы-да, Бедиркентден гачып гелен Хакберди батрагы гөрмек, обаның ягдайы барада гөзи билен гөрүп гелен адамың дилинден сөз эшитмек арзувы хан үчин-де тебиги бир затды.

— Иним, Какабай, ол еңиӗлугы мениң яныма гетириң. Обаның геп-гүррүңини эшидели — дийип, Гурбанмәммет сердар мүтгел балагыны ёкары чекип, түйлери япырылып ятан инжигини сыпалады.

— Лепбей, хан хезретлери!— дийип, узын сатан, бетнышан Какабай ала гөзлериниң назарыны ханың инжигинден совды. Ол шу буйруга чеңли ичинден: «Хан гаррапдыр. Онуң аягының хамлары салланышыпдур, сүңклери яныр гутарып барян кесиндә меңзейәр» дийип, пикир эдип отырды.

Какабай буйругы алып, гапа тарап угран бадына, даш ишиге гелип сакланан атың агыздырыгыны гасырдадышыны эшитди-де, аяк чекип, ханың йүзүне серетди.

Хан ыкжамланып, өзүни дүрсәп:

— Хабарыны ал, иним Какабай — дийди.

Какабай өйден окдурылып чыкды.

Чапар атындан бөкүп дүшди:

— Какабай ага, салавмалейким! Хан хезретлери өйдеми?— дийди. Онуң деми-демине сыгмаярды.

Какабай атлының гара янык йүзүниң чалажа гызарып дуршундан, өвзайың бозукдыгына гөз етирди. Шейле-де болса, онуң саламыны алып, хабарлашмакчы болды. Онянча ичерде ханың сеси эшидилди:

— Иним Какабай; чапары ичери алып гир!..

Чапар Какабайың өңүне дүшүп, ичери гирди. Ики элини дөшүне гоюп, башыны ашак салып, ожагың илери башында дүе чөкен ялы дызына чөкди. Ол башыны гөтермән, ожак билен геплешйән ялы болуп, шейле дийди:

— Хан хезретлери, бир чемче ганымызы гечсеңиз...

Хан өңкүсинден бетер ынжалыкдан гачды. Онуң хырсыз йүзүниң ганы гачып, додакларының үстүне кагыз елменен

дөнди. Чапарың хич ерде сакланман, гөни шу өйүң ишигине гелип дүшмегининң өзи эййәм онуң гетирен хабарының өрән дүйплүдигини билдирйәрди.

Гурбанмәммет сердар жанланып угран өлүгси гөзлерини аграслык билен чапара дикди:

— Нәме хабар? Эйгиликмидир?

Чапар отурышыны бозман, хич бир ерини херекетлендирмән, машынбагшы ялы гүрледи:

— Хан хезретлери, Ахыгуя гайрадан ики чапар гелди. Олар айылганч хабар гетирдилер. Орсуң үч йүзе голай атлысы Ахыгуя тарап чыкыпмыш. Чапарлар орсуң гума аралашандыгыны гөзлери билен гөрүп, бәри гайдыпдырлар. Ахыгуюдакы раятларыңыз сизиң ол ере тиз етишмегиңизи, бу беланы башларындан совмагыңызы товакга эдйәрлер. Умыт билен сизиң ёлуңыза гөзлерини дикип отырлар. Олар я алмага, я өлмәге гелйәрмишлер.

Хан Какабайың йүзүне середип, элини силтәп: «Уграт» дийип ышарат этди. Какабай күйкиниңки ялы узын эли билен чапарың гушагындан тутуп, оны еринден турузды. Ыза, гапа тарап чекилмеги дуйдурды. Чапар ыза басып, өйден чыкды.

Какабай голайда дуранлардан бирине йүзленип, чапара чай-сув бермеги табшырды-да, ене өе гирди.

Хан эййәм тирсегини яссыга берип, узын сакгалыны пенжеләп, агыр пикирлере батыпды. Ол ичери гирип, гапының өңүнде дим-дик болуп дуран Какабая «отур» дийип үмледи. Какабай гапының агзында чоммалып отурды.

— Иним Какабай, замана ахыр болса, атдан эшек озар диенлери чын болды. Биз бир вагт йүврүк атдык. Гөзүмизи дикен еримизе гөвнүмизе дүвен вагтымызда барып етердик. Биз улы илиң, дөвлетли галаның эесидик. Хеммесини ташлап гайтдык. Гелип, йылан-ичянларың месгенинде гош басмалы болдук. (Шу ерде бир зады белләп гечмели, Хан йыландан худайдан бетер горкярды. Ол гүн гызып башландан соң, йыланларың гыш укусындан оянядыгыны билйәрди. Шонуң үчин-де, гижелерине аяк ёлуна-да чыкабилмезди) Инди бизи бу гелмишеклер бу ерде-де өз угрумыза гоймажак болсалар, биз этимизи гаталтмалы боларыс. Атлыбашылара хабар эт: хемме атлыларыны ил ятып, ит укландан соң, ёла дүшер ялы эдип тайярласынлар. Ол гелйәнлериң ёлы Дамладан совадыр. Шол себәпли-де, бу ерде йигрими-отуз адам гойсаң болар. Өзүңем тайяр бол, иним Какабай. Атлыбашылары яныңа чагырып, оларың гулакларына пугта гуй, сөвеш гүйчли болар. «Бир мусулман гачса, ики кәпирден, келлесине саңсардашы герекдир» диен сөзи ятларындан чыкармасынлар. Ахыгуя чозан орус адамларыны өлдүрмели. Диңе өлдүрмели. Өлдүрилениң келлесини кесип, агажың башына илдирмели. Йүзлерини гайра өврүп гоймалы. Чынмачын дивары ялы эдип, келлелерден дивар ясамалы. Ахыгуя барып, узын-узын сөзенлерден адамың келлесини гөтерер ялы чыбык йыгнамага хөкүм бер.

— Лепбей, хан хезретлери...

— Гой, ол келлелер Аҗыгуйының гайра тарапында гөренеҗ гөз болуп дурсунлар. Гой, ол дивар барха узалсын. Бир башы гүндогара, бир башы гүнбатара етсин. Шейле этсек, онсоң орус бизиң үстүмизе чозмаз. Биз бу ерде аркайын яшарыс. Гуюлара эелик эдерис. Гарагумуң үстүнден гуш гечсе, ганатдан, гулан гечсе, тойнакдан дынар. Шейле этмели болар, иним Какабай!

— Хак гүррүң, хан хезретлери...

— Иним Какабай, бир чәйнек чай бер. Обадан гелен батрагы гетирт. Ызымызда нәме геп-гүррүңиң барыны эшидели.

Ярым сагадың ичинде Хакбердини тапдылар. Даш сыпатыны оңат эдип тертибе гетирдилер. Атлыларың бириниң тәзеҗе донуны алып гейдирдилер. Билине тәзеҗе гушак гушадылар. Шейдип, атлылар оны Какабайың янына алып уградылар.

Хакберди озал Гурбанмәммет сердары ики гезек дашдан гөрүпди. Бир гезек Тагтаның базарында, ене-де бир гезек ханың Бедиркент галасының салынян вагтында. Эмма вели, Хакберди Гурбанмәммет сердарың рехимсизлиги барада гаты кән затлар эшидипди. Хакберди хандан горкярды. Бу, бир. Икинҗиден, хич бир адам ханың янына барайын дийип барып билмейәрди. Ине, шу затлары назара аланымыздан соң, мыхманчылыкда отуран еринден оны ханың гашына алып гайтмакларының нәхили дереҗеде оңа тәсир эдендигини, ховсала саландыгыны, бу ваканың онуң ики аягыны бир әдиге сокандыгыны диңе гөз өңүне гетирмек болар. Ол баршына, «Нәме-де болса бойнуёгынлык этмән, эдеп билен, хормат-сылаг билен онуң өңүнде дурайын. Бу бир йыртыҗы гуртдур, сәхел кеҗине гайтсам, мениң персаламы чыкарар. Мунуң инди доланып барып, арз сорап отурмаҗагы белли. Богданов инди ханы обасына гойбермез. Шу зерарлы-да, худай җан, өз бендәңе гарашык эт. Агзым аша етен вагты, бурнумы ганадаймавери. Бу беланы саг-аман башымдан совавери. Мунуң өңүнде ики геплемели дәлмиш. Худай җан, өзүң гүйч-кувват береВери» дийип, ичинден бирнәче гезек иманыны хем өврүрди...

Хакберди гол говшурып, ичери гирди-де, Какабайың өвредиши ялы эдип, башыны ашак эгди.

— Хан хезретлери кемине гулуңыз Хакберди гуллугыңыза тайяр — дийди.

Хан оба йигидини танамак иследи герек, чүнки оны гаты ичгин сынлады. Соңра Хакберди элини гойберип, гапының агзында дим-дик болуп дурандан соңам, хан бирнәче вагтлап ондан гөзүни айырмады. Гөрмегей йигидиң даш сыпаты хана яран болмага чемели, ол мылайымлык билен:

— Кимиң оглы борсуң? — дийип сорады.

Хакберди ене-де эллерини дөшүне етирип, башыны чалаҗа эгди, ханың сорагына эдеп билен җогап берди.

— Хә, шейле дийсене — дийип, Хан улудан паллады: — Хава, какаң пахыры мен бирнәче гезек гөрүпдим. Говы адамды. Йөне бир гарма-гөммеликде шейле болайды-да... Әй, элбетде, озалдан маңлайына язылышы шейледир-дә... Ханы, отур, ягшы йигит. Какабай, Хакбердә чай гетириң...

Хакберди учҗак бүргүт ялы болуп, оҗагың башында чоммалып отурды.

— Аркайын отур — дийип, хан айдандан соң, Хакберди айбогдашыны гурды.

Хакберди хәзир өзүниң ягдайына дүшүнип биленокды. «Бу нәме болдугы? Бу нәме үчин мени лак-лук агзына атаймадыка?» дийип, ол өз янындан пикир этди, гөзлерини мөлердип, бир өйүң ичине, бир-де ханың йүзүне серетди. Ол ханың йүзүнде, отурышында, әхли херекетлеринде бирхили дүйпли ынҗалыксызлыгың бардыгыны аңлаҗак ялы болды. Эмма хан билен якындан таныш болмандан соң, бу болушдан белли бир сыр аңламак оңа башартмады. Шейле-де болса, өз янындан, «Аркайын-а дәл» диен нетиҗе чыкарды.

— Оба-гараның ягдайы нәхили? Нәме геп-гүррүң бар? — дийип, ханың берен сорагы Хакбердини укудан оядан ялы бир ягдая салды.

Хакберди өз янындан «Худай өзүң голдавери» дийип, терс сөз айтмакдан этияч эдип, хер сөзи салдамлап җогап берди:

— Өңки оба-гарадан оба гөчди, хан кака. Обаның ичинде ел өвүсйәр. Орус Тагтаны эеледи. Хениз обалара чыкып, аягыны ере дирәп биленок. Обада адам ёк. Йөне вели, сизиң галаңыза гиҗе-гүндиз гелип гидйәрлер. Ат тезегини гураданоклар. Хан кака, мен гөреними айдярын. Мениң гүнәми геч — дийип, Хакберди бирден ховсала дүшди.

— Айдыбер, айдыбер — дийип, хан оны көшетди.

— Айтсам, хан кака, затларыңы чекйәрдилер. Олары кимиң экидйәндигини билер ялы дәл...

Соңкы хабары эшиденде, ханың йүзи үйтгеди. Ол бүтин дуркы билен ынҗады. «Хемме зат хараба чыкды. Хеммесинден эл ювуп чыкып гайтдык. Ёк, мен бу болуш билен разылашып билмерин. Мен обаны теп-текиз эдерин. Мениң задыма эл уранлары тохумы-тижи билен гүҗүк гыран ялы гырарын. Өмрүмиң ахырына ченли мениң элйм, сизиң якаңыз болар!» дийип, хан Бедиркенде гарап, өрән узакдан хайбат урды.

Өзара гүррүң, сораг-җогаплар узага чекди.

Хан ахырсоңы шейле дийди:

— Иним, говы йигит экениң. Гарындаш-доганларыңы гөр. Бу ериң ягдайы билен өврениш. Соңра ак йүрекден хызмат эдерин дийсең, ынха, Какабай сени хор этмез.

— Сөвдаңыз күшат, ишиңиз ровач болсун, хан кака! — дийип, Хакберди ики элини дөшүнде гоюп, өвредилиши ялы тагзым этди.

Хан Какабая йүзленди:

— Иним Какабай, бәш-үч гүнден соң бу йигиди хатара гошавери. Өрән говы, мерт йигит гөрүнйәр.

Шунуң билен душушык тамам болды.

Гиже ярым болан вагты, Гурбанмәммет сердар Дамлада 30 атлы гоюп, өзи бүтин атлысы билен Аҗыгуя уграды.

* * *

Эртир ирден ятырлайын одуна гитмек баханасы билен Меле ага, Хакберди, Шыхмырат ага, ене-де сеңңериң бәш-он саны яшулусы дүелерини идип, илерки алаңлардан ашып гитдилер. Одуна дийип гитмек хас ынанчлыды. Себәби, Дамланың төверегиндәки говы сазаклар бирейййәм йыгналып, якылып гутарыпды. Инди ятырлайын одуна гитмеклик хөкманы бир зат болуп, сеңңерлериң дурмушына гирипди.

Олар бир салкын ёл йөремек билен сеңңерден, хан атлыларындан, җансызлардан араны ачдылар. Бир такырда дүшләп, чай ичдилер. Өйлән салкын одун йыгнадылар. Гүн батыберенде, гоша җемленип, мундан бейләкки ягдайы, ягны саг-аман Дамла гуюсындан гөчүп гитмек меселесини маслахатлашып уградылар.

Яшулулардан бири шейле дийди:

— Бизи гойбереноклярам, бизиң хал-ягдайымыз билен-де гызыкланян адам ёк. Мунча адам гөзлериниң өңүнде гырлайса-да, оларың йүреги аважак дәл, гөвүнлери бир ялы. Иним Хакберди, Шыхмырат иним, өзүңиз бизе бир ёл салгы бермесеңиз, болҗак дәл. Биз чөлде галан еке адам ялы болуп, угрумызы йитирдик. Бизиң башымыз айланды. Биз ызымызы тапамзок.

Хакберди билен Шыхмырат гыссанман, хич киме пәсгел бермән, адамларың сөзлерини диңледилер.

Ахырсоңы Хакберди шейле дийди:

— Обадашлар, менден акыл сораярсыңыз. Бу хорматыңыз үчин саг болуң. Эмма вели, мениң-де сизиң билйәниңизден артык билйән задым ёк. Хәзир Шыхмырат ага сизе мундан бу яна нәхили болмалыдыгыны айдып берер. Онуң сөзлерине пугтаҗа гулак салың.

Адамлар Шыхмырат аганың йүзүне умыт билен бакдылар. Шыхмырадың чеп яңагындакы тыг ызы гызарып гитди. Ол агыр пикирлере гүмра болуп отурышына, бирден башыны галдырды:

— Адамлар, обада сизе гуҗак ачып гарашяндыкларыны биз айтдык. Инди ол сөзлериң үстүне гошҗак задымыз ёк. Йөне тиз гайтмак герек. Хич болмаса, гич экилйән экинлериң тохумыны сепип галар ялы, гыссанмак герек. Онуң үчин нәме этмели? Еңил машгалалы адамлар гиҗе гачмалы болар.

Чемини тапып гачмалы болар. Гөни ёлдан гитмән, сова гитмели болар. Мен башга зады билемок, эмма бир зат сеңңериң хемме адамсына, гайтмага дөвталап адамсына мәлим болмалы: хер сагатда ёла дүшүбермәге тайын болуп дурмалы. Биз Хакбердидир Меле ага дагымыз ягдайдан хабардар болуп дурарыс. Хачан ёла дүшмелидигини айдарыс. Ине, шонда бөкденмез ялы хеммәңиз тайын болмалы.

Хакберди жаныгып гепледи:

— Мен сизе озалам айтдым: Ханың дүйнки болуп отурышыны халамадым. Онуң гарамаяк билен иши ёк. «Хер кимиң өзи оңар. Ав эдер, барыжа малыны иер, соңуны-да худай етирер» диййәр. Мен онуң сөзүни диңләп отурышыма пикир этдим: «Худай етирер? Ол бу сувсуз, ерсиз, мал-гарасыз чөлде киме нәме етирип билер?» Ёк, адамлар, бу ерден гачан гутулар, дуран тутулар. Эгер хеләк болмак ислемесиңиз ёла дүшүң.

Меле ага сакгалыны сыпалап, ховлукман гүррүңе гошулды:

— Оглум, Хакберди, сен Аман ага дагының эййәм обада ер сүрүп йөрендигиниң гүррүңини берип, бизиң ичимизе гор гуйдуң. Инди бу ерден бизиң гөвнүмиз гөтерилди. Сениң хоссар чыкып, бизиң ызымыздан гелмегиң бизиң ишимизиң оң болжакдыгының аламаты болса герек. Белкә-де, шейле болсун. Гелениңиз бәри, бизе берен гүррүңлериңиз эййәм сеңңериң эхли адамсына етди. Хемме адам умыт билен яшаяр. Биз өз такдырымызы сизиң элиңизе табшырдык.

Отуран адамлар: «Хава-да, хава» болшуп, Меле аганың айданларыны макулладылар. Шыхмырат ага ара дүшен дымышмадан пейдаланып, төверегинде отуран адамлара Шуралар хөкүмети барада, онуң гечирйән хем гечиржек чәрелери барада гызыклы гүррүң берип уграды.

Хакберди болса, өз пикирлери билен гүмрады.

Хакбердиниң өзи бу ерде, гумуң жүммүшиндәки гошуң башында отуран-да болса, гөвни сеңңерде, Гунчаның янындады. Сеңңерде Гунча билен болуп гечен бәш минутлык душушыгындан бәри, Хакберди хениз хем гөкде учуп йөрен ялыды. Бейхуш болан ялыды. Өзүне гелип билмәнди.

Хакбердиниң гелжегиниң эхли умыды, арзувы ажайып гыз Гунчада жемленипди. Ол хәзир башынагай болуп отурышына, бу арзувлары хакыката өврүп боларמыка я-да болмазмыка диййип, келлесине аграм салярды. Гунча хәзир яңып дуран одуң ичиндеди. Хакбердиниң өз ягдайы-да онуңкыдан говы дәлди. Аягыңы сәхелче гышык бассаң я-да бириси хана: «Хакберди аягыны гышык басяр» диййип хабар эдәйсе, хемме зат гутаржакды. Хакберди үчин замана ахыр болжакды. Онуң бу ере гелшиниң максады, бу ерде гечирйән вагыз-несихат ишлери, элбетде, ханың гаршысына алнып барылян ишлерди. Бу ишлери этмезлик мүмкин дәлди. Ол бу иши битирерин диййип, өз гүйжүне, укыбына ынанып гайдыпды. Ол табшырык алып гайдыпды. Табшырыкданам бетер бу ердәки халкың ягдайыны

гөренден соң, Хакберди көп затлара гөзүни етирди. Шу вагтлара ченли билмейән затларыны аныклады. Бу ердәки халк дүйпсүз, гараңкы, совук чукурың эрңегине аягыны басып дурярды. Оңа көмек этмесең, онуң аладасыны этмесең, халк шол дүйпсүз чукура башашаклайын гитжекди. Бу ягдайы гөрүп дурубам, херекет этмезлик асла мүмкин дәлди.

Шонуң үчин-де, йигидиң салы сув үстүндеди. Ол бу агыр ягдайдан или, шол санда Гунчаны, өзүни гутармагың ёлларыны ойланярды. Эмма вели, бу иш кыңды. Төверек-даш габавлыды. Сакчылыды. Түпеңиң совук, гара нили дөшүңе гарап дурды. Шейле-де болса, чыкалга тапмалыды. Башга ёл ёкды.

Гунча билен обада соңкы гезек душушанлары бәри, кән вагт гечипди. Ылайта-да шол ажайып душушыкдан соңра йүрек мыдама Гунча дийип урярды. Дүйнки душушык көне яраны тәзеледи. Инди Хакбердиниң халы öңкүсинден хас бетерледи. Гызың саг халына дүшекде сүйнүп ятмага меҗбур эдилиши Хакбердиниң йүрегини пара-пара эдипди. Гунчаны бу ягдая салмак — онуң адамчылык мертебесини аяк ашагына салып басаламакды. «Зыяны ёк. Аз галды. Бу агыр ягдайдан чыкмага худай бизе-де көмек эдер» диен умыт йигиде теселли берйәрди, онуң йүрегинде азатлыга болан умыды гүйчлендирйәрди.

Хакбердиниң пикир кервени ызыны үзмән, гечип дурярды:

«Бар, диели, биз бу беладан гутулдыгам-да... Онсоң нәме? Мен Гунчаны өз яныма гечирип билермикәм? Мела ага маңа гызыны берермикә? Я-да үстүне иберен адамларымы ызына ит салып ковармыка?...»

Бу пикир Хакбердини гара дере батырды. Ол Дамла гуюсына гелели бәри, Меле аганың, Тәчбиби эҗәниң өзүне болан гарашларыны өрән үнсли сынлаярды. Хакберди шу отурышына, олар билен болан әхли душышыкларыны, эдишен гепгүррүңлерини бир хатар ятлап чыкды. Гызың ата-энеси Хакбердә улы хормат гойярдылар. Ылайта-да, Меле ага Хакбердиниң шейле агыр вагтда өзлерине хоссар чыкып гелмегине бегенҗинден яңа ики болуп билмейәрди. Отурса-турса, Хакбердә миннетдарлык сөзлерини айдярды. Бу болуш билен Хакбердиниң, Гунчаның гелҗекки тәлейиниң арасында нәхили багланышык барды? Бу ягты йүз, мылайым сөзлер соңра, Ата ага өйүне савчы болуп баранда, шу ягтылыгыны, шу манысыны сакламыка? Ине, шу сораглара Хакберди хәли-хәзирликче хич хили җогап тапып билмейәрди. Шонуң үчин-де, гаты кынчылык чекйәрди. Меле ага өзи билен ичгин геплешип йылгырса, Хакбердиниң гөвнүнде яз чыкярды. Өзүне гөвүнли-гөвүнсиз гараса, Хакберди гөвнүне хер хили затлар гетирйәрди. «Инди Гунчадан умыдымы үзмелими?» дийип, бәсга душйәрди.

Оны хәзир гүйчли адам хөкмүнде белли бир кадада сакланян, оңа хер әдимде ынам, көмек берйән зат Богдановың сөз-

лериди. Йигидиң йүрегиндәки гелҗеге болан ынамыды. Ол ынамы-да Богданов онуң йүрегине салыпды.

Ол шу пикирлер билен гүмра болуп отурышына, бирден башыны галдырды-да, җаныгып геплэп отуран бир яшулының сөзүни бөлди:

— Адамлар, ягының дашында боландан ичинде болан ягшыдыр. Гелиң, даң атарына гарашып отурмалың-да, хәзир сеңңере гайдалың. Бу вагтлар, оңарып болса, өйүң үстүнде болан ягшыдыр...

Ызындан бүкгүлдили Меле ага Хакбердиниң сөзүни гызыл тапан ялы гарбап алды:

— Хакберди, оглум, гаты мамла айдярсың. Болҗагың гумуң ичи болса, бу ерде ятаңда нәме, сеңңерде? Говусы, ёла дүшмекдир...

Бу маслахат хеммәниң гөвнүнден турды. Бир чәйнек-бир чәйнек чай ичип, дүелерине йүк чекип, одунчылар ёла дүшдүлер.

* * *

Ала гөз, ёгын бурун, атйүзли йүзбаша Алак батыр дийилйәрди. Гиҗе Какабайдан: «Отуз атлы билен сеңңерде галмалы» диен буйругы аланында, бегенҗинден яңа тас онуң йүреги ярылыпды. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» дийлени чын экен дийип, Алак батыр тәлейинден разы болды. «Ганлы урша гатнашман, сеңңериң ичинде гөвнүңе гелен иши эдип йөрмекден говы зат бармы?» дийип, йүзбашы хондан бәрси болды. Хан какасы билен Какабайы уградандан соң, онуң гечиси дага яйрады. Гөвнүне болмаса, Дамла гуюсының төверегине айланып отуран әпет улы сеңңериң тутуп отуран ери хас гиңән ялыды. Булардан башга-да көп адамлар топар тутуп ятырлайын одуна гидипдилер. Инди бу ерде тә хан билен Какабай йирик доланып гелйәнчәлер, Алак батырың өз эли, өз якасыды. Дамла гуюсының ханы-да, солтаны-да өзүди.

Алак батыр кыркына аяк басыпды. Он бәш йылдан бәри Гурбанмәммет сердарың ызында, онуң көлегеси ялы болуп гезйәрди. Алак батырың өйи-де, или-де, аялы-да, бай какасы-да барды. Эмма ол «Өйүм бар экен, аялым бар экен» дийип, «Оларың ягдайы нәхиликә?» дийип, чигит ялы пикир эдйән адам дәлди. Нереде гүнүни батырса, нереде гарныны дойдурса, шол ери онуң өйүди. Онуң говы гөрйән зады: хандан буйрук алып, бир ере чапар болуп гитмекди. Өз айдышына гөрә, ол «Табшырылан юмшуң» депесини дешйәрди. Урушдан-сөгүшден, оюндан, масгарачылыкдан гайтмазды. Ил ичинде оңа «Гөзсүз батыр» хем дийилйәрди. Бир минут бош отурып билмейәрди. Сәхел вагт тапса, «үч дүззүм», «он ики дүззүм» ойнап башларды. Ойна гызышан вагтлары бүтин дүнйәни ядындан

чыкарарды. Шол вагтларда өзүниң адыны-да унударды. Әпет улы, айылганч шертлери болян печиз ойнуны жаны-тени билен сөерди. Бу оюнда утайса, утуланың дат гүнүнеди. Утулса вели, онуң өзүни-де сыламаздылар. Оны ит эдип үйрдүрердилер, ат эдинип мүнердилер, шагал эдип увладардылар. Онуң гарны дойса бесди. Агшамлыгыны, эртирлигини, гайгы эдйән адам дәлди. Иң әрбет гылыкларының бири-де аялбазды.

Арада бир гүн Алак батыр сеңнериң гүндогар четиндәки өйлериң биринде гижеси билен печиз ойнап, инди өз гошуна гайдып барярка, ирден гуя сува гелен Гунчаны гөрди. Онуң укусыз гөзлери гөйә гуйының башында Ай гөрен ялы болуп, гинден ачылды. Эндамы жүмшүлдәп гитди. Хушы башындан учды. Гуйының башында хер демсайы аял, оглан-ушак көпелип уграды. Шу зерарлы-да, Алак батыр хырчыны дишләп, ызыны гөзлей-гөзлей, гоша тарап гитмели болды. Шундан соң ики гүнләп Меле аганың өйүниң гапысында ат тезеги гурамады. Алак батырың адамлары, илки, башга-башга баханалар билен гелдилер. Соңра, Алак батырың өзи бирки гезек гелип, Гунчаның шу ердедигини аныклады. Өз гошуна гайдып бармак билен, ики адамы ёла салды:

— Кечә долап гетириң. Шоны гетирмекден башга зада пикириңизи бөлмәң — дийип, кесгитли буйрук берди. «Бош геләйсеңиз, ер билен егсан эдерин» дийип вада берди.

Алак батыр соңкы гезек гелип-гиденден соң, гоңшы-голам өвдайың бозукдыгына дүшүнип, Меле аганыңка жемленди. Гызы төрде, душекде ятырмалы этдилер. Алак батырың ики пыядасы геленде, өйдәки адамлар гыз билен ясавулларың арасында жанлы дивар болуп дурдулар. Ясавуллар хич зада бакман, өңе дызадылар. Эмма Меле аганың гоңшулары келлелери эгнинде болса, гызы ясавуллара берип гойбермежекдиклерини мәлим этдилер. Ясавуллар көп чыталашанларындан соң, хич зат битирип билмән, ики эллерини бурнуна сокуп, ызларына доландылар. Ине, шол вагтдан бәри Алак батырың уллакан ала гөзлери Меле аганың өйи тарапдады.

Хан гижәниң ярымы боланда уграды. Какабай Алак батыра:

— Тә биз гелйәнчәк, кирпикли гөзүңи чалма! Гөз билен гулага өврүл. Сеңңериң битиниң бурны ганамасын. Бир адам бир ере бутнамасын. Саяк-сандырак гөрсең, дадына-перядына гараман, ерземине сал. Өзүмиз гелип, хабарыны аларыс. Гиже-гүндиз сеңңериң дашы сакчылы болсун. Хан хезретлериниң буйругы шейле. Амин! — дийип, ики элини эңегине етирди.

— Амин... — дийип, Алак батыр онуң өңүнде нун ялы ики бүкүлди.

Хер нәме-де болса, узаклы гүн аяк үстүнде гезен, гижәниң ярына ченли йөрише гитжеклери тайярламага көмеклешен, бирнәче гижеден бәри-де печиз ойнап укудан галан Алак батыр Жүнейит ханың атлылары айың ягтысында гоюн сүрүси ялы болуп, алаңлардан ашып, гөзден йитенлеринден соң, агыр кел-

ләни яссыга гойды. Оны укының гуҗагына эмай билен табшыран икинҗи бир зат-да җана леззет бериҗи рахатлык хем-де аркайынлыкды. Рахатлыгың өз эммасы барды: ханың Аҗыгуя гитмеги билен багланышыклы болан соңкы сагатлар галавутлы хем-де аладалы гечдилер. Шу зерарлы-да, Алак батырың Хакбердиден хем-де Шыхмыратдан алан затлары барада Алак батырдан хич ким хасабат сорамады. Ол затларың хабары хана етиримеди. Какабай йирик хем алада билен бу затлары ятдан чыкарды. Диймек, бу олҗаларың хеммеси Алак батырда галды. Ол бу затларың эеси болды. Буҗагаз олҗаны синдирмегиң йүзбашы үчин өрән улы әхмиети барды. Ол аркайын хумар ойнап билҗекди. Бу затлары утдурмак үчин хем азындан бир ай дагы герекди. Онуң болса оюнда утян вагтлары-да болярды. Шонуң өзи-де, Алак батырың дамарларыны говшадып, оны мейимиредипди. Инди тә хан гайдып гелйәнчә, онуң өз эли, өз якасыды. Ханың хачан гайдып гелҗегини болса худай билйәрди.

Алак батыр гүн агандан соң оянды. Чайдан, тиръекден кейпини көклейәнчә, нахардан гарныны доюрянча, гүн хас гиҗелди. Алак батыр хызматкәрлеринден бирисини янына чагырып:

— Хол, Меле диен бардыр-а, билйәмиң? Билйән болсаң, шонуң өйүни бир бахана тапып, барлап гайт. Ким бар, ким ёк? Өзүңем тиз бол. Бир аягың бу ерде, бир аягың ол ерде болсун.

Ясавул сыртына сапан деген ялы болуп чыкып гитди.

Алак батыр, өмрүнде биринҗи гезек болса герек, чуңңур пикире гитди: «Меле диен харамзаданы оба гачып гитҗек болды дийип туссаг этсем, аялыны демини алып билмез ялы горкузсам. Онсоң ол перизады алып гайдыбермели. «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» дийипдирлер. Сеңңериң ичи чолалык. Хан какам болса ёк. Шу вагтдан говы, җүпүне дүшен вагт хич хачан тапдырмаз. Онуң кесели агыр дәлдир. Бир гиҗеде хеләк болаясы ёк. Аял диениң җанлы боляр...»

Ясавул ичери гирип, тагзым этди:

— Батыр, Меле өйүнде ёк. Олар ятырлайын одуна гидипдирлер, бир топар адам болуп. Гызы кесел ятыр. Аялы гыздырма биширип отыр. Оларың болуш-гоюшлары-ха шейле.

Ала гөз, ёгын бурун бидөвлетиң бу сөзе бегенмекден яңа гөзлери ханасындан чыкайҗак болды. Ол бегенҗини ичине сыгдырып билмән хем-де оны өз гол астындакысының янында йүзе чыкармагы услып гөрмән:

— Яныңа өзүң ялы затдан гайтмаз бир йигиди сайлап ал-да, чай-чөрегиң башында мениң буйругыма гарашып, тайяр болуп отур. Мениң хабарыма гараш. Бир ере бутнайма! — дийди.

— Лепбей, батыр! — дийип, ясавул ики эпленип өйден чыкды.

Алак батыр аяклы гарпыз ялы келтежик хызмат кэрини чагырды:

— Өйүң ичини гүл пүркүлен ялы эдип арассала. Ятар вагты болуберенде, палав атар. Чайы ажы демле. Гаршы теммәкисини ожагың голайрагында гой. Чилимиң сувуны тәзеле. Элиңи чермәп хызмат эт. Өзүм гадырыңы билерин! Серпай япарың!

Хызматкәр пөкги ялы тогаланып чыкып гитди.

Гөк чай, тиръек, Алак батырың кейпини, дийсең, көкләпди. Эмма вели, Меле ага дагының ятырлайын одуна гидендигиниң хабары буларың хич бирисиниң чени болмады. «Ишиң өзи шовуна болжак боланда, хемме зат ызлы-ызындан дүзелиберер экен» дийип, Алак батыр өз яныңдан гуванч билен белледи. Ол ярагларыны дакыныны, ызына бәш-он атлы алып, сеңңериң дөрт төверегиндәки гаравулханалара айланып чыкды. Хер баран еринде душ гелен ясавуллара йүзленип:

— Укласаңыз, гөзүңизе чиш какарын!— дийип, сөз берди. Соңра өзүниң бардыгыны, мыдама, ярагының доклудыгыны, гылыжының яланачдыгыны адамлара мәлим этмек ислейән ялы сеңңериң ичинден бирнәче гезек эйләк-бейләк гечди. Өңүнден чыканлара хайбат атды. Кәбирлерине гыңралды. Кәбирлерини ата какдырып гечди. Ахырсоңы өйүне гелип, Гунча билен гечиржек леззетли минутларыны якынлашдырмагың угруна чыкды. Энтек ирди. Хер ничик-де болса, илиң ятарына гарашмалыды. Ёгсам, адамчылык-да, бир белаың йүзе чыкайматы-да мүмкинди.

Вагтың гечмеги билен Алак батыр бирден дүшнүксиз, бүкгүлдили ягдая дүшди. Бу ягдайда чалажа мәлим болан горкы, ховсала-да дуюлярды. Онуң йүрегиниң гысмагы барха гүйжеди. Ол хәзир өйүң ичинде бир отурярды, бир турярды. Белли бир пикириң, белли бир задың башыны богуп биленокды. Нәме эдип, нәме гойжагыны-да белмейәрди. «Бу нәме болдугы? Бу бүкгүлди, ховсала ниреден араламды?» дийип, Алак батырың өзи-де хәзирки ягдайына гең галды. Ар-намыс диен зада өзүне дүшүнйән, ахлак диен задың көчесинден хем гечип гөрмедик бу йыртыжы хер ничик-де болса, пикирленмәге мейил эдип уграды. Бу мейил хем шол чалажа мәлим болан горкының нетижесинде йүзе чыкыпды.

Адам өлдүрмек, аял зорламак, гыз алып гачмак ялы затлар Алак батырың янында эшекден палан аланча ёкды. Хәзирки аласармыклыкда, адамларың салының сув үстүнде дуран вагтында, оларың багырлары гара яның болуп, ики тарапынының-да деңлән вагтлары сеңңериң ичинден бириниң, онда-да илиң ичинде сарпасы тутулян яшулы Меле аганың гызыны илиң гөзүниң өңүнде алып гайдыбермек өрән хатарлыды. Гелжегиниң өңи думанлы, белки, хеләкчиликли дурмушда демлерини санап, шол хеләкчилиге хер минутсайын гарашып отуран адамларың баш гөтермеклери мүмкинди. Айылганч вакаларың йүзе чыкматы мүмкинди. Эллерине дүшен ясавуллары ач гур-

дүң элине дүшен гоюн ялы эдип, персала эдэймеклери [illegible]учлы дэлди. Шейле боланлыгында, ишиң ула гитжекдигини [illegible]үп дурды.

Алак батыры хэзирликче, сеңнерден илиң аягы йыгнанянына бу габахат пикирини иш йүзүне чыкармакдан саклаян зат шуды, шуна меңзешлерди.

Онуң ховсаласының себэби-де шол. Ай ялы гызы эле саландан соңкы ягдайының хэзир хыялында пейда болан аламатыды. «Гызы гетирмели. Даңа ченли сакламалы. Ене-де шол гетирилиши ялы эдип, кечэ долап өйлерине элтип ташламалы. Бошан мешик ялы эдип, Меле аганың дулуна зыңып гайтмалы. Онсоң нэме? Бу хабар деррев илиң ичине яйрар. Адамлар топар-топар үйшүп, гыгырышып геплешерлер. Төверек-дашдан мениң үстүме топуларлар. Я-да топулмазларам. Маңа сен бармың, ёкмуңам диймезлер. Гахардан яңа ярылайжак болуп, ханың гелерине гарашарлар. Ханың өңүнден чыкып, бир зады он эссе улалдып, оңа арз эдерлер. Хан нэме диеркэ? Өзүниң: «Өл!» дийсе, аягының ашагында тогаланып йөрен җана-җан хызматкэрини «Итден чыкардаярмыка?», я-да газабы гайнап дуран адамлары «Хай-күш!» эдип, көшешдирип, ызына гайтарармыка? Худай билйэр. Ханың йүрегиндэкини билип болярмы нэме? Хемме зат онуң Аҗыгуюдан нэхили ягдайда доланып гелҗегине баглы. Гылыҗындан ган сырыкдырып гелсе, онда маңа хич зат этмез. Эгер еңлип, басга дүшүп гелсе вели, ики үзүп, бир ювдар. Онуң газабындан худай сакласын...»

Шейле пикирлериң ызы үзүлмейэрди. Бу пикирлер оңа ынҗалык бермейэрдилер. Шу ховсала, бүкгүлди билен-де вагт гечип барярды. Алак батыр нэме болса, шол болсуна уруп, бир бөкенде өйүң дашында пейда болды. Өйүң сыртындакы белент депэниң үстүне чыкып, сеңнере тарап бакды. Сеңнер уклапды. Хэлирэҗик хем өйлериң гапылары ачылып-япыланда гөзе каклышып гидйэн я-да өйлериң өңлериндэки оҗакларда йылпылдап гөрүнйэн чырадыр отлар өчүпди. Гум агыр дем алярды. Агыр чэге гулага илер-илмез чалаҗа сес билен иңлейэн ялыды. Асманың йүзи айдыңды. Ай узакдан, совук гөрүнйэрди. Йылдызлар яңыҗа сувдан чыкан ялы тэмиздилер. Белли бир кададада дуруп билмэн, кэсэниң дүйбүндэки азаҗык симап ялы титрейэрдилер. Бири-бирлерине гаш какышяна меңзейэрдилер. Сеңнер болса бу аҗайып гиҗе үмүш-тамышлыгында агыр кервен ялы болуп чөкүп отырды.

Гум гиҗесиниң бу мелул эдиҗи гөрнүши бидөвлет Алак батырың хушуны башындан учурды. Эхли дуйгуларының тарына какып оятды. Келлесини гөчүрди. Ол хэзир шу ерде, сеңнере середип дуршуна, «Сонуны саян батыр болмаз!» диен нетиҗэ гелип, аягының ашагындан гөмүлген чыкан ялы, ылгап ызына гайтды.

Өе гиренден соң, ожагың башында гуш тутҗак ялы човмалып отурды-да, гүндиз буйрук берип гоян ясавулыны чагырды. Ясавул гелен бадына, оңа шейле буйрук берди:

— Хәзир яныңдакы ёлдашың билен Меләниңкә бар-да, онуң гызыны алып гел!

— Лепбей, ага...

* * *

Одунчылар сеңңере гарап ёла дүшенлеринде, хениз ятар вагты болманды. Хакбердиниң, Меле аганың ягдайы бизе мәлимди. Бейлеки одунчыларың ягдайы-да эдил шоларыңкы ялыды. Одунчыларың хеммеси ызындан гайгы эдйәрдилер. Сеңңериң ягдайы гайгы этмезче-де дәлди. Хер демде хер хили гарашылмаян вакаларың, айылганчлыкларың йүзе чыкаймагы мүмкинди. Ине, шу затлар адамларың еңсесинден итерйән ялы, оларың өкҗелерини еңледипди. Дүелер-де мыдама от-ийм иййән ерлерине тарап ыхласлы йөрейәрдилер. Шейдип олар Дамла чөкгүдине гарап, еңил хем-де гаты гайтдылар. Хова-да салкынды. Адамлар хем, дүелер хем чипит ялыҗак ядавлык дуймаярдылар.

Меле аганың ичини ит йыртярды. Онуң йүреги гысярды. Шол зерарлы-да, мыдама өңе, сеңңере тарап серетмек билен, ол ердәки ягдайы шу барян ериңден гөрмек ислейән ялы болуп гөрүнйәрди. Ол бүтин өмрүне ер билен иш салшып гелен дайханды. Шонуң үчин-де, Дамлада, бир гуйының башында ики элини говшурып отурмагы өзүне берлен җеза дийип хасаплаярды. Ылайта-да соңкы вагтларда: «Мен нәме үчин гайтдымкам? Нәме үчин баша геленини гөбек ганымың даман еринде чекмедимкәм?» диен сораглар онуң келлесине йыгы-йыгыдан гелип долярды. Ол бу сораглара өзүни канагатландырар ялы җогап тапып билмейәрди. «Хемме гөчди, менем гөчдүм. Онда Ата ага дагы, Хакберди дагы нәме үчин гөчмедилер? Олар гачдылар. Обадан сайландылар. Эмма узага гитмедилер. Инди болса Ата ага эййәм обада. Мен нәме үчин бейтмедимкәм? Мен нәме оларың оңан еринде онуп билмезмидим? Түркмени гөчүрҗек болсаң, гапдалындан гөч гечир диенлерине ынанып, өз гүнүни өзи чайканың бириси мен болдум» дийип, Меле ага гурсагына урярды. Эмма болҗагы болуп, боясы сиңен зада бу өкүнч хич хили пейда этмейәрди. Онуң хәзир ер оүреси гелйәрди, тохум сепеси гелйәрди, яндак чапасы гелйәрди. Эллери гиҗейәрди. Ине, Хакберди гелди. Ата аганың ердемрини, күндесини бежеришдирип йөренини айтды. Бу сөзлери эшиденде, Меле аганың йүреги дилнип гитди. Тас гөзлерине яш гелипди. Онуң бар пикири, бар арзувы тизрәк оба доланып бармак, көне тамына аркайын гирип-чыкып, ер ишлери билен мешгул болмакды. Хакбердиниң гелмеги, оба дурмушындан гүрруң бермеги гарры дайханың бу хыялларына ганат беклэпди. Хәзир онуң өзи гумуң ичинде-де болса, рухы обадады, Ата аганың янындады.

Бу ери йигрендирен ене бир зат, Меле аганың сарпасыны тутман, Алак батырың онуң үстүне эден хүҗүмиди. Бу иш ядына дүшенде, Меле ага бүтин гөвреси билен титрәп, гахардан яңа ярылара гелйәрди. Эмма ол көп затлары ювутмагы, көп затлары ичинде сакламагы башарян адамды. Ол дишини гысмагы башарярды. Диш болса галады. Онуң шу гылыгы оны көп белалардан саг-аман алып галярды.

Хакберди геленден соң, Меле аганың йүки еңлән ялы болды. Агыр ягдайда бириси гелип, маңлайындан дирән ялы болды. Эмма вели, мунуң билен-де Меле аганың йүреги долы көшешмеди. Себәби Меле ага говшак-да болса, эҗиз-де болса, пәхимли адамды. Ол бу ерден гутулмагың, обасына саг-аман доланып бармагың аңсат дүшмеҗекдигини бәш бармагы ялы билйәрди. Хәзир дүйәниң башыны идип, еңил әдимләп баршына, Меле ага бу пикирлериң ашагындан чыкмага сынанышярды. Бу пикирлер болса ондан эл чекмек ислемейәрди. Сиңек ялы, болуп бирден гүввүлдәп гөтерилйәрдилер, бирден-де ене гелип, онуң келлесине долярдылар.

Шыхмырат ага бейлеки адамларың ортасы билен барярды. Ол илки утранларында, йылдыза гарап ёл чалмагың усулы хакда, ызчылык хүнәри барасында янындакылара гең-энайы гүррүң берип башлады. Соңра оларың гүррүңи Шуралар хөкүметиниң сыясатына гелип дирелди. Шыхмырат ага бу барада гүрлемеги-де башарярды, диңлейҗилериң үнсүни шу меселәниң дашына чекмеги-де башарярды.

Ёл бойы Хакбердиниң пикиринде-де, гөзүниң өңүнде-де Гунчады. Гунчаның башындан гечирйән агыр гүнлери, оны бу ягдая сезевар эден себәплериң дүйп манысына дүшүнмек Хакбердиниң гахарыны гетирйәрди. «Нәме үчин бир гыз өз оваданлыгы зерарлы иле гөрнүп билмән, кесел адам ялы болуп дүшекде ятмалы? Бу өңки дердиң үстүне урна болмаярмы? Нәме үчин ол өз өйлерине аркайын гирип-чыкып билмели дәл?.. Хакбердиниң хәзир сеңңере тарап гуш болуп учасы гелйәрди. Ол ере баранда-да Гунча билен аркайын геплешип билмеҗегини-де, оңа өзүниң йүрегинде беслән йөрен арзув хыялларыны айдып билмеҗегини-де Хакберди билйәрди. Йөне Гунчаның голайында болмагың өзи-де Хакберди үчин бахасына етип болмаян леззетди. Гунча хәзир оңа чалт йөремәге гүйч, ядамазлыга кувват берйәрди. Хакберди хер әдимде, хер демде Меле аганың өзүне гарайшында, херекетлеринде хей бир умыт баглар ялы зат гөрүнмезмикә дийип делмирйәрди. Эмма вели, гүне гара янык болан ол йүзде Гунча хем өзи барада Хакберди хич хили үйтгешиклик гөрмейәрди. Бу болуш онуң суступы песелдйәрди. Ол хәзир баршына, «Эгер Меле ага Ата аганың диенини этмесе, онда мен Богданова барып, маңлайымы дирәйин. Богдановың диенини этмесе-де, Шыхмырат агадан товакга эдип, әхли шыхлары, өвлатлары, ишан-моллалары чагырып, Меле аганың

үстүне иберейин. Ёк, Меле ага, сен онсоң оларың өңүнде дуруп билмерсиң. Худайдан, пыгамберден, өвлүйәлерден горкарсың. Онсоң-а маңа түйс йүрегиңден сыздырып, «Оглум!» дийсең герек! Онсоң-а мениңем, Гунчаныңам йүзүне мәхир билен баксаң герек! Шыхмырат ага ишанлары ырмага сөз берди. Олар халысалладан, гөвүнлерини бөлмән, бир зат дийселер, сениң гитҗек ериң болмаз, Меле ага!...»

Одунчылар сеңңериң гүнорта-гүндогарындакы бейикден ашак иненлеринде, даңың атар-атмаз вагтларыды.

Бимахаллыгына гарамаздан сеңңериң ичи говача базары ала-палмагалды. Сеңңер шу болшы билен-де аңырдан озалданам йүреклери бүкгүлдәп гелйән одунчыларың зәхресини ярды. Меле аганың-да, Хакбердиниң-де бирбада аякларындан даш асылан ялы болды. Гөзлериниң өңүни гара перде тутан ялы болды. Гулаклары гапылара гелди.

Шейле болмазча-да дәлди. Сеңңериң итлери басга дүшүп үйрйәрдилер. Буларың үстесине-де, сеңңериң депесини сөгүнч, пайыш сөзлер, гыкылык-говга гара булут ялы болуп гаплап алыпды. Меле ага ак инищден инип угран бадына, бу булагайчылыгың болуп дуран ерини өз өйүниң төвереги дийип чак этди. Бәш-он әдим йөрәнден соң, бу чаклайшының догры болуп чыкандыгын аныклады. Хакберди хем говганың Гунчаның үстүнде турандыгыны инини тикенеклендирмек билен аныклады.

Иш шейле болупды.

Алак батыр илкагшамдан башлап, бирден өз-өзүнден улы ховсала дүшендиги үчин, Меле аганыңка ясавул ибермеклиги гаты гиҗә гойды. Ол сеңңериң эйле-бейле зада оянмаз ялы сүйҗи ука гитмегине гарашды. Эмма ол бу чакында бир зады унудыпды: ер-юртларындан эл ювуп чыкып гайдан адамларың укусы берк дәлди. Оларың иң берк уклаян яш-етгинҗеклери-де өвредилип гойлан ялы ит үйрсе, башларыны галдырярдылар. Шейдип, Алак батырың ясавуллары Меле аганың өйүниң өңүне етенлеринде, голайда отуран өйлериң адамлары еке-екеден ояныл башладылар. Үсгүрип-асгырып оградылар. Эли яраглы ясавуллара гөзи дүшенде, гуйрукларыны ямызларына гысып, чалаҗа чыңсашып гачян итлер хем хырлашып, бийынҗалык болдулар. Олар бу адамларың дурмушында эмеле гелен бир нәсазлыгы, ховпы сызып, ер пешәп, үйрүп башладылар.

Ясавуллар адамларың өрүшип башландыгыны аңладылар. Эмма инди сув сеңрикден агыпды. Олар бу ере гара максатлы, газаплы буйрук билен гелипдилер. Инди ыза гайтмак мүмкин дәлди. Олар ики эллерини бурунларына сокуп барсалар, ала гөз, ёгын бурун бидөвлетиң хезил бермеҗекдигини, келлесиниң гызгынына хас өте хем гечмегиниң мүмкиндигини бәш бармаклары ялы билйәрдилер. Олар Алак батыры танаярдылар. Эмма гараңкының ичинде сессиз-үйнсүз топланышян адамларың гөр-

нүшлери ясавулларың зәхресини ярды. Ясавуллар ики одуң арасында галандыкларына ягшы гөз етирдилер.

Шейле-де болса, оларың икиси-де гөзлери ёк ялы күрсәп Меле аганың өйүне гирдилер. Үстлерине айылганч бела инендигини чак эдип билен хем-де бу геленлериң гөдек херекетлеринден өвзайың бозукдыгыны аңан Тәчбиби:

— Хей-вай-ей!..— дийип, айылганч гыгырды.

Онуң чиркин, батлы овазы гижеликде атылан түпең сеси ялы болуп, көп ерлере яңланып гитди.

Шол бада ясавулларың бириси сес чыкян бөвре өзүни оклады. Тәчбиби эҗәни багырдадып басды-да, агзына бир гоша елйыртан яглыгыны дыкып, элини аягыны даңды.

Гиҗәниң ярына ченли уклап билмән, агыр пикирлере батып ятан Гунча бу вагтлар сүйҗи ука гидипди. Эмма ол гапы шаркылдап ачыланда, гара басан ялы болуп, хопугып оянды. Шол бада хем нәмәниң-нәмедигине дүшүнди. Дүшегиниң үстүнде дикелди. Басырганмазлык үчин хем-де этияч үчин гиҗесине яссыгының ашагында гоюп ятан пычагыны элине алды. Батырланды.

— Вай, эҗе җан, нәме болды? — дийип, чиркин гыгырды.

Агзына гоша елйыртан дыкылан Тәчбибиден сес-үйн чыкмады. Гунча: «Эҗеми өлдүрдилер-ов» — дийип дүшүнди-де, элиндәки пычагының сапыны газап билен гысды.

Онянча ясавулларың бириси чыраны якды. Гунчаның өйүң хайсы ериндедигини аныклап, ене-де чыраны өчүрди-де, өзүни Гунчаның үстүне оклады. Ясавул өзүни онуң үстүне окланда, бу нәзик гыз гаршылык гөркезер, гайтавул берер дийип, асла келлесине хем гетирмәнди. Эҗесини өлди хасаплап, бу хорлуклардан яңа гахар-газап кәсеси долан гызың беденине нireдендир түкениксиз бир гүйч гелип гошулды. Ол үстүне абанып гелен, эллерини хаясызлык билен херекетлендирйән ясавулың гарныдыр-да дийип пычагы салды. Ясавул доңуз ялы бөгүрди. Онуң Гунчаның нәзик беденини атагзы ялы тутуп дуран эллери говшады. Ясавул айылганч сөгүнди-де, бир тарапа йыкылды.

Бейлеки ясавулың шу хәзире ченли гулагы дашардады. Сүңке деген пычак сеси, ёлдашының хыркылдысы онуң пикирини ичери чекди.

Ягдай агырлашып, иң ёкары дережесине етди. Гөз ачып-юмар салымы-да элден бермели дәлди. Бу ясавулың гөзи өйүң ичиниң гараңкысы билен өвренишипди. Ол дүшегиң үстүнде дик дуран Гунчаның үстүне топулды. Илки билен, онуң эллеринден япышды-да, пычагыны ере гачырды. Соңра гызы габырдадып, ёрганың үстүне басды. Дашына ёрганыны чолап, гызы голтугына алды-да, бир халта бугдай гөтерен ялы эдип гуҗаклап, ишиге тарап ылгады. Бейлеки ясавул шол ятан еринде гана булашып ятырды. Гызы алып чыкан ясавул өйүң өңүндәки агыр дем алып дуран хырсыз мәхелләни гөрүп, демини алып билмән хопукды. Ясавул хәзир дашыны гуршап алан авчыла-

рың арасыны бөвсүп гечмек ислейән мөҗек ялы болуп, гөни догрулады. Эмма онуң өңүни кесдилер. Элиндәки «йүкүни» ганрып алдылар. Адамларың, аяларың дөрт-бәш саныс Гунчаны өе алып гирди. Оңатҗа, юмшаҗык, эдип дүшек яздылар. Оны ятырдылар. Тәчбиби эҗәниң агзына дыкылан яглыгы айырдылар. Эл-аягыны бошатдылар. Энели-гыз икисини яман хорлук басды. Олар зарын агладылар. Эпей яшулы бөвүрде гана булашып ятан ясавулың ягдайыны гөрди. Пычак онуң саг дөшүнден гирен экен. Яшулы үч-дөрт адам чагырып, яралыны даш чыкартды. Соңра энели-гыза гөвүнлик берди:

— Агламаң. Аркаңызда шунча адам дурка, агламаң. Биз ол нәлет сиңенлер билен хәзир беллисини эдерис.

Эпей яшулы янының адамлары билен даш чыкянча, дашарда дуранлар ясавуллар билен эййәм беллисини эдипдилер: адамлар яралы ясавулы чәгәниң үстүне окладылар. Бейлекини тутупдылар. Эллерини-аякларыны даңыпдылар. Инди болса ол ясавул төверек-дашдан дегйән юмругың ашагында соҗап дем алярды.

Адамлар өзлериниң аяк ашагына салнып депелейәндиклери үчин, өз адамчылык мертебелериниң хич затча гөрүлмейәндиги үчин, аял-гызларына эл урулямдыгы үчин шейле бир газаба мүнүпдилер вели, олары хәзир көшешдирмек мүмкин дәлди. Адамларың хәзирки газаплары өңүндәки әхли бөветлери йыкып гечйән сува чалым эдйәрди. Ясавулларың дем алышлары сейреклениш угран сон, өйден чыкан янкы эпей яшулы:

— Сакланың! Бес эдиң! — дийип гыгырды.

Яшулусыны сылаян мәхелле эдил команда берлен ялы бирден сакланды.

Шундан соңра сөгүнч, гыкылык-говга башланды.

Эдил шу вагтлар хем одунчылар етип гелдилер.

* * *

Эпей яшулы гөкден дүшен ялы болуп гелен одунчылара сеннерде йүзе чыкан ваканы болшы ялы эдип айдып берди.

Ол сөзүниң ахырында шейле дийди:

— Ханың гиденинден гылав алып, Алак батыр хетден ашды. Түвелеме, Гунча гыз өзүни әр ялы горады. Ясавулларың бирини пычаклапдыр. Хава-да, бу сүтемлер аялың, эркегиң этинден өтүп, сүңкүне етди-дә... Онуң ярасы агыр-а дәл вели, гүррүң онда дәл. Гүррүң Гунчаның мертлигинде. Түвелеме, гөз дегмесин, Меле, асыллы гызың-а бар. Хава, Алак батыр Гунчадан гайтавул алды. Хан гитди дийип, келлесине геленини эдип йөрмез ялы-ха болды.

Шыхмырадың гөзлери учганаклады. Ол, илки билен, Хакбердиниң чигнини гысып гойберип, «Иш дүзеләйҗек ялы-ла! диен маныда гөзүни гырпып гойберди. Соң эпей яшулының йүзүне серетди:

— О нәхили? Хан нирә гитди? Хачан гитди?

— Хемме атлысыны алып, Ажытуя гидипдир. Дамланы Алак батыра ынанып гидипдир. Онуң ыгтыярында хем отуз атлы галдырыпдыр. Инди-де, ынха-да, бу гүвкеллэниң эдйэн ишлери... Меслиги гөтерип биленок харамзада...

Шыхмырат яшулыны, Хакбердини бир чете чекди:

— Яшулы, анык гүррүңми? Кимден эшитдиң?

Яшулы өз сөзүне эхмиет берилйэндигине бегенди:

— Иним, бу хакыкат. Шол галан атлыларың ичинде мениң дашрак гарындашым бар. Дүйн шол айтды. Менем өвран-өвран сорадым. Бу чын гүррүң... Мениң гарындашым мениң өңүмде ялан сөзлежек адам дэл.

Шыхмырат бирсалым пикир эдип дурандан соң, шейле дийди:

— Яшулы, сиз адамлары көшешдириң. Олар өйлерине барып, чай-чөреклерини ийсинлер. Ол ики ясавулы өз өйүңизе элтиң. Бизем тиз сизиңкэ барарыс. Адамлар өйли-өйлерине барып, бизиң хабарымыза гарашсынлар. Меле аганы-да көшешдириң. Худая шүкүр, гара йүреклериң иши ёл алмандыр. Шонуң үчин-де, жаныны гынамасын. Онуң ар-намысы ерде галмаз.

Яшулы ынамлы этдэп, адамларың ичине барды.

Шыхмырат Хакбердини голтуклап, чете чыкарды.

— Хакберди, эгер бу гүррүң чын болса, пурсады элден бермели дэл. Мундан говы пурсат гелер дийип гарашмак хем болмаз.

Ол чэтэниң үстүнде отурды. Хакберди-де онуң гапдалына чөкди.

Бу болуп гечен айылганч ваканың агыр тэсириниң ашагындан хенизе ченли чыкып билмэн, газабының есири болуп дуран Хакберди эпей яшулы билен Шыхмырат аганың арасында болуп гечен гүррүңи эшитмэнди диен ялыды. Онуң гулагына оларың сеси гелипди, оларың эллерини салгап, келлелерини херекетлендиришлерини Хакберди гөзи билен гөрүпди. Эмма эдилйэн гүррүңиң нэме хакдадыгы вели онуң бейнисине барып етмэнди. Шонуң үчин-де, Шыхмырадың бу айдан сөзи оны хушуна гетирен ялы этди:

— Нэме дийдиң, Шыхмырат ага? Хан гидипдир дийдиңми? Нирэ гидипдир, хачан гелжеккэ?

Хакбердиниң дамарларындакы ганы бирден толкун атып гиден ялы болды. Гөзлери ялпылдап учганаклады. Шыхмырадың бу хабары онуң эндамына ток болуп яйрады. Онуң гөзүне хэзир, жахан ягтылып уграны вагты Дамланың төверегинде гүне янан көмелек ялы гара яньк болуп, гысмарышып отуран кэн санлы гара өйлериң, оларың арасында гезип йөрен гарып-гасарларың, шол санда Гунчаның хем шу вагтлара ченли хыялларында беслэп гелен багтлары ер боюна дикелен ялы болды. Шыхмырадың бу сөзи Хакбердиниң беденине тэзеден гүйч берди. Ол бегенжине:

— Чыныңмы, Шыхмырат ага?! — дийип, яшулыны гужакланыны дуйман галды.

Шыхмырат Хакбердиниң хэзирки дүшен ягдайыны сынлаярды. Онда эмеле гелен бу ички хем дашкы өзгеришлериң бирини-де душундан үнссүз гечирмейэрди. Шыхмырадың бу сынламакдан чыкаран илкинжи нетижеси шейле болды: «Яш. Яш. Деррев дуйгуларың тэсириниң гулы боляр. Мыдама, хер хили ягдайларда, шертлерде совукганлылыгыны белли бир кадада саклап билмейэр. Онуң бу болшуны, бу етмез ерини Ата ага билен Богданова баран бадыма айдайын. Гой, олар Хакбердиниң бу етмез ерини дүзетсинлер. Шу етмезини-де дүзедэйселер, бу йигидиң дүшүнжесинде, пэхиминде кем ери болжак дэл...»

— Иним — дийип, Шыхмырат совуклык билен Хакбердэ йүзленди:— Иним, мен сениң ягдайыңа дүшүнйэрин. Шу вагт сениң яшыңда, сениң ягдайыңда болсам, өзүм хем шейле болардым. Эмма берк бол. Сэхел ерде өзүңи йитирме. Келлэң мыдам дуры болсун. Дуйгының гулы болма... Бизиң үстүмизе йүкленен везипе улудыр, иним. Бизе ол везипэни ынананларам улы адамлардыр. Шуны пугта ятда сакла...

Хакбердиниң йүзи чапады ялы гызарды. Яңагының хамы чекилип-чекилип гитди:

— Яшулы, гүнэми геч!

— Бу ерде гечилип-гечилмез ялы зат ёк. Өңкүлериң айдышы ялы, шейтаның угруна гитме. Берк бол.

— Боляр, яшулы! Бу сөзлериңи хич вагт унутмарын.

Догрудан-да, Хакберди уятлы, ишиң үстүнде тутулан ялы агыр, чыкгынсыз ягдая дүшүпди. Шыхмырат оны бу ягдайдан чыкармак максады билен, шейле дийди:

— Иним, хан Ажыгуя гидипмиш. Бу хакыкы гүррүң болмага чемели. Галамасыны-да хэзир ясавуллардан эшидерис. Башгалардан сорап аныкларыс. Инди нэме этмели? Нэмеден башламалы? Эмма вели, бу пурсады-ха элден бермели дэл. Шуны-ха говы билйэрин.

— Нэме этмекден худай сакласын, яшулы! Инди адамлары ызымыза тиркэп, гөни ёла дүшүбермели болар, Шыхмырат ага! Башга хили болуп билмез.

— Гаты догры айдярсың, Хакберди! Йөне вели, илки билен, бу затларың аңырсына долы гөз етирмек герек. Биз хэзир Меле аганы-да алып, яңкы яшулыныңка баралың. Ясавуллардан сораг эделиң. Шундан соң бир чукура түйкүрмели болар. Онсоң Алак батыры-да гөрүп, онуң тарына какмалы болар.

Хакберди Шыхмырадың бу сөзүни эшиден бадына, чым-гызыл болды. Титрэп еринден туранын-да дуйман галды:

— Яшулы, оны гөрмеги маңа табшыр! Мен онуң тарына дэл, келлесине какып гөрейин! Шейтмесемем, мениң ичим совамаз! Оны мен гөрейин!

Шыхмырат сесини чыкарман, Хакбердиниң сөзүни диңледи. Онуң йүзүне көп манылы серетди.

Хакберди ене-де чызыкдан чыканлыгыны аңып, ашакы додагыны дишледи:

— Яшулы, мени ене-де шейтан аздырды. Онсоңам, ар-намыс диен зат гурасын, өз эркине гоянок...

Шыхмырат:

— Совукганлырак бол, иним — диймекден башга зат айтмады. Онуң бу сөзи гара даш ялы болуп, Хакбердиниң өңүне барып дүшди. Шыхмырат Хакбердиниң пушман эдендигине гөз етирип, гүррүңи башга тарапа совды.

Олар Меле аганы-да алып, ясавулларың экидилен ерине, хэлки эпей яшулының өйүне тарап гитдилер.

Алак батыр хэзир гапана дүшен ач мөжеге меңзейэрди. Онуң газабындан яңа үстүндэки он ики ганат гара өйүң уклары дөвлере гелипди. Тэримлери шакырдаярды. Түйнүк серпиги юкажык яглык ялы пасырдаярды.

Ики ясавулы ёла салып, Алак батыр көп болса ене-де ярым сагатдан чекиң башлажак кейпи-сапасыны гөз өңүне гетирип, додакларыны ялаярды, ала гөзлерини сүзйэрди. Геринйэрди. «Ол эллерини йүзүне тутуп ыза чекилер. Утанан болар. Мен оны тез марал ялыжак ковалап тутарын. Багрыма басарын... Бал ялы додакларындан сорарын... Ол мениң гужагымда симап ялы титрэр. Оюн эдер. Соңра...» Ол шу пикирлерден мелул болуп, түйс маймына дөнүпди. Бир гөрсең, төрде салнан ики адамлык юмшак дүшегиң үстүне барып гышарярды. Бир гөрсең-де, ылгап даш чыкярды-да, ясавулларың гиден угурларына середйэрди. Бир гөрсең, ожагың башында чоммалып, совап гиден чайыны овуртлаярды. Хэзир онуң гөзүне Гунчадан башга зат гөрүнмейэрди. Пикиринде-де диңе Гунчады. Төверек-дашы хем Гунча билен дем алярды. Гара өйүң ичиниң ховасындан-да диңе Гунчаның ысы гелйэрди. Дөрт төверек Гунчады. Асман билен Ер хем Гунчады.

Озаллар хер берлен буйругы йылдырым чалтлыгында бержай эдип, Алак батырың хырсыз ала гөзлериниң өңүнде пейда болян ясавулларың бу гезекки эгленмеклери Алак батырың ховсаласыны артдырды, онуң ики аягыны бир эдиге сокуп уграды. Ол дашарда, ожагың башында бир газан палавың одуны бир көпелдип, бир азалдып, башынагай болуп йөрен ясавула:

— Ханы, сеңңериң бэри янларына барып гайт. Булар нэме эглендилеркэ? Билип гел! — дийип, буйрук берди.

Келте бойлы, пешмек ялы елиң угруна тогаланып йөрен ясавул, хер ерден бир басып, гараңкының ичине сиңип гитди. Йөне вели, онуң доланып гелерине кэн гарашмалы болмады. Ол гайракы гум депесинден ашып, сеңңере голайлаберенде, аяк чекмэге межбур болды. Эдил шу вагтлар сеңңерде ала-гыкылып башланыпды. Бу ерде аяк саклан ясавулың депе сачы дүйрүкди. Ол «киме берен бир алла» дийип, ызына гарап,

өкҗәни гөтерди. Хер ерден бир бөкүп баршына, «Алак батыр, Меле аганың гызының ерине йылан билен ятыбермели болан болсаң герек» дийип, ичини геплейәрди.

Келте ясавулың гетирен хабары Алак батырың зәхресини ярды. Бир минут чемелери онуң хушы башындан учды, келлесиниң кәдиси бошап галды. Келлесине илки гелип, бейнисини ишледип гойберен: «Я худай, хан агамыз гылыжындан ган сырыкдырып гелгей-дә...» диен пикир болды. Шундан соңра онуң пикири чалт-чалт ишләп башлады: «Кешешйәнчәлер оларың гөзүне гөрнүп болмаз. Вах, ичим-багрым янды-ов! Гыза гарашып, тас акылдан языпдым. Инди-де бейле болуп чыкды. Худай җан, өз гулуңа гарашык эдевери...» Ол шунуң билен бир хатарда хәзир бу гыкылыкдан нәхили эдип баш алып чыкмагың пикирини этди. Оны-да тапды. Гөзлери төрдәки ики адамлык эдилип язылан дүшеге дүшенде, йүреги йити тыг билен дилнипгитди. Ол шол вагтың өзүнде-де дүшеги йыгнатды.

— Инди нәме этмели? — дийип, өз-өзүне ювашҗа сесленип сораг берди. Бир бөвүрде аркасыны тәриме дирәп отурды: — Я-да оларың үстлерине барып, абыр-забыр уруп, зәхрелерини ярсаммыкам? — (Ол шейле дийсе-де, бу иши эдип билмеҗекдигини деррев өз өңүнде боюн алды. «Бу вагт сеңңерлилериң гөзүне гөрүнсем, өзүми-де үзүм-ёлум эдерлер» дийип горкды). — Я-да өзлери үстүме гелйәнчәлер, хич зат билмедиксирән болуп отурыберсеммикәм? Говусы, шейдейин. «Билмедим» диймегиң өзи мүң беланы башдан совармыш.

Алак батыр сеңңерлилериң гелҗегине ынанярды. Өзүниң хич затдан хабарсыздыгына гелҗеклери ынандырмак үчин, хәзирден ятмагы макул гөрди. Онуң укусы-да гелйәрди. Бу лапыкчелик онуң бүтин беденини говшадыпды. Ол келте ясавулы чагырды, өзи үчин дүшек яздырды-да:

— Эдил Җүнейит ханың өзи геләймесе я-да Какабай агамыз геләймесе, мени оятма. Оядайсаң, гөзүңи еңсәңден чекерин! — дийип, пугта вада берди-де, дүшегиң үстүнде гышарды. Келлесини яссыга гоян бадына, говга-гыкылыкларың барыны унудып, даш ялы гатап галды.

Алак батыр нәче ятаныны билмеди. Өйүң дашында эмеле гелен гүпүрди, гыкылык-говга, чиркин сеслер онуң бири-бириниң ичинден гечип дуран агыр кирпиклерини еңиллик билен гозгадылар. Онуң үчин ер титрән ялы бир ягдай эмеле гелди. «Гелдилер-ов, харамзадалар!» дийип оянды. Йөне уклан киши болуп, гөзүни юмуп ятды. Гулак салды. Дашардан эшидилйән хер бир сөз өйүң ичинде бомба ярылан ялы тәсир дөредйәрди:

— Чагыр!

— Деррев бәри чыксын!

— Биз беллисини этмәге гелдик!

— Мундан бу яна чыдап билҗек дәл! — дийип, хайбатлы, газаплы чыкян сеслер барха гүйҗейәрдилер.

Келте ясавул чыкгынсыз ягдая дүшди. Ол өй билен адамларың арасында дуран еринден чабаланып гыгырярды.

— Җан агалар, маңа рехимиңиз гелсин!.. Мен батыры оядып билжек дәл, буйрук шейле! — дийип, депесинден гум совурярды.

Шу арада гара өйүң гапысы көпри йыкылан ялы болуп, җакырдап гитди. Алак батыр бу сесе гөзлерини ялпа ачды-да, гапдалындакы бәшатарыны алып еринден турды. Ол сеңнерлилер өе долайдылармыка дийип чак этди. Йүзлери гүмүң ховасындан яңа гара янык болан гахарлы адамлар өйүң агзында агыр дем алып, сеслерини чыкарман, Алак батыры гөзлери билен ийәйжек болуп дурдулар. Гопарылан гапының тагталары оларың аякларының ашагында күл-өврам болупды. Ызда, узагракда дуранлар гыгырышып сөзлешйәрдилер. Алак батыр оларың сөзлерине дүшүнмейәрди. Онуң инҗиклери сандыраярды, элиндәки ярагы бирнәче гезек ере гачҗак болды... Эмма вели, хилегәр йүзбашы кән гүйч сарп эдип, сыр билдирмезлиге чалышярды. Догрусы, ол вагтың гечдигиче бу ишиң хөтдесинден хем гелип уграпды.

* * *

Ёкарда айдышымыз ялы, намысына деглен сеңнер адамларының мөвч урян газапларыны хырчларыны дишлемек билен ичлеринде саклап дурушлары, гөзлерини алардып, сессиз-үйнсүз середишлери илкибада Алак батырың бүтинлейин сустуны басыпды. Шонуң үчин-де, ол аралыкдакы бу айылтанч, хопукдырыҗы бөведи йыкмак үчин, илкибада нәме этмелидигини, нәмеден башламалыдыгыны билмеди. Эмма бу ягдайы узага чекдирмек мүмкин дәлди. Онуң гөвнүне, эгер ол шу хәзириң өзүнде бу бөведиң өңүни йыкмаса, ер титреме эмеле гелҗек ялыды.

Алак батыр чекиннбрәк, ховатырлы әдимләп, өйүң гапысыз ишигинден чыкды.

— Адамлар, бу нә болуш? Гелиң, дүшүнишелиң ахыры! — дийип, хич кимиң йүзүне середип билмән, сесини сандырадып, мәрекә йүзленди.

Хич кимден сес-үйн чыкмады. Агыр, хопукдырыҗы, ининн тикенеклендирижи дымышма бирнәче вагт довам этди.

Ахырсоңы, бир четде түпеңине сөенип дуран Хакберди дилленди:

— Алак батыр, бу нә болуш дийен сорагы биз сениң өзүңе бермәге гелдик. Адамларың ерден-юртдан айрылып, бу болуп йөрүшлери бир яна, сениң бейдип, илиң намысыны депелемегиң хем бир яна. Муңа нәхили дүшүнмели? Сен, говусы, бизи хан какамызың янына элт. Биз сениң билен шу гүн беллисини этмесек, болҗак дәл... Бизиң канагат кәсәмиз долды!

Хакбердиниң хер бир сөзи Алак батырың өңүне келле ялы даш болуп дүшйәрди. Җүнейит ханың Хакбердини оңат гар-

шыландыгыны, оңа чай хөдүрләнлигини, серпай япандыгыны, ол барада Какабая буйрук берендигини Алак батыр эшидипди. Шу себәпли-де, илки газаплы сөзи Хакбердиден эшитмеги Алак батырың зәхресини ярды. Эгер-де хан хәзир шу ерде болан болса, Хакбердиниң бу адамлары ызына тиркәп, онуң янына барҗакдыгыны гөз өңүне гетиренинде, Алак батырың хушы башындан учды. Агзы гурады. Эмма Алак батыр сува гарк болуп баряның бирҗе чөпден харай гөзлейши ялы, бирден газаба мүнди:

— Сизе нәме герек? Ёк болуң шу ерден! — дийип, гөзлерини өңкүден бетер алардып гыгырды. Шол бада хем өз сөзүниң гыкылыгының халка эден тәсиринден леззет алмак үчин, адамларың өң хатарына серетди. Эмма ол леззетем гөрмеди, тәсир хем. Гайтам адамлары өң хатары гара булут сүйшен ялы бир әдим өңе сүйшди. Ыздакылар оларың бошадан ерлерини эеледилер. Йүзлердәки, гөзлердәки газап аламатлары өңкүден-де гүйчленди. Алак батырың гөзүне хова-да титрейән ялы болуп гөрүнди.

Алак батыр ыза чекилди.

Ол инди тилкә дөнди:

— Хав, адамлар, нәме геп бар? Иним, Хакберди, бу болшы бир дүшүндирсене?.. Мен-ә эдил чашының гөзүне середйән ялы, мен хич зада дүшүнемок... Хакберди, сен бир гепе-сөзе дүшүнйән адам Өңе чык. Айдып бер!

— Дүйә мүнүп, хатаба букҗак болма, Алак батыр! — дийип, Хакберди өңе әдимләп баршына, хеммәниң тарапындан сөзледи:— Сениң бу ишлериң мусулманың этҗек иши дәл. Илиң өйүнде отуран гызына эл етирмек акыла сыгҗак зат дәл. Биз сениң бу вежералыгың ичимизе сыгдырып билмерис.

Адамлар:

— Бизе хан герек!

— Биз беллисини этмәге гелдик!

— Шу ерде я сен, я биз!

— Сен гаты өте гечдиң!

— Биз намысымызы сең ялака депелетмерис! — дийип, ер саредырып гыгырдылар. Өңе сүйшдүлер.

Алак батыр ене хилегәрлиге йүз урды:

— Ким кимиң намысына дегипдир? Мениң хич затдан хабарым ёк! Ким кимиң гызына дил етирипдир? Маңа бир айдың ханы! Мен ол адамлары ер билен егсан эдейин! Мениң хич затдан хабарым ёк. Сизиң гыкылыгыңыза оянып дуршум шу... Мен хич зат билемок. Ынаның, адамлар! Бейдип, мениң дишими согурҗак ялы алкымыма дыкылып дурмаң!

Хакберди ене сөзледи:

— Сен Меле аганың өйүне ики ясавул иберипсиң. Онуң кесел ятан гызыны гетир дийипсиң. Индики болуп дуршуң нәме? Эден ишиңи бойнуңа ал! Сенде, хей адамчылык диен затдан зат ёкмы ахыры?

Алак батыр ики эгнинден гум совурды.

— Худай жан урсун, пыгамбер кесим-кесим этсин, Ысмамыт ата урсун! Мен хич кими хич ере иберемок. Кимиң нәме эдип йөренинден хабарым ёк! Ханы, ол харамзадалары мениң яныма гетириң! Мен оларың теммисини берейин! Гулакларыны кесип, өзлерине ийдирейин!

Худайың, Ысмамыт атаның ады орта дүшенден соң, дартгынлы ягдай өңкүсине гаранда биразажык говшады. Адамлар бир әдим ыза чекилжек ялы этдилер.

Алак батыр бу тапгырлыгына бегенип, гылав алды:

— Ине, шейле адамлар! Гүнәсиз адамың үстүне бейдип чөвжәп дурмаң-да, гүнәлилери мениң элиме табшырың. Олары мен энелеринден доглмадык ялы эдейин! Ханы; ол харамзадалар?

Говшан Меле ага:

— Биз олары-да, сени-де ханың өз элине табшырмага гелдик. Бизе ханы тапып бер! — дийип, айылганч гыгырды. Меле агадан бейле тутанъерли сөз эшидендиклерине сеңңерлилер-де, Алак батыр-да агызларыны ачдылар.

Адамлар ене-де:

— Хан аганы бәри чагыр!

— Биз онуң өзи билен геплешжек! — дийип, Меле аганы голдадылар.

Хакберди ханың барыны-ёгуны ачык-айдың эдип анықламак максады билен, өңе сүйшди:

— Бизе хан ага герек, Алак батыр! Бу ерде геп чагаладып дурмагың гереги ёк. *Биз ол ики ясавулы-да ханың өз элине* табшыржак. Бесдир! Халк гоюн дәл, өңүңе салып, ислән тарапыңа сүрүп йөрер ялы. Ханы, деррев бол, хан аганы чагыр.

Алак батыр ишиң барха агырлашып баряндыгына гөз етирди. Сеңңерлилери ансат ызына гайтарып болмажагыны-да билди. Шейле-де болса:

— Ханың иши диңе сиз дәл. Онсоңам, хан хәзир ёк. Сиз. Говусы, ол ики харамзадыны маңа табшырың? Мениң өзүм олары ханың өңүнде газык ялы эдип дикейин.

— Хан нирә гитди? Хачан гелжек? — дийип, Хакберди әхли адам эшидер ялы эдип гыгырып сорады.

Алак батыр келлесиниң гызгынына:

— Хан Ажыгуя гитди. Бәшалты гүнден гелжек — дийди.

— Бу гүррүңиң бери чынмы? — дийип, Хакберди аныклады.

— Ханың гидени чын! — дийип, Алак батыр совук жогап берди.

Бу совал-жогабы сеңңерлилериң барысы долы суратда эшитди. Хакбердиниң максады-да шуды.

Алак батыр вели шейле жогап бермек билен, дилини дишледи. «Ханың нирә гидип, хачан гелжегини гизлин сакла» дийип, Какабайың берен табшырыгы бирден Алак батырың ядына дүшди. Онсоңам, ханың ёкдугыны билдилер, инди булар гылав алар дийип горкды. Инди хер нәме-де болса, айдылан сөзи ызы-

на гайтарып алмак мүмкин дәлди. «Әй, *зыяны ёк, болжагы болды*, боясы синди. «Горкуларына бу гизлин сыры адамлара айдыпдырлар» дийип, гүнәни шол ики ясавулың үстүне йүкләрин» *дийип, Алак батыр өз янындан нетиже чыкарды.*

Меле ага ене-де дилленди:

— Онда биз ханың гелерине гарашжак. Ики ясавул-да бизиң янымызда болар.

— Ёк! — дийип, озалданам гизлин сыры агзындан чыкараны үчин, ичи янып дуран Алак батыр Меле аганың үстүне гыгырды: — Мен хан агамызың атлыларыны эли баглы ягдайда гарамаякларың элинде галдырып билмерин. Говусы, сиз олары гетирип бериң. Хаял этмән гетириң. Мениң-де келләм ики дәл. Менденем жогап соралар.

— Биз олары өлдүрмерис. Гулдүрмерисем. Йөне хан гелйәнчә, хич киме-дә бермерис!— дийип, Хакберди сөзе гошлуды.— Сен олардан аркайын бол. Бизденем аркайын бол, биз олары иесимиз ёк.

Алак батыр ялбарды:

— Ёк, Хакберди, олары гетирип табшырың. Мени бейтмән, эрбет ягдая салмаң. Мениң сизиң билен ишим ёк, сизиңем мениң билен. Гүнә эден адамларың өзлери жезаларыны чекерлер.

Хенизе ченли геплемән, яңагындакы тыг ызыны чым-гызыл эдип бир четде дуран Шыхмырат ага гөйә ики тарапы-да көшешдирмек ислейән ялы, парахат сөзледи:

— Алак батыр, бизиң аңрымыз өвлат боляр. Сен оны ягшы билйәрсиң. Шу адамлар мени өвлатлыгым үчин, өңлерине салып гелдилер. Инди сен бизиң сөзүмизе гулак сал. Эгер бу биабрайчылыгы өзүң эден болсаң, онда бизиң өңүмизе дүш. Өз пейвагтыңа дүшмесеңем, биз сени гүйч билен өңүмизе саларыс. Эгер ол ики ясавул өз янларындан, сенден биругсат бу иши эден болсалар, онда оларың өзлери жогап берерлер. Эгер муңа-да боюн болмасаң, онда биз хәзир бәш-алты атлыны Ажыгуя угратжак. Ине, шуларың хайсыны эдерин дийсең эт. Өз гөвнүңе маслахат салып гөр.

— Догры!

— Хак гүррүң!

— Беллисини этмек герек!

Алак батыр гөзлерини алардып, Шыхмырада тарап серетди. Өз янындан: «Хәй, сениң өвлат келлежигиң хызлавук кәди ялы эдәймели вели, ери дәл-дә» дийип, хырчыны дишледи.

Өзүниң ер депип дурмагындан хич зат чыкмажакдыгына гөзүни етиренден соң, ылайта-да Шыхмырадың Ажыгуя адам ибермек барадакы хайбатындан агзы учукландан соң, Алак батыр ян бермели болды:

— Ханы, онда, гүррүңи гутаралың. Бу ерде Ажыгуюлашып отурар ялы хич зат ёк. Шол ики харамзада сизиңки болсун, йөне олары гүжүк өлдүрен ялы өлдүрәймәң. Эден биабрайчылыклары үчин, ахырсоңы өзүм оларың келлесини аларын. Шуны

эшитдим-эшитмедим диймәң. Инди болса, ары ялы мениң дашыма үйшүп дурмаң-да, өйли-өйүңе уграң. Мениңем ишим диңе сиз дәл. Хан аганың табшырып гиден затлары кән. Хич зада элим етенок.

Ызларына өврүлен адамларың ызындан өйүң өңүнде середин дуршуна Алак батыр өз-өзүнден, өзүниң ёл тапыҗылыгындан разы болды. «Хан гелйәнчә, бирхили ёл тапып, ол ики харамзаданы гарамаягың элинден аларын, өзлерини-де гачырарын. Бу гүнлер, нәме, гачып-тозуп йөренлериң хетди-хасабы бармы? Буларам шоларың бири болҗак экен-дә. Гулагым-а дынар... Бела башымдан совлар. Хернә худай бу ишлерде өзүң көмек эдевери...»

* * *

Сеңңерлилер хырчларыны дишлешип, гара өйлериң арасына сиңип гитдилер. Шыхмырат, Хакберди, Меле ага, эпей яшулы, ене-де илиң ичинде атлы-абрайлы, сөзлери йөргүнли адамларың бәш-онусы четки өйлериң бирине йыгнанышып, башларыны галдырман, ики сагада голай маслахат этдилер. Көп меселелер давасыз-җенҗелсиз чөзүлди. Агзыбирлик билен разылашылды. Диңе бир меселе — Җүнейит ханың Алак батырың баштутанлыгында ызында гоюп гиден отуз атлысының тәлейи барадакы меселе өрән давалы, чекелешикли болды.

Хакберди өз сөзүни ынамлы делиллендирйәрди:

— Буларың хеммесини гырмалы. Биз олары өлдүрмесек, олар бизи өлдүрлер. Бу — уруш. Бу ерде юка йүреклилик артыкмач, зыянлы затдыр. Олар бизе хич вагт юка йүреклилик этмедилер. Аглан адамың маңлайындан сыпаламадылар. Шундан соң биз нәме үчин олары сыламалымышымыз?

— Хакберди оглумыңкы хак — дийип, Меле ага сөзе гошулды:— Оларың этмедиги ёкдур. Йөне, мунуң башга-да бир тарапы бар: эгер биз ханың отуз адамсыны гырып гитсек, хан бу ере доланып геленден соң, яман газаба мүнер. Бир гиже оба чозуп, бүтин обаны теп-текиз эдер. Онуң газабының нәхили айылганчдыгыны бизиң билмейәнимиз бармы нәме... Онуң үчин-де, буларың эллерини, аякларыны даңалың. Агызларының етер ялы еринде сувдур чөрек гоялың. Шейдибем олары ташлап өтәйделиң. Хан дагы гелйәнчә, өз гүнлерини өзлери гөрерлер. Дүшүнйән адама шу-да улы җезадыр.

— Соңра отуз адам отуз ерден этимизи чекеләр ялы дийсене — дийип, Хакберди яшулының сөзүне гаршы чыкды:— Биз булары өлдүрсек, бизиң кесевимиз гөгерер. Себәби буларың хер бирисиниң өзи азындан он-йигрими адамың ганыны дөкен адамлардыр. Булара рехим этмек болмаз. Йыланың аркасындан сыпаламак акмаклыкдыр. Ол деррев чакар.

Эпей яшулы ясы телпегини маңлайрагына сүйшүрип, еңсесини гашады:

—«Хер ким эдер, өзүне эдер» дийипдирлер. Өлдүрен адамларының жогабыны ол дүнйәде оларың өзлери берерлер. Хакберди оглумыңам айданы догры. Асла, онуң делиллериниң гаршысына гидер ялы тутарык ёк. *Йөне вели, мен-ә Меле аганың* пикирини хас пәхимли тапярын. Эгер Меле аганың айданы ялы этсек оларың өзлери-де Хан какалары гелйәнчә, дири галмазлармыка дийййәрин. Өзлерем хеләк боларлар. Хеләк болмасалар-рам, хан какалары: «Халкы гачырыпсыңыз» дийип, буларың эмини берер.

Йүзүниң хамы гара янык, гүр сакгаллы бири отуран ериндеи гобсуныл үсгүринди:

— Әй, шу Хакбердиниңкиден говурагы ёкмука дийййәрин. Гынап өлдүренинден, бир ок билен жаныны жәхеннеме ибермек мертлик болармыка дийип чак эдйәрин.

Онуң янында отуран дешли пыяда аграслык билен башыны галдырды:

— Асла, бейдишип, келле агырдышып отурандан-а, башга бир зат эдәйсек, говы болмазмы? Меселемки, олары өңүмизе салып сүрүберсек, ядасалар дүйә мүндүрсек?

Гырма сакгал, сары телпек бири улудан гүлди:

— Олары әкидип, тохум этжекми?

Гүлүшдилер.

Сары телпек довам этди:

— Олары мүндүрмәге дүе-де ёк. Бар дүелер халкың өз герегине етсе-де боланы. «Ики гөч — бир талаң» дийлиши ялы, халк бу ере гайтмак билен тозды. *Галанжа затларыны* бери тоздурман, ташлап гитмән, экитсинлер. Онсоң олара ниреден дүе алжак? Бу гүррүң болмыя. Олары шу ерде «пачак гөмди» эдәймек герек.

Шыхмырат хич кимиң сөзүне «хә» бермән, бир четде дымып отырды. Бу аматлы пурсатдан нәхили эденинде оңат, маңылы пейдаланып болжакдыгының пикирини эдйәрди. Себәби ол адамларың маслахат сорап, өзүне йүзленжекдиклерини билйәрди. Мундан хем башга, адамлары гөчүрип әкитмеги долы суратда, гаты оңат эдип ерине етирмек барада Богдановың өзүне улы умыт баглаяндыгыны Шыхмырат билйәрди.

Шыхмырат оңа коммунист сөзүни берип гайдыпды. Хәзир ол хеммәниң гүррүңини, теклибини диңлейәрди. Өз янындан хер теклиби өлчәп гөрйәрди. Онуң өзи-де Хакбердиниң теклибине йыкгын эдйәрди. Эмма Меле аганың, бейлеки адамларың теклиплерини-де салдарлап гөрйәрди. Онсоңам, адамларың хайсы теклибе көпрәк мейил эдйәндиклерини жемлемек, өвренмек ислейәрди. Онуң ынжалыгыны гачырян зат вагтың азлыгыды. Хәзир хер бир минутдан пейдаланмалыды. Ёгсам үстүни басдыраймагың мүмкинди. Ханың хайсы угра гидип, хайсы угурдан доланып гелжегини шу вагтлара ченли билйән адам ёкды.

Ол шу затлары өлчәп гөренден соң, шейле теклип этди:

— Адамлар, биз көп өлчедик. Көп гүрледик. Инди белли бир нетиҗә гелмегиң зерурдыгы хеммәне белли болса герек. Вагт ёк. Үстүмизи басдыраймалың. Гөчүрип әкитҗек адамларымыз бәш я-да он адам дәл. Бүтин бир обаның халкы. Онсоңам, даңа голай ёла душмели этдик. Онуң үчин тайынланмалы. Тайынлык кын боляр. Ине, шонуң үчин-де, шейделиң: бу ики ясавулы җенаятының үстүнде тутулан адам хөкмүнде экиделиң. Элтип ревкома табшыралың. Герек болса, ёлда гүйчлеринден хем пейдаланарыс. Галан ясавулларың, шоларың хатарында Алак батырың хем яраглары, атларыны алалың. Өзлериниң болса, Меле аганың айдышы ялы, эл-аякларыны сарап ташлалың. Бизе-де, башга бенделере-де зыян эдип билмесинлер. Соңра хан какалары гелип бошадар. Ган дөкмезлиге чалшалың. Ат-ярагларыны алсак, эллерини даңсак, шунуң өзи-де етерликдир. Соңра үстүмизе барар дийип горкмак герек дәл. Барсалар, җогап хем аларлар. Халкы саг-аман иле ашырмак шу гүнки гүнүң важып ишидир. Ат-яраг бизе кән герек болҗак. Чага-чугалары, гаррылары өңден ибермели боларыс. Оларың ызындан болса яңкы атларыны санап беллән адамларымыз гитмели болар. Этияч үчин. Урушмалы болса, уршар ялы. Ине, адамлар, иш шейле. Шейле хем эделиң.

Шыхмырадың бу теклибине отуранларың хеммеси, шол санда Хакберди хем разы болды.

Соңра Шыхмырат шейле дийди:

— Өй-ичериниң гошларыны өйүң ичинде, хич киме билдирмән йыгнамалы. Гүн батып, гараңкы дүшенден соң, яңкы белленен адамлар дөрт төверекдәки гаравулларың ярагларыны алмалы. Хакберди өз ёлбашчылыгына берлен адамлар билен Алак батырың үстүне билдирмән чозмалы. Оларың яраглары алнып, эллери даңландан соң, сеңңериң әхли адамлары затларыны йүкләп, дүелериң башыны чекип уграмалы. Адамлар, инди отурмага вагт ёк. Халкы йөрише тайярламак герек. Угралың — дийип, Шыхмырат еринден турды.

Даргашдылар.

Адамларың аяклары еңләпди. Тизрәк оба етмек, сувуң шырлаян сесини эшитмек, гүр япраклы агачларың ашагында селеңләп, салмаларың боюнда гөгерип отуран от-чөплере назар салмак арзувы хәзир әхли йүреклери гозгапды. Бу җошгуны өңүнден чыкан зады теп-текиз эдип барян силиң гүйҗи билен деңемек мүмкинди.

* * *

Бир чатманың ховасындан билеликде дем алсалар-да, Хакберди билен аркайынлыкда келам агыз сөзлешип билмезлиги Гунча үчин хер хили җезадан-да агырды. Ол төрде, межбуры ягдайда ёрганың ичинде ятан еринде дурмушың яны япа дегмейән шу «қанунлары» барада пикир эдйәрди, бу сүтеми хич ичине сыгдырып билмейәрди. Онуң гүйҗүниң етйән зады ики гөзүди. Шонуң үчин, гиҗе-де аглаярды, гүндиз-де аглаярды.

Хер зат-да болса, Хакберди гелели бәри, Гунчаның ягдайы өңкүлерине гаранда бирнәче эссе еңиллешипди. Гыз эҗесиниң-де, какасының-да өрән эҗиз адамдыкларыны билйәрди. Оларың бу болушларына Гунчаның йүреги аваярды. Какасы гиже-гүндиз отурса-турса: «Худай җан, өзүң етишевери», «худай җан, өзүң голдавери» диймекден башга зады оңарып билмезди. Эҗеси-де эдил тоты ялы Меле аганың шу сөзлерини гайталаярды. «Булар нәме үчин шейле эҗизкәлер? Нәме үчин өзлерини горап билмейәркәлер?» диен сораглара Гунча узак гиҗелер укламан җогап агтарярды. Эмма җогап ёкды. Тапылмаярды. Шонуң үчин-де Гунча дурмушдан, дурмушың хер хили пиримлеринден горкярды. Ики адамың хүмүрдисини эшитсе-де горкярды. Алакбатыр оны илкинҗи гезек алҗак боланда, гызың дадына гоңшулары етишди. Соңкы гезек алып гачҗак боланда-да, гоңшулар халас этдилер. Бу ики айылганч вакадан соң гызы хорлук басды. «Аркамда бәшатарыны шакырдадып дуран доганымың ёкдугындан... Башга хич затдан дәл. Какам бичәрәниң эҗизлигинден пейдаланып, маңа дил етирйәрлер... Хакберди җан, боюңа дөнейин, мениң халыма етиш. Мениң сенден башга горагчым ёк. Иру-гич мениң хоссарым сен ахыры...»

Хакбердиниң ады дилине геленде, дашардан үшәп гелен адамының ыссы җая гиренде, беденине мылайымлык билен ыссы яйрайшы ялы, Гунчаның бүтин бедени говшаярды. Гөвни гөтерилйәрди. Шол вагтларда ол шу ятышындан-да, шу дем алян ховасындан-да, эҗесиниң хем какасының мылайымлык билен эдйән гүррүңлеринден-де түкениксиз леззет алярды. Бир тарапа гышарып отуран гара өй онуң гөвнүне эртекилердәки көшк болуп гөрнерди. Түйнүкден гөрүнйән асман бөлеҗиги айна болуп йүзүне нур сачарды.

Бу говгалы гүнлерде онуң үчин дурмушың, яшайшың, дүнйәниң эхли говулыклары Хакбердиде җемленипди. Гунчаның гөвни хәзир ер билен гөгүң арасында эркана гуш болуп ганат какярды. Йөне вели, өтен гиҗеки вака гызы гаты горкузыпды. Ол көп вагтлардан бәри диңе Хакбердә болан арзувы билен яшаярды ахыры. Ине, бирден, ики саны йыртыҗы гелип, оны кечә чолап, алып чыкдылар. Гыз шу аралыкда: «Боляр. Әкидиң. Эмма мениң халыма Хакберди етишер. Эгер ол етишмесе-де, сиз менден ягшылык тамасыны этмәң! Хич болманда, мениң өзүмиң гүйҗүм өзүме етйәр ахыры!» дийип, гөвнүни бире баглапды. Ол өзүне шейле дийип, гөвнүни бире баглан-да болса, бу айылганч иш Гунчаның халыны өрән эрбетлешдирипди. «Вах, Хакберди, дадыма етиш! Сен ниреде? Одун нәмә герекди? Инди эхли умытларымың өчдүги болдумыка? Инди маңа сени гөрмек ёкмука? Инди икимизиң девран сүрмек умыдымызың үзүлдигимикә?» дийип, йүреги дилнип аглады. Онянча кечәниң арасында ятан ериндеи гоңшуларың сеслерини, хайбатларыны эшитди. Өңки өчүп барян умытлары тәзеден җанланып башлады. Азат болмак умыды гүйчленди. Шу аралыкда-да өзүниң ясавулларың

элинден алнандыгыны, ене өе элтилендигини, өз еринде ятырыландыгыны Гунча билди. Бу затларың ызы билен Хакбердиниңде сеси гулагына дегди. Инди Гунча бегенжинден аглап башлады. Соңра: «Худай диен ерим бар экен-ов!» дийип, ене-де узак вагтлап ятмагы бойнуна алды. Онянча эпей яшулы:

— Кейгим, тур. Инди ятмак герек дәл. Ичери-дашары гирип чык-да, аркайын гезибер. Биз булар билен бир яңасы болшарыс. Асла горкма! — дийип, гөвүнлик берип, өйүң дашындакыларың гыкылыгыны ятырмак үчин, чыкып гитди.

... Дулда сүйнүп ятмагың эзъетинден азат болан, хер басан әдимине Хакбердиниң гуванч билен серетжекдигини билйән, оба гайтмагың бегенжинден рух алян Гунча даражык өйүң ичинде өзүне ер тапмаярды. Онуң йүреги капаса душен гуш ялы пасырдаярды. Гөвни сеңңериң илерсиндәки алтын харманы ялы болуп ятан чәгели байырларың үстүнде эркана ганат какярды.

Гунча шатлыгыны ичине сыдырып билмән, жошгун билен эжесини гужаклады:

— Эже жан, хич ериң агырмады герек?

Тәчбиби диңе өзүне махсус болан хаяллык хем-де мылайымлык билен гызының башындан сыпалады, гөзлерине яш айлады:

— Ек, гызым, хич ерим агырмады. Агзыма бир гоша елйыртан дыкдылар. Ол хич-ле. Худайым, гоңшуларың өмри узак болсун. Улы масгарачылыкдан халас этдилер. «Илимгүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» диенлери чын экен. Гоңшулар болмадык болса, олар халымыза етишмедик болсалар, бизиң гөржек гүнүмизе ит агларды. Йөне, бу болан ишлере мениң йүрегим агыряр. Пукара хачан өз эли, өз якасы болуп яшарка? Худай хачан өз бенделериниң ахы-наласыңы диңләркә — дийип, Тәчбиби эже улудан демини алып, хорлуга чыдап билмән аглады.

Йүреги галкыжаклап дуран Гунча эжесини өңкүден-де берк гужаклады. Хакбердиниң айдан сөзлери ядына дүшди. Ол сөзлер хәзир оңа рух берди. Гунча онуң сөзлериниң манысыны гайталады:

— Хич зады гайгы этме, эже жан! Хеммеси дүзелер. Бизиң налышларымыз худая-да барып етер. Азажык сабыр эт.

Көшешдилер. Гунча тәзеден эжесине йүзленди:

— Какам дагы нирә гитдикә?

— Оларың бир зерур ишлери бармыш, гызым. Хенизаман гелерлер.

— Мыхманларынам гетирермикә? — дийип, Гунча жаныны барлады. Шол бада-да бу сорагы беренине утанып бармагыны дишледи.

Тәчбиби аграслык билен, гөз астындан гызының йүзүне серетди. Гунчаның яңакларының гызарып гиденини гөрүп, оны мундан артык утандырмажак болды-да:

— Хава-ла, хеммеси биле гелер. Хаңы, гызым, олар гелйәнчәлер, чай гайнадалы. Хон-ха, хол дулдакы какмачлары кесишдир-де, газана ат. Олар ач-сувсуз гелерлер. Тур, боюңа дөнейин, чалтрак, гайрат эт — дийди.

Нәче гүнлерден бәри өз ишини этмекден махрум болан Гунчаның чаласын эллеринде чемчедир, пычак, согандыр эт оюнжак ялы болуп гөрүнйәрди. Гызың ики гөзи гапыдады. Ол газан атарып боландан соң, чай гойды.

Сонра, өңүне бир табак ун алып, хамыр этмәге тайярланян эжесине:

— Эже, хачан гөчеркәк? Обаны гөресим гелип, эдил йүрегим ярылып бaряр. Хачан угралжагыны билеңокмы? — дийип, сораг берди.

Эжесиниң бу бабатда өзүнден кән билмейәндигине гызың гөзи етикди. Эмма шейле-де болса, бу хакда оны геплеедеси гелйәрди. Хакбердиниң адының тутулмагына гарашярды. Эжеси эвмән жогап берди:

— Мениң чакым чак болса, хәзир какаң дагы гөчмегиң маслахатыны эдйәндирлер. Шолар гелип, белли бир зат диерлер. Онсоң шоларың айданы билен болуберерис, гызым. Геплериниң салтына гөрә, Хакберди билен ол гурбаны болдугым шых халкы ызына әкитмәге гелипмишлер. Хернә, худай ол бичәрелериң өмүрлерини узак этсин. Пахырларың эллери-гөзлери дерт гөрмесин. Мыратлары хасыл болсун.

Хакбердә шейле затлар дилег эдйәндиги үчин, Гунчаның эжесини ене-де гужаклаcы, онуң маңлайындан огшасы гелди. Эмма ол муны услып гөрмеди-де, өзүни зордан саклады.

Тәчбиби гөйә хер бир сөзи тәзеден ясап чыкарян ялы аграслык билен довам этди:

— Гөчүләйсе, хенизем гич дәл. Җөвендир мәш экмек болар. Егсам, балам, биз йылаҗы галарыс. Гөчен болуп, ярпы задымызы дөкүп гайтдык. Бу ерден гөченимизде хем, шейле болар. Хәзирем тарамаягың гүнүне ит аглаяр. Хемме адам йыгнап-йыгшыранҗасыны гара бокурдакдан гечирди. Онуң үстесине-де, сеңңерде хер хили кеселчилик яйрап башлапдыр. Гараз, гызым, пукараның хәзирки дүшен гүни-хә, мениңки болсун диер ялы дәлдир. Худайың өзи гарашык эдәймесе-хә, болар ялы болмады...

Ачык гапыдан Меле ага, Хакберди, Шыхмырат дагы гөрүнди. Гунча өр гөкден гелди:

— Эже, ана, какам мыхманлары билен гелйәр. Хи-вий, мен нәтсемкәм? — дийип, гыз хем бегенчден, хем утанҗаңлыкдан яңа йыгрылды.

— Диййәниң нәме, гыз, нәме эдерлер? Чай демле, сачак тайярла, хызмат эт...

Дамла гуюсының дашына халкалайын айланып отуран кән саңлы өйлериң дашында бир сагат, ики сагат вагт гечйәнчә, әхли херекет кесилди. Гиҗеси билен оңлы ятмадык, ясавул-

ларың габахат ишлери зерарлы көп сагатлардан бәри аяк үстүнде болан адамлар өйли-өйлерине гирип, тапан затларындан эртирлик эдинйәрдилер. Шундан соңра сеңңериң ичинде бейик гөтерим башланды.

Шыхмырат ага халкың тайярланмагына көмек этмек үчин сеңңериң гүндогарына, Хакберди гүнбатарына гитди. Меле ага, Тәчбиби, Гунча ёла тайярланып башладылар. Гунчаның херекетине гөз илмейәрди. Ол гөйә яңы тутулып гетирилен тез марал ялы өйүң ичинде бөкжеклейәрди. Эллери чаласын херекет эдйәрди. Гөвнүнде яз чыкыпды.

* * *

Гара өйлериң ичиндәки херекет сүйт ялы чогуп, дашары дыңзаярды. Ичерлерде ёрган-дүшеклери йыгнашдырярдылар. Кечелери, халылары бир ере үйшүрип, дашларыны даңярдылар. Гап-чанак, чәйнек-кәселери дүшленен вагтлары алмак аңсат болар ялы, өз башына даңярдылар. Ере гөмлен аз-овлак дәнелери газып алярдылар. Чувал-торбаларың ичлерине эле иленже затларыны дыкып, оларың агызларыны тикйәрдилер. Хемме өйлерде шейледи.

Гүн агандан соңра, адамлар өйүң ичиниң ишлерини битирдим эдип, даш чыкып башладылар. Огрын-догрын, төвереклерини гаранжаклап, ише гиришдилер. Йүклери барлап гөрйәрдилер. Дүелериң ховутларының етмез ерлерини бежерйәрдилер. Эркеклер, аяллар башлары билен гайды. Эллериң херекетине гөз илмейәрди.

Сеңңериң ичине сиңе сын салан адам сеңңерлилер хер нәче билдирмежек болсалар-да, бу ерде дөрән дүйпли гөтерими ачык-айдың сайгаржакды. Эмма вели, хәзир хич ерде сын эдере адам ёкды диен ялыды. Алак батыр, онуң ясавуллары халкың газабындан горкуларына, курк болан товук ялы бир отуран ерлеринден козганмазлыгы, мәхелләниң гөзүне гөрүнмезлиги йүреклерине дүвүпдилер. Олар «Тилкиниң мүң сапалагы бар, иң ягшысы гөрүнмезликдир» диен нетижә гелипдилер.

Гүн батмазың өң янында сеңңерлилер бар ишлерини гутардылар диен ялыды. Диңе өйлери чөзмек иши галыпды. Оларыда сәхел вагтың ичинде чөзүшдирип, дүйә йүкләбермелиди.

Адамлар узак ёла чыкмагың өңүнден баржа затларыны биширип, гарынларыны пугта доюрмагың угруна чыкдылар.

Ясавулларың үстүне чозуп, оларың ярагларыны алмак, эллерини даңмак ялы ишлери ерине етирмели йигитлер Хакберди «хәх» диенден, «мәх» диер ялы эдип тайярлады. Хер кимиң хер бир әдимини, этмели хер бир ишини жикме-жик дүшүндирди. Өвран-өвран олара сораг берип, жогап алды. Йигитлер этмели ишлериниң аңырсына гөз етирдилер.

— Гүн батып, гараңкы дүшенден соң, Меле аганың өйүниң гапысына гелмели. Шол ерде жемленип, Алак батырың үстүне

сүрерис — дийип, йигитлери дынч алмак үчин, өйлерине гойберди. Өзи-де Меле аганыңка уграды.

Ол ядапды. Даш асылан ялы агралан аякларыны зордан гөтерип, Меле аганың өйүне гиренде, йүзүне нур чайылан ялы болды. Әхли ядавлыгы эл билен айрылып зыңлана дөнди. Төрде, агзы тикилен чувалың үстүнде отуран Гунча гөзи дүшенде, бар хушы башындан учды.

— Гунча, ханы, Меле ага дагы? — дийип, өзүнден ыгтыярсыз бир ятдайда окдурылып төре гечениңи дуйман галды.

Гунча сүлгүн ялы пасырдап, еринден турды. Бармагыны дишледи. Чым-тызыл болуп, кесерәк бакды-да:

— Эжем билен какам тоңшулара көмеклешмәге гитдилер — дийди.

Бу мылайым, мелул эдижи сес Хакбердиниң келлесини гөчүрди. Әхли ганы шаглап, келлесине урды. Ниреденди гелип, онуң беденине әгирт улы гүйч гошулды. Хакберди Гунчаны багрына басды. Маңлайындан, гөзлеринден огшады. Гыз өзүниң титрейән эллери билен Хакбердиниң яңакларыны сыпалаярды.

Хакбердиниң сеси эндирәп чыкярды:

— Мениң гөзүмиң гуванжы... Депәмиң тәжи... Мениң бар умыдым сенсиң...

Гунчаның хашлап гелйән деми көп ваттлап гепләмәге май бермеди. Ол ахырсоңы:

— Бири гелер, Хакберди... Отур... — дийип, хайыш этди. Шейле дийсе-де, өзи онуң беденине япышан ялы болуп, айрылайын диймейәрди.

— Гунчам, худай берсе, оба доланып барарыс. Той тутарыс. Билеже өмүр сүрерис. Мен сени депәмиң тәжи эдип, элимде сакларын.

Тәзеден бир-бирлерине болан дуйгулары жош урды. Бирнәче вагтлап, бир-бирлеринден айрылып билмән, мелул болуп дурдулар.

— Какам мени саңа бермесе нәтжек?

— Какаң сени маңа бермесе, сени алып гачжак. Мениң билен гачармың?

Гунча Хакбердиниң йүзүне ойнаклап, учганаклап дуран гөзлерини дикди-де:

— Эйсем ким билен гачар дийип ойлаярсың? — дийип бәлчиреди.

Тәзеден бир-бирлерини багырларына басып, зордан айрылышдылар. Икисиниң-де йүреклери үзүлен ялы болды.

— Мен саңа чай-чөрек тайярлап гойдум, ханы, отур — дийип, Гунча ожагың башына дүшек ташлады, чай, нахар гетирип, ене-де өңки ерине барып отурды.

— Нәме үчин мениң янымда отураңок?

Какам билен эжемиң гелер вагты болды. Олар гөрсе, нәме диерлер?

— Мени чыкарып коварлар.

— Ёк, бейле дийме. Какамам, эжемем сени говы гөрйәрлер. Эжем сениң үчин худайдан көп затлар дилег эдйәр.

— Шол дилейән затларының арасында сенем бармы?

— Хи-вий, бу огланы...— дийип, Гунча эли билен йүзүни япды: — Мен нәме затмышыммы?

Хакберди утанды:

— Ёк, мен айтжак задымы оңарып айдып билмедим. Гөвнүңе гетирме. Мен сениң эжең худайдан сени маңа бермәге көмек этмегини дилейәрми, ёкмы диймекчи болдум...

— Гоявери, олар ялы сөзлериңи. Хий, эжемем шейле дилег эдерми?

— Этсе-де эдйәндир. Саңа айдян дәлдир.

— Эжем менден зат яшырмаяр.

Хакберди гуванч билен сөзледи:

— Гунча, Ата ага какаң билен гүрлешмекчи. Мен ника гыйлансоң, сизде болмага разы. Барыбир, мен өйсүз-илсиз етим ахыры. Богданов диен бир улы билен достлашдым. Ол маңа көмек берер. Сөзем берди. Хемме гүррүң сениң өзүңе баглы. Йөне бир зады бил: мен сени алмасам, дүнйәде яшаман. Башга бирине барайсаң вели, баран адамыңы, өзүңи илки гүмләрин. Сениң ызынданам өзүми өлдүрерин. Мениңки дәлиден догры хабар дийилйәни...

— Гоявери, бейле сөзлериңи! — дийип, Гунча гызарды. Мениңем сөзүм бир сөз. Мен сениңки, сениңки болмасамам, гара ериңки...

— Дилиңе дөнейин, Гунчам...

Дашардан аяк сеси эшидилди. Меле ага үсгүринди. Гунча чувалың агзыны тикип отуран киши болды. Хакберди ашаң бакып, чай билен нахара гүйменди.

— Оглум, гелдиңми? — дийип, Меле ага ожагың башында чоммалды: — Гаты ядансыңам. Эй, зыяны ёк, оглум. Бу гүнлериң-де гечдиги болсун. Илиң бегенжини-хә зат билен деңәр ялы дәл. Хеммәниң гөвни эййәм обада. Көмеге гелениң үчин, хемме саңа алкыш айдяр. Ылайта-да сениң обаның жайларыны тертибе салышдырышың, өйлериң агзыны гулплайшыңы эшиденлеринде, оларың башлары асмана етди. Инди адамлар: «Биз өз тәлейимизи Хакбердиниң элине табшырдык. Оны-да худая. Ол нәме дийсе, бизиңки-де шол» диййәрлер. Оглум, сен-ил-гүнүң алкышыны алдың, берекет тапарсың...

Хакберди бу сөзлери Гунчаның-да эшидип отурышына чакдан аша бегенди. Эмма Меле ага жогап беренинде вели, түйс йүрекден сыпайычылык этди:

— Меле ага, мениң ериме башга бири болан болса, ол хем шейдерди. Обаның ол ягдайыны гөрен адам дек отурып билмезди.

— Бей дийме, оглум, адам хер хили боляндыр. Ханы, Гунча,

җүмтүнип отурма-да, маңа-да бир чәйнек чай бер. Эҗеңе-де гой. Инди вагт якынлашып баряр. Тиҗенмек герек...

Соңра Меле ага ене-де Хакбердә йүзленди:

— Оглум, йигитлер бирден еңиллик эдип, бир болмасын ишиң үстүнден бараймасынлар. Гаты хабардар болавери. Эден ишиңизи эдил чөп дөвен ялы эдиң. Илатың сизден умыды кәндир, оглум...

Хакберди Меле ага бир кәсе чай узадып:

— Меле ага, Җүнейит хан атлылары билен бирден бир ерден чыкып, үстүмизи басаймаса, бу ердәкилер билен иши битди хасап эдәй. Биз хер ясавула икиден етйәрис. Онсоңам, ясавулларың хеммесиниң өйлерини-де белледик. Кимиң хайсы өйи эелемелидиги-де аңык. Хайсы өе кимлериң бармалыдыгыны йигитлер бәш бармагы ялы билйәрлер — дийди.

— Ханың гелеси ёк — дийип, Меле ага ынам билен айтды.— Ажыгуя гиден хана бу гүнде-эртирде гарашма. Гараз, оглум, ишиңизе җүр болуң. Хернә худай сизе кувват берсин...

Меле ага Хакбердиниң берен чайыны ики овуртланда гутарды. Кәсесини ызына узатды. Онянча Гунча онуң өңүне бир чәйнек чай гетирип гойды.

Гүн батып, гараңкы аралашды.

Дүели дүесини гетирип, өйүниң *гапдалында* чөкерди. Дүелер гүберилип чөкенлеринден соң, гара өйлериң саны ики-үч эссе артан ялы болды. Көп ваттлардан бәри сазак-селин ийип, дынчларыны алан җанаверлер эринлерини саллашып, леззетли гәвүшәп башладылар.

Гараңкы хас аралашды.

Хакбердиниң адамлары, долы суратда ярагланан йигитлер бирлән-икилән гелип башладылар. Меле аганың өйүниң төверегиниң херекети артды.

Ядавлыкдан яңа лүти чыкан Шыхмырат битирен ишинден алан леззетини ичине сыгдырып билмән, йылгырып ичери гирди.

— Халкың бегенҗини хич зат билен деңәр ялы дәл. Адамлар бири-бирине көмек эдйәрлер. Мениң баран ерлеримдәки хоҗалыклар эдил хәзириң өзүнде ёла дүшмәге тайын — дийип, Меле ага билен Хакбердә гүррүң берди.

Хакберди гуванч билен шейле дийди:

— Яшулы, отур-да, чай ич, нахар эдин. Бизиңем оларың үстүне тарап, ёла дүшмели вагтымыз гелди.

— Деррев! — дийип, Шыхмырат элини ювуп, сачагың башына гечди.

Узаклы гүнләп сеңңер тарапдан хич хили гыкылык-говганың эшидилмезлиги, хич хили ховсаланың йүз бермезлиги Алак батырың дерисини гиңелтди. «Харамзадалар горкдулар герек. Болмаса, бейдип, хинлерине гирип ятмаздылар. Булара шейдип, гөз гөркезәймесең болмаз», дийип, Алак батыр өз пәхимдарлыгындан разы болды. Шунуң билен бир хатарда ол «башыны

беладан гутараныңа» өрән хошал болды. Онсоң Меле аганың гызыны эле салып билмәнлиги билен вагтлайынча разылашды. «Сени эле саларын! Эле салып билмесем, гөзүми ачып гидерин!» дийип, касам этди. Гыз үчин биширилен палавы ики-үч саны яр-достуны чагырып, гүнорта болуберенде ийдилер. Чай ичдилер. Алак батырың ене-де укусы тутды. Достларына укламан, төверек-дашдан әгә болуп отурмагы табшырып, өзи дүшегиң үстүне гышарды.

Алак батыр гүн батыберенде, дыңжыны алып, еңиллик билен оянды. Тогалак, келте ясавул чай гетирди.

— Хей, гелен-гиден болмадымы? — дийип, Алак батыр жаңыны барлады.

— Ёк, батыр! Хич ким гелмеди.

— Сеңңер тарапдан нәме эшидилйәр?

— Сес-үйн ёк. Итлерем үйренок. Дым-дырслык.

— Гөрйән вели, онда, оларың гөзлери горкупдыр-ов?

— Шейлемикә дийййәрин, батыр. Болмаса гелен-гиден боларды.

— Ягшы. Ханы, онда агшам шамлык тайярла. Соңуны-да гөрүберйәс-дә...

— Боляр, батыр!

Алак батырың өйүнде, өйүң өңүндәки ожакда одуң пейда болмагы онуң тоңшуларының (ханың шу ерде галдырып гиден атлыларының) үнслерини өзүне чекди. Олар еке-екеден, ики-икиден, чекинибрәк, горкубрак Алак батырыңка гелип башладылар.

Ол болса гелен топары:

— Әгә болуң. Гөз-гулак болуң. Оюн-томаша, кейпи-сапа диен затлары бу гүн-эрте ятдан чыкарың. Яраглары-ңызы яссыгыңызың ашагында гоюп ятың! Доңуз өлсе-де, көп вагтлап хор-хоры ятян дәлдир. Сеңңерлилер баш гөтерәймесинлер. Хабардар болмак герек — дийип, шол бада ызына гайтарярды.

Бу гелип гидйәнлериң-де аягы чекилди. Алак батыр даш чыкып, көв-сөв эдишдиренден соң, өйүне тирип, ене өңүне чай алды. Эле дүшен ики ясавулы бошатмагың ёллары барада пикир этди. «Сеңңерлилер эртире ченли көшешерлер. Йүреклери дүшүшер. Онсоң олары ырмак аңсат болар. Бошадан бадымада, *ол* ики харамзаданы гачырайын. Болмаса иш харап. Шунуң билен, бу ишиң үсти басырылып галар. Олар гачсалар, халк хем ынанар. Хан хем олардан сораг эдип билмез. Ине, онсоң мен ене-де өңки Алак батыр боларын.

Тогалак ясавул гапыдан гирди:

— Батыр, шол Хакберди диен йигит гелди.

— Көплүкми?

— Ёк-ла, янында-да бир адам бар. «Батыры гөрәйсем, маслахат берәйсем» дийип гелдим дийййәр. Сеңңериң адамларының өвзайы бозук дийййәр... Өз-ә, гараз, оңлулык дәл ялы. Геп уршуны кән халамадым...

Хакбердиниң гелендигиниң хабарыны илки эшиден бадына, Алак батырың ини жүмшүлдэп гидипди. Соңкы сөзлер өңкүлерденем бетер дегди. Шейле-де болса, Алак батыр отуран еринден:

— Хакберди, гирибериң ахыры, нәме дашарда дурсуңыз? — дийип, мылакатлы чагырды.

Өнден Хакберди, ызындан башга бир йигит бу сеси эшиден дессине, күрсэп ичери гирдилер.

— Салавмалейким, батыр ага. Гич ягшы!— дийип, Хакберди ярагыны өзүне голай ерде, тэриме сөйэп гоюп, Алак батыры йитирип тапан ялы, ыхлас билен саламлашды.

Яссыга сөенип ятан Алак батыр дикелди-де, «Бу нэ болуш? Мунуң болшы ясавулың айдышы ялы дэл-ле?» дийип, хайран галмак билен, гөрүшмек үчин Хакбердэ ики элини узатды:

— Валейким эссалам, Хакберди, гелен ягшы! — дийип, еринден турды.

Шол бада Хакберди онуң эллерини ыхлас билен гысды. Барха берк гысды. Бир эли билен билиндэки тайяр эдилип гойлан йүпи чекип алды-да, жанховлуна дүшүп, гөзлери ханасындан чыкып угран Алак батырың эллерини шатырдадып данды. Бу иши ерине етирмек гөз ачып-юмасы салым вагт алды. Онянча Хакбердиниң аркасында гүпүрди пейда болды. Хакберди ишлэп дуршуна, ызына серетди. Гөрсе, өз ёлдашы тогалак ясавулың аягының чыкан ерине ики гезек депди-де, оны сеңсиретди. Ондан соң эллерини даңып, ярагыны алды.

Хакберди сесини-үйнүни чыкарман, Алак батырың пайыш сөгүнчлерини гулагының душундан гечирип, тэриме сөйэп гоян ярагыны элине алды. Ёлдашына Алак батырың төрде дуран ики бэшатарыны, ики сапанчасыны, хатарларыны, гаратап пычагыны йыгна дийип ышарат этди. Яраглар йыгнанандан соң, Хакберди Алак батырың гашына гечип, дызыны эпди:

— Ханы, Алак батыр, инди гүрлешели. Индики маслахат? — дийип, ичякгыч йылгырды.

Алак батырың газабы барха гайнаярды:

— Жүнейит хан өленок. Ханың газабы гүйчлүдир! — дийип, Алак батыр дишлерини шакырдадып, агзыны көпүржикледип гыгырярды.

— Мен ханың гүррүңини эдемок. Мен хэзирки ягдайың гүррүңини эдйэрин. Сенем-айт, батыр, гепе-гүррүңе дүшүнмейэн ялы-айт...

Бу аралыкда голай ерден ики гезек түпең сеси чыкды. Хакберди аладаланды. Ёлдашына:

— Бу нэме болдугы? — дийип йүзленди.

— Билмедим, Хакберди. Хабар тутуп гелейинми?

Түпең сеси гайталанмады. Хакберди көшешди. Шейле-де болса:

— Даш чыкып, жаныңы бир барла! — дийди-де, ене Алак батыра тарап өврүлди.

Хакбердиниң ёлдашы өйүң даш агзына чыкып, төверегә дим салды. Илерки япының этегиндәки өйден сөгүнч, гыкылык эшидип, бәшатарыны ыкжам тутды-да, ол ере тарап ылгады. Ол өе барып, күрсәп ичери гирди.

Бу өйде яшаян ясавулың үстүне гелен ики йигидиң бириси төрде гана булашып ятырды. Хакбердиниң ёлдашына Пирмәммет диердилер.

Пирмәммет гана булашып ятан ёлдашының үстүне эгилди:

— Дөвли, нәме болды?

Дөвлиниң ёлдашы Сапар:

— Бу харамзаданың ярагларыны алдыкмыкак дийсек, яссыгының ашагында-да бир сапанчасы бар экен. Гөз ачып-юмасы салымда Дөвлини түпеңләнини дуйман галдык. Пугта эңедевери, ярасы агыр дәлми?

— Хәй, оңармансыңыз! — дийип, Пирмәммет игенчли айтды-да, Дөвлиниң ярасыны барлады. Дөвлиниң саг будундан деген ики ок онуң аягының сүңклерини-де күл-оврам эдипдир. Йигидиң саг аягы шалкылдап ятырды.

Пирмәммет бу хабары Сапара етирди.

Сапар:

— Онда, бу харамзаданы гүмләели? — дийип сорады.

Пирмәммет бу меселәни өзүниң чөзүп билмежегини айдандан соң, эл-аягы саралгы ясавулы хушуны йитирйәнчә урдулар. Оны өйүң төрүнде, йыкылан ериндеи галдырып, Дөвлини эмай билен гөтерип экитдилер.

Бу затлардан хабарсыз Хакберди Алак батыр билен башлан гүррүңини довам эдйәрди:

— Батыр, гахарың-да, газабың-да хәзир саңа этжек пейдасы ёк. Замана зоруңкы дийлиши ялы, биз хәзир гүйчли. Гезекли чемче салша-салша, ахырсоңы бизиң элимизе гелип етди. Инди эгри отурып, догры сөзлешели. Мен бир зады билмекчи болян. Сиз бу халкы ызыңыза дүшүрип, алдап, бу ере гетирдиңиз. Сизиң пикириңизче, инди олар нәме этмели? Нәме иймели? Нәхили эдип гүн гөрмели?

Алак батыр, догрудан-да, хәзир эли баглы ягдайда гаршылык гөркезжек болмагың дүелә ит үйрен ялы зат болжакдыгына акыл етирди. Шонуң үчин-де, демини дүрсәп, Хакбердиниң сорагына гахарлы жогап берди:

— Мениң бейле затлар билен ишим болмаз. Оны хандан сора.

— Сен ханың якын адамларының бири. Хан шу вагт шу ерде болманы үчин, сенден сораян. Сенем жогап бермели боларсың.

— Менден саңа жогап ёк. Аңырда көвлен!

— Алак батыр, нилиңи аздырма! Мен сени билбил ялы сайрадарын. Хетдиңден ашма-да, дийлен сөзе жогап бер.

— Мен билемок. Ханың гапдалында яшар йөрерлер-дә. Олар башга нәме этсинлер?

— Ханың гапдалында онуң келле кесерлери яшаярлар. Булар болса гиден бир улы обаның халкы. Ийжек затларыны ийип гутарыпдырлар. Олар эртир нәме иймели? Нәме геймели? Хей, шу затларың пикирини этдиңизми?

— Мен билемок... Хандан сора.

Эмма вели, «Мен билемок» дийип, башдан совма этсе-де, Хакбердиниң соңкы соргы *Алак батырың гөзүни ачды.* Ол ичинден пикир йөретди: «Бу харамзаданың сөзүниң жаны бар. Мунча халк нәме ийип оңмалы? Бизиң *ханымызам шу ишде* гүвкеллелик эдипдир-ов...» Бир салымдан ене-де ханы аклады: «Хан олары орсуң элинден алып гайтды. Айылганч жезалардан халас этди. Түф! Түф! Мен нәме үчин хана дил етирдимкәм? Диймедигим болсун...»

— Онда, сен билмесең, биз билйәрис, батыр ага! — дийип, Хакберди жогап берди: — Биз гумуң ичинде халкың ач гырылмагына ёл берип билжек дәл. Сен, ынха, хан какаң гелер вели, оңа шейле дий: «Хакберди билен Шыхмырат икиси халкы ызына гөчүрип экитмәге гелен экенлер. Олар өзлерине табшырылан юмшы бержай этдилер. Оба адамларының хеммесини ызына гөчүрип экитдилер». Хава, биз хәзир ёла дүшйәрис. Мениң саңа бу затлары айдып отурмагымың гереги-де ёкды. Эмма арамызда дүшүнилмән галан зат болмасын дийип айдайдым.

Реңки ак там болан Алак батырың ёгын бурнуның ужы чым-гызыл болды. Ала гөзлери ики эссе улалды:

— Бизи... Бизи нәтжек? Биз хана нәме жогап берерис?

— Хич зат. Сизи пугта сарашдыржак. Ат ярагларыңызы алжак. Дүелериңизи алжак. Өзүңизи-де худая табшырып, ёла рована болжак.

Алак батырың зәхреси ярылды. Ол ялбармага башлады.

— Хакберди жан, иним, бейтме! Сениң бу ишиң бизиң үчин өлүмдир. Хан геленсоң, бизиң күлүмизи гөге соврар.

Хакберди чүрт-кесик жогап берди:

— Геп чагаладып отурасы иш ёк, батыр. Биз шейле этжек. Ханың өңүнде өзүң жогап окабер. Бизиң онуң билен ишимиз ёк...

Дашардан Шыхмырадың сеси гелди:

— Хакберди, ол ерде яман дүшегиң юмшады-ла?

— Гелибер, Шыхмырат ага! — дийип, Хакберди еринден турды. Шыхмырат ичери гирди.

Хакберди Алак *батырың хайына-вайына* серетмән, дулдан асылгы дуран танапы алып, онуң эллерини-аякларыны тәзеден даңды. Тогалак ясавулы-да *даңдылар.*

Өйден чыкып баряркалар, Хакберди ызына өврүлип:

— Батыр, хош гал! Хан какаңа бизден *догайы салам айт* — дийип, Алак батырың нәме дийиәндигине-де үнс бермән, гапыдан чыкды.

Гиже ярым болуберен вагтлары, улы, агыр кервен даг гөтерилен ялы болуп ёла дүшди. Кервенден бирки чакырым ыз-

дан Хакберди өз йигитлери билен гелйәрди. Яшлар гүлүшйәрдилер. Вәши сөзлер айдышярдылар. Кәбирлери болса чалажа хиңленип, айдым айдярды. Оларың ярысыңдан говрагы атлыды. Галанлары болса дүели гелйәрдилер. Оларың гөзлери ызында, төверек дашларындады.

Асманың йүзи чүйше ялы арассады. Әпет улы Ай багтың аламаты ялы болуп асмана гөтерилди. Сазаклы-селинли гум өркүчлери, алаңлар әртеки дүнйәсиниң тебигаты ялы болуп гөрүнйәрди. Йылдызлар улудылар, агыр кервениң үстүне хас голайлашян ялыдылар.

Бу гөрнүш, кервениң өңүнден барян Гунчаның мәхир билен урян йүреги Хакбердини жошдурярды. Ол биле гелйән ёлдашларына тәзе бир сес билен, тәзе бир гүйч билен, тәзе бир гөтерим билен гүррүң берйәрди:

— Ата ага, икимизиң достумыз Богданов мунча халкың саг-аман доланып гелерине, сабырсызлык билен гарашып отыр. Ол халка чөрек бержек. Өйсүзи өйли этжек. Хемме адама хат язып, китап окамагы өвретжек. Сиз онуң боюның кичилигине гараман. Ол өрән гүйчли, узадан ерине эли етйән адам. Мен онуң өйүнде мыхман болдум. Дузуны-да ийдим. Сиз ынаның, мен хенизе ченли өз өмрүмде о тетелли адам гөремок. Онуң янында мүшгил иш ёк...

Хакбердиниң деңдушлары онуң бу сөзлерини гызыклы әртеки-диңлейән ялы сеслерини чыкарман, бу гүррүңлериң екеже сөзүни-де сыпдырмазлык үчин чалшып, бүтин үнслери билен диңлейәрдилер. Атлылар, дүелилер, барха Хакбердә голай йөрейәрдилер. Онуң өңүне, ызына, ики гапдалына дыклышып йөрейәрдилер.

Агыр кервен гижәниң салкынында еңиллик билен сүйшүп барярды. Кервен өзүниң багта тарап баряндыгыны билйәрди. Хакберди ол багт барадакы ажайып гүррүңини довам этдирйәрди.

— Богданов ерсизлере ер, сувсузлара сув бержек. Онуң Ленин диен бир агасы-да бармыш. Ол дырнагына середип, ниреде нәме болса билип отуранмыш. Кимиң нәме етмезиниң барыны-да билйәрмиш. Хемме иле герек затлары иберип ятанмыш. Богданов хер гиже ил ятып, ит укландан соң, онуң билен геплешермиш. Билмейән затларыны ондан сорап өвренермиш. Ол Богданова: «Байлардан хабардар болуң. Олар өрән мекирдирлер. Олар билен гөрешмели. Гой, халк олар билен гөрешсин. Олары гайгырмасын. Себәби олар халкы хич вагт гайгырмадылар» дийип, хер гиже пугта табшырярмыш... Биз Богдановың өвредиши ялы ишлемели. Өз багтымызы горамалы.

— Хакберди, биз сениң билен!

— Бизи-де Богданов билен танышдыр!

— Биз гөреше мыдам тайяр!

— Байларың этмиши хич вагт ятдан чыкмаз!

— Хакберди, мыдама бизиң башымызы башла! — диен сеслер Хакбердиниң гулагына ажайып айдым болуп эшидилйәрди. Бу айдым онуң йүрегини хер демсайын жошдурярды.

Кервен йөрейәрди...

Кервен багта барярды...

Хакберди ол багт хакындакы гүррүңини довам эдйәрди...

СӨЗСОҢЫ

Алданып, ер-юрдуны ташлап гачанлар саг-аман доланып өз обаларына гелдилер.

Богданов билен Ата ага олары көне галаның илерсиндәки гумуң этегинде гаршыладылар.

Тәзе дурмушың илкинжи гүни башланды.

Богданов өзүниң сагадының дәл, минутларының-да хасаплыдыгына гараман, бу обада үч гүнләп болды. Хер өе гирип-чыкды. Адамлар билен еке-екеден таныш болды. Хер кимиң герек задыны, агырян ерини өвренди. Ол бу затларың хеммесини бержай этмек үчин, Тагта гитди.

Богдановың гиден гүнүниң эртеси Ата, ене-де ики саны яшулы Меле аганыңка бардылар. Ондан-мундан сөз ачып, Хакбердини өвүп башладылар.

Меле ага өмрүнде биринжи гезек тутанъерли, эдермен гепледи:

— Ата сакгалдаш, геп чагаладып отурасы иш ёк. Хакберди ялы гиевиси болан түркмен илиң йүзүне утанман середип билер. Гелсе, ынха, өй. Әкитсе-де, ынха Гунча... Инди бу гүррүңи бес эделиң. Тәчбиби товук говрупдыр. Инди шонуң билен болалың... Йөне, сакгалдаш, бир зат ядымдан чыкыпдыр: хемме зады өз үстүңе ал. Гарыбрагам болса, той эт. Тоя герек бирки гоюн, бирки батман түвиниң аладасыны этме. Бу затлар мениң соңкужа затларым. Зыяны ёк. «Агзы ачык ач өлмез» дийипдирлер...

Ата аганың дамагы долды. Ол бирбада гепләп билмеди-де, Меле аганың аркасына какды...

ГӨКЛЕҢ ГЫРЛАН

Мен бу трагики вака барада Дашховузда яшап, ишлән йылларымда кән эшидипдим. Мундан хем башга Дашховузың педтехникумында окан вагтларымда хем эшдипдим. Бу вака яныякында болуп гечен, акыла сыгмаҗак бир иш хасапланярды. Адамлар агызларыны ачып, бири-бирлерине гүррүң берердилер:

— Бейле вагшычылык хич хачан, хич ерде болан дәлдир...

— Муңа меңзеш зат болан дәлдир...

— Басмачыларың этмеҗек вагшычылыгы ёкдур... дийшип, келлелерини яйкаярдылар.

Ол вагтлар мен чатадым. Нәмәниң нәмедигине оңлы дүшүнмейәрдим. Эмма вели бу вака хакдакы гүррүң, башга кәбир затлар ялы болуп, мениң хушумдан чыкып гитмедилер.

Такмынан мундан он йыл өң болса герек, мен Ленин районының Атаяп обасындакы Тельман адындакы колхозда яшаян 74 яшлы Алланазар Мерет оглундан бир хат алдым. Ол Хорезминде болуп гечен вакаларың көпүсине гатнашан адам экен. Басмачылыга гаршы гөрешлерде гөркезен хызматлары үчин Бейик Октябрың 40 йыллыгы беллененде, Түркменистан ССР Ёкары Советиниң Президиумы оны Хормат Хаты билен сылаглапдыр. Ол өзи барада шулар ялы затлары айтмак билен, «Доганлар» романының өзүнде галдыран тәсири хакында хем мениң адресиме өрән өвгүли, якымлы сөзлер языпдыр. Булардан хем башга «Гелеҗекки ишлериңе мениң гатанҗым болсун» дийип, шол вагтки басмачы башлыкларының гылык-хәсиетлерини, дашкы сыпатларыны, оларың гарамакларындакы атлыларың мукдарыны язып гойберипдир. Мен оңа бахасына етип болмаҗак бу гымматлы совгады үчин миннетдарлык билдирип, «таңры ялкасын» хатыны яздым. Себәби бу маглуматлар мениң үчин гаты зерурды. Хакыкаты долы гөркезмәге маңа көмек эдйәрди. Шол хатың ахырында мен: «Алланазар ага, Дашховуз этрапларында «Гөклең гырлан» ат билен ятда галан вака барада нәме билйәрсиңиз? Шу хакда гөрен эшиден задыңыз болса маңа хабар этмегиңизи хайыш эдйәрин. Мениң эден белликлеримде кәбир деталлар етмейәр. Шол етмейән затла-

рың үстүни долдурсаңыз мен сизден бакы миннетдар болардым...» дийип, оңа йүзлендим.

Алланазар Мерет оглы көп гарашдырмады. Ол мениң хатыма өрән тиз җогап берди. Ине, «Гөклең гырлан» ады билен сизе хөдүрленйән шу айылганч вака765 язув беяның дүйбүне Алланазар Мерет оглуның язып иберен вакаларының эсасы ятыр.

Мениң бу язув беяныны чап этмекден максадым: диңе бизиң Коммунистик партиямызың адама бейик баха берйәндигини, өңки хан беглериң болса адамы хич затча гөрмәндигини, ол дөвүрлерде яшамадык, яш йигитлере ве гызлара ене бир гезек ятлатмакдыр. Оларың йүреклеринде шанлы социалистик Ватанымыза болан сөйгини хас гүйчлендирмекликдир.

* * *

1920-нҗи йылдан 1930-нҗы йыла ченли болан аралык Хорезмиң зәхметкешлери үчин иң товгалы йыллар болды. Ол йылларың вакалары ядыңа дүшенде хенизе ченли иниң тикенеклейәр.

Бу элбетде дүшнүкли ягдайды. Тебигы ягдайды. Көне Хорезмиң өзүниң феодал гурлушы, ханлары, беглери, хорезм шалары билен күл-пеекун эдилипди. 1920-нҗи йылың февралында Халк республикасы яңы доган гүн ялы болуп, әлем йүзүне чыкды. Аҗайып түркмен шахыры Хоҗанепес Чарыевиң:

Ики дүнйә чакнышып дур —
Ортасындан от чыкып

дийши ялы, ол йыллар ики Хорезмин гарпышыпды. Көне Хорезмин аңсатлык билен гитмек ислемейәрди. Тәзе Хорезмин болса барха өңе сүйшйәрди. Өңүнде душ гелен әхли бөветлери зарп билен бөвсүп гечйәрди. Ине, шейдип хем ганлы гөрешлер башланыпды. Ики дүнйә шейдип чакнышыпды.

Улы ер эелери, тиребашылары, улулы-кичили ханлар дашларына доган-гарындашларыны, алдава дүшен дайханлары җемләп, топар-топар болуп тума чыкярдылар. Әхли гуюлары эелейәрдилер. Ахал билен аралыкдакы кервен ёллары үчин мүнүң өзи өрән кын ягдайды. Ол вагтлар Ахал билен аралыкда хова ве сув ёлы, отлыёлы ёкды, диен ялыды. Шонуң үчин-де бу кервен ёлларының нәхили дережеде әхмиетлидигини гөз өңүне гетирмек кын дәлдир. Кәбир топарлар гүйчлерини бирикдирйәрдилер. Кәбир топарларың агызлары алады. Бири-бирлери билен оңушмаярдылар. Эмма хер нәме-де болса оларың максатлары бирди: олар яш Совет хәкимиетини йыкмак ислейәрдилер. Көне, эҗизе ганым, ынсапсыз, феодал Хорезмини дикелтмек ислейәрдилер. Оларың бу угурдакы херекетлери гиҗе-де, гүндиз-де песелмейәрди. Гайтам барха гүйҗейәрди, өч аляр-

ды. Басмачылар обалара чозярдылар. Кооператив дүканларыны талаярдылар. Тәзе ачылан мекдеплери отлаярдылар. Партия, совет, комсомол, магарыф ишгәрлерини өлдүрйәрдилер. Сачыны гойберен мугаллымлары, эринден айрылан аяллары, ликбезе гатнаян дайханлары атярдылар. Обаның активистлерини ызарлаярдылар. Өлдүрйәрдилер. Оңарып билселер оларың бала-чагаларыны есир эдип, гума сүрйәрдилер. Эмма Гурбанмәммет сердардан Җүнейит хандан башлап, иң кичиҗик басмачы топарының серкердеси бир зада дүшүнмейәрдилер: активистлериң онусыны, йүзүсини, ики йүзүсини өлдүрениң билен, мекдеплери отланың билен, кооператив дүканларыны таланың билен яш совет хәкимиетини йыкмак, көне Хорезмини дикелтмек мүмкин дәлди. Советлер хорезминли дайханың дурмушына дүйпли орнашыпды. Басмачылар бир активисти өлдүрселер, оларың ерине онусы дөрейәрди. Дайхан совет хәкимиетини гөзүниң гөрежи ялы гораярды. Шейле-де болса советлерден ичи янгынлы галтаманлар өзлериниң айылганч ишлерини довам этдирйәрдилер. Мунуң өзи пешәниң пиле хүҗүм этҗек болшуна меңзейәрди.

Оба, район активистлериниң хич зада эллери етмейәрди. Олар экин экмек, хасыл йыгнамак ялы көп санлы ишлер билен башларына гайдылар. Шол бир вагтың өзүнде-де гүндизем, гиҗе-де пиллерини бәшатара чалшырып, басмачылар билен сөвеше гирйәрдилер. Олар өз өйлериниң мыхманларыды. Оларь хич ким шейле эдиң дийип, зорламаярды. Олар бу ишлери өз йүреклериниң эмри билен эдйәрдилер.

1928-нҗи йылың гышында, (ир бахарда болмагы-да мүмкин) Җүнейит хан овнуклы-ирили басмачы топарларыны җемләп, Дашховзуң үстүне хүҗүме гечди. Гумуң этегиндәки сөвеш улы, рехимсиз ган дөкүшикли болды. Бизиң тарапымыздан урша ики-үч саны самолёт гатнашып, кәң санлы басмачы топарларының үстүне бомба ташлады. Ерден болса бизиң адамларымыз гүйчли зарба уруп уградылар. Җүнейит хан көп санда адам, ат-яраг йитирди хем-де «асса гачан намарт» дийип, Сарыгамша тарап чекилди. Бу Җүнейит хана өрән гүйчли ургы болды. Шундан соң Җүнейит хан айңалмады.

Сарыгамша гелен бадына ол улы маслахат гечирди. Бу маслахата басмачы башлыкларындан: Шалтай бага, Җанабармак, өңки ушак беги Ахмет бег, Язан өкүз, Сейил ушак... башгалар гатнашдылар. Хан отуранлара йүзленип, өзүниң Эйрана чекилҗекдигини, ол ерде пугта ерлешенден соң көп адам хем ат-яраг җемләп, угруны тапып, иңлислерден көмек алып, тәзеден Дашховзуң үстүне айгытлы хүҗүме гечҗекдигини айтды. Ерден-гөкден өрки үзүлен басмачы башлыклары үчин Җүнейит ханың бу теклиби тапдыргысыз чыкалга болды. Шу сөзе ченли олар ичлерини хүмледип, «инди нәтсеккәк?» дийшип, чыкалга тапман отырдылар. Җүнейит хан оларда эмеле гелен бу бегенҗи дуйды ве шейле дийди:

— Кимиң мениң билен гидеси гелсе, ызыма дүшсүн. Эртеки гүн ахмырлы болмаң. Келләм эгнимде дурса, орусы Хорезминден ковуп чыкарарын. Болмаса-да шу угурда шехит боларын...

Олар ханың теклибини ики элләп гаршыладылар. Өзлериниң ханың өли еринде өли, дири еринде диридиклерини онда айтдылар.

Шейдип, Жүнейит хан серхетден гечди. Эйраның Күмметховуз диен ерине барып, гош басды. Онуң билен ёкарда ады тутулан басмачы башлыкларындан хем башга, шол вагтларда гылыжындан ган дамян Дурдыгылыч галтаман хем өз атлылары билен гошулып гитди.

Күмметховузда бирнәче вагт боландан соң Жүнейит хан өз дипломаты Шыхым сүлгүни Эйран шасының янына иберйәр. Оглы Эщини сүйтдеш доганы Худайбердини, Шалтай баганы, Ахмет беги, Ашыр чаканы, Эмегарсагы ызына — Хорезмине ёллаяр. Булар Эщиниң баштутанлыгында гайдярлар. Буларың везипеси айдыңды: Жүнейит ханың затларыны гөчүрип гитермелидирлер, оба адамларының арасында тешвикат йөредип, алдап биленлерини Күмметховза алып гайтмалыдырлар. Оба активистлерини мүмкин болдугыча көпрәк өлдүрмелидирлер. Бу топар Хорезминде көп вейранчылыклар эдип, Күмметховза доланып баряр. Бирнәче вагт геченден соң басмачы башлыкларының көпүси, шол санда Шалтай бага хем ене доланып Хорезмине гелйәрлер. Ене-де йыкгынчылыга башлаярлар. Адамлары алдап Күмметховза әкитмек, обалары таламак, йыгнан затларыны серхетден гечирмек билен мешгул болярлар. Биз инди беян этжек болянымыз шу ваканың гүнәкәри Шалтай баганы ызарлалың.

ШАЛТАЙ БАГА

Шейлеликде, Шалтай бага Күмметховуз билен Хорезминиң арасында мәки ялы гатнап башлады. Ол «пыгамбери» Гурбанмәммедиң хызматыны бержай этмек билен бир вагтда өз пейдасыны-да унутмаярды. Эйрандан ок, ярак, тирьек гетирип сатярды. Байлык жемлейәрди. Бизиң гүррүңимиз шейле сапарларың биринден башланяр...

...Атлар халыс ядапдылар. Оларың наллы аяклары соңа бака дызларына ченли чәгә гөмлүп башлады. Башлары саллан-ды. Гөзлериниң нуры өчди. Атлар хер әдимде дурмак, дынч алмак ислейәрдилер. Оларың даш гөрнүшлери гөзгыныды.

Йигримә голай атлының, оларың өңүни башлап гелйән Шалтай баганың-да ягдайы атларыңкыдан говы дәлди. Ил ичине аралашмага ченли галан йигрими километр ёл, Күмметховуздан шу ере ченли гечилен эхли ёлдан-да агыр гөрүнди. Шалтай баганың чак эдишине гөрә атлылар шу түн оба аралашмалыдылар. Бу максатларының иш йүзүне чыкмажагына гөзи етен Шалтай бага атың жылавыны чекди:

— Дүшләлиң.

Гиң такыра гелип етдилер. Гош басдылар. Оды белент галап, түнчелери дашына дүздүлер. Илкинжи чәйнеги гиң халының үстүнде оклав ювдан ялы болуп отуран орта бойлы, аррыграк, бугдай реңк Шалтайың өңүне гетирип гойдулар. Онуң буз ялы совуклык билен ялдыраян хырсыз гөзлери уллакан чәйнеге дүшенден эрәп угран ялы болды. Бир түйсүз аял йүзүниң бирехим гөрнүши юмшан ялы болды. Ол небсевүрлик билен чәйнеге япышды. Бирки кәсе зәхер ялы чайы ювдандан соң, янында отуран Гуллы бала тарап йүзүни өврүди:

— Кервен азашман гелип етермикә?

Гуллы бала гарры гөвресине лайык гелмейән ениллик хем-де ялынжаңлык билен дөвталап жогап берди:

— Гелип етер батыр, хөкман гелип етер...

Шалтай бага Гуллы баланың сөзүне «хә» бермеди. Онуң йүзүнден бу жогаба канагатланандыгыны я канагатланмандыгыны-да билер ялы дәлди. Ол ене-де өңки ягдайына гечип, элиндәки кәсесини чалажа ойнадып, ашагындакы халының йүзүне бакды. Ажайып халының йүзүне салнан дүе нагшы онуң бар пикир-хыялларыны өзүнде жемледи. Халының йүзүнде башыны дик тутуп дуран дүе онуң гөзүне дүнйәниң бар жандарындан овадан мәхирли, якымлы гөрүнди.

Шалтай баганың он дүеден ыбарат кервени ызындан гелйәрди. Үч дүйәниң йүки долусы билен ок-ярагды. Ене бир дүйәниң йүки тиръек билен чайды. Кервениң бейлеки алты дүеси Күмметховуздан бош диен ялы чыкыпды. Эмма Гарагумың орталарындакы гуюларың бириниң башында Шалтай бага агыр кервени талады. Онуң гыммат бахалы йүпек маталарыны, халыларыны алды. Ине, шол таланан кервенден алнан затлары шол алты дүе зордан чекип гелйәрди. Йөне вели шол алты дүйәниң чекип гелйән затларыны шу отуран Гуллы бала, биле гелйән бейлеки атлылар билен пайлашмалыды. Булары эле салмакда Шалтай бага билен гелйәнлериң хеммеси татнашыпды. Бу затлар орталыкды. Ине, шу пайланышык меселеси Шалтай баганың ядына дүшенде онуң кейпи гачды. Ини жүмшүлдәп гитди. «Эй, гөрүберйәс-дә... Хеммесиниң бир алажы болар-ла...» дийип, башыны ерден галдырса-да, бу затлара долусы билен эелик этмек арзув онуң пикиринден чыкмады. Илиң задыны басып алмак, ери геленде овнуклы-ирили огурлык этмек, умуман илиң хасабына яшамак — Шалтая огра какасындан мирас галыпды. Шонуң үчин-де ол «хеммесиниң бир алажы болар» дийип, йөне ере айтманды. Инди онуң пикири шол алачлары тапмагың үстүнде жемленди...

Шол йылларда ил ичинде басмачылара таршы айгытлы гөрешмек максады билен самоохран отрядлары дөредилипди. Бу отряда жемлененлер обаның «мен» диен йигитлериди. Олар совет хөкүметини түйс йүрекден сөййән, онуң иши үчин жан-тенден гечмәге тайяр батыр, эдермен адамларды. Олар узаклы

гүнлерини атызда ишләп гечирердилер. Обаның җемгыетчилик ишлерине гатнашардылар. Гүн батып гаранкы дүшенден соң болса, обаның горагына чыкардылар. Тә даң атып, җахан ягтылянча кирпиклерини юмман, өз доган обаларыны басмачылардан горардылар. Ине, шейле отрядлардан бириси шол вагтки Йыланлы районының — хәзирки Ленин районының — Алилиой оба советиниң Гызылтакыр диен еринде (Калинин районының Гызылтакыр обасы билен чалышмалы дәл) хем дөредилипдир. Бу отряда шол обалы Араз ишан диен бир йигит ёлбашчылык эдйәрди. Йигитлериң хеммесиниң агызлары бирди. Олар өз ёлбашчылары Араз ишаны говы гөрердилер. Сылаярдылар. Онуң бир айданыны ики гезек айтдырмаярдылар. Шонуң үчин-де отрядың иши өрән оңат ёла гойлупды. Гүнлериң биринде Шалтай баганың Күмметховуздан гелйәнлигиниң хабары Араз ишана гелип етди. Онуң ызы билен гелйән кервен хакда-да үзлем-саплам маглумат алынды.

Бу хабары эшиден бадына Араз ишан гарамагындакы етмиш атлыны йыгнады. Оларың сөвешҗең ягдайларыны бир хатар гөзден гечирди. Сонра йигитлерине бакып шейле дийди:

— Шалтайың топарыны дерби-дагын этмели. Кервени, башыны бозман эле салмалы. Йигитлер, дүшүнмейән задыңыз бармы?

Йигитлер:

— Ёк, хеммеси дүшнүкли. Барысы айдың!..— дийип, бир адам ялы болуп, онуң сөзүне җогап бердилер.

Йигитлер шу карар кабул эдилен гүнүң гиҗеси гума тарап ёла чыкдылар. Араз ишан сув ве герек-яраг затлар йүкленен бәш дүйәниң янына он атлы гошды. Олар ыздан, гарама-гара йөремелидилер. Кичиҗик кервени ёла саландан соң, Араз ишан алтмышдан говрак атлысы билен гаты сүрүп гитди. Гума барып етдилер. Оларың гелип чыкан ерлеринде чар тарапа гидйән улулы-кичили ёллар гаты кәнди. Олар эдил бедендәки дамар ялы болуп гөрүнйәрдилер. Араз ишан атының җылавыны чекди. Йигитлере йүзленди:

— Бу гөни гидйән кервен ёлы Дамла гуюсына баряр. Бу болса гүнбатара, Шагадама тарап экидйән ёл. Бу ёл болса гүндогара, гумуң ичи билен Хыва баряр. Шалтай бага буларың хайсындан гелеркә?

— Дамла ёлундан гелер — дийип, гечи сакгал йигит, гум геришлериниң депелерине середип дуршуна эвмезлик билен пикир йөретди.

Башга бир йигит онуң сөзүне гаршы чыкды:

— Әй ёк, онуң янында кән адамы ёкдур. Шонуң үчин-де ол горка йөремели болар. Асла, бу шаёлдан йөрәп билмез. Шалтай бага өрән хилегәр тилкидир. Онуң сапалаклары тилкиниңкиден-де көпдүр...

Шейдип, пикир алшып бир нәче вагт дурдулар. Чакламаларың ызы вагты билен гутармады. Бирнәчелери шу ерде букуда

ятмагы макул гөрдүлер. Бирнәчелери болса оны макулламадыы. Шалтай баганың башга обаларың деңинден чыкаймагы-да мүмкин дийип өз сөзлерине делил гетирдилер. Ахыр соң көп ерлере ченли Дамла ёлы билен гитмели диен нетиҗә гелдилер.

Араз ишан гөвнүни бире баглап сүрүп угран вагты, Шалтай бага атланыпды. Бейлекилер хем атланып онуң янына геленлеринде Шалтай өрән аграс назар билен Гуллы бала йүзленди:

— Хайсы ёлдан гидерис? Дамла ёлундан гидип болмаз. Орус бу ёлы гораяр. Онуң бош вагты ёк. Мен муны билйәрин. Шонуң үчин-де бу ёлдан асла гидип болмаз. Бу ёл билен гитсек өзүмизи өз элимиз билен оруса табшырдыгымыз болар.

Гуллы бала бир азырак пикир эденден соң шейле җогап берди:

— Дамла ёлуның голайларындакы ёллары-да горая рлар, батыр. Шонуң үчин хайсы ёлдан гитмеги гөвнүне дүвсе-де, өрән әгә болмак герек. Догрусыны айтсаң бу юрда гелер ялы болмады, батыр.

— Әгә болмалы дийсене,—дийип, яңсыламак билен Шалтай совук, ичинден гечип барян гөзлерини гүнбатара тарап өврди. Шу болушда ол бир салым сесини чыкарман дурды. Гүнбатара, гүндогара бакды. Соңра-да Гуллы баланың йүзүне серетмән, оңа шейле дийди:.

— Кервен гөни, Дамла ёлы билен гидәймез-дә?

Гуллы бала өзүниң хер заты өңүнден гөрйәндигини Шалтая аян этмек максады билен хер сөзүне көп маны берип шейле дийди:

— Сен гитҗек угруңы маңа айтсаң бес, батыр. Онсоң кервени сениң ызың билен йөрәр ялы эдерин...

Шалтай дүшүнмедик адамың болшы билен оңа тарап йүзүни өврди:

— О нәме дийдигиң болды?

Гуллы бала көп затлардан аңсатлык билен баш чыкарып билйән адамың эхеңинде җогап берди:

— Ана, хо-ол сазаклары гөрйәрмиң, батыр? Ана, шо сазакларың сениң гитҗек угруңдакы шахаларыны мен хәзир дөвүшдирерин. Мунуң өзи хайсы тарапа гитмек барада олара хат язып гиден ялы болар. Себәби биз кервенбашы билен шейле вадалашдык. Бизиң дүшлән еримиз болса, ине, кервене белли. Бу затларың хеммесиниң өңүнден аладасы эдилди, батыр...

Гуллы баланың кервениң ыкбалы хакда өңден эден бу аладасы ене-де пайланышык меселесини Шалтай баганың ядына салды. Ол муңа гахар этдими-нәмеми, я-да эййәм белли бир карара гелдими, гараз, Гуллы бала сөзүни гутарып-гутарманка гиҗеси билен дынҗыны алан, от-иймден доян, инди болса җылавыны чейнәп дуран атың агыздырыгыны говшадып, газап билен бөврүне депди. Гүнбатара тарап экидйән чопан сокмакларының бири билен тозан турзуп гитди. Атлылар созан гуйрук болуп, онуң ызына дүшдүлер. Гуллы бала деррев өзүни атдан оклады. Голайда өсүп отуран сазакларың гүнбатаркы шахала-

рыны дөвүшдирди. Сонра, пайланышыкдан галып барян ялы чалтлык билен атланып, Шалтай бага дагының ызындан сүрди.

Шалтай бага Гуллы бала өзүниң аттутары, хызматкәри хасабында гараярды. Ол догрусыны айтсаң Жунейит хандан бейлеки галтаман топарларының башлыкларының хеммесине шейле гараярды. Шонуң үчин-де басмачы топарларының адамларының хич бириси оны халамазды. Гуллы бала болса бейле дәлди. Онуң өзүниң он-онбәш саны атлысы барды. Ол шол атлылары билен кимиң топарына барып гошулса, шоны сылаярды. Онуң хызматыны ики гезек айтдырман эдйәрди. Йөне зат пайланышыгында вели, өз пайына гаты жүр адамды...

Хилегәр Шалтай бага шол гүнүң агшамсы, Акдепәниң дүшундан гумдан чыкып, оба аралашды...

Гүн батмага бир ики сагат галанда Араз ишан өз атлылары билен Шалтайың өтен гиже дүшлән ерине гелип етди. Өрән яданлыклары үчин дүшлемәге, дем-дынч алмага буйрук берди. Шалтайың бу ерде дүшләнлигини, сонра киме-де болса бирине ёл салгы берип, өзүниң гүнбатара тарап гидендигини Араз ишаның огланлары эдил ак кагызың йүзүнден окан ялы эдип аныкладылар.

— Шалтай баганың ызындан я шол нәмәлим, кервен гелйәр, я-да башга галтаман топары гелйәр. Хайсы-да болса, биз эртире ченли олар билен душушмалы болармыкак диййән. Огланлар, өрән ыкжам болаверин. Гапыллыкда бери үстүмизи басдыраймалың,— диййп, Араз ишан бу барадакы чакламалары жемледи. Нәхили болмалыдыгыны аныклады. Бу гиже шу ерде болмалы этдилер. Төверек-даша гаравул гойдулар. Ики йигиди өңе, гумуң жүммүшине ибердилер. Олар гошдан араны хас ачып, букуда ятмалы, эдилди. Ики йигит гиже ярымдан геченден соң букудан доланып гелди. Кервен барадакы маглуматы гетирди.

Кервен даң атанда гелди.

Кервенбашы гошдакы оды, атлары ве дүелери илерки герищден инен бадына гөрүпди. Ол бу гош Шалтай баганың гошудыр, Шалтай өзүне гарашяндыр, бир зады аныкламак ислейәндир диййп дүшүнди. Шонуң үчин-де аркайын гелип, илки билен өз мүнүп отуран дүесини чөкерди. Сув сеңрикден агандан соң бар зада гөзүни етирди. Гаршылык гөркезмәге онуң хич хили мүмкинчилиги болмады. Араз ишан шейдип, бир ок атман, кервени эле салды. Әхли задың аңырсына етди.

Ине, шундан соң Шалтай баганың Араз ишана, самоохран отрядларына болан өңки йигренжи, янып дуран душманчылыгы йүз эссе, мүң эссе гүйжеди. Ол Араз ишан элине дүшәйсе, онуң гулакларыны кесип өзүне ийдирмеги, хер гүн бир элини кесмеги, хер гүн бир гөзүни оймагы, хер гүн аякларының бир бармагыны кесмеги йүрегине дүвди. Бу иши хут өз эли билен этжекдиги барада янындакылара, худайың адыны орта салып, вада берди.

ИКИ АЧ МӨҖЕК

Улы байлыгы элден гидерени үчин Шалтай бага өзүни алып билмән, хер гүн шәник ялы тиръек ювдуп, бир хепделәп гүн гарасыны гөрмән ятды. Гиҗелерини дөшүне юмруклап, ах чекип гечирди. Багрыны ере берип, награ тартды. Шалтай алмагы говы гөрйәрди, элден гидермеги халамаярды. Гиҗелерине гөзи юмлап вагтлары Араз ишан өз йигитлери билен, гылыҗыны яланачлап Шалтайың үстүне чозярды. Араз ишаның хут өзи онуң депесинден гылыҗы индерйәрди. Шонда Шалтай гара дере батып, гыгырып, гөзүни ачярды... Ахыры аяк үстүне галмалы болды. Сәхел вагтың ичинде Шалтай бага көп обалары талады. Бирнәче кооператив дүканларының затларыны алды. Гаты кән зат йыгнады. Соңра Гуллы баланы алты-еди атлы билен бу затлары берип, Күмметховза тарап ёла салды. Гуллы баланың янына ол өз атлыларыны гошды. Гуллы баланың атлылары болса Шалтайың янында галды. Гуллы бала ики ай диенде Күмметховуздан кән санда ок, яраг, тиръек йүкленен кервен билен доланып гелди. Ил ичине сиңмәге он километре голай ёл галанда гумуң ичинде дүшледи-де, Шалтайың ызындан адам иберди. Кервениң ёлуна гарап, көкенегини герип отуран Шалтайы бу хабар бир гез ёкары гөтерди. Ол ичип отуран чайыны-да гутарман, хабар гетирени өңүне салып гума уграды. Гуллы бала оны улы хормат билен гаршылады. Гурбанмәммет сердарың гойберен көп доғайы саламыны, бейлеки табшырыкларыны улы дабара билен говшурды. Бир чәйнек чайың башында дүнйәниң гүррүңини берди.

Гетирилен затлара гөзи дүшенден соң көп геплемейән Шалтай баганың дилине җаң дакылан ялы болды. Совук гөзлерине җан гирди. Бу затлары пайлашмалыдыгы ядына дүшенде вели ене рухы өчди.

Гуллы бала Шалтайың йүрегинде гопян харасатдан, айылганч пикирлерден дүйбүнден хабарсызды. Шонуң үчин-де ол Шалтайың:

— Инди бу затлары нәме эдерис?— дийип берен сорагына:

— Бу затлары дерман ялҗак эдип, дес-деңҗе пайлашарыс, батыр,— дийип, йүрегини бөкдүрүп җогап берди.

— Хм-м...— эдип, Шалтай аграслык билен ичини хүмлетди.

Ломай байлыгың эеси болҗак болуп дуран Гуллы баланың кейпи көкди. Ол хәзир Мекгәниң алтын халкасына элини етиренҗе меңзейәрди. Шонуң үчин онуң сеси-де гөтеримли чыкярды.

— Бу затлары гетирмек аңсат дүшмеди, батыр. Ёл чениңден-де агыр болды. Инди серхетден эйләк-бейләк гечмек өрән кынлашыпдыр. Өңкүлери ялы дәл. Умуман айданда, батыр, бу сапарымыз гаты кын дүшди. Элбетде, сен өзүң бу гезекки сапара гатнашманың үчин бу ягдайлары гөз өңүне гетирип билмерсиң.

Гуллы баланың хер сөзи Шалтай баганың яңагына шапба[к] болуп дегйәрди. Онуң хәзир отуран еринден газап билен туруп, Гуллы баланың еңсесине рехимсизлик билен депибереси гелйәрди. Оңа хәзир дишини гысып сакланмак аңсат дүшмейәрди. Шалтай баганың газабы барха жошярды. «Оңлы адам болсаң саңа «бала» диермидилер» дийип, йигренч билен пикир эдйәрди.

Хич затдан хабарсыз Гуллы бала сөзүни довам этди.

— Серхетден гечжек боланымызда тас ики гезек дагы эле душүпдик. Хер-нә худайың өзи саклады. Онсоңам батыр, бу затлары арзан бахасына алмак кын болды. Күммүтховузда зат гымматлапдыр. Хич задың янына барар ялы дәл. От билен ялын.

«Ялан сөзлейән, ит оглы!» дийип, Шалтайың гыгырып еринден турасы гелди. Шол бада-да ол кесеви ялы инче, узын элини гушагындакы сапанча етирди. Эмма ене-де сакланмагы, соңуна гарашмагы башарды.

Гуллы баланың яны билен гиден Шалтайың алты атлысы бир четде, ожагың башында отурып, чилим чекйәрди, чай ичйәрди. Шалтай билен Гуллы баланың арасында барха гүйжейән сессиз, херекетсиз, бирехим урушдан олар хабарсызды. Атлылар бу икисиниң сесини, эшитселер-де, сөзлерини аңшырып билмейәрдилер. Эмма вели өвзайың бозукдыгыны олар бир салымдан аңып, ховсала дүшүп башладылар. Олар билдирмезлиге չалжак болуп чалышсалар-да, муны оңлы оңарып билмедилер.

Шалтай бага бир салым совук хова ювдуп, улудан демини алып, титрәп дуран беденини белли бир када гетирди. Эллериниң сандырамасы галды. Гөзлериниң өңүнде пейда болан ак учганаклар зым-зыят болдулар. Шундан соңра онуң дили зордан херекете гелди:

— Дес-деӊ пайлашалы диен сөзүң болмаяр, Гуллы. Бу затларың эне дереги мениңки. Хеммесини мениң өзүм йыгнадым. Гижәми гүндиз эдип, чай ичмән, чөрек иймән диен ялы йыгнадым. Ондан соң мен нәхили эдип, сениң билен деӊ пайлашмалы? Бейтсек муны худаям гең гөрер, бендесем. Бу акыла сыгжак зат дәл, Гуллы. Сен мениң билен геплешениңде ойланышып, хер тараплайын өлчерип геплеш.

— Дерман ялжак эдип, дес-деңже пайлашарыс, батыр. Хер өйи таланында ызыңда тазың ялы болуп йөрен кимди? Мендим! Ягны, меселемки, дүшнүклирәк эдип айтсак: сен гачып барян товшаны түпеңлейәрдиң. Мен болсам шол ок деген товшаны сениң элиңе гетирип берйәрдим. Догры герек? Элбетде, догры! Онсоң мениң ёл азабымыда назара ал, батыр. Шейдип, бу затлары хасаплап отурсак, гайтам мениң пайыма бу затларың көпүси дүшмели. Мен сени сылап, деӊ пайлашалы дийип отырын, батыр... Мен хич вагт ойланман бир заді айдып гойберйән дәлдирин. Сен муны говы билйәрсиң ахыры...

«Сен харамзада хетдиңден ашярсың. Сен харамзада, бала, гаты гидйәрсиң!» дийип, Шалтай бага ичинден Гулла эрбет сөкди. «Сен ким? Мен ким? Сен мениң гемрип ташлан сүңкүми ялап гезенде-де, өзүңи хондан бәрси гөрмели ахыры. Хэй, замана, замана! Хан какамыз өңки еринде отуран болса, сен мениң яныма салама гелибилсең разы. боларды, бала!..

Ёк! Бу болмаяр! Сениң дилиң узалыпдыр. Оны геплемез ялы этмели, оны чыкан еринден гуратмалы...

Дашындан шейле дийди:

— Гуллы батыр, сен хетдиңден гечйән болайма?

Хич затдан хабарсыз Гуллы йүрегинден сыздырып айтды:

— Хетдимден гечемок, батыр. Мен хениз хетдиме етемогам...

Шалтай эййәм белли бир нетиҗә гелипди. Эмма сыр билдирмезлиге салып, Гуллы баланың үстүне буз дөвүклерини оклаян ялы эдип, шу сөзлери оклады.

— Мен саңа бу затларың үчден бирини берҗек. Онсоңам ол отуран атлыларың агзына-да өз пайыңдан бир затлар атарсың. Оларам бу агыр сапара сениң билен биле гитдилер, ахыры...

Гуллы бала илки бада өз гулагына ынанмады. Бу сөзлериң чындыгына, яландыгына-да дүшүнмеди. Эмма Шалтайың совук сеси оны эймендирди. Шонуң үчин-де аҗыган ит ялы бойнуны бир тарапа гышардып, ярым йылгырыш билен Шалтая серетди:

— Батыр, шейле-де бир оюн боларммы?

— Мен оюн эдемок, ойны сен эдйәрсиң, Гуллы батыр.

— Мен чыныммы айдян.

— Менем чыныммы айдярын..

Шалтай бага сандырап дуран элини гушагындакы сапанчасына етирди. Муны услып гөрмедими-нәтдими, соңра элини голтугына сокды.

Гуллы бала бүтин дуркы билен титрәп гитди. Йүзүниң, додакларының ганы гачды. Ол бар гүйҗүни дилине берип, зордан шейле дийди.

— Гөрйән вели, батыр, сениң пәлиң дүзүв дәл-ов?..

Шалтайың сеси богук, өңкүден-де бетер совук чыкды:

— Ёк, пәлим дүзүв, Гуллы батыр. Мен мыдама ыкҗам отурмагы говы гөрйәрин. Билип болямы, заманасы шейле... Хер демде бир беланың депәңден инмеги мүмкин...

Гуллы бала Шалтай баганың соңкы сөзүне ынанмады. Эмма ягшылыга ёрды-да:

— Ыкҗамлык говы зат батыр. Менем гөрейин-ле, хеммеси ерли-ериндемикә? — дийип, голтугындакы наганларыны барлашдырды.

Шалтай бага Гуллы баланың бу херекетине догры маңысында дүшүнди: «Шол наганлар еке сенде дәл, батыр. Олар биздеде бар».

Гуллы баланың бу херекети, өз гезегинде Шалтай бага горкузды. «Гамшы говшак тутмалы дәл-ов» диен нетижә гелип, ене-де хилегәрлиге йүз урды: сесини юмшатды, эмма гөзлериндәки газабыны гизләп билмән:

— Онда, сен, Гуллы батыр, үчден бирине разы дәл-ов? — дийип сорады.

— Ёк, батыр, мен бейле зада разы болуп билмерин. Мен саңа барыны болшы ялы айтдым ахыры. Нәме этҗек, бир зады гайталадып отурып? Мениң пикирим дүшнүкли ахыры...

— Ханы, онда, затлары орта дөк. Ярпылашмалы болса, ярпылашаймадыкмы... Болшуң шу болса шейдәймесек сениң билен оңшуп болҗак дәл...

— Ине, бу әриң гүррүңи, батыр. Сен инди өңки батыр болдуң...

Гуллы бала бегенч билен еринден туруп ызына өврүлди. Эллерини еңиллик билен ичи оклы гапырҗага узатды. Шу аралыкда хем Шалтай бага онуң чеп ян пилчесиниң бир бармак ашагыны назарлап, үч гезек ызлы-ызына атды. Гуллы бала гапырҗагы гуҗаклап, онуң үсташыра йүзүни ере берди.

Алты атлы үркен сүри ялы пасырдап турды. Шалтай бага олара йүзленди:

— Хо-ол герищден ашырып җайлаң...

Атлыларың арасындан бир яшулы өңе чыкды:

— Шалтай батыр, муны нәдәйдиң?

— Онуң маңлайына язылаиы шолдур. Язгытдан гачып-гутулып болмаз...

Шалтай бага атлыларыны, кервени алып, даң атманка болян ерине гелип етди...

Бу вакадан ай ярыма голай вагт гечди. Шу вагтың ичинде Шалтай бага Җүнейит ханың затларыны янына бәш-он адам гошуп, Күмметховза иберди. Ханың бейлеки табшырыкларыны иш йүзүне гечирди. Көп обалара чозуп, көп вейранчылыклар этди. Шу ишлери эдип йөркә, Шалтай баганың пикиринде мыдама Араз ишан, онуң йигитлери болды. Бу пикир оңа чигит ялыҗак-да ынҗалык бермейәрди. Олары әле салмак, гавун ялы эдип керчелемек Шалтай баганың иң белент арзувына өврүлди. Шалтай бага мыдама: «Шу максадыма етсем, ондан соңра мениң арманым галмаз» дийип өз-өзи билен геплешйәрди. Ол өзүниң дүшен гүнүниң, бу гүн Аҗыгуюда, эртир Сарыгамышда, ене бир гүн чем гелен ерде ятып-туруп йөршүниң эсасы себәпкәри Араз ишан дийип дүшүнйәрди. Шалтай бага Араз ишаны говы танаярды. Бу ики душман соңкы үч-дөрт йылың ичинде азындан йигрими гезек дагы сөвеш мейданында йүзбе-йүз болупдылар. Араз ишан горкмазакды ве окгунлыды. Бир гезекки сөвешде ол тас Шалтайы атдан агдарып урупды. Эмма Шалтайың хилегәрлиги бу ерде-де оңа көмеге етишипди: Араз ишан Шалтайың маңлайындан ченәп атып-атманка, Шал-

тай агдарылып гиден ялы болды-да, өзүни атың гарнының ашагына гойберди. Онуң атының эери шейле этмәге мүмкинчилик берер ялы эдилип ясалыпды. Шол бада-да атың жылавыны гума тарап гөнүкдирип гойберди, зордан Араз ишаның элинден гачып гутулды.

Шалтай эгер Араз ишаны, онуң атлыларыны ёк эдип билсе, Хорезминде Совет хәкимиети йыкылар, хемме зат өңки гөркүне, маңысына тәзеден эе болар диен пикире уйды. Көп гижелерини Араз ишан барада, оны нәхили эдип эле салмалыдыгы барада пикир эдип, укламан гечирди. Эгер ол Араз ишаның үстүни гапыллыкда басып билэйсе, өзүни еди гат асманың депесине чыкан адам хасаплажакды. Себәби Араз ишан билен гылыч сырышмак аңсат дәлди. Ёкарда айдышымыз ялы Шалтай оны говы танаярды. Шалтай өзүниң бу максадына ынам билен, эржеллик билен барярды.

Шейле пурсат бар-ха якынлашып гелйәрди...

Сарыгамышдамы, я-да Гарагумдакы сансыз кән гуюларың бириниң башындамы, догры айдып билжек дәл, гараз бир гүн Шалтай ир билен өңүне эртир чайыны алды. Гара өйүң ортасындакы ожакда сазак оды белент галланыпды. Шонуң үчин-де Шалтайың йүз тарапы гызярды, еңсеси совукдан яңа гатап барярды. Шу вагт хызматкәр гелип, гапының ич йүзүнде гол говшурып дурды.

— Нәме хабар?

Хызматкәр ики бүкүлип жогап берди:

— Батыр, сениң хузурыңа бир йигит гелип, гапыда гарашып дур.

— Ким ол?

— Бизе хич зат айданок. Өзүне айдарын дийййәр.

— Хм...—дийип, Шалтай бага гөйә бир бада нәме дийжегини билмейән ялы ичини хүмлетди:

— Атыны, ярагыны алып, ондан соң өзүни шу ере гетир. Жүбүлерини, гоюн-голтукларыны-да барла. Хич вагт этияжы элден берме. Бейлеки йигитлере-де шейле дий. Ол мениң янымдака бәш-он адам өйүң гапдалында тайяр болсун. Берк, хүшгәр болуң.

— Боляр, батыр.

Хызматкәр гөтинжеклэп чыкды. Шалтай бага гоюн-голтукларыны барлашдырды. Бир сапанчаны дызының ашагында гойды: «Аллажаным бу кимкә? Мунуң ким болмагы мүмкин?» диен сораглар оңа ынжалык бермеди.

Бирсалымдан ак йүзли, орта бойлы, йигрими яшларындакы бир гөрмегей йигит салам берип ичерик гирди. Йигидиң гөзлерине гөзи дүшенден Шалтайың бүтин эндамы жүмшулдәп гитди. Ол гөзлер Гуллы баланың гөзлериди! Гуллы бала өленден соң бири йөрите алып, ол гөзлери бу йигиде отурдан ялыды.

Бир бада ынжалыкдан гачан Шалтай бага деррев өзүни дүрседи. Йигиде ожагың башындан ер гөркезип, онуң саламыны алды:

— Отур, ягшы йигит.

Шейле дийип, мүрәхет эденден соң, яшы улы адам хөкмүнде саглык-аманлык сорашып башлады. Бу арада йигидиң өңүне бир чәйнек чай гетирип гойдулар.

Йигидиң гөрмегей ак йүзи-де, овадан гара гөзлери-де гыш гижеси ялы совукды. Йигит бүтин дуркы билен агыр хесретден гуюлан хейкеле меңзейәрди. Шалтай бага оны тәзеден бир сынлап чыкандан соң белки, мениң гөзүме шейле гөрүнйәндир. Белки, бу онуң хич задыдәлдир. Дүнйәде меңзеш адам гытмы нәме!» дийип, өзүне ынжалык берҗек болды. Шейле-де болса ол ынжалып билмеди.

Ара дүшен агыр дымышма ене-де Шалтай баганы агыр пикирлере сезевар этди: «Хәй, чакым чак болса, сен шол Гуллы баланың бир зады болмалы» диййәрди. Я-да бу хакыкаты боюн аласы гелмән, бу пикири өзүнден ковярды. Яш йигит болса, ашаклык билен, сыраңлайҗылык билен Шалтай баганы сынлаярды. Бу агыр дымышма узага чекди. Шалтай бага ики сөзүң башыны җемләп, гүррүңи гызышдырып гойбермеги хич хачан башармаярды. Хәзир-ә муны дүйбүнден оңарып билҗек дәлди. Йигит болса, өз гезегинде улы адамың өңүне дүшүп, сөзи башлап гойбермеги өзүне ыслып гөрмейәрди.

Шалтай бага ахырсоңы йигиде гарап дил ярмалы болды:

— Ягшы йигит, мен сени танамадым-ла?

— Әй, танар гидерсиң-дә, Шалтай батыр,— дийип, йигит аркайын җогап берди. Онуң додакларында ахмырлы йылгырыша меңзеш бир зат эмеле гелди. Шалтай муны халамады. Шейле-де болса:

— Онда-да, айдып отур, ягшы йигит! — дийип йигиди гыссады.

Йигит ере бакып сөзледи. Онуң хер бир сөзи эдил керпич ялы болуп, ожагың башына патылап гачярды.

— Мен сениң яныңа бир юмуш билен гелдим, Шалтай батыр. Сен мени өз нөкерлериң бириси эдип ал. Мен Гуллы баланың сүйтдеш доганы. Сен мениң бейдип гелшими гең гөрме, батыр. Маңа ынанмазлык хем этме. Мен түйс йүрегимиң эмри билен гелдим. Догры, сен мениң җан ялҗак агамы өлдүрдиң. Онуң аҗалыдыр. Өлүм-йитим худай иши боляр. Аллатагаланың бенделери өлүм нәхили сыпата гирип гелсе-де, оңа кайылдыр. Йөне, инди сен бизе дегме, Шалтай батыр. Гуллы баланың тохум-тиҗиниң үстүнден ёлуңы башга яна сов. Мениң сениң хузурыңа гелшимиң дүйп себәби-де сени шу ёлдан совмакдыр. Нәме юмшуң болса, ынха, мен. Гуллы баланың сүйтдеш доганы Җүмет. Буйрыбер. Мен сениң хызматыңа тайын. Буйран юмшуңы ак йүрекден берҗай эдерин. Сен мениң шу сөзлериме ынан.

Шалтай бага онуң сөзүни үнс билен диңледи. Йигидиң йүзүнден гөзлерини айырман, ичинден бу сөзлериң манысыны барлады. Шундан соңра бирнәче вагт дымып отурды.

Соңра Шалтай бага «гүнәми геч» диен маныда йигиде шейле дийди:

— Хава, иним, гараз, бир гелшиксизлиг-ә болды. Хеммеси шу ганы гызмалыкдан, соңуны саймазлыкдан болян затлар-да... Сенем, түвелеме, гепе-сөзе дүшүнйән, ягдайы билйән йигит җениң, икимиз индиден бейләк ырсарашып йөрмесек говы болармыка дийййәрин...

— Әй, Шалтай батыр, болан иш болды, боясы сиңди. Онуң маңлайына языланы шолдур. Адам өз тәлейинден гачып-гутулып билмез. Нәче гынансак-да биз Гуллы баланы дирелдип билмерис. Шонуң үчин-де инди бу хакдакы гүррүңи гой болсун эдели. Инди башга гүррүңе гечели. Бизе-де сиз Гуллы баланың доганлары, доган-гарындашлары дийип, азар яманыны берйәрлер. Ине, инди биз шунуң гүррүңини этмели. Ине, шу ишден нәхили эдип баш алып чыкмагың пикирини этмели.

Җүмедиң соңкы сөзи Шалтая ярады. Ол шу сөзе ченли йигидиң түйсүни-де, болшуны-да, сөзүни-де халаманды. Шейле-де болса Җүмедиң сөзүне ачык, ики манысыз җогап берди:

— Боляр, ягшы йигит, мен сени нөкерлеримиң бириси эдип алайын. Гуллы баланың тохум-тиҗиниң үстүнден ёлумы совайын. Ондан яңа яг ий-де, яланач ятыбер. Сенем мениң шу сөзүме ынан. Йөне, саңа бир табшырҗак задым бар: агаң ялы болҗак болсаң, сениңкем сапанчаның үч саны гүллеси... Шу сөзүми вели хич хачан ядыңдан чыкарма. Муңа эгри отурып, догры сөзлемек дийилйәр...

Шалтай баганың соңкы сөзи йигиде агыр дегди. Эмма хер нәмеде болса ювутмалы болды.

Шейдип, Гуллы баланың сүйтдеш доганы Җүмет Шалтай баганың нөкерлериниң хатарына гечип, ынама гирди.

ГАРА ГӨКЛЕҢИҢ ТОЙЫ

Хәзирки Ленин районының Алилой обасының Гызылтакыр диен еринде көп санлы гөклеңлер яшаяр. Шу ваканың беян эдилйән вагтында шол обадакы гөклеңлериң яшулысына Гара гөклең диердилер. Ол бай адамды. Өз адының ил ичинде көп тутулмагыны халаян шөхратпаразды. Онуң ики атлык ери (хәзирки өлчег билен 25 гектара голай) барды. Көп санлы гоюн-гечиниң, гара малың, дүелериң эесиди. Гапысында бирнәче батрак ишлейәрди.

Элли ики, элли үч яшларындакы узын бойлы, хырсыз, көмрүң ичинден чыкан ялы хүйт гара, йүзүни мама дишән бу адам буларың үстесине-де гөчгүнлиди. Бирден келлесиңе бир хыял гелсе, оны ерине етирмесе дүйбүнден ынҗалмазды. Тутян сыясаты — ики тарапы-да элден бермезликди.

Бир гүн ол гүнортан вагтлары тама аркасыны дирәп, түнешләп отырды. Ол бу затларың пикирини эдйәрди. Гөвүн йүвүрдйәрди. Бирден: «Той этмек герек! Ат газанмак герек!» диен бир хыял келлесине гелди. Келлә гелди, гутарды. Шол бада-да ики саны гоюн өлдүрип, обаның эхли яшулуларының ызындан адам иберди. Эпей-эпей яшулулар бир салымдан улы гыз ялы сүйнүп-саркып гелдилер.

Нахары өңлерине аланларындан соң, Гара гөклең мыхманларына йүзленди:

— Адамлар, шу йыгнанышыгы гeңeш тойы хасап этмели. Шонуң үчин-де хәзир геңешмели боларыс. Иш шейле: Мениң улы той бересим гелйәр. Агтыжагымызың сач тоюны... Нәхили гөрйәрсиңиз?

— Оңа етеси зат бармы!

— Кеми ёк!

— Дөвлетиң артсын, Гара бай!

— Олар ялы пикириң болса эглемели дәл! — диен сөзлер озалдан-да гөчгүнли келләни бүтинлей гөчүрдилер.

Ене-де Гара гөклең сөз алды:

— Той бир кемсиз болмалы. Бу тоя Хорезминдәки йылдырым ялы сүйнйән атларың, улы пәлванларың хеммеси гелмели.

— Макул гүррүң.

— Шейле эдилмесе болмаз, ахыры.

— Сениң тоюң көп йыллап ятдан чыкмаз ялы той болмалыдыр.

Гара гөклең ене-де сораг берди:

— Бу юртда ким айдыжы багшы хасапланяр?

Онуң бу сорагына өзүниң ики доган огланы Хыдыр хажым жогап гайтарды:

— Илде айдыжы багшыдан кән зат ёк. Эмма човдурларың Жумамырат багшысы хәзир хемме багшылары омма отуртды. Хәзир оны тоюна гетирип билен адамың ады арша чыкар. Агам, бирнеме пурыжа берсең, Жумамырат багшыны өзүм сениң тоюңа тапып гетирерин...

— Саг бол, иним! Сенден тамам шейледир. Нәче пурыжа бермеклик, ине, шу отуранлара баглы. Бу адамлар тойы хачан тутмалы этселер, пурыжа-да шоңа гөрә болар.

Гаррылар тесби санаян ялы болуп, сәхетли гүнлериң хасабыны этмәге гиришдилер. Ахырсоңы белли бир нетиҗә гелдилер. Тойы ене он гүнден этмели дийип карар этдилер.

Яшулулардан бириси сөзе гошулды:

— Гара бай, үстүң-ә гышдыр... Җемендәни нireде отурдарсың?

Гара гөклең шейле дийди:

— Мен гышына маллара йылы ятак болсун дийип, он бәш мүң петде яндакдан эпет улы яндак жай салдырдым. Бу яндак жайының үстүни-де яндакдан басыртдым. Онуң ичиниң сүтүни кән дийәймесең жай кеми ек. Шу жайың екеҗе агзы бар. Шо-

нуң үчин-де совук нәче болса-да горкман отурмак болҗак. Эртирден башлап, онуң ичини сырып сүпүртҗек. Тәзеҗе чәге дүшәп чыкҗак. Мүнден говрак адам аркайын отурып, багшы диңләп билҗек шо тамда...

— Кеми ёк.

— Гаты говы.

— Шондан говы җайы ойлабам тапып болмаз, Гара бай!

Эртеси даң атандан улы тоя тайярлык башланды. Шол гүнүң эртеси Хыдыр хаҗым Җумамырат багшының гөзлегине гитди. Гара гөклең инисине:

— Ере гирен болса гулагындан чек, асмана учан болса аягындан. Эмма багшыны алып гел! — дийип, кеститли табшырып гойберди.

Элбетде, бу ерде бир зады белләп гечмели боляры. Гара гөклең ялы байлар той этмек билен өз байлыкларыны артдырмагы, шөхратларыны гөтермеги илки билен гөз өңүнде тутярдылар. Тоя герек одун-чөпи обаның гарып адамлары гатанч эдип гетирйәрдилер. Байың барлы танышлары, достлары, доган-гарындашлары тоя гатанч эдип гүйчлериниң етдигиче хөкман гоюн, сыгыр, дүе гетирйәрдилер. Узак ерлерден тоя геленлери обаның адамлары мыхман алярдылар. Байың муңа-да бир көпүги чыкмаярды. Той гүни илки агшамдан тә даң атып, җахан ягтылянча айдым айдян багша дийип, көп санда пул, мал тутярдылар. Ине, шол тутулан пулдан багшының өзүне, гыҗакчысына бир азрак берердилер. Галан пулларың, малларың хеммеси той эесиниң ыгтыярына гечерди. Гара гөклең ялы байлар той эденде, хер ким оңа яранҗак болуп, беребилении берерди. Шейдип хем той эден бай гаты кән зат газанярды.

Тоя тайярлык гүйҗеди. Чар тарапа чакылыкчы яйрады. Гара гөклениң өйүниң төвереги гызан базара дөнди. Белент тигирли арабаларда одун чекйәрдилер. Кән санда оҗак газярдылар. Атгайтарым мейданлара бөлек-бөлек эдип, газык какярдылар. Мүң адам сыгҗак яндак тамың ичини чәгеләп, даш-төверегини тертибе салярдылар.

Шейле гызгаланлы гүнлериң биринде Гара гөклең атланды. Ол сәхел вагтың ичинде бүтин обаны айланып чыкды. Ахырсоңы самоохран отрядының башлыгы Араз ишаны тапды. Гара бидөвлет маңлайыны ялдырадып, Араз ишана шу сөзлер билен йүзленди:

— Иним Араз җан, той тутуп, оба адамларының гөвнүни гөтерейин дийдим. Замана шейле боландан соң, адамларам көпден бәри той-союң гарасыгнам гөреноклар. Гел, бир согаба галайын дийип, йүрегиме дүвәйдим, Араз җан иним. Ине, өзүмем йөрите саңа чакылыкчы болуп гелдим, Араз җан иним. Башга адам ибермән, хут өзүм Араз җан инимиң гашына барайын дийип, ниет этдим. Шундан соңам мениң тоюма атлыларыны алып бармасаң, Гара агаңы өйкеледерсиң, җан иним.

Гара гөклениң додакларындан бал дамярды.

— Хормат эдип, йөрите тоюңа чагырмага геленин үчин таңры ялкасын, Гара ага. Догры айдярсың, той-томаша гөрмэлимизе-де кэн вагт болды, гөрүп отурсак, Гара ага. Ишаллаа, тоюңа барарыс дийип, Араз ишан вада берди.

— Йигитлериңем алып бар, Араз жан иним.

— Хеммесини болмаса-да, бэш-алтысыны алып барарын, Гара ага. Бу гүнлер йигитлериң иши көп боляр.

— Гөр-дэ, иним...

...Гара гөклениң өзи Шалтай баганың ызындан гитмеди. Икисаны адам ёллап, олара шейле табшырык берди:

— Тоюң болжак гүнүни аныклап айдың. Араз ишан атлылары билен гелжек. Шу ики сөзден башга хич зат айтмаң.

...Той гүни гелип етди. Йыланлының хемме еринден, Порсудан, Көнеүргенчден, Губа дагындан тоя геленлериң хетди-хасабы ёкды. Гызылтакыр диен ер өмрүнде гөрмедигини гөрди. Оба бахарда гүл ачан, аңырсына гөз етмейэн мейдана дөнди.

Гүнортана ченли багшы айтды. Яглыга товсулды. Ат чапдырылды. Гөреш тутулды. Гүн орта боланда гызылтакырлылар узак ерлерден гелен адамлары мыхманчылыга алып гитдилер. Олар гүн батып, гараңкы дүшйэнчэ, ягны багшы айдыма башлаянча мыхманларыны нахарламалыдылар. Олара аматлы шертлер дөредип, дынч бермелидилер.

ГҮН БАТЫП, ГАРАҢКЫ ДҮШЕНДЕ...

Гүн батып, гараңкы дүшди. Яндак жайың ичинде от белент якылды. Ожаклардан чыкян илкинжи түсселер яндак диварларың ичине сувуң чэгэ сиңиши ялы сиңип гитдилер. От бархатуташды, арасындан ялын гечйэн одунлар гурадылар, бир салымдан жайың ичинде түсседен нам-нышан галмады. Багшы өз ерини эеледи. Яндак жайың даш-төверегиниң шовхуны гөги тутды. Чагалар вагырдашярдылар, атлар кишңешйэрдилер, эшеклер аңңырярдылар. Адамларың батлы сеслери бир гүйчли гүввүлдэ өврүлип: бар ери гаплап алыпды. Шу вагт бу ерде топ атылса-да эшидилжек дэлди.

Араз ишан янының бэш атлысы билен Гара гөклениң якын гоңшыларының бириниңкиде мыхманчылыкдады. Ол мылайым гүлүп дуран өй эесине:

— Яшулы, той жайдан бир хабар тутуп гел. Багшы гелипми? Хачан айдыма башлажакка? — дийип йүзленди.

— Боляр, иним! — дийип, яшулы өз өйүнден иң соңкы гезек чыкып гитди.

Эдил шу вагт обаның илерисиндэки ташланды ховлының ичинде отуран, көне-сөне гейим гейнен Шалтай баганың янына той жайына иберилен жансызларың бири йылан ялы сүйнүп, дилини ялап гелди:

— Батыр, Араз ишан бэш атлысы билен бир өйде отыр. Онуң галан атлылары яндак жайда, багшы айтжак ерде болмалы.

Шалтай гахарлы, чөп дөвен ялы кесгитли сорады:

— Араз ишаның отуран өйүни гөркезип билҗекми?

— Хава — дийип җансыз кичиҗик гөзлерини йылдырадып, дилини ялады.

Шундан соң Шалтай янындакы йигрими атла шейле буйрук берди:

— Он саны атлы яндак җайың гапысыны эелесин. Бәш саны атлы мениң ызыма дүшмели. Бәш атлы хем яндак җайың дашына айлансын. Олар мениң маузеримиң сесини илки эшиден батларына яндак җайың бәш еринден небитяг гуюп, от бермели. Гапыдан чыканы атмалы. Екеҗе адам хем дири сыпмасын. Ине, шонда биз Араз ишаның самоохранларының соңуна соган экерис. Ичимизи совадарыс. Онсоң хемме зат гүлала-гүллүк болар...

Везипелери ене бир гезек аныклашдырмак, кимиң хайсы иш билен мешгул болмалыдыгыны екән-екән белли этмеклик бәш минуда голай вагт алды. Гуллы баланың иниси Җүмет Шалтай баганың ызына дүшди.

Яндак җайың дашындакы, той ериндәки адамларың херсиниң өз аладасы барды. Вагырдашып гүрлешйәрдилер. Яш йигитлер агшамың алагараңкысында гелин-гызлары сынлаярдылар. Чайчылар чай чекйәрдилер. Пәекилер нагышлы чилимлерини гүҗеңләп, хер үйшмелеңиң янында бир гөрүнйәрдилер.

Шу аласармыклыкда Шалтай баганың өңүне дүшүп, даңа галан мекеҗин ялы болуп гелйән җансыз, Араз ишаның отуран өйүниң агзына гелип сакланды. Дилини ялап:

— Ине, Араз ишан шу өйде, батыр — дийип, Шалтайың гулагына пышырдап айтды.

Араз ишаның багшының янына иберен мылайым сыпатлы яшулысы бадыны говшатман, шол гелшине Шалтай багадан өңе гечди-де, гапының килимини гөтерди. Даяв Җүмет яшулының чигнинден бела ялы япышып, оны гөдеклик билен бир тарапа чекди. Бу болша аңк-таңк болан яшулы нәме дийҗегини билмән, агзыны ачды. Себәби хич вагт бейле гөдеклик билен онуң чигнинден тутулманды. Онянча саг эли маузерли, чеп эли сапанчалы Шалтай бага гапыдан күрсәп гирди. Ол гөз ачыпюмасы салымда төрде, ярагыны тәриме сөйәп гоян Араз ишаның дөшүнден атды. Наган билен маузериң агзындан түсселәп чыкян окларың бириси-де бош гечмейәрди. Өйүң ичинде дири галанлар бир бада нәмәниң нәмедигини аңшырмадылар. Оларың хушы башындан учды. Самоохранлардан икиси бөкүп турдылар-да, тәриме сөелги түпеңлерине эллерини узатдылар. Эмма оларың эллери ярага етмәнкә, Шалтай бага олары-да атды. Шейдип азаҗык салымың ичинде өйүң ичиндәки он эркек билен бир аял гурбан болды.

Өй эеси яшулы агыр дүйшден оянан ялы:

— Шалтай гелди!..— дийип, айылганч гыгырды-да, гапдалында дуран бир йигидиң элинден тутуп, гачып башлады. Жүмет гачып барянларың икисини-де атды.

Шалтай баганың маузериниң сеси чыкан бадына бәш адам яндак жайың бәш еринден от берди. Олар гөтерип гетирен небитлерини яраг сеси чыкянча эййәм яндакларың арасына гуюпдылар.

Гара түссе гатышыклы әпет сары ялын ахмыр аламаты ялы болуп, аграслык билен ёкары гөтерилди. Сәхел салымың ичинде Гызылтакырың булутлы асманының йүзүнде иниңи тикенеклендирижи ягты пейда болды.

Багшы айдыма башлапды. Шонуң үчин-де бу айылганчлыклардан яндак жайың ичиндәкилер хабарсыздылар.

Жайың дашындакыларың арасына дүшен довул бу апы-түпандан хем гүйчли болды. Бала-чага, аял, эркек «Вай-да, вай!» болуп өзлерини гараңкылыгың ичине атып билселер разы болдулар. Итлер үйрүшип, эшеклер аңңыршып, гара маллар мөлашып, бүтин әлеми лерзана гетирдилер. Гарры, агыр Ер хем иңлейән ялыды.

Одуң ялыны барха гүйжейәрди. Барха бат алярды. Обаның узак ерлерине мыхман болуп гиден адамлар, өй эелери билен, гыссанмам эпей әдимлешип, яңы той жайына уграпдылар. Оларың гөзлерине бу айылганч ялын узакдан өңкүсинден-де айылганч болуп гөрүнди. Олар говурга гуйлан ялы болуп, атылян түпең сеслерини-де эшитдилер. Адамларың зәхреси ярылды. Бир нәче вагтлап бу довзахы узакдан сынлап дуранларындан соң, ол адамлар ызларына доландылар. Мыхман болан ерлерине етип билдиклери атландылар-да, гачмак билен болдулар. Чүнки олар башга алач ёкдугына гөзлерини етиришдилер.

Шалтай бага Араз ишаның отуран өйүни текизләнден соң, яндак жайың гапысының өңүне гелди. Бу вагта ченли тамың ичи зәхер ялы гара түсседен долупды. Дем алмак мүмкин дәлди. Яндак жайың ичиндәки ховсала демсайын гүйжейәрди. Төлайдакы мыхман жайларындан гелен, эййәм багшының төверегине айланып, өңлерине чай алан 368 адам жанховлуна яндак жайың кичижик гапысына тарап йыкан бөвет ялы болуп, бирден энди. Догрусыны айтсаң бу диңе бир сил ялы болуп ыңмак хем дәлди. Бу демлери тутулан, 368 адамың бир әпет гөврә өврүлип, кичижик гапыдан чыкжак болмагыды. Дашарда гүйжейән от яндак диварлары дешип, бар зарбы билен ичерә дыңзаярды. Ажы түссә гөзлери яшаран, янып-говрулып барян адамлар улы иллери билен гыгырып, награ тартып башладылар. Айылганч, дүшнүксиз сес бүтин ери гаплап алды.

Багты гетирип, гапыдан атылып даш чыкян адамлары хенизем демлерини дүрсемәнкәлер Шалтайың атлылары түпеңлейәрдилер. Сәхел вагтың ичинде гапының өңүнде ярсы янан, геймлери түтәп дуран, дашары чыкан бадына-да окдан өлен адамла-

рың мейитлеринден әпет улы депе эмеле гелди. Инди яндак жайың бужагаз гапысында бекленди.

От барха гүйжейәрди. Ялын барха ёкары гөтерилйәрди.

Жумет Шалтай баганың өкжесини басып диен ялы дурды. Ол ызы үзүлмән атылян түпең сеслериниң арасы билен: «Жумет: шундан говы пурсат болмаз» дийди-де, яндак жайың ичинден келлесини гөркезени түпенлежек болуп, гапыны нышана алып дуран Шалтай баганың еңсесинден ики гезек атды.

Жумет, Шалтайың нөкерлериниң хатарына гечен сагадындан башлап, шейле бир пурсадың йүз бермегине гарашярды. Ол бирнәче гезек шейлерәк пурсатлара душ хем гелипди. Эмма Шалтайы атандан ол гачып гутулмалыды. Ол шуны йүрегине дүвүпди. Бу пурсатлар оңа гачып гутулмага ёл бермәндилер. Шонуң үчин-де ол бу тоюң хабарыны эшидени бәри, ол тойда гопжак гопгуның хабарыны эшидели бәри, хәзирки этмели ишине иргинсиз тайярланып башлады. Хер бир херекети нәхили этмелидигини долусы билен аныклапды. Шалтай еңсесинден ок деген бадына дуран еринден йүзин йыкылды. Жумет: «Ине, ит оглы Шалтай Гуллы бала инди сениң билен үзлүшди» дийип, улудан демини алды. Ол бу арада ылгап гелен галтаманлара:

— Шалтай батыры атдылар! — дийип, чалтлык билен хабар берди.

Галтаманларың жанларына ховул дүшди. Олар яныпдуран яндак жайы ятларындан чыкардылар. Зордан деми гелйән Шалтай баганы гөтерип, илердәки ташланды ховла экитдилер. Шол ерден хем атың өңүне алып, гума гитдилер. Шалтай шол гиже, гумдакы гошларына етип-етмәнкә өлди.

Яндак жайың ичиндәки 368 адамың хеммеси янып, я-да ярсы янып, гапа геленде ок дегип өлди. Диңе бир адам — Жумамырат багшының гыжакчысы — гачып гутулды.

Агы, ызанда-чуванлык эртеси, даң атандан соң башланды. Гапа етенден соң окдан өлүп, шол ерде йыкылан адамларың бирнәчесини зордан танадылар. Оларың мейитлерини хоссарлары алып гитдилер. Эмма вели яндак жайың ичинде янып өленлериң хич бирини танамак мүмкин болмады. Оларың хеммеси гара яныклар болупдылар.

Бу доганлык гонамчылыгының дашына оба адамлары уллакан хаят чекди.

Гара гөклең машгаласы билен Сибире сүргүн эдилди.

Шу вакадан соңра гечен бир йылың довамында галтаманларың көкүне палта урулды.

Шол гүн гурбан болан гүнәсиз адамларың несиллери хәзирки Ленин районының Чкалов адындакы колхозында багтлы яшаярлар.

Ине, галтаманларың вагшычылыкларындан алнан бир ваканың язув беяны шундан ыбарат...

ЧУВАЛ БАГШЫ

Яры гиже Дамла гуюсындан угран ики адам, хортап атларыны гайгырман сүрди.

Говгалы ериң үстүнде довам эдйән харасада гараман, гум гижесиниң асманы дийсең гөзелди. Йылдызларың иң кичиси юмрук ялыды, олар көп миве гетирен агач ялы өз нурларыны гөтерип билмән барха егшеришип, ашак инип гелйәне меңзейәрдилер. Гум үстүни ялап өвүсйән совук шемал якымлыды, укудан ачярды. Хортап атлар гамчылатмаярдылар, дебсилетмейәрдилер. Олар ёрунжа, җөвен ийип өсен обаларына тарап хөвес билен йөрейәрдилер.

Атлыларың өңден баряны өрән эгинлек, даявды. Атың үстүнде дик дуруп барян ялыды. Гара, хыйрсыз, маманың ызлары месе-мәлим болуп дуран йүзи гүе дүшен мата чалым эдйәрди. Гара, улы сакгалы узын муртлары сейрекди. Телпеги габады. Хывада лакамсыз адам болмаянлыгы үчин онуң-да Елбарс адының ызына «готур» сөзи гошулыпды. Шейдип ол Елбарс готур ады билен Хорезмде өзүни танадан гарадан гайтмаз, бириниң теплегини ал дийсең келлесини алып гелйән мешхур ганхорды. Ол кырк яшының гылла ярысыны Җүнейит ханың янында гечирипди. Ханың иң важып табшырыкларыны ерине етирйәрди. Ондан обаның ити-гушы-да горкярды. Адамлар оны өрән узакдан гөренлеринде гыздырма тутан ялы титрешердилер. Ювашжа геплешип пикир алшардылар:

— Шу йигирими йылың ичинде Елбарс готурың өлдүрен адамсы етмиш-сегсене етдимикә?— дийип, бириси бейлекисине совал берерди.

— Етмиш-сегсениң нәме! Йүз эллә етендир... Кән болмаса аз дәлдир — дийип, бейлекиси тассыкларды.

Елбарс готур бу сөзлери эшитмезди. Бирхили өлүм аламаты ялы болуп, чар тарапыны хопукдырып, өз ёлы билең гечип гидерди.

Хәзир ол йүзүни демиргазык йылдызына тутуп, оба барярды. Онуң ызындан гелйән ёлдашы отуз яшларындакы гаража, гөйдүҗек адамды. Онуң ады Бердиди. Лакамы шагалды. Берди шагал мәхнет атың үстүнде зордан гөрүнйәрди. Эллери, аяк-

лары чаганыңкы ялы херекетдеди. Шу баршына-да онуң аладасы гүйчлүди. «Елбарс готур бир зат дийсе, эшитмән галаймайын, бир айданыны ики гезек гайталадаймайын», дийип горкярды. Шонуң үчин-де ол бүтин гөвреси билен җам ялы гулага өврүлипди.

Елбарс готур ардынды. Берди шагал онуң геплеҗек боляндыгыны аңлады-да, эл-аякларыны бир геңси херекетлендирип, атыны дебсиледи, Елбарс готурың деңине етип, сүрүп уграды.

— Ол харамзада обасында тапдырайса ягшы... Болмаса, оны гөзләп эгленмели боларыс — дийип, готур дегирмениң сеси ялы ёгын сеси билен гүңлеч сөзледи.

— Бардыр, бардыр... Обасындадыр, Елбарс ага... Хич зады гайгы этме... Бу гүнлер оңа бәри гел» эдйән ёкдур...

Берди шагалың сеси-де гөвресине лайыкды, чыбының сеси ялы инчеди.

Елбарс готур парахат, гамлы гүммүрдеди:

— Хава, сениң сөзүңем җаны бар, шагал. Инди ол юртда той-томаша галдымы, зат галдымы... Балчабик хемме задың соңуна соган экмедими нәме... Ине, хан агамыз Дамладан башбитин доланып геленден соң, юрды тәзеден эле аландан соң, той-томаша онсоң башланар...

Елбарс готурың соңкы сөзлеринден Берди шагал бирхили ынамсызлык, гамлы эхең эшитди. Шонуң үчин-де оңа гөвүнлик бермек ислейән ялы:

— Агзыңдан худай эшитсин, Елбарс ага... Айданың гелсин — дийди.

Бир салым дымшып гитдилер. Берди шагал бир сагатдан соң нәме болҗагы барада өмүр пикир эдип гөрен адам дәлди. Елбарс готур ондан хем бетерди. Ол шу минудың өзүнде алян деми билен яшаярды. Шунуң нетиҗесинде булар гелҗекгойҗагың пикирини этмән, диңе шу табшырыгы нәхили эдип, берлен вагтың ичинде ерине етирип болҗакдыгы билен гүмрадылар.

— Биз гумдан чыкып, чыкманкак эхли затларымызы бир ерде гизлемели боларыс, шагал. Диңе гоюн-голтугымызы ок билен нагандан долдурарыс.. Онсоңам атларымыза сазак йүкләп, гөни ол харамзаданың өйүне барарыс. Шейтмесек бизи танарларам, тутарларам. Тутайсаларам этимизи чише дүзерлер...

— Макул гүррүң, Елбарс ага... Эй, түвелеме худай өзүңе пәхим-э беребилипдир, Елбарс ага.

Ол өйүнде тапдырса не ягшы, тапдырмаса бизиң ягдайымыз кын болар. Обадакы харамзадаларың бири танамаса, бири танар. Онсоң дат гүнүңе, шагал. Бизи өрән ховплы ише иберди хан какамыз...

— Гоявери, гоявери, Елбарс ага. Агзыңы хайыр ачавери... Мениң өзүм-э сениң бир еринде яг ийип, ялаңач ятарын. Сениң пәхимиң бизи эхли беладан горар...

Берди шагалың сеси инче-де болса, Елбарс готура гүйчли

тәсир этди. Ол хум ялы чишди. Өзүниң гөзүниң өңүнде, өз әх-
миети бирнәче эссе бейгелен ялы болды.

— Эй, хава-ла, хеммесиниң бир алажы болар-ла, шагал! —
дийип, өзүне гөвнүетижилик билен гүммүрдеди.

Шейле дийсе-де Елбарс готурың инжиги сандыраярды. Хан
Бедиркентден гума гачалы бәри онуң атлылары йүзлерини гиҗә
тутуп, йыгы-йыгыдан оба чозярдылар. Мекдеплери отлаярды-
лар. Тәзе ачылан дүканлары талаярдылар, сачларыны өсдүрен
мугаллымлары ата сүйредип өлдүрйәрдилер, совет ишгәрлери-
ни хеләклейәрдилер. Аз вагтлы, гызгаланлы уруш эдердилер.
Соңра большевиклериң депгисине чыдап билмән гума гелен
ызларына тарап гачардылар. Йөне бу затларың хич бирисине
Елбарс готур гатнашманды. Ол мыдама гумда, ханың янында-
ды. Онуң важып табшырыкларыны ерине етирйәрди. Гума га-
чылалы бәри Елбарс готурың бу ерлере биринжи гезек гел-
шиди.

Адам өлдүрмеги эшекден палан аланча гөрмесе-де, Елбарс
готурың өзүниң өлесн гелмейәрди. Гумдака аламанчылыга
чапавулчылыга гидип геленлериң гүррүңини сыпдырман динле-
йәрди. Оларың сөзлерине гөрә оба барар ялы дәлди. Ол ерде
балчабик диен бела агзыны ачып дурды, хан атлыларындан
гөзүне иленини ювудярды, оба адамларыны динден чыкарып-
ды, хеммәни орса өврүпди. «Гызыл таяклылар, самоохран»
диен белалары дөредипди. Ине, ташлап, гачып гайдан или ба-
рада Елбарс готурың билйән затлары шуларды. Онсоң, оба го-
лайлашдыгысайы онуң инжигиниң сандырамасы тебигы затды.
Эгер-де бу сапаркы буйрук башга бириндеи чыкан болса, эл-
бетде, Елбарс готур деррев ханың янына барып, өз ерине баш-
га бирини ибердерди. Йөне бу сапаркы буйрук — ханың ху
өз дили билен, Елбарс готурың хут өзүне берлен буйрукды.
Дүйн хан оны чадырына чагырды:

— Елбарс батыр, көп вагтлардан бәри гулагымыз түпең
сесинден башга сес эшиденок. Ягдай нәхили-де болса гулакла-
ры бир арассалалы. Сен гит-де Чувал багшыны гетир. Ере ги-
рен болса гулагындан чекип чыкар. Асмана учанам болса ая-
гындан чекип дүшүр-де, өңүне салып алып гел. Бахана тапып
гелмесе-де башының өлүмли, малының таланлыдыгыны оңатжа
эдип дүшүндир...

Буйругың соңкы сөзүни эшиденде Елбарс готурың башга
бирини ибермек барадакы умыды өчди. Бу сөзден соң геп-гүр-
рүң болмалы дәлди.

Ол шейдип хем ёла дүшди. Шейдип хем хәзир онуң инжик-
лери сандырап баряр. Елбарс готур озалдан гөвнүне дувү
гелши ялы этди-де, Берди шагалың өз-өзүне болан ынамыны
артдырды, гөвнүни жошдурды. Гумуң демиргазык четине етен
леринден соң дөрт төверегине гол яйрадып отуран сазагың
ашагында отурып чай ичдилер. «Герекмежек» затларыны саза-
гың дүйбүнде гөмдүлер. Өңки айдышлары ялы голтукларын

нагандан, окдан долдурдылар. Атларын-да хашамлы зерлерини көне-сана затлар билен чалшырдылар. Елбарс готур голтугындан бир гулач елйыртан яглыгы чыкарып энегине чекип сарады. Онуң репиде ялы галың йүзүниң этлери чекге сүңклериниң үстүнде ялы, юмрук ялы болуп җемлендилер, ала гөзлерини юмара гетирдилер. Оны танар ялы болмады.

Берди шагал тов берлен резин оюнҗак ялы болуп, онуң дашында бөкҗекледи. Йүрегиндәки гуванҗыны чыбын сеси билен дашына чыкарды:

— Ине, пәхим! Ине, парасат! Елбарс ага, инди сени догран эҗең хем танамаз. Эй аллам, акыл диен зады берҗек адамыңа-ха гайгырман берйән экениң-ов! Елбарс агамыза акыл-а берип билипсиң... Түвелеме, түвелеме!

Бу сөзлерден соң Елбарс готур хондан бәрси болуп, төверекдәки гум геришлериниң арасына сыгмады. Ол йүрегиниң җошгунына өңкүден-де бетер бат берип, Берди шагалың-да даш гөрнүшини» гөвнеҗай безеди. Берди шагал эли хасалы, бойны бидөвлет кәдили галандара өврүлди.

Гиҗе шу ерде ятдылар. Эртеси гүн догмаңка туруп, атларына сазак йүкләп уградылар. Гүн суйр депә чыкан вагтлары Акдепәниң дөңинден гечдилер. Гүн батып гараңкы дүшүберенде гарадашлы обаларының четинден гирдилер. Ятар вагтлары Чувал багшының тамының өңүнде пейда болдулар.

...Отуз бәш яшларындакы орта бойлы, инчемик, инче йүз, гечи сакгал Чувал багшы агшам нахарыны эдинип, гелен-гиден болманы үчин ятмагы гөвнүне дүвүп, эллерини чокайының багына яңы етирипди. Эдил шу вагт дашардан ат аягының сеси эшидилди. Чувал багшы тисгинип гитди. Чокайындан элини чекип алды-да, бөврүни диңледи:

Дашардан онуң гулагына:

— Багшы өйүндеми? — диен гүңлеч сес эшидилди.

Багшы бу сеси танадымы-танамадымы, бу белли дәл, йөне вели бу хайбатлы, ёгын хем-де гөдек сес бүтинлейин онуң кейпини гачырды. «Алла җаным, бу сес голай-голтумың адамының-ха сеси дәл. Хер-нә худай бетериндең сакласын» дийип, Чувал багшы еринден ховсалалы турды. Гапа тарап бир әдим әтләп, ене-де сакланды. Онянча көшекли дүе ялы болуп, Елбарс готур Берди шагалы ызына тиркәп ичерик гирди. Саглык-аманлык сорашмага башланманка Елбарс готур яглыгыны айырды. Онуң йүзүниң юмрук ялы дүвлүп дуран этлери язлып гитди. Чувал багшы шундан соң мыхманыны танады, онуң үстүнден бир челек бузлы сув гуйлан ялы болды. «Нәме этмели?» диен сораг пейда боланда, багшы өзүне зор салды. Өй-өйди. Мыхман-мыхманды. Түркмениң урп-адаты хем өзүниң долы гүйҗүндеди.

Оҗагың башына өврүлдилер. Ядав, ач-сувсуз мыхманлар яман алгылы ялы гөзлерини гапы билен гап-бөвре дикипдилер.

Чай, сачак гелди. Мыхманлар сеслерини чыкарман, төлен затлар билен мешгул болдулар.

Чувал багшының халы перишанды. Ол ере саңжылан саңсыз кэн иңңэниң үстүнде отуран ялыды. Гымылдап хем билмейәрди. Келлесиниң ичи кервенсарая дөнүпди, пикирлериң бир топары гелип долярды, бейлеки бир топары чыкып гидйәрди. Эмма ол багшыды, ил адамсыды. Мыдама той-томашада, оюн-шагалаңың ичинде болярды. Ол муңа эндик эдипди. Шу зерарлы ол өйүне гелени-де гүлер йүз билен гаршыламалыды. Бу адатды. Хер ким гелсе-де шейтмелиди. Эмма бу гелениң кимдигини Чувал багшы ягшы танаярды. Онуң хэзирки ягдайыны-да ягшы билйәрди. Чувал багшы — тэзе дурмушы халк билен биле макуллады. Кабул этди. Елбарс готур халкың-да, Чувал багшының-да терсине гитди. Диймек хэзир Чувал багшы өзүниң, халкың, тэзе дөвлетиниң ганым душманының өңүне сачак атыпды. «Мунуң өзи эпет зэхерли йыланың өңүнде сүйт гояна меңзейәр» дийип, багшы өз ягдайыны кесгитледи. «Нэме этмели?» Ашаклык билен оба шурасына адам ибермелими? Эгер шейтсем, бу чалажа аңса, онда мениң-де, оба илатының-да дат гүнүне! Бу адамда рехим шепагат ёк...»

«Ханы сакавың соңуна середели» дийип, багшы өз яныңдан нетиже чыкарды. Ол мыхманының хайсы гулакдан гөчйәндигини аныкландан соң, херекет этмеги йүрегине дүвди. Шейле ягдайда отуран адам өзүне зор салып, йүрегиниң гаршысына гидип, мыхманының «гөвнүни тапмак үчин» йылгырярды, якымлы сөзлер айдярды, гумдакыларың хал-ягдайлары барада сорашярды. Сачакдакы чөрек азаландан соң, ызлы-ызына ики-үч чэйнек чай ичендеи соң, Елбарс готурың аңырсына оба гонды. Гөзлери ерине гелди, Маңлайы чыгжарды, җайың ичини гүммүрдедип, шейле дийди:

— Мениң гелшим гаты тыссаглы, Магтымгулы ага. Хан кака кам: «Чувал багшыны ерде-гөкде болса тапып гетир» дийди. Бирки чэйнек чай ичилер салым дем-дынжымызы алалы. Ондан соң сен бизиң ызымыза дүшмели. Хан какамызың гулагының посуны ачып гайтмалы боларсың...

«Хан каканың гулагы өмүрлик гапылайса болмаярмы» дийип, Чувал багшы ичинден газаплы пикир эдип, дашындан йылгырды:

— Батыр, сен бизе эгирт улы бегенчли хабар гетирдиң. Гурбанмэммет сердарың дердине ярасак, бизе башга нэме герек! Мунуң ялы хеззет-хормат хер гарамаяга етдирип дуран зат дэл ахыры. Йөне...

Елбарс готурың токуртга ялы гиң бокурдагында бирхили дүшнүксиз сес эмеле гелди. Гөзлерини алардып, багшының йүзүне серетди:

— Хан кака чагырансоң ол, «йөнэң» нэме?» Я сенем ныр-хыңы үйтгедип йөрмүң? Ондан йүз өврүп йөрмүң. Эртеки гүн пушман этмели болайма... Айтмады дийме... Ол бу сөзлериниң

ызына эндиги боюнча «харамзада» диен сөзиде гошмак иследи. Эмма илиң гуванҗы болан адамың йүзүне бакып, шейле диймәге онуң дили бармадымы, я-да чогуп гелен гахары зерарлы бу сөзи ювутдымы, гараз, зордан дилини дишләп саклады.

Багшы ягдайың иң соңкы дережә гелип етендигини аныклады. Инди диңе ярага япышаймаклык галыпды. Шонуң үчин ол: «Герек вагты алып өтәйдер ялы, мен нәме сокудашымыкам дийип, ичини геплетди-де:

— Елбарс батыр, янымың гыҗакчысы болмаса, мен җөвен гораян огланлардан говы дәлдирин. Шуңа дүшүнмегиң герек, агам — дийди.

— О харамзаданы ер ювутдымы? — дийип, Елбарс готур ожакдакы ода середип отурышына Сапар гыҗакчы хакында гүңлеч сорады.

Бу сөзе багшының аңырсы бәрик гелди. Сүйт ичип отуран йылан ганрылып, бармагындан агыз салан ялы болды. Эмма бу вагт бу хунабаты ювутмалыды. Багшы шейле хем этди: Ол гамлы әхең билен дүшүндириш берди:

— Дүйн, Сапар гыҗакчының якын гарындашларындан бириси арадан чыкды.

Гыҗакчы пахыр гам-гуссаның ашагында ики бүкүлип отыр. Агам, шу зерарлы болды, мениң гидип билҗек дәл дийип айданым. Мусулманчылыкда айдым билен өлүм бир ере сыганок ахыры. Сиз ялы пәхимли серкерделер муны бизденем говы билйәрлер ахыры, агам...

«Пәхимли серкерде» диен сөз Елбарс готурың чеке-чеке үзүлере етирен киршини бирнеме говшатды. Эмма бирден, шол вагтың өзүнде ене-де онуң йүрегинде ховсала пейда болды: «Мен бу харамзаданы алып бармасам, хан какамың гөзүне нәдип гөрнейин? Ек, эгер Сапар гыҗакчының хер кими өлен-де болса мен буларсыз Дамла барып билмерин» дийип, Елбарс готур гөвнүни бире баглады.

Җайың ичи гүммүрдәп гитди:

— Мен сизи ата сүйредип әкитмелем болса әкитмели. Сен, хан какамызың бәш-үч гүн гума чекилени билен ондан дындым дийип пикир этме. Ол пәхимли серкердедир. Ол гума-да бир себәп билен чекилендир, ягны, меселемки, соңра ымыклы гелер ялы болуп чекилендир. Хан какамыздан гачып гутуласың ёк. Гараз, өзүң бил, соңунда дуруп билсең... Бизиңки саңа аманат гүррүңи гетирип табшырмак, галаны өзүң билен, Чувал багшы...

Соңра ол палавың башында хем көп гүрледи. Хайбат атды. Чувал багшы көпи гөрен, көп говгалары башындан гечирен адам боланы үчин, Елбарс готуры оңат танаянлыгы үчин өз өңүнде, ожагың башында айдылян сөзлер нәче гөдек болса-да, нәче агыр болса-да олары чекмеги йүрегине дүвди. Багша алач ёкды. Эмма вели пәхимли, акыллы адам үчин, сунгатың бейик уссады үчин бу сөзлер гаты агырды. Шонуң үчин бу отурышма

вагтында багшы бир нәче яш гаррады. Ол белент башыны ашак эгипди. Гиң маңлайы хердемсайы ере голайлашып барян ялыды.

Елбарс готур ийип биленини ийди. Ичип билен чайыны ичди. Ахырсоңы хич зат чыкмажагыны билeнден соң атланмакчы болды:

— Хава, Чувал багшы, ханың газабының өңүнде өзүң дурарсың. Инди бизе ругсат бер, биз ёла дүшели. Ёлоглы ёлда ягшы дийлипдир.

Чувал багшы әхли гүйжүни жемләп, йүрегиндәки чогуп дуран газабыны басды:

— Батыр мен болшуны болшы ялы айтдым. Сенден бир товакгам бар. Саг-аман Дамла доланып баранындан соң, хан агамыза болшуны-болшы ялы айт. Гөвүн-кине этмесин. Ара бир арзак вагт салып, мен барарын. Хан какамыз тә «болды» дийййәнчә оңа айдым айдып берерин...

Елбарс готур жогап бермеди-де, өңки сыпатына гирип, «галандарыны» ызына тиркәп ёла дүшди.

Чувал багшы тамың өңүне чыкып, «мыхманларыны» уградды. Елбарс готур сува атылан даш ялы болуп, гаранкының ичине чүмүп гитди...

* * *

Елбарс готур дуры сувы буландырып гитди.

Вагт нәхили-де болса, обаның ичи хер хили говгаларданам долы-да болса, Чувал багшының өз майдалына гидип отуран дурмушы барды. Бала-чагалары гургунды. Ери, сувы өз элинде-деди. Мал-гарасының башы битинди. Өзи-де рахатды. Йөне велин гум тарапдан ховатырлы хабарлар яйранда, оба ичине горкы аралашанда, багшы обаның бейлеки адамлары билен бирликде «гызыл таяклыларың», «самоохранларың» атлыларының көпрәк жемленишен ерлерине гелерди. Бала-чагаларыны бу ерде галдырып, өзи гөзе гөрүнмән тамының төверереклеринде гаравулчылык чекерди. Шейле-де болса бу дурмушды. Өз акымына гидип отуран дурмушды.

Багшы «мыхманларыны» уградып, жайына гирди. Ол нәхили гиренини, нириде отуранвы билмән башы айландырылып гойберилен адама өврүлди. Ханың өз ызындан Елбарс готуры ибермегиң өзүниң эгирт улы манысы барды. Багшы ожагың башына гечди-де, элиңе этишгир алып, янман галан кесиндилери ожагың ортасындакы чогуң үстүне үйшүришдирип уграды. Бу эдип отуран ишинден онуң хабары ёкды. Онуң этишгир тутан эли пикирден ыгтыярсыз өз ыгтыярына херекет эдйәрди. Багшы Елбарс готурың гелмеги билен, өзүниң гитмәндигиниң делилини терезә салып өлчәп гөрди. Эгер адат боюнча, адамчылыгың шертлери боюнча серетсең терезиниң багшының делили салнан тарапы хас агырды. Бу шейледи. «Эмма Жүнейит хан адаты, адамчылыгы билйәрми, нәме... Мен айылганч, чык-

гынсыз бир ягдайың гужагына долайдым герек» дийип, Чувал багшы хопукды. Онуң бирбада деми-демине етмеди. Элиндәки этишгири ожагың башына гачды. Шаглап гелен дер маңлайындан сырыгып гитди. Шу вагт гапы ачылды. Багша чай гетирдилер. Ол ики элини ёкары гөтерип:

— Әкит, әкит!— дийип гыгыранда, онуң кичижик гөзлери гиңден ачылды, гечи сакгалы титрәп гитди. Чәйнек шолбада гөзден гайып болды. «Мен нәдәйдим?» Мен өз аягыма өз элим билен палта урдум. Хан элбетде менден ар алар. Бир гиҗе Елбарс готур ялы дөрт-бәш саны келлекесерини иберип, мениң өйүми ер билен егсан эдер. Өзүми, бала-чагаларымы гырар. Шунча йыллап депәмизде гылыч ойнадып гелен хан, бу гезек гылыҗыны мениң машгаламың депесинден индерер. Худай сакласын... Сапардан башга гыҗакчы ёкмуды нәме! Ярар-ярамаз бирисини алып, яңкы җелладың ызына дүшүбермели экеним. Вах, адамың келте гайдян ери боляров...»

Асманың йүзүни тутуп угран булудың барха гоялып, уграйшы ялы, Чувал багшының йүрегинде пейда болан ховсала-да хердемсайы гүйҗейәрди.

Багшы отуран кечесиниң ашагында йылан гымылдан ялы болуп, ожагың башындан сычрап турды. Өйден ховлукмач чыкып, гөни Сапар гыҗакчыныңка уграды. Гиҗе совукды, гөзе-дүртме гараңкыды. Чувал багшы аягыны басан ерини сайгармаярды, йөне эндиги боюнча таныш ёдадан йөрәп барярды.

Сапар гыҗакчының өйүнде, өлүгсиҗе дашчыраның төверегине үйшүп, ясы телпек, тегелек йүзли, сакгаллы, сакгалсыз бәш-он саны адам өлениң говы адамдыгы барада ювашҗа сес билен гүррүңлешип отырдылар. Гапы түвелей ачан ялы болуп шакырдап ачылды. Ичердәкилер агыр башларыны еңиллик билен гөтерип, ишиге серетдилер. Сапар гыҗакчы ичерик күрсәп уран Чувал багшыны зордан танады. Ол реңки ак там болан багшыдан өзүниң овадан гөзлерини айрып билмән, аяк үстүне галды:

— Багшы ага, эйгиликмидир? Төре геч!

Бейлекилер-де шол бада еринден туруп, гайра-гайра чекилдилер, багша төре гечмәге ёл ачдылар.

Багшы гөркезилен ере гечип, чөк дүшүп отурды. Соңра бейлекилерем отурдылар. Инчемик гөрмегей йигит Сапар гыҗакчы бейик багша, онуң инче сенетине, адамчылыгана ченден-аша белент хормат гойярды. Багшының гапыдан гирен вагтындакы йүзүне гөзи дүшенден Сапар гыҗакчының хушы башындан учды. Себәби ол Чувал багшыны хич вагт бейле ягдайда гөрмәнди. Шонуң үчин-де ол ызыны үзмән:

— Эйгиликмидир, багшы ага? Эйгиликмидир, Магтымгулы ага? — дийип, бар үнсүни багшының агзындан чыкҗак илкинҗи сөзе берипди.

Багшы Сапар гыҗакчының өйүнден гүн батып, гараңкы дүшен вагты гидипди. Отуранларың бирнәчеси өңкүлерди, бир-

нәчеси тәзе гелипди. Тәзе геленлер билен саглык-аманлык со-рашанындан соң, Чувал багшы чагырылмадык мыхманлар ха-кында, оларың гетирен хабарлары хакында, өзүниң берен жо-габы, Ёлбарс готурың бу җогаба еңсесини түңңердип гидиши хакында бирин-бирин гүррүң берди.

Ол ховсалалы гүррүңини шу сөзлер билен гутарды:

— Адамлар, худайың маңа хич бир зады аңсатлык билен бермәндигинден өзүңизиң хабарыңыз бар. Назар багшының янына барып, бойнумы буранымы, үч гезек онуң маңа пата бермәндигини-де ягшы билйәрсиңиз. Буҗагаз ере, сува нәхили етендигими хем билйәрсиңиз. Ине, шу затларың хеммеси хәзир сал үстүне мүнди. Гөрүп дурсуңыз Җүнейит хан гөвнүне ярамаян адамсыны бир гиҗәниң ичинде дүнйә гелмедик ялы эд-йәр отурыберйәр.

Отуранлар улудан демлерини алып:

— Хава, хава...— дийшип, агыр башларыны яйкадылар.

Багшы довам этди:

— Индики гезек бизе гелип етәйди герек... Мен хич затдан горкамок. Йөне вели гурбумың чатдыгыча бир азрак вагт ил-гүнүң дердине ярайсам диен тамам барды. Тәзе хәкимиет хем айдым-сазы яман гөрмейән болмага чемели. Ине, онсоң шу вагт-лар болмаса бир иш болуп дуруберсе, гаты агыр дегҗек...

Саг ян чекгесинде бойдан-баша тыг ызы узалып гиден, гара, ясы телпегини чүмре геен яшулы еңсесини гашады:

— Багшы, маңлая язылан гачып гутулҗак гүманың-а ёкдур вели, белкет, бейле зат сениң маңлайыңа язлан дәлдир. Ил-гүнүң дерди үчин дөрән адамлара худай узак өмүр берер-миш. Сен болсаң шол адамлардан. Шол зерарлы-да бу ягдай-дан аңсадрак бир чыкалга тапылар. Гелиң, шонуң маслахаты-ны эделиң.

Яшулының сөзлери адамлара гурп берен ялы болды.

Чувал багшы ашак бакып, элиндәкиҗе чөпи билен оҗагың башыны чызышдырып отуран Сапар гыҗакча йүзленди:

— Сапар, хей, голай-голтумда кеманчаны гыҗага сүйкәп билйән ёкмы?

— Бар...— дийип, Сапар гүңлеч җогап берди.

— Ниреде? — дийип, соранда, Чувал багшының кичиҗик гөзлери умыт билен ягтыланып гитди.

— Шу ерде...

— Ким?

— Мен...

Магтымгулы багшы башлыклайын өйдәкилериң хеммеси өз гулакларына ынанман, назарларыны Сапара тарап өврүдилер. Чүнки буларың хич бирем якын адамсының хениз үчүни берме-дик гыҗакчыдан бейле сөз эшидерис дийип, пикир хем эт-мейәрди.

Сапар гыҗакчы ере бакып отурышына башыны галдырман гепледи:

— Адамлар, ылайта-да багшы ага сен гулак гой. Сениң башыңа бир иш дүшенде, гарадашлыныӊ хич биринин чете чыкып, элини говшурып дурмажагы белли. Шонуң үчин-де мениң бу сөзүме хич бириңиз гең галмаң.

Өлен өлди. Худайың халаны шолдур. Ятан ери ягты болсун, пахырың. Биз дирилериң узак яшамагы үчин чалышсак, өлүлериң җанына улы хормат гойдугымыздыр. Шонуң үчин Сапар гөвнүне гетирер диен чигит ялы гам ийме-де, хачан гитҗек болсаң, маңа хабар етирәй, багшы ага. Мен шол демде ябымы эерләп ызыңа дүшерин. Сени башга бири билен ол ере — аждарханың агзына иберип, Сапар бу ерде аркайын галар дийип, пикир этме. Онсоңам хер киши сениң гашыңа гечип, кеманчаны элине алмага йүрек эдип билмез. Өзүм дирикәм хич адама бейтмәге ёлам бермерин.

Гыҗакчы отуран адамлары екән-екән назарындан гечирип:

— Адамлар хәзирки дүшүлен ягдайың асыл манысына долы дүшүнйәрлер. Онсоң хич ким мениң бу сөзлерими гең гөрмез — дийди.

— Макул гүррүң — дийип, адамлар агырлык билен баш атдылар.

Чувал багшы Сапар гыҗакчының йүзүне миннетдарлык билен серетди... Эртеси даң билен Чувал багшы атланды. Атының җылавыны чекмән, Йыланла гелди. Район эдараларының хич бириси хениз ачылманды. Ишиң башланмагына гарашмага багшының йүреги такат бермеди. Ирден бириниң өйүне бармагы нәче кын гөрсе-де, башга алаҗы болманы үчин ревкомың башлыгының өйүне барды.

Сачы, сакгалы яңыҗа сырылан, ёгын муртлары гулакларына етейин-етейин дийип дуран, гызыл йүзли, ала тахялы даяв Рейимов дөврүң бейик сенеткәрини агзына етирен кәсесини ерде гоюп, өр туруп, улы хормат билен гаршылады. Ики элләп гөрүшүп, багшыны төре гечирди. Саглык-аманлык сорашмак бирнәче вагт алды.

Багшы башына дүшен иши хич бир задыны гойман долы суратда айдып берди. Душманың ясавулларына чай-нахар беремдигини, муны башга хили алаҗы болмансоң эдендигини, атлы иберип, бу ере хабар берип, олары тутдурмага хич хили ёл тапмадыгыны, эгер-де шу иши үчин тәзе хәкимиет тарапындан җеза берилйән болса, онда ол җезаны гынанман чекҗекдигини айтды. Соңра шейле дийди:

— Башлык ага, мен барып, оңа бәш-үч айдым айдып бермесем болмаз. Сен гынанма-да маңа ругсат бер. Сизиң ишиңиз кән, аладаңыз башыңыздан агяр. Эгер мен гитмесем, ол йыртыҗы мөҗек сизиң ишли вагтыңызы аңтап бизиң обамыза дөкүлер. Мени-де, или-де харап эдер. Ямандан боюңы сатын ал дийипдирлер. Говусы шейтмекдир.

Рейимов пәхимли гүрледи:

— Багшы ага, гит. Өзүңем тиз гит. Алданып онуң ызына дүшүп гиден гарыпларам кән. Олары Жүнейит хан багша чагырармы-ёкмы, ол белли дәл. Йөне олар бир сеңңер болуп, Дамланың дашына айланып отурандырлар. Ине, айдым айданда шолар хем эшидер ялы эдип, өрән белент сес билен айт. Белки, сениң айдымың оларың йүреклериндәки дуйгуларыны оярар, ызларына гайтмакларына себәп болар.

Багшы толгунды:

— Агзыңдан худай эшитсин, башлык ага. Белки, шейле болаяды-да... Ёгсам обадакы ханлап ятан тамлара гөзүң душенде ийниң дикенеклэп гидйәр. Айдан сөзлериң өрән жай сөзлер, башлык ага, олары дога эдип, бойнуңдан ассаң хем аз... Мен олара бу сөзлери айдым билен үм билен етирерин...

— Йөне вели, багшы ага, өрән сересап болгун. Сен күлли түркмене хова билен сув ялы герек адамсың. Шуны хич вагт ятдан чыкарма. Ислесең, яныңа бәш-он адам гошайын. Пикир эдип гөр...

Багшы бу мәхре, алада өңкүден-де бетер толгунды. Ол бирнәче минутлап геплэп билмән, гултунып отурды.

Соңра өзүни раслап:

— Ёк, башлык ага, мен хүнәрими ёлдаш эдинип экидйән. Адам герек дәл. *Яным адамлы барсам ол мени-де, адамлары-да* дири гойбермез. Гой, нәме болса өзүм гөрейин...

...Елбарс готурың ызысүре диен ялы Магтымгулы багшы хем гума уграды.

Атың үстүнде башыны ашак салып отуран Чувал багшының ызындан бүтин дуркы билен гамлы, сус гөрнүшли Сапар гыжакчы сүрүп барярды. Атлар гөйә үстлериндәки эелериниң суссупеслигине гынанян ялы, оларың дертлерини пайлашмак ислейән ялы болуп, хаяллык билен аграс әдим урярдылар. Ызда, обаның четине чыкып, булары ёла салып гойберен илдешлери ики атлы өркүч-өркүч меле чәгелериң ичине сиңип гидйәнчәлер бир болушларыны үйтгетмән, гарап дурдулар. Илдешлер гөйә бу ики атлының болуп барышларының суратыны йүреклерине мүдимилик язмак ислейәне меңзейәрдилер.

Бирнәче гүн ёл йөрәнден соң, ики ёлагчы гелип, ханың чадырының голайында ат башыны чекди. Ил ичинде, Чувал багшы гелип бир өйүң гапдалында ат башыны чекенде, төверек-дашдан яш-етгинжеклер, улы адамлар ылгашып гелип, онуң атының жылавындан япышардылар, өзүни атдан гөтерип диен ялы дүшүрердилер. Ниреде отурдып, ниреде турузжакдыкларыны билмездилер. Эмма ол хәзир бирнәче вагтлап, делмирип, дөрт тарапына гарап дурды. Ханың чадырына тәзеден гөз айлады. Чадыра гирип чыкянлар барды. Олар дараклыкларына басып гирйәрдилер, дазырдашып чыкярдылар. Соңра багшы Дамла гуюсының ат гайтарым төверегини тутуп отуран, гара көмелек ялы өйлери сынлады. Өйлериң аралары эревде-беревликди. Багшының геленини гөрен, оны танан огланлар ойнап отуран

гумалакларыны этеклерине салып, өйли-өйлерине ылгапдылар: «Багшы гелди!» «Чувал багшы гелди!» диен сеслер гуш сүрүси ялы болуп, сеңңериң депесинде гаймалашярды. Бу сес гулакларына деген адамлар Ай гөрҗек ялы болуп, өйлериниң өңүне ылгашып чыкдылар. Оларың өңетени багшыны депесине тэч этмэге тайынды. Эмма Чувал багшы ханыңка гелени үчин хич ким ол ере барып, багшыны ызына тиркэп гайтмага йүрек эдип билмейэрди. Багшы өз болуп дуршундан утанды:

— Сапар, мунуң-ха өвзайы бозук... Хернэ соңы хайыр болсунда...

Болуп дурушларына багшыдан бетер утанып, ер ярылман, ере гирип билмэн дуран Сапар гыжакчы хашамлы гамчысының ужы билен эериң гашыны тыркылдатды:

— Худай бардыр, багшы ага...

Багшы хас ынҗалыкдан гачды:

— Болмаса, Сапар, ол өйлериң бирине барайсак нэдйэр?

— Өзүң бил-дэ, багшы ага, мениң саңа акыл берерлик гүйҗүм ёк.

Бу арада ханың чадырының төверегиндэки адамлардан бириси хаяллык, улумсылык билен булара тарап йөреди. Ол багшы билен совук саламлашды. Сапар тарапа саламлашмагың дерегине башыны атып гойберди.

Багшы оңа йүзленди:

— Ягшы йигит, бизиң геленимизи хана хабар берсең говы боларды.

Ол адам аҗымтык йылгырды:

— Хан сизиң гелип дураныңызы эшитди. Сиз хэзир мениң ызыма дүшмели — дийип, илерки чадырларың бирине тарап йөрэп уграды.

Ол адам Чувал багшы билен Сапар гыжакчыны гиҗе гаравулларының вагтлайынча дем-дынч алян чадырына гетирди. Бу ерде ики саны йыртык кече билен ерчилимден башга хич зат ёкды. Багшы «бисимилла» дийип келлесини ичерик соканындан онуң бурнуна аграс ыс урды. Ол өзүниң хан тарапындан масгара эдилйэндигине, гүлкүнч ягдая салыняндыгына деррев дүшүнди. Ол шунуң билен бирликде хем элинден хич задың гелмеҗекдигине-де дүшүнди. Шонуң үчин-де такдыра тен берип, баша геленини чекибермеги йүрегине дүвди.

Булары бу ере гетирен адам абыр-забыр эдип, чадырың дашында дуран еринден бирки адамың адыны тутуп гыгырды. Бир салымдан ичи дөрт саны гатап гиден җөвен загаралы сачак, ики чэйнек чай гелди. Ол адам, хызматкэрлер бу затлары гетирип чыкып гиденлеринден соң ичерик гирип, чоммалып отурды.

Хорлук басан багшының сеси титрэп чыкды:

— Ягшы йигит, ара өлүм дүшенден соң биз Елбарс батыр билен биле гелип билмедик. Эмма, ине, гөршүңиз ялы онуң

ызысүре гелйп етдик. Хан какамызың эшитжеги айдым-болсун диңлежеги дессан... Багшыныңкы ил билен.

— Херки зат хумары тутан вагты герек — дийип, яңкы адам гөдек жогап берди:— Хумар геченден соң онуң гызыгы гачяр...

— Ягшы йигит, биз-э ягдайымызы дүшүндирдик.

Яңкы адам багша сен бир зат дийдиңми-диймедиңми хем диймеди, еңиллик билен еринден туруп, гапы килими тутды-да:

— Бир хабар болянча шу ерде болубериң — дийип, йүзүниң угруна чыкып гитди.

Багшы-да, гыжакчы-да гаты ядапдырлар. Сувсапдырлар. Шу вагт херси бэш алты чәйнеги бошатса-да азлык этжекди. Херювдум чай бокурдакдан гечен бадына чәгәниң үстүне гуйлан ялы сиңип гидйәрди. Эмма вели ики саны юмрук ялжак чәйнегиң ичи бир эййәм бошапды. Агызлар кепэп дурды. Чайлары гутарандан соң, буларың үстүне газан дүңдерилен ялыды.

— Тоба худайым, бейле гүне дүшен вагтымыз ёкды-ла, Сапар — дийип, Чувал багшы бошан чәйнеги лапыкечлик билен аңыррак сүйшүрди.

— Муңа-да шүкүр эт, багшы ага... Бетеринден сакласын — диймек билен Сапар гыжакчы келлесини бир тарапа чалажа гышардып, чадырың гапысына умыт билен серетди.

Багшыны бирден алада гуршап алды:

— Мунуң соңы нәхили боларка, Сапар?

— Ягшылыгың умыдында болалы, багшы ага. Белкем, гахары ятышып, доңы бирнеме чөзүлер. Йөне вели Елбарс гоҗур сениң гелмән галаның себәбини хана етирмедимикә диййәрин. Ёгсам хан бейдип газабына тутмазды.

— Газабына тутмазды, дийсене — дийип, Чувал багшы тирсегини ере берди.

Сапар өз сөзүни багшының нәме үчин гайталандыгына, нәме максат билен гайталандыгына акыл етирип билмеди. Онуң хәзир багшының дүшен ягдайына болан гынанжы эхли дуйгуларындан үстүн чыкыпды. Ол бейик адамың шейдип отурмагының гүнәсини худая-да гечмейәрди...

* * *

Ханың чадырының гайрасындакы улы ойда белент от якылды. Одуң даш-төверегине эхли сеңңерден йыгналан кичижик, гарынлажык түңчежиклер өрүлди. Ханың адамлары өз мертебелерине лайыклыкда одуң башында халка гурап отурдылар. Биринжи халкада, багшының хас голайында Гурбанмәммет сердар үчин дөрт бэш халы дүшәп, онуң үстүнден-де пер дүшекче язып, айратын жай гойдулар. Онуң жайы хениз бошды. Ёкары мертебели адамлар эййәм биринжи халканы долдурыпдылар. Икинжи халкада кичирәк мертебелилер отурдылар. Үчүнжи халканы атлылар, ясавуллар эеледи. Шейдип хем белент одуң төверегинде улы мәхелле эмеле гелди.

Сеңңерлилере гелиң, гидиң диен болмады. Шол зерарлы-да сеңңериң ичи эревде-беревликди. Адамлар бири-бирлериниң янларына барып, багша голай сүйшмелими я-да хер ким өз өйүниң гапдалында отурып эшитмелими диен меселәни ара алып маслахатлашярдылар. Олар белли бир карара гелип билмедик болсалар герек, өйүниң гапдалындакы бейик ерде ойдакы үйшмелеңе середип отуран узын ак сакаллы бириниң янына бардылар. Бу адама Режепгулы дивана дийилйәрди. Ол күлли гарадашлының агызлы, сөзүне гулак салынян адамларының бириди. Онуң иң говы тарапларының бири-де ол гарыплыгы, ажы гүнлери өзүниң шадыян гылык-хәсиетлери билен басмагы башарярды. Көп йыллар мундан өң Режепгулы оюнлыга салып, бир дивананы үсташыр түпеңләп, онуң йыгнан йыгшыранларыны алыпды. Ат дакмага, лакам бермәге өкде адамлар деррев Режепгулының адының ызына дивана сөзүни шапыладып гошдулар. Шондан бәри онуң ады Режепгулы дивана болупды. Бу ат билен оны көп адамлар танаярдылар. Ол гепи-сөзи еринде, өрән пәхимли адамды. Адамлар онуң янына гелип чөкенлеринде ол ойдакы дурмушы сынлап, обасыны, өрән гарып-да болса ол ердәки дурмушыны ятлап пикире батып отырды. Адамлар дашына үйшен бадына Режепгулы гамлы пикирлериниң сүрүсини учурып гойберди. Адамлар нәме үчин гелендиклерини айтдылар. Режепгулы олара шейле дийди:

— Эгер биз ата-бабаларымызың айданына уйсак, онда ол ере бармалы дәл. Чагырылан ере бар, отур-да турма, чатырылмадык ере барма, гөрүнме... Эмма бу гезек биз бейдип билмерис. Багшы гызышып ゙ грандан соң ашак дүшелиң. Болмаса багшының гөвнүне гелер. Ол бизиң өз адамымыз. Хан оны бу гүн иле рысва этди. Биз онуң өвезини долмалыдырыс. Гой, ол өз адының бизиң йүреклеримизиң безегидигини билсин...

— Хан бу эдиши билен Чувал багшыны рысва этмеди, өзүни рысва этди — дийип, Режепгулының сакгалдашларындан бириси айтды:— Хан өзүни рысва этди. Эгер эрк элимизде болан болса, мен оны шол делмирип дуран вагты өе гетирип, төрүмде отурдардым. Ики дүйәмиң бирини өлдүрип, бүтин сеңңери чагырардым.

— Вах, диййәниң нәме — дийип, башга бириси сөз гезегини какып алды:— Диййәниң нәме! Ким шу вагтлар оңа соңкужа дөвүм чөрегини бермежек?..

Буларың гүррүңи гызыпды...

Багшы билен гыжакчы хениз хем яңкы чадырда гөзтуссаг болуп отырдылар. Оларың ханың чадырының гайрасындакы ойда гөрүлйән тайярлыкдан хабарлары ёкды.

Чувал багшы ер гужаклап отурышына Сапара йүзленди:

— Сапар жан, эгер айдым айтмалы болсак өзүң алып гачавери. Илиң гөвнүнден турайжак, оба-гаралары ятларына салайжак еллардан тутавери. Биз хана айдып беремзок. Биз шу

ердәки бенделериң гөвнүнден турмалы. Реймовың-да табшы-рыгы шейле....

Бу вагт ясавул гелип, олары алып гитди.

Чувал багшының гөзлери ойдакы белент ода, онуң дашына эгрилишип отуран агыр мәхеллә, сеңңериң ичинде йүзләп, эллиләп топар-топар болуп отуран кән санлы адамлара дүшенде рухы гөтерилди. Өзүниң ачдыгына, сувсуздыгына гараман, өкжеси еңледи. Ол бегенч билен Сапарың йүзүне серетди. Эмма гөвүн диениң өрән нәзик зат боляр: сеңңердәки кән топарларың ыхлас билен оя бака инибермейишлери багшыны гамландырды. «Ол бичәрелери чагыран дәлдирлер...» дийип гамланды. Ене-де өзүне гөвүнлик берди: «Сесимиң барыча гыгырарын. Айдымларымың хер сөзүни олар эшидер ялы эдип айдарын...»

Багшы мәрекәниң бир четинден гирди, ол йөрәп баршына дөрт төверегине баш атып, салам берйәрди. Голайдакы яшулы адамлара элини берип гечйәрди. Мәреке оны совук гаршылады. Багшы гарышык дуйгыларына эрк эдип билмән, азара галып баршына өзи үчин белленен ере барып етди. Йүзүни ханың бош дуран ерине гарадып отурды. Эдил шу вагт ханың чадырының өңүнде херекет пейда болды. Ики адам чадырың тутусыны гөтерди. Өңден дөрт адам чыкды. Оларың биллери, эгинлери хатардан долуды, яраглары эллериндеди. Бу дөрт адамың ызындан гөк мавут гейиминиң үстүнден силкме ичмегини эгнине атан хан чыкды. Онуң төверегинде ики оглы, белент мертебели дөрт-бәш адамсы барды. Оларың ызы билен ене дөрт яраглы чыкып ханың саг тарапына гечди. Соңкы чыкан дөрт яраглы чеп тарапыны эеледи. Ене дөрт адам чыкып, ыздан йөреди. Хан эпей эдимләп мәрекә голайлашанда, агыла мөҗек гирен ялы болды: адамлар сычрап турдулар-да, тә хан ерине гечип отурянча оклав ювдан ялы болуп, дим-дик дурдулар. Соңра отурдылар.

Хан өчүгси назарыны төвереге бир хатар айлап чыкандан соң, багша тарап серетди. «Нәтсемкәм... Барып гүрүшсеммикәм?..» дийип, азара галып дуран Чувал багшы бирден батырлык этди-де, хан билен гөрүшмек үчин оңа тарап йөреди. Хан муны гөрен бадына гашыны чытып:

— Бу ерлере гелмәге-де вагт тапян экениң-ов... Гелениң чының болса, отур-да, хүнәриңи гөркезибер,— дийип, аҗысыны пүркди.

Чувал багшының дөшүнден түпеңленен ялы болды. Ол өзи билен ханың гөрүшмек ислемейәндигини эшиденден соң, эдеп билен ызына өврүлди-де, ерине гечип отурды. Дутарыны дүзүп башландан Сапарың йүзүне серетди. Гыҗакчының овадан, уллакан гөзлериниң окарасы долупды, кеманча, гыҗагың гулакларына япышан эллери титрейәрди. Чувал багшы сазы дүзүп отурышларына:

— Мерт бол — дийип, ювашлык билен Сапара гөвүнлик берди.

Ене-де ханың сеси эшидилди:

— Элинде барыны эдип айт. Арканы орса дирэп геленем болсаң, сен хэзир бизиң ыгтыярмызда. Биз болсак өз голастымыздакылары маймын эдип ойнатмагы-да башарярыс. Ер билен егсан этмеги-де...

Ханың берен вадасына долы дүшүнен багшы, диере башга зат тапман:— Ишалласа, гөвнүңден турар ялы эдип айдарыс, хан ага — дийип, гаэма дутарың гапагына какды...

Хова совукды. Асманың йүзи арассады. Йылдызлар улы хем-де нурлуды. Бир салымдан мэхнет күмүш җам ялы Ай эмай билен асмана галды. Гум аграс дем алып ятырды. Чагырылмадык сеңңерлилер голая гелип чэгэни яссандылар.

Чувал багшы янында чай берип отуран яшула:

— Агам, мениң чайымы етиревери — дийип йүзленди.

Багшының чэйнегиниң ичине юмрук ялы тирьек атыпдырлар. Чайы-да гайгырман атярдылар. Багшы бэш-он айдымдан соң агыздырыгыны чейнэп дуран чапылян ата дөнди.

Хан бир болшуны бозман, багшыны диңлейэрди. «Бейле багшы хениз дүнйэ гелен дэл болса герек. Аперин сениң уссатлыгыңа. Йөне мен ер-юрды ташлап гайтдым. Юртдан элими ювуп чыкдым. Сен инди динден чыканлара айдым айдып бермели, Орса хызмат этмели. Эмма мен муңа разы дэл. Бирки гүн бу ерде элинде барыны эдип айт. Бу сениң иң соңкы айдышың болар...» дийип хан пикир йөредйэрди. Хем-де шу гелен карарыны өз гөвнүне макулламак үчин делил агтарярды.

Багшы барха гызярды. Хер айдымдан соң гушагыны чекип даңярды. Реҗепгулы сеңңерлилериң орта гүрпүнде чэгэ япланып ятырды. Ол диңлейэн айдымларының манысына гөрэ бир гөрсең шатланярды, бир гөрсең-де гам лайына батярды.

Чувал багшы гушагыны хас чекип даңды. Ызлы-ызына ики кэсе зэхерли ялы чайы ювдуп, «Йигитлик чагы» диен айдыма тутды. Ол бу айдыма башландан бүтинлей өзгерди. Отуз бэш яшдан йигрими яша дүшди. Муны онуң дутара эмр эдишинден, гушагыны чекип тиҗенишинден, йити гөзлерини дөрт тарапа өврүп, гүйҗүне, хүнэрине буйсанян ялы бир сыпата гечишинден гөрмек болярды. Дутарың гапагыны сүем бармагы билен дешэйҗек болярды. Бу айдымың хер сөзүни ат гайтарым мейданы тутуп отуран мэрекэниң үстүне, ылайта-да яшы гечишен адамларың үстүне даш оклан ялы эдип оклаярды. Бу окланан дашлар дегмели адамларына барып дегйэрди, оларың йүреклерини дилйэрди, гөзлериниң окараларыны яшдан долдурярды.

Хазан ели урды өмрүм гүлүне,
Дөшүм ачып чыксам гышың елине,
Огрын-догрын баксам гыза-гелине,
Шонда гелмезмикэң йигитлик чагы!

Бу айдымың сазы чалнып угралындан хушы башындан учан Реҗепгулының бу сөзлери эшиденде ерден-гөкден өрки үзүлен ялы болды. Айың ягтысында аграс дем алып ятан төверекдэки

гум депелери онуң гөвнүне хыялдакы бакылыга өврүлди. Айдым довам этдиги сайы Режепгулы шол бакылыгың дүйпсүз гара деңзиниң ичинде йүзмэге башлады. Шу вагтың өзүнде онуң өңүнде уклап ятан агтыҗагы гёринди. Режепгулының эллерини сыпалады. Агтыҗагының бу херекети оны хакыкы дурмуша доландырып гетирди. Биз хэзир узак иллере чыкарылан яш гызың доган обасыны күйсэп йүрекден энрейшини гөз өңүне гетирсек, Режепгулының хэзирки дүшен ягдайыны долы суратда гөрүп билерис. Ят иллере чыкарылан гызың дынман ишлэп дуран эллери ишден чалажа сыпынса ол гыз ят адамлардан сайланып, бир чете чыкяр. Йүрегини паралаяр, якасыны чэклейэр. Якын адамларыны, чагалыкда биле ойнан бойдашларыны, доганларыны гөз өңүне гетиренде, онуң бүтин эндамы сызлапгидйэр Режепгулы хем хэзир эдил шол гызың ягдайына дүшүпди.

Ол бу «Йигитлик чагы» диен айдымы Назар баганың айтмагында яшка, обаның улы байы той беренде, шу гүнки ялы аязлы гиҗеде тамың өңүнде якылан улы одуң башында диңлэпди. Эмма вели совук-салалык билен, үнсүни бөлүп диңлэпди. Шол гиҗе онуң сөййэн гызы-да шол той ериндеди. Онуң хем аял-гызларың арасындадыгыны, шу вагтың өзүнде бу айдымы диңлейэндигини Режепгулы билйэрди.

Хэзир бу айдым Режепгулының обасыны, онуң сүйҗи сувуны, ол ерде гечирен леззетли гүнлерини ядына салды. Онуң йүрегине тыг деген ялы болды. Ол өз-өзүне:

— Вах, ене-де йүзүмиз дүшермикэ? — дийип, сесли йүзленди. Онуң дашына үйшүп отуран сеңңерлилерем бу айдымың тэсиринден мелул болуп, гечен гүнлерини ятлап отырдылар. Режепгулының бу сорагы оларың бүтин дуркуны сарсдырды. Олардан бириси:

— Ишаллаша — дийип, сесини титредип жогап берди. Бу айдымы гутарып, багшы тэзе айдыма гечди. Айдымың соңкы сөзлери Режепгулыны өр-гөкден гетирди:

Ят иллерде айрачылык чекенден,
Урса-сөксе, хорласа-да ил ягшы...

Бу сөзлери эшиден Режепгулы дикелип отураныны дуйман галды:— О-хо, адамлар, сиз багшының гөвнүндэкисине дүшүндиңизми? Онуң нэме дийййэнини билдиңизми? Ол хич вагт Магтымгулы шахырың сөзлерине айдым айдан адам дэл ахыры... Ол бу айдымы айданда башга сөз санарды... Ол бизи оба чагыряр... Дүшүниң адамлар. Ол бизе: «Акылыңыза айланың, пэхимлениң» дийййэр.

Бу сөзлере хан хем дүшүнди. Онуң Чувал багшыны итден чыкармак барадакы делиллериниң ене-де бириси артды...

Багшы шундан соң төверекдэкилериң ислеги билен дессана гечди.

Чувал багшы бәш гижеләп бир айдан айдымыны, бир айдан дессаныны гайталаман айтды.

Бәшинжи гиже даң атып, жахан ятыландан соң ол «Бал Саяды» хенизе ченли хич бир багшының етип билмедик дережесинде айтды-да, үзүлере гелип етен тарлары говшатды.

Хана йүзленди:

— Хан ага, кеми галдымы?

Хан онуң сөзүне жогап хем бермән, еринден турды. Чадырына уграды. Эмелдарлар, йүзбашылар, ясавулбашылар хем багша хич болманда «Таңры ялкасын» хем айтман, ханың ызы билен гитдилер.

Хан чадырына гирип, бир нәче минутлап отурман, ере бакып дурды. Соңра:

— Елбарс готуры чагырың — дийди-де ерине гечип отурды.

Елбарс готур чадырына барып, хениз-де бәш гүнләп эшиден айдымларының тәсиринден чыкып билмән, чайыны гөвүнли-гөвүнсиз ичип отырды. Онуң ягдайы бу вагт айландырлып гойберилениңки ялыды. Ясавул гелип ханың чагыряндыгыны хабар беренде, ол бир бада хич зада дүшүнмеди. Ясавулың нәме диййәнини-де эшитмеди... Ясавул сөзүни гайталандан соң, ол өзүне гелди.

Шол демде ханың гашында пейда болды.

Хан өзүниң агыр пикири билен гүмрады. Шонуң үчин ол хем бир бада геплемеди.

Бир нәче вагтдан соң ики элини дызларына дирәп, Елбарс готуруң йүзүне бакды:

— Бирнәче гериш ашандан соң икисин-де итден чыкар. Гелип хабар эт...

Елбарс готур тисигинип гитди.

— Боляр, хан хезретлери — дийип, ики элини дөшүнде гоюп, баш эгенден соң чадырдан чыкды...

Чувал багшы хемме гиденден соң гыжакчысына йүзленди:

— Сапар жан иним, бу говулыгың аламаты дәл. Мерт бол, иманыңы өврүбер. Оба гарап нәче әдим уржагымыз белли дәл. Элбетде, худайың халайшы шейледир... Бизиңки етендир...

Бәш гүнүң ядавлыгы ятдан чыкды. Багшының-да, гыжакчының-да эл-аяклары говшады. Гатыкынлык билен атланып ёла дүшдүлер. Яс еринден гелйән ялы, атың үстүнде башларыны ашак салып отурдылар. Оларың маңлайлары эриң гашына дегейин-дегейин диййәрди. Үч геришден геченсоңлар икисиниң-де бирхили жанлары арам тапан ялы болды.

Багшы отурышыны бозман:

— Хернә совулдыгы болсун — дийип, үмсүмлиги бозды.

Вагтал-вагтал ызына середип гелйән Сапар:

— Агзыңдан худай эшитсин, багшы ага — дийди.

Бир азрак йөрәнлеринден соң, Сапар ене-де ызына серетди. Сес етим ыздан булут ялы гаралып гелйән Елбарс готура гөзи дүшенден онуң дили тутулды. Бир хаюкдан соң өзүни раслап:

— Багшы ага...— дийди.

Сапарың сесиниң үйтгәндигини дуян багшы атың жылавыны чекип, ызына өврүлди...

— Языландан гутулып болмаз, иним. Билмедиксирән болуп; сүрүбер...

Елбарс готур өңден барян ики атлыны гөзден йитирмән, бәшатарыны өңүне басып сүрүп гелйәрди. Йөне вели нәхили гелйәнини, нәме үчин гелйәнини билмейәрди. Бейик сенеткәриң айдымлары хениз-де онуң гулакларында яңланып дурды. Дессанлардакы гахрыманларың херекетлери, гыжагың, дутарың сеслери хеммеси гошулышып Елбарс готурың энтер-пелегини чыкармакларыны довам этдирйәрдилер....

...Башыны ашак салып гелйән Елбарс готур, ики сагатдан соң ханың чадырының гаты голайына гелип, атының башыны чекди. Атдан дүшди-де, ууяны эериң гашына хем даңман, элинден яздырды. Ат бир бада гең галан ялы гулакларыны кейкердип, эесиниң йүзүне серетди. Эесиниң чадыра гарап баршыны гөрүп, өз эркине гойберилендигини дуйдурды, ер пешеләп чапып гитди.

Елбарс готур өңүнден хабар этмән, сорашман, жогап алман шол гелшине чадырың гапысыны ачды. Хан бу вагт намаз окап отырды. Елбарс гирен еринде намазың гутарарына гарашып дуруберди.

Хан ики эгнине салам берип, эллерини галдырып бир затлар окады-да, йүзүни, сакгалыны сыпалап, намазы гутарды. Намазлыгыны йыгнап бир четде гояндан соң:

— Олары итден чыкаран болсаң, гит-де дем-дынжыңы алыбер — дийди.

Елбарс готур бәшатарыны ханың өңүнде гойды-да, айгытлы бир эхенде:

— Хан ага, оңармадым, элим бармады...— дийди...

ХЕКАЯЛАР

ОГУЛБАГТ

Мыхманчылыгың дөрдүнҗи гүни, ирден, Огулбагт дувүнчеклерини йыгнашдырып башлады.

Гызы өр-гөкден гелди:

Эҗе, бу нәме болдугы? Нирә шайыңы тутярсың?

Гиевси Акмырат гызынданам бетер гең галды:

— Эҗе, нирә? Хей, бейле-де бир зат болармы? Я-да, бизден гөвнүңизиң галан ери болдумы?

Огулбагт оларың йүзүне гуванчлы серетди:

— Эне мәхри хеммә дең болмалыдыр, мениң эзизлерим...

Соңра элини дувүнчегиниң үстүнде гоюп, табшырык берди:

— Агзыңыз бир болсун. Агтыкларымы хор-зар этмәң. Гөвүнлерине дегмәң. Сиз зерарлы оларың гөзлеринде яш гөрсем, икиңизем менден ягшылыга гарашмаң...

Әр-аял бир агыздан:

— Хатырҗем болуң, эҗе! — дийдилер.

— Мен өз өйүмде бирки гүн болҗак. Онсоң Аннабагтыңка гитҗек. Оразбагтыңка соң барарын. Шәхере, Дурнабадыңка индики айда гидерин. Инди, мениң яшымдакы адама ёлам еңил дүшенок. Бармасам, хабар тутуп дурмасам боланок. Ягшы, онда, саг отуруң. Эден хеззет-хорматыңыз үчин таңры ялкасын... Саг отуруң...

— Вий, эҗе, Акмырат машыны билен элтип гелер-дә.

— Хава, хава, эҗе, улы машына мүнүп азара галмаң. Эгер гитҗегиңиз чыныңыз болса, ынха, мен деррев элтип гелейин. Машын гаражда, деррев!..

— Сизиң болшуңыз нәхили? — дийип, Огулбагт гатырганды:— Бәш километр элиң аясы ялы ёла машын нәмә герек? Онсоңам оңа бир сагат мүнсең, он гүнләп ысындан дыныи боланок. Ачык хова. Текиз ёл. Өз пейвагтыма гидерин-отурарын. Оңа етеси зат бармы.

Өздиенли, өзсөзли Огулбагт агтыклары билен хошлашып, ярым сагатдан соң ёла чыкды.

— Ёлда ичерсиң — дийип, гызы бир чүйше гайнан сувы газете долап элине берди.

Етмиши гыратлап барян Огулбагтың бүтин өмри зәхметде, херекетде, ачык ховада гечди. Бу затлар оңа өмрүниң ахырын-

да эгирт улы пейда берди. Огулбагт хәзир ири сүңкли, узын бойлы, өрән даяв, элли яшлы аяла меңзейәрди. Сачындан яңы ак гирип уграпды. Иңңә сапак өтүрмели боланда, хениз адам гөзлемейәрди. Бу аял өрән тутанъерли, өз сөзүни гөгердип билйән, дийсең мерт аялды. Шонуң үчин-де оны бүтин оба хорматлаярды.

Огулбагтың әри билен улы оглы фронтдан доланып гелмедилер. Оларың икисиниң-де «хеләк болды» диен хатлары бир гүнде гелди. Бир аягыны урушда алдырып гелен почтальоң ики саны айылганч букжаны Огулбагта берип, өрән агырлык билен ызына доланды.

Огулбагт оны саклады:

— Дур, Илли, гетирен хатларыңы окап гит.

— Әй, Огулбагт эже, башга бирине окадайсана. Мениң ишим гыссаглы. Ене мүң гапа дегмели...

— Геч, отур. Ока. Мен мунуң нәхили хабардыгыны эййәм букжадан билйәрин. Онда-да ока. Сениң дилиңденем эшидейин. Янымда болсаң маңа еңил дүшер.

Илли чыкалга тапмандан соң, гара дере батып, сакына-сакына окады. Окап отырка Огулбагт өзүнден гидер, аглар, сачларыны ёлар дийип горкды.

Огулбагт хатларың манысыны диңләп болансоң, ики хаты-да алып, якасындан көйнегиниң ичине гойберди. Бәш минутлап, дишини гысып отурды. Соңра улудан демини алып, дердини еңлетди.

— Илли, Кеминәниң хелейи ялы, сениң ачмаян гапың ёк. Йөне мениң саңа беркден-берк бир дийжек сөзүм бар: Мениң гызларым, обадашларым бу хабары эшитмесинлер. Хич бир ерде дилиңи ярыжы болайма.

— Боляр, Огулбагт эже...

Шол гиже ил ятандан соң Огулбагт үч сагатлап аглады. Якасыны чәкледи. Хатлары, әри билен оглунуң биле дүшен суратыны яшыл махмалдан тикилен нагышлы халта салып, агзыны тикди. Сандыгың иң дүйбүнде гойды. Шондан бәри хер айда, почтальоның шол хатлары гетирен гүни, гиже еке өзи отурып, бу махмал халтаны ачярды. Әриниң, оглунуң суратының йүзүне юкажык йүпек мата гоюп, шол матаның үстүнден олары бир нәче гезек огшаярды. Соңра ене халтаның агзыны тикип, үч гезек маңлайына дегрип, ене-де еринде гойярды.

Обадашлары, гызлары ызыны үзмән сораярдылар:

— Хемме гелди. Бизиңкилер нәме үчин геленоклар?

— Я хатлары гелдими? Бизе гөркезеңокмы?

Огулбагт олара мыдама:

— Ахыры бир ерден чыкарлар — дийип жогап берйәрди. Шу сөзи мыдама гайталап йөрени үчин онуң өзи-де муңа ынаныпды. Онуң әриниң, оглунуң өлмеги, хеләк болмагы мүмкин дәлди. Огулбагт шуңа уйярды. Бу ынанч онуң хесретини еңледйәрди.

Огулбагтың Акмыратлардан гыссаглы, бирден гайдышының эсасы себәби — шу гүн почтальон Иллиниң хат гетирип гиден гүнүди. Огулбагт бу хакда: «Эне мәхри хеммә дең болмалыдыр» дийип, гайтжак вагты чалаҗа сыздырды. Эмма бу бейик сырдан хабарсыз әр-аял бу сөзе өзлериче дүшүндилер.

Йөремек еңилди, хезилди, леззетлиди. Асманың айна ялы йүзи нәзли гелниң болшуна меңзейәрди. Әпет алтын харманы ялы гүнүң йүзүни кәте булут тутярды, гелин нәзиргәп, гашыны чытярды. Гелин гүлйәрди, юкаҗык булутлар сырылып, гүн өз шөхлесини әлемиң йүзүне гошавучлап дөкйәрди. Текиз ёлуң ики тарапы яшыл бегрес гейнипди. Хер реңкдәки, хер хили гүллер дилленип, айдыма гыгырыберҗек ялы болуп гөрүнйәрдилер. Гушҗагазлар «җүйп-җүйп» эдип, Огулбагты гутлаярдылар. Онуң ынам билен йөрәп баршына гуванып, гапдалларындан, депесинден шадыяна учуп гечйәрдилер...

— Акмырат машынлы элтип гелсин...— Хих...— дийип, Огулбагт гызының сөзүни янса алып, мәхирли йылгырды:— Йылың шу паслында мен машыны башыма япайынмы? Машын мениң нәмәме герекмишин? Шейле гүнлерде йөремек адамың өмрүни узалдяр. Хей, шейдип гезим этмәге етеси зат боларма?

Ёлуң гырасындакы акбашлыгың ичинден ики саны сүлгүн пасырдап гөге галды. Огулбагт өз пикири билен гүмра болуп баршына гарашылмадык пасырда тисгинип гитди. Гашыны чытды:

— Хей, болшуңыз гурсун-а! Сиз-ә, бу болшуңыз билен адамы горкузҗагам. Аңырларда көвленсеңиз болмаярмы. Мен сизиң ганыңыза сувсап дурамок. Йөне Гелди бугалтир ялың гөзүне гөрүнмәң.

Сүлгүнлер Огулбагтдан утанан ялы, деңҗе учушып, ызларыны гөзлемән гитдилер. Аңыррак барып, ене-де от-чөпүң арасында гондулар.

Огулбагт шу гелшине орта ёлдакы уллакан ябың көпрүсине етди. Ябың райшындакы текиз ерде, машынлардан узагракда дынч алмага отурды. Чүйшесиндәки сувуң ярысына ченлисини ичди. Башгада бир гүйменҗе тапман, чүйшәниң дашына чоланан газети ачышдырды. Биринҗи сахыпадакы улы сурата серетди. Ол суратдакы тракторы, адамлары айыл-сайыл танады. Соңра газети терсине тутуп гөрди. Догры тутды. Нәхили эдениңде догры болярдыгына дүшүнип етишмеди.

Соңра Акмыратлардан чыкалы бәри ёлдаш болуп гелйән адам ялы гөрүп, газете шу сөзлер билен йүзленди:

— Бәй, сениң ичиңде гүррүң көпдир-ә. Мен сениң дилиңи билйән болсам, бәй, шу вагт билбил ялы сайрардың. Арман, яшлыкда кеҗирлигиме тутуп, сениң дилиңи өвренмәндирин. Әй, зыяны ёк, гечени гечди бил дийипдирлер. Өвренмесем, өвренмәндирин-дә... Мениң ериме чагаларымың, обадашларымың хеммеси сениң билен деӊ дуруп геплешип билйәр. Хич бирисем сенден кем дураноклар. Худая мүңде бир шүкүр.

Газети шол ойнап отурышына Огулбагтың назары үчүнжи сахыпада сакланды. Соңра газет билен эдйән гүррүңини довам этди:

— Бе-е, сениң бу ериң нәхили? Бейлеки ерлериң-ә текизленип долдурлыпдыр. Эдил кеште гаян ялы. Бармак басар ялы бош ер ёк. Бу ериңдәки хатарларың гысга. Ак ер көп галдырлыпдыр. Я-да, бужагаз гарачыклар етмезчилик этдимикә? Бейдийсем бу ерлериңем аклыгына галдырылан ери ёк. Хатарлары долы. Әй, бу бир акылы гысганың сениң билен эден гүррүңидир. Онуң ил ялы, бу хатарлары долдурмага пәхими етен дәлдир. Хава-да, хемме адамың акылы деңболярмы, нәме...

Огулбагт газети чүйшәниң дашына чоламады-да, янында гойды. Ел экидәймесин дийип, үстүне юмрук ялы кесек ташлады.

Яба серетди. Эредилен алтын ялы меле сув дүңдерилип акярды. Толкун-толкуны ковалаярды. Кәте толкунлар бири-бириңе гошулышып, сувуң йүзүнде әпет өркүчлер эмеле гетирйәрди.

— Шо-ол өйүңизден чыкман, күрк товук ялы болуп отурышыңыза сиз бу затлары, бу гөзелликлери ислесеңизем гөрүп билмейәрсиниң — дийип, Огулбагт Айнабат билен Акмырада кәйинди:— Яшамак диймек шу затлара гуванмак ахыры. Шу затлардан леззет алмак ахыры... Акмырат машынлыжа элтип гелйәсин... Хе-хе...

Шу арада ики саны толкун бири-бири билен эдил адам ялы болуп гужаклашды. Бу гөрнүш Огулбагтың гөвнүни гөтерди:

— Шейдиң, агзыбир болуң. Бири-бириңе мәхирли болуң...

Толкунлар Огулбагтың эмри билен гошулышып, ёкары галдылар. Соңра-да умумы сувуң ичине гарышып, гөздең йитдилер. Оларың илки эмеле гелен ерлеринде уллакан лакга балыгың аркасы Огулбагтың гөзүне илди. Балык сувуң йүзүнде гөз ачып-юмасы салым шапыр-шапыр эдип ойнады. Соңра Огулбагт тарапа агзыны ачып бир гезек серетди-де, ене тәзе гелйән толкунларың ичи билен өз меканына — сувуң дүйбүне чүмүп гитди.

— Көпелеведериң...— дийип, Огулбагт йүзүни сувдан совды.

Саг тарапындан чыкан сыкылык сесине Огулбагт шо бада йүзүни өврүрди. Дерревем:

— Хәй, болшуң гурсун. Дөрт чаганың атасы болуп, хачан гөрсең сыкылык чалып йөр. Сени бугалтир эдип саклаянларда акыл ёк. Сени чөле иберип, гоюн бакдырмалы. Шол ерлерде ядаянчаң сыгырып йөрәр ялы.

Огулбагт Гелдини халамаярды. «Дашы еңил. Агзының эеси дәл» дийип, ниреде онуң ады тутулса, Огулбагт өз сөзүни айдарды. Онуң сөзи болса ил ичинде аграмлыды.

— Болуп гелшини-задыны бир гөрсеңиз-ле — дийип, Огулбагт ене-де хүңүрдеди:— Бир өзи гелйәндир вели, эдил бәш-он адам давалашып гелйән ялыдыр. Ана, инди хиңленип башлады. Мунуң чотуның, хасап дептерлериниң ичи-задам айдым билен сыкылыкдан долудыр. Болмаса бейле болмазды...

Гелди якынлашды. Райышда отуранын Огулбагтдыгыны танандан соң эдил аты чыкан ялы бегенип гыгырды:

— Салавмалейким, Огулбагт эже! Бу гүн мениң ишим оңуна болмалыдыр, себәби еди ёлуң үстүнде саңа душдум. Сен йүзи перишдели адам, дөвлетли адам. Кераматлы адам дийсеңем болман дурҗак дәл саңа, Огулбагт эже!

— Башымы-гөзүми айладың-ла, агзыңа хайпың гелсин. Ханы, гел, отур. Аягыңа, дилиңе бир азаҗык дынч бер.

Гелди отурды, Огулбагт саглык-аманлык сорашды.

— Җөвен гораян ялы, болуп йөршүң нәхили?

— Илерки обадан гелйән, Огулбагт эже.

— Галдыраның бармыды?

— Ёк, биринде алгым барды. Шоны алып гелйән.

Бу сөзлерден соң узак вагтлап, ондан-мундан гүррүң эдип отурдылар. Шу аралыкда Огулбагтың гөзи яңкы, янында ятан газете дүшди. Кесеги бир тарапа зыңып гойберди-де, газети элине алды. Газетиң яңкы өзүни гең галдыран ериниң үстүне бармагыны басды-да, Гелдә йүзленди:

— Сен, ер астында йылан гәвүшесе-де билйән адам. Сен мениң сораҗак болян задымы билмели. Ынха, серет, шуҗагаз хатарлар нәме үчин бейлекилерден келте? Нәме үчин бу хатларың ики тарапында бош ер кән галдырылыпдыр? Бу нәме үчин бейле? Маңа шуны дүшүндир. Огулбагт эже индиден соң газет билен иш салшып башлапдыр дийип, бир ерде агзыңы ачып, мени масгаралайсаң, менден говулыга гарашма. Мениң шуны билесим гелди. Газетиң өзи билен мениң ишим ёк.

Гелди газети элине алды. Огулбагтың бармагыны басып гөркезен ерини үнс билен сынлады. Гелдиниң йүзи ягтылып гитди.

— Нәме йыршаран боляң, заёмың утупмы?— дийип, Огулбагт гахарлы сорады.

— Ёк, Дүрнабадың заёмы утупдыр. Беркелиниң заёмы утупдыр...— дийип, Гелди җакгылдап гүлди.

Шәхерде яшаян гызы билен гиевсиниң адыны эшиденден Огулбагтың даяв гөвреси бирден херекете гелди. Нәмәниң-нәмедигине долы дүшүнип етишмәни үчин өңки гахарлы әхеңи билен гепледи:

— Дүшүндирип айт. Заёмың гарачыклары олар ялы болмаяр.

— Сениң гиевиң Беркели шахыр. Шейле дәлми?

— Хава, онсоң?

— Онсоң шол улы гошгы языпдыр. Инди бир топар пул алар. Ине, Огулбагт эже, буларың заёмының утушы шундан ыбарат.

Огулбагтың агзына гелен йүреги шу сөзлерден соң ене-де өз орнуна барып җайлашды.

— Йөне...— дийип, Гелди гөзүни-башыны ойнатды-да, мекир йылгырды. Папагыны маңлайына сүйшүрип, яңыҗа беҗерилен еңсесини гашады.

Ене-де Огулбагтың йүреги агзына тарап сүйшүп уграды:

— Гепини чагаладып отурма. Нәме болан болса гөни айдыбер.
— Айтсам кейпиң гачар, Огулбагт эже.
— Гачса мениңки гачяр, саңа нәме?
— Беркели бир гызы өвүп, асмана чыкарыпдыр.
— Дүрнабадымы?
Гелди ене мекир гүлди:
— Дүрнабат онуң ядынданам чыкыпдыр-ла.
— Эйсем, өз гызыны өвүпми?
— Ёк-ла, Огулбагт эже, сенем бир геңси адам-айт.
— Онда хайсы гызы өвүпдир? — дийип, Огулбагт учжак бүргүт ялы ыкжамланды.
— Марал диен гызы.
— О нирәниң Маралымыш? — диенде Огулбагтың сеси титирәп гитди.
Гелди Огулбагтың йүрегинде гопан хараєатдан бихабар, өңки бәлчиклиги билен довам этди:
— Якында Беркели бир колхоза барыпдыр. Ана, шол ерде он секиз яшлы Марал диен бир гызы гөрүп, акыл-хушуны йитирипдир. Ине, шу гысга сетирлери язанам Беркели. Ол бу сетирлерде шол Марал диен гызы өве-өве Агаюнус перниниң деңине етирипдир... Огулбагт эже, мениң сөзүмде дүшнүксиз зат галдымы?
Огулбагт ичинден: «Ишим гайтды...» дийип, элини якасына етирди. Деррев гызлары билен гиевлери гөз өңүне гелди. Хич ненең дәл. Хеммеси агзыбир, оңат яшаярлар. Айнабадың, Аннабагтың, Оразбагтың әрлери билен сене-мене эдишенлери-де Огулбагтың ядына дүшенок. «Йөне Дүрнабат билен Беркели нәхилиди?» дийип, Огулбагт ичинден өзүне сораг берди. «Яман дәлди. Мениң олары гөрмәлиме бир ай болды. Әлленәмедилер. Мен мыдама оларың халларындан хабар алып гайдып дурун ахыры. Йөне Беркелиниң кәбир болушлары маңа озалдан ярамаярды. Эллерини галгадыберйәрми, бир зат-бир затлары самрап, гөзүни-башыны ойнадыберйәрми, гараз, онуң болшы, бейлеки гиевлеримиң болшы ялы дәл. Догрудан-да, Беркели шу гапдалымда отуран ялы, дашы еңил, агзының эеси дәл бир адам. Онуң болшы маңа башдан ярамаярды. Бе-э, барманыма бир ай болды. Шу бир айың ичинде не белалар йүзе чыкдыка? Ене Дүрнабады кован болса... Ол пахырам утанжына мениң яныма гелип билмән, шәхериң көчелеринде өй сорап гезип йөрен болса... Ол багты ятанам Маралыны гетирен болса...»
Бу «болсалар» илки Огулбагтың пикиринде пейда боланда шейле бир агырлык билен пейда болмандылар. Эмма әпет гөврә ел дүшди. Шундан соң бу «болсалар» бирден хакыката өврүлди дурубердилер. Огулбагты отдан алып, сува салдылар. «Эртириң өзүнде гидейин. Аннабагтам, Оразбагтам дөв чалмаз. Гачының йыкайжак ери Дүрнабадың тарапы. Мен оңа индики айда гитжекдим. Бу айданым болмаяр. Мен ол ере

хөкман даң атыбилдиги гитмели. Шу Беркели диен ерчекениң өйүни башына йыкайын. Маралы билен икисини көчә чыкарып, иле рысва эдейин. Болмаса ичим совамаз...»

Огулбагт шейле карары өзи чыкарды. Өзи-де тассыклады. Соңра бу «болан ишлериң» хеммесиниң гүнәкәри Гелди ялы, онуң йүзүне аларлып серетди:

— Ханы ока!

— Окаҗак дәл.

— Нәме үчин?

— Сениң яшыңдакы адамларың янында окар ялы зат дәл.

Гелдиниң бу сөзи Огулбагтың гелен карарыны хас беркитди:

— Онда, манысыны айдып бер.

— Бәй-әй, Огулбагт эҗе, йүреге дүшдүң-айт. Инчекесел болан болсаң, бир ая етирмән алардың.

— Саммылдап отурма, папагың писини ашырып. Манысыны айт.

— Нәмесини айдайын ахыры? Бейле гошгулары окамалы. Шонда манысыны алярсың. Айдып берер ялы зат ёк буларда.

— Онда мен сорайын, сен җогап бер.

— Сора.

— Ол туланың йүзи нәхилимиш?

— Ай ялы. Саг чекгесинде халы-да бармыш.

— Сачы?

— Ногта ялы.

— Гөзлери?

— Җерениң гөзи ялы.

— Хайсы Җерениң?

— Кейигиң дийдиги-дә. Огулбагт эҗе, сен, ол дүнйә баран адамлардан сораг эдйән Мүңкүр Некириң бири болмалы экениң. Халыс җанымы алдың.

Огулбагт Гелдиниң сөзүне эхмиет бермән, сорагыны довам этдирди:

— Бойы?

— Узын бойлы. Чынарың бар-да...

— Бес эт, инди.

— Вах, мен бир эййәм бес этҗек-ле. Өзүң бес эт.

— Мен бес этдим.

«Беркели Дүрнабады алҗак боланда, мениң аягыма йыкылайҗак болярды. Дүнйәде сениң шу гызыңдан башга кишә гөз айласам, гарагым гапылсын дийййәрди. Мен сениң инди гарагыны гапарын. Гөр-де дур, бакалы... Индем тапыпдыр бир агач ялы узын сатан бетнышаны... Ханы, мен бир барайын» дийип, Огулбагт газети түйдүм-түйдүм этди-де, оклап гойберди. Еңиллик билен еринден турды. Гелдә йүзленди:

— Сениң угруң нирә?

— Мениң угрум нирә болсун? Сениңки нирә болса, мениңкем шол яна! — дийип, Гелди-де еринден турды.

— Бар, онда, сен өңден гит.

Огулбагтда эмеле гелен үйтгешиклиге гең галан Гелди:

— Сени җын какайдымы, Огулбагт эҗе? — дийип, оңа йүзленди.

— Җын сизи-эркеклери какандыр. Бар, ёлуңдан галма!

Гелди инди хеммесине дүшүнди.

— Огулбагт эҗе, Беркелә гахарыңыз гелмесин. Ол шахыр ахырым. Ол язан задыны оваданлап, гөвүн гөтериҗи эдип язмалыдыр.

— Угра, сенем ондан говы дәл. Икиңиз бир алманы ики бөлен ялы. Угра. Тиз бол!

Гелди гамланып, *башыны ашак салып* урады. Огулбагтдан араны ягшы ачандан соң, сыкылыклап башлады.

Огулбагт ёла дүшди. Гиң җахан гөзүне дар гөрүнди. Онуң ички дүнйәсинде гопан харасат гиңелип, йыгы-йыгыдан хова ювудян бурун дешиклеринден гирйән елиң зарбына яңкы япдакы сувуң толкунлары ялы болуп, мөвч урярды.

Огулбагт өйүне гелип, илки билен бир чәйнек аҗы гөк чай ичди. Нахар атарды. Үч гүнден бәри тозан басып ятан затларыны, полуны ювды, сүпүришдирди. Өйүң ичини гүл пүркүлен ялы этди. Нахарыны ийди. Ене-де өңүне чай алды. Гоңшы-голамлары гелдилер. Олар билен отурды. Адамлар гайданларындан ил ятандан соң, гөк махмал букҗаны чыкарды. Оглы билен әриниң суратыны өңүнде гоюп, олара шу сөзлер билен йүзленди:

— Бирҗик-де ынҗаман. Дурнабады аяк астына ташлатман. Сизи бирахатландырман. Аркайын ятың. Сизиң ар-намысыңызы тә өлйәнчәм элимде туг эдип сакларын. Беркели я сизиң яныңыза гидер я-да оңлы адам болар. Хич зады гайгы этмәң. Огулбагт энтек-энтеклер өз якынларыны хорлатмаз...

Соңра юкаҗык йүпек матаны алып, суратың йүзүне япды, мәхрибанларыны огшады. Гөк махмал халтаның агзыны тикди. Маңлайына үч гезек дегрип, ене өңки еринде гойды.

Даң атан бадына область меркезине тарап ёла дүшди...

Огулбагт хер гезек область меркезине гиденде, ёлуң ики тарапындакы колхоз обаларының гөзел гөрнүшине середип доймаярды. Леззет алмак билен тәзе җайлары, ок урсаң гечмеҗек багларь, гөзүңи долдурып дуран говачалы карталары сынлаярды. Эмма хәзир вели ол ёлагчы машының ызкы отургыҗының бирисинде гойлан гуйма хейкеле меңзейәрди. Йүзүнде, гөвресинде херекет эдйән ери ёкды. Диңе уллакан йити гөзлери вагтал-вагтал машының ичини совуклык билен сынлап чыкярды. Келле пикирден долуды. Эмма ол пикирлер дүрүшде ялы гарым гатымды. Ол пикирлер үсти-үстүне ташланан затларың үйшмегине меңзейәрдилер. Диңе «Марал» диен ат, онуң саг чекгесиндәки хал бу баслыгып ятан затларың ичинден сайланып, месе-мәлим гөрүнйәрди. «Марал... Мен өз гызымың басып гиден ызыны-да муң Марала бермерин. Саг чекгесинде халы бар-

мыш-а... Болса болуп гечсин. Халы башыңа япжакмы? Хей, шол хал сениң башыңы ийсин!»

Беркелиниң сураты онуң өңунде өр боюна галып дикелди. «Сениң сач гойберишиңи халамаярдым, дейюс. Шәхер хелейлериниңки ялы, сачың еңсәңи япып дур. Ядыңдадыр, илки шол сачың билен гелениңде сени ковуп гойберипдим... Сонра ене өңкүңденем бетер эдип гойберипсиң. Өвренен гылык өрклесең-де галмаз диенлери чын экен. Әй, шу болшуң билен сенден хер зада гарашыбермелиди-ле... Мен гурайын, шол вагт ягшыжа пикир этмели экеним. Инди гич. Йөне вели, Беркели билип гой: Элими аңсатлык билен сениң якаңдан чекмерин. Онуң үстесине-де сениң ол Маралыңың чеп ян чекгесине-де бир хал гоярын. Онсоң онуң халларына серет-де отур. Мен догрусыны айдаййын: сен Гелдиче-де ёк. Сениң яныңда Гелдиниңем бир чорба чыкарлыгы бар.

Огулбагт Беркелиниңкә баранда дервезәниң гапысы гулплуды.

««Чын экен! Чын экен!..» дийип, Огулбагт гара дере батды. Ол догман гечен шол Маралының янына гидендир. Мениң бичәре Дүрнабадым ниреледе энтәп йөркә? Вах, вах жигербендим. Көрпеже гызым. Инди сениң багтыңың ятдыгы болдумы...»

Огулбагтың уллакан гөзлериниң кәсеси долды. Ол дервезәниң голайындакы скамейкада отурып, агыр пикирлериң ичине чүмди.

Көчәниң бурчундан Беркели гөрүнди. Огулбагт оны хувжерип, еңсесини япып дуран сачындан, гиң маңлайындан, даяв гөвресинден, ики эгниниң деӊ дәллигинден танады. «Ана гелйәр, сыраты кесилмиш» дийип ичинден сөкди-де, соңуна гарашып, сесини чыкарман отурды.

Беркелиниң элинде гөк сахаплыжа, чакланжа китап барды. Ол китапдан гөзүни айырман, эдимини горка басып гелйәрди. Ёлдашының яңыжа чапдан чыкан китабы хәзир бүтин дүнйәни онуң ядындан чыкарыпды. Ол оны яңыжа барып, почтадан алып гелипди. Китап билен мешгулланып, ол дервезесиниң агзына геленини зордан дуйды. Гөзлери китапдады. Эли билен жүбүлерини барлаярды, ачар агтарярды. Ахыры ачарыны тапды. Гулпы зордан ачды. Шол окап баршына-да ичери гирип, дервезәни япды.

— Хабарымам алмады. Саламам бермеди. Хеммеси чын экен!— дийип, әпет гөвре гоп берлен ялы еңиллик билен скамейкадан галды. «Мунуң йүзүни гөрмәйин! Гидейин, гызымы, мәхрибанымы гөзләйин. Мунуң йүзүни Баба Алы гөрсүн» дийип, Дүрнабадың ишлейән поликлиникасына гарап, асфальтың үстүнде тозан турзуп уграды. Ол башына гай болуп барярды. Чатрыга етен бадына онуң чеп тарапындан он секиз яшларында, саг чекгеси халлы, өрән овадан бир гыз чыкды.

Огулбагтың депесинден бир бедре гызгын сув гуйлан ялы болды. Бүтин гөвреси йылан гөрен ялы болуп жүмшүлдеди.

Ол гызың биринҗи сораты-да буларың үстүне урна болды:
— Эне, шу ерлерде Беркели шахырың өйи болмалы. Сиз-э билйән дәлсиңиз? — дийип, ол гыз бир энайыҗа сес билен сорады.
Огулбагтың быкыныңа депилене дөнди. Ол «хих» эдип, бир бада демини-де дүрсәп алып билмеди. Уллакан, йити гөзлер ханасындан чыкара гелди. «Эдил өзи! Эдил өзи!».
Огулбагтдан җогаба тарашып, онуң йүзүне середип дуран танҗа гыз, онуң бу болшундан хедер этди-де, сораг беренине-де пушман эдип, әдимини чалтландырды.
Огулбагт зордан дилленди:
— А-ю, гыз, дур бәри!
Гыз сакланып, горкулы бир сыпатда ызына серетди:
— Нәме, эне?
— Сениң адың ким?
— Марал.
Аңырдан гайнап телен газап, бу гезек Огулбагты ысгындан гачырмады. Гайтам онуң гүйҗүни ики эссе артдырды. «Дурнабады шагал иеси ёк. Хәзир барып, шол сачлагың ики аягыны бир эдиге сокайын» дийип, берк карара гелди-де:
— Йөр, Беркелиниңкә элтейин — дийип, гызың өңүне дүшди. «Ады-да Марал. Саг чекгесиниң халы-да бар... Хей, ожаты гөмленлер»...
Огулбагт гызы өңдәки отага алып гиренде, оларың аяк сесини эшиден Беркели ички отагларың бириңден гытырды:
— Марал, гелибер, мен мунда!
Марал:
— Саг болуң, эне — дийип, сес чыкан җая гирип гитди. Гапыны япды.
Огулбагт илки билен гейим шкафыны ачып гөрди. Дурнабадың үч-дөрт саны товы көйнеги гөзүне илмеди. Соңра гечен сапар геленде өзүниң Дурнабада алып берен бейик өкҗели туфлисини агтарды. Оныда тапмады. «Гидипдир. Чагаҗыгым элине иленҗе затларыны алып гидипдир» дийди-де, бар гүйҗүни бир ере җемледи. Хәзир онуң гулагы-да зат эшитмейәрди, гөзлери-де зат гөрмейәрди. Келлесиниң ичи-де бошап галыпды. Бу эпет гөвре хәзир дуран бир гара гүйҗе өврүлди-де, сил ялы болуп, чәйнек кәсе, тарелка гоюлян шкафа таран энди. Бир салымдан элине илен чәйнеклери, кәселери, гырасы нагышлы тарелкалары, халысы бир тарапа чекилип гойлан полуң үстүне башындан айлап уруп башлады. Гөз ачып-юмасы салымың ичинде полуң үстүни гарыбасан мейдана дөндерди: бар ери дөвүк чәйнеклер, тарелкалар тутды. Бу аралыкда Беркели сачыны хүжжердип, гөзлерини элек-челек эдип, ички җайың тапысында пейда болды. Оңа гөзи дүшенден Огулбагтың гахары иң ёкары дережесине барып етди:
— Ине, саңа яңагы халлы Марал!
— Ине, саңа ай йүзли Марал! — дийип, инди чәйнек кәсе-

лери гутарансоң, ичи гүлли күйзежиклери пола патыладып зыңып уграды.

Жайың ичи айна заводының ташландылары зыңян ере өврүлди.

Хачанда, бу силиң гара түйжи Пушкиниң бурчда гойлан уллакан бюстине гарап угранда Беркели хушуна гелди. Шундан соң онуң дили диенини этди:

— Дур, дур, эже!

Ол ылгап, Пушкин билен Огулбагтың арасына барып дурды:

— Эже, бу нәме болдугы?

— Ине, бу шейле болдугы! — дийип, Огулбагт агыр әдимини өңе ташлады вели, Беркели билен Марал херси бир элинден тутуп, оны зордан сакладылар.

Огулбагт хер деми билен бир сөз оклап гойберйәрди. Онуң боглан сеси чүйше дөвүгинден долы жайың ичини яңландырярды.

— Бу туланың сат чекгесинде халы-да бар экен! Ады-да Марал экен. Мунуң нәмеси мениң гызымдан говы? Ханы, мениң эзиз гызым? Сен оны нирелере ковуп гойбердиң? Оны нирә йитирим этдиң? Бер, жогабыңы, сачы кесилен! Бер, дийдим, бер, жогабыңы! Мен сениң гөзлериңде от якарын!..

...Ярым сагатдан Дүрнабат узак командировкадан доланып гелди. Чай ичмәге отурмакчы болдулар. Эмма өйде чай демлемәге чәйнек, чай ичмәге кәсе тапылмады. Бу затлары гоңшулардан алып гелдилер.

Беркелиден консультация алмага гелен Маралы хеммеси биле уগратдылар.

САНЖЫ

Сакгалдашы Оразгылыч дүйн өйләң гелип гидели бәри Хакназарың ичи овунжак санжыдан долан ялы болды. Отурып-туруп карары етмеди. Аягы бишен товшан ялы, белли бир ерде сакланып билмән, тамының төверегини, меллегиниң чиллерини торч этди. Бизиң билен геплешмек, пикир алышмак диен ялы затлары унутды. Аялы Бахаргүлүң вагтал-вагтал берйән сорагларына уллакан, овадан гөзлерини алардып «жогап берйәрди». Айландырылып гойберилен ялы болуп йөршүне ичини хүмледйәрди. Өз-өзүне түкениксиз сораглар берйәрди. «Райкома барсаммыкам?», «Райисполкомың башлыгыны гөрсеммикәм?», «Колхоз башлыгының өйүне барайсаммыкам?» Рехимсизлик билен ызлы-ызына ягян бу сораглара өзи-де жогап окаярды: «Әй, бейтмегиң өзи, бирхили, арз эден ялы боляр. Мен бейтсем яшларың гелжеги үчин говы болмаз. Оларың мыдама менден төвви кинели болар. Сакгалдаш хем ажы йылгырар-да: «Хакназары жын урдумыка? Агзына шейтан түйкүрдимикә? Шейледир. Болмаса, ол адамларың гадымдан гелйән урп-адатларыны басгыламазды, мени-де иле масгара этмезди. Бейле вежера иш этмезди» дийип, өзүниң жаныны ынанян адамларына гүррүң берер.

Онсоң аксакгаллар, бүтин оба менден йүз өврер. Гызылгүл бара-да: «Хакназар дәлиниң тызыдыр-да, ондан товы зада гарашасы иш ёк» диерлер. Шу аралыкда-да Сакгалдашың гөлеси гуя тачып өлсе, я-да гоюнларының бири сүрүсинден азашып йитсе, аялы Сона эңегине жаң дакылан ялы болуп: «Иңе, шол дәлиниң гызы телели бәри хожалыгы даргады. Онуң аягы дүшмеди, какасы шол ахыры... Инди бизиң башымыза бела ягар дурар» дийип, гоңшуларыныңкыдан чыкмаз, обадан аяк йыгнамаз...» Гөйә шу эдйән пикирлери эййәм иш йүзүне гечәен ялы, Оразгылыч билен Сона эййәм өйден-өе гирип-чыкып, өзүниң, ягны, Хакназарың гүррүңини эдип йөрен ялы бир дуйгы эмеле геленде, Хакназарың әпет гөвреси дүе силкинен ялы болуп, титрәп гитди. Ики элини якасына етирип, гушдырнак нагышлы көйнегиниң багжыгындан япышды: «Худай сакласын... Илиң гөзүнден душмекден худай сакласын» дийип улудан демини алды... Бирбада йүки еңлән ялы болды.

Эмма вели бу ягдай гөз ачып-юмасы салым довам этди. Санжы ене-де гүйжәп, Хакназары айдым-бердиме салып башлады. Дүйн өйләнки болуп гечен иши екән-екән гөз өңүнден гечирди. Оразгылыч башлыклайын, обаның дөрт-бәш яшулысы улы гыз ялы болуп сүйнүп-саркып гелдилер. Оларың диллеринден бал дамярды. Гөзлери гүлйәрди, Хакназары йитирип тапан ялы болуп, яшулулар онуң ичине-дашына гирип барярдылар.

Догрусыны айтсак яшулуларың диңе шу болушларының өзи Хакназарың депе сачыны дүйрүкдирипди. Хакназар оларың нәме үчин гелендиклерини билйәрди, сөзайдыжылар озал гелип гидипдилер. Хемме эдилмели зат када боюнча эдилипди. Индики шу «Бу перишделериң асмандан ере инмеклериндеди». Эмма Хакназар бу иш шейле өврүм алаяр дийип чак этмейәрди.

«Перишделер» товуклы палавы ийип болдулар. Эллериниң ягыны әдиклериниң гонжуна сырып, ёгын-ёгын гәгирип, мылайым гүрлешип услуп уградылар. Бу арада-да чай гелди.

Гурбан аганың депесинден басып дуран гара телпеги әпетди. Инчежик йүзүнде ёгын бурнундан башга хич зат гөзе илмейәрди. Ол бурнуның ужундакы монжук ялы ялдырап дуран бир дамжа дери башыны херекетлендирмек билен ере гачырды, гечи сакгалыны чеп эли билен сыпалап чыкды-да, шейле дийди:

— Хава, Хакназар, бу иш эзелдендир... Гызың яшы бир чеңе етенсоң оны оңат ере ерлешдиренден говусы болмаз...

— Хак гүррүң, хак түррүң — дийип, озал өвредилип гойлан ялы бейлеки яшулулар хем Гурбан аганың сөзүни тассыкладылар.

Гурбан аганың пикири шейле бир садады, хакыкы пикирди. Оны Хакназар хем ере бакып, дерләп отурышына өз яныдан тассыклады. Эмма вели Гурбаның сөзүнден соң, меселәниң пула гелип дирежегиде хакыкатды. Ине, Хакназарың йүзүни гызардян, оны дерледйән зат хем шуды. Ол: «Маңа пул герек дәл. Хол-ха гыз, хол-ха йигит. Сөйшен болсалар өйленсинлер. Багтлы

болсунлар. Маңа берҗек пулуңызы оларың өзүне бериң. Гой, өз өйлерине харч этсинлер» дийип, сакгалдашларының йүзүне дурмак барада, аңруҗы шу пикири бар болса, оны айтмагың шу хәзир эдил вагтыдыгы барада пикир этди. Шу сөзлери айтҗак болуп, додагыны-да мүңкүлдедип уграды. Эмма оны ики зат саклады. Биринҗиден бу сөзлери айтмак үчин атың келлеси ялы йүрек герек. Икинҗиден: «Айтсаммыкам?» Айтмасаммыкам?» дийип, ичини хүмледип, айтмагы өз янындан карар эдип, додакларыны мүңкүлдедип башланда, яшулулардан бириси: «Хә-хим» эдип, сөз гезегини алды:

— Догры, хөкүметимиз галың меселесине дүйбүнден гаршы. Оны хеммәмизем билйәрис. Элбет, бу затларың өзи вагты билен, галар гидер. Йөне биз вели энтек бу ишиң йүзүне гара чекип билмерис. Биз бейтсек оны худай халамаз. Инди, нәме, өзүңиз билйәңиз биз көпи гечип, азы галан адамлар... Мундан соңра худайың өңүнде биле-гөре гүнә этмәге бизиң богнумыз ысмаз...

— Хак гүррүң...

— Хак гүррүң — дийип, аксакгаллар сакгалларыны, телпеклерини чалаҗа херекетлендирдилер.

Бирден диллененини Хакназарың өзи-де дуйман галды:

— Комсомол тойы ил ичине адат болуп гирди. Мен-ә, бизем шейдәйсек, гүнә этдигимиз болмазмыка дийип чак эдйәрин...

Гарашмадык еринде авча душан ёлбарсыңкы ялы болуп, яшулуларың гөзлери ялдырап гитди. Соңра олар бири-бирлериниң йүзлерине ховсалалы бакышдылар. Яңкы геплән яшула гөз үмлешип бир зат душүндирдилер. Ол яшулы чалаҗа йылгырды-да:

— Комсомол тоюны бизем тутарыс... Ким бизе той тутма дийип билер? Улы той тутарыс. Эмма ол той билен бу парз ишиң бири-бирине берҗек зыяны болмаз. Тоя улы ил гатнашар. Бу иши бизден башга хич ким билмез... Пачак гөмди этмеги-де башармак герек — дийди.

Хакназар ахыркы тутарыгына япышды:

— Сакгалдашлар, мен-ә шол пулы сиңдирип билҗек дәл. Галамасыны өзүңиз билйәңиз...

Хәлиден бәри сесини чыкарман, сакгалдашларының агзындан чыкан гүррүңлери терезә салып чекип отуран, бу гүн гөзе дүртме тәзе гейнен (башындакы телпеги-де иңңеден чыкмады), белент рухлы Оразгылыч дишини арассалап отуран инчеҗик чөпүни зыңып гойберди-де, сөз гезеги етенине бегенйән ялы болуп, хеммәни бир хатар назардан гечиренден соң:

— Нәме үчин сиңдирип билҗек дәлмишиң, сакгалдаш? Ата-баба галыңы сиңдирип гелйән түркменден сениң нирәң артыкмыш? Гаты сиңдирмели боларсың! Бу пул — харам пул дәлдир! — дийип, саг голтугындан бир гоша айлыяглыга доланглы секиз мүң манады Хакназарың өңүне гүтүледип оклады.

Соңундан шейле дийди:

— Иши, ине, шейдип, гөвнеҗай этмелидир...

Шундан соң бир чәйнек, бир чәйнек чай ичип, «перишделер» гөтерилдилер.

Хакназар ичи пуллы яглыгы гөзүме гөрүнмесин диен ялы кроватың ашагына оклады.

Бармакларындакы алтын йүзүклери билен чәйнек-кәсәни җыңңырдадып, Хакназарың кырк бәш яшлы, хениз гөрк-гөрмегини йитирмедик, гайтам тәзеден гөрк йыгнап уграна меңзейән аялы — Бахаргүл ичерик гирди. Оразгылыҗыңкы ялы онуң-да гейимлери тәзеди, рухы белентди.

Бир чәйнеги әриниң өңүнде гоюп, бирини-де өз өңүне аландан соң, Бахаргүл гөзүни-гашыны ойнадып сөзе башлады:

— Нәме, эзилен товук ялы чугутдырып отырсың? Бейле гүнде сениң ялы адам телпегини асмана зыңмалыдыр.

Өзүне гөвни етйән аялың хәзирки гөтерибмини эйле-бейле зат билен басмак мүмкин дәлди:

— Икисем бири-бирини җан ялжак сөййәрлер. Бири-биринден кем дәл. Икиси-де эдил гүл ялы. Онсоң нәме, бейле гамланяндыгыңа дүшүнемок. Екеже гызым өз исләнине баряр.

— Екеже гызымы Оразгылычлара сатярын дийип, гөнүләйсене...

Бахаргүл овадан, ёгнас будуна шапбатлап, йүрекден гүлди.

— Мен-ә гызымы сатамок. Оларың берен пулы сүйт хакы ахыры... Егсам нәме, шейле дәлми?

Хакназар йүзүни гызардып, гөзлерини йителдип, гахардан яңа сакгалыны титредип, Бахаргүлүң йүзүне серетди:

— Йүрегинден өнен чагаңа берен сүйдүң үчин хем хак талап эдйәрмиң? Утан...

Ловлап яныл дуран одуң үстүне сув сепилен ялы болды. Бахаргүл дилини дишледи: «Говусы бу, вагтлар муңа зат диймезликдир. Мунуң хәзир әхли җынлары атланыпдыр. Эртир аллан нәме болар. Мыдама шейле: гахары геленден соң бир уклап турса боланы. Эдил хамыр ялак болайяр. Онсоң ол хамыры алдырҗакмы, петир биширҗекми... өз ишиң. Хәзир говусы муңа зат диймәйин...»

— Чайыңы соватма.

Хакназар хум ялы чишип отурышыны бозман, чәйнеги өңүне чекип, үч гезек гайтарды.

Хакназар мыдама чая отуранда, Бахаргүлүң бармакларындакы йүзүклериң кәсә дегенде эшидилйән сесини говы гөрерди. Бу сес гамлы вагты онуң гөвнүни гөтерерди. Бахаргүл муны билйәрди. Хакназар өңүне чай аландан соң Бахаргүл умыт билен герексе-герекмесе кәсәни җыңңырдадып башлады. Бу сес хәзир Хакназарың гулагына палтаның даша дегендәки сесинден энайы дәлди. Ол өз-өзи билен гүмра болуп, Бахаргүлүң янында отурандыгыны-да унутды. Пикире гитди: «Колхозда бир йыгнак болса яшулы дийип, илки билен чагырярлар. Маслахат салярлар. Хорматлаярлар. Нәче гезек сергә ибердилер. Өлүп барян түркмениң агзына сув дамдырып, аяк үстүне гөтерен,

адам саныңа гошуп гойберен акылдарың ятан ерине нәче гезек бардым. Ичимден онуң ятан ериниң өңкүден-де ягты болмагыны дилег этдим... Мен онуң мейдиниң дашындан айланып йөркәм, түркмен миннетдар халкдыр. Сен түркмене ере-гөге сыгмажак багт бердиң. Ол оны билйәр. Менем шол халкың бир векили. Сени гөрмәге йөрите гелдим. Таңры ялкасын айтмага гелдим. Биз хәзир сениң ёлуң билен барярыс. Шол ёлдан совулман хем гидерис. Айданларының хеммесини бержай эдерис. Өзүм хакымда айтсам, мениң хат-сlocalват ишимиң кән угры ёк. Эмма докладлардан, лекциялардан галамок. Сениң пикирлериңе долы акыл етирмек маңа кынрак дүшйәр. Эмма, шейле болса-да, Хакназар мениң ёлумдан чыкар өйтме. Ёлуңы гаты догры тутарын» дийип касам этдим. Мен онуң айдың, гиң маңлайының өңүнде берен касамымы нә йүз билен бозарын. Дүйн партийнилери окадян мугаллымдан осмаклап сорап гөрдүм. Ёлдаш Ленин галың хакында нәме дийипдир дийип... Ол маңа: «Ленин галың меселесине диши-дырнагы билен гаршы» дийди. Онсоң, аксакгалларың бу болушлары боланок... Мунуң өзи аш билен ураны даш билен урмаклык дәлми?..

Әриниң ягырныны хөкгердип, маңлайыны ере дегер-дегмез эдип отурышына йүреги аван Бахаргүл:

— Ядан болсаң ят. Дынжыңы ал — дийди.

«Бу нирeден чыкды?» диен ялы, аялының янында отураныңа гең галян ялы болуп, Хакназар ене-де Бахаргүлүң йүзүне чиңерилип серетди.

— Нәме?

— Ядан болсаң ят диййән.

— Өзүң гит-де ятыбер. Мен бир азажык отуржак.

Аялы башга диере зат тапман:

— Бу гүн нәче кило пагта йыгдың? — дийип сорады.

— 109.

— Менден 19 килоң артык экен.

— Бар ят, сенем ядансың...

— Мен сениң яныңда ятжак.

— Маңа багрың бадашмандыр. Гызың билен ят.

Бу икиси үчин-де дүшнүклидир.

Бахаргүл чәйнек-кәселерини алып, гөвүнли-гөвүнсиз чыкып гитди. Жайың ичинде еке галандан соң, Хакназарың санжысы гүйжәп башлады, тикен болуп йүрегине дегди, иңңе болуп багрына санжылды.

Хакназар узак вагтлап пикир эдип отурандан соң, кровата чыкып гышарды. Аңры өврүлди, бәри өврүлди, хич уклап билмеди. Ятан еринден сычрап турды-да: «беланың көрүги шудур» дийип, кроватың ашагындакы пуллы дүвүнчеги какып алды. Машының ашагына дүшүп мынжыран пишигиң маслыгы ялы эдип, йигренч билен бир тарапа оклады. «Инди уклап болар» диймек билен ёргана гирди. Эмма веди укы гараңкы гижеде сүйнен йылдыз ялы болуп, ондан барха арасыны ачярды.

Ики элини келлесиниң ашагында гоюп, аркан ятышына пикир эдйәрди: «Сыгрыңы сатмак мүмкин. Я-да шу ятан кроватыңы сатмак асла, акыла сыгҗак дәл. Онсоңам нәхили эдип, сачагымы чөрекден долдуран, үстүми бүтин эден, адам санына гошан хөкүметимиң гаршысына гидейин? Догры, галың дийлен зат бизде адатды. Ол ган ялы болуп бизиң сүңңүмизе яйрапды. Эмма ол вагтлар дөвүр башгады. Ач-хор гарып, гызыны чыкарып, өз хоҗалыгыны дикелдерди. Шейле-де болса гыз сатып баян адама мен өзүмиң шу узак өмрүмде еке гезек хем душмадым. Иймәге чөрегим, геймәге геййимим, малым-гарам бар. Кейваныең-да эли алтын йүзүкден долы. Ене нәчесини алайын дийсе, аманат касса барып, пул алмага ялтанмаса боланы...»

Хакназар пулы оклан бөврүне тарап йүзүни өврди. Гараңкы җайың ичинде гөзи хич зат гөрмесе-де, пулы оклан ерине середенде гөзүни алартды: «Онсоң мен муны нәдейин? Ол мениң нәмәме герек? Шу заманда, шейле болчулык заманда ийҗек чөрегиңи тапмазлык, багрыңдан өнен чагаңы сатмаклык иң айып, иң масгара иш дәлми? Намыссызлык, йүзи гаралык дәлми? Сакгалдаш: Бизиң көпүмиз гечип, азымыз галыпдыр. Шонуң үчин-де инди худайың өңүнде гүнә этмәли» диййәр. Эмма ол бир зады ядындан чыкаряр: Абрайыңы, намысыңы тә гөзүң юмулянча горамалыдыр. Ине, ол шуны биленок өйдйән...

Тәзе бир пикир келлесине геленде, Хакназар ёргана йылан гирен ялы болуп, дикелди. «Хакназар гызыны сатыпдыр, секиз мүң манат галың алыпдыр» диен хабар иле яйрайса, онсоң мен нәдерин? Мен «ёк, пул аламок» дийип билмерин ахырын. Пул хон-ха, бөврүрде ятыр. Гүнүң өңүни этек билен япып болмаз. Эдил шулар ялы, бу пулы аландыгымың-да үстүни басырып болмаз. Бу хабар барып райкома етсе... Худай сакласын. Мени шейле сылаян Чарыев, онсоң маңа нәме диер? Мен онсоң Чарыевиң гөзүне гөрнүп билеринми? Ёк, бу акыла сыгҗак зат дәл. Бейле ягдая дүшенден-ә асылып өләениң говы...

Ене дүшегине гышарды. Ене пикире гитди. Нәме этмели? Нәхили ёл тапмалы? Нәдип, не чиш көйсүн, не кебап этмели? Ине, шу сораглар оны сәхел вагтың ичинде эдил иңңәниң гөзүне сапаймалы этди. Хакназар бир меселәни аньк, гайдып доланмаз ялы эдип чөзди, бу пулы кабул этмели дәл. Касса элтип, өзүниң я-да аялының адына яздырмалы дәл. Онда нәме этмели? Элтип Оразгылыҗа-да табшырмак мүмкин дәл. Шейдәйсем ол намысҗаң, гөвни Кап дагының депесинде селеңләп йөрен сакгалдашым гөр, нәхили оюн турзар. Иле рысва эдер. Ики өйүң арасындакы көне ойлы-бейикли сокмага яндак битер. Ёк, бу дәл. Мундан чыкалга болмаз. Онда нәме? Сакгалдашларың башга бирине элтип бермелими? Пулы Оразгылыҗа гайтарып бермеги ондан товакга этмелими? «Мен шол гүн оларың янында өз пикирими айтдым ахыры... Олар мени тас дүйт-мүйт эдипдилер...

Бу-да болмады.

Хакназар өзүниң эҗизлигине гахарланып башлады: «Мен Җүнейитхан билен яка тутушып гөрешдим. Илкинҗи йылларда совет хөкүмети ишаның ерини пайланда хич затдан, хич кимден горкман өзүме дүшйән пайы алдым. Ишаның ерини алсаң, гарның ярылар, гөзүң акар» дийдилер. Бу сөзлер мениң гулагымың душундан гечип гитди. Ине, инди-де аландан ашып билмейән томзак ялы болуп, секиз мүң манадың өңүнде гара дере батып ятырын. Адамлар йыл гечдиги сайы акыллансалар, гүйчленселер мен мүрзе Велиниң аты ялы гайра басян.

Хакназар той билен аралыкда галан соңкы бир хепдәни башыны ерден гөтермән ишләп гечирди. Хепдәниң үчүнҗи гүнүнде йыгнан пагтасы йүз элли килограма етди. Бейлеки гүнлериңки-де йүзден хич вагт ашак дүшмеди. Геп-гүррүң билен иши болмады. Ол пагта йыгярды, пикир эдйәрди, пикир эдйәрди, пагта йыгярды.

Той гүни етип гелди. Хакназар: «Башга бир говы зада гарашян болсам-а, бейле тиз гечмездиң» дийип, вагта-да гахарланды. Эмма ол нәхили-де болса белли бир карара гелипди. Инди ол карардан келлеси эгнинде дурса дөнҗек дәлдир. «Хакназар гызыны чыкарярмыш, Оразгылыч оглуны өерйәрмиш» диен хабар хемме ере яйрады. Айратын чакылык билен Чарыев хем район ишгәрлериниң бирнәчесини алып хорматлы яшулуларың тутян «комсомол тоюна» гелди.

Гиң җайың ичинде столлар бири-бирине дегрилип, әпет «п» харпыны гөз өңүне гетирйән бир шекилде гойлупды. Үстүндәки иймитден, ичтиден яңа столлар майшарайҗак болуп гөрүнйәрди. Оразгылыч, Сона, оларың якын адамлары мыхманларың ерли-ерини эеләп, җайлашып отурандыкларына, кәбир топарларың болса эййәм ийип башландыкларына гараман, хениз-де дүрли затлар гетирйәрдилер.

Гелин билен йигит даң йылдызы ялы төвереге нур дөкүп, төрде отырдылар. Эмма велин, сиңе сын этсең, оларың ынҗалыгы ёкды. Икисиниң-де гөзлери гапыдады. Гелниң йүзи йигидиңкә гаранда хас салыкды. Йүрегиндәки ховсаласы гүйчлүди. Какасының бир нәче гүнден бәри болуп йөрши Гызылгүли агыр ягдая салыпды. Какасының нәме үчин бейле ягдая дүшендигини ол эҗеси Бахаргүлден сораса-да билип билмеди, сынлап чак эдип хем белли нетиҗе чыкарып билмеди. Ол хәзир какам гелмез дийип горкярды. Бу ховсала Оразгылыҗа хем етди. Шонуң үчин-де оларың бар үнси Хакназара җемленипди.

Чарыев оларың голайында отырды. Алтмыша голайлашан бу даяв, муртлак, гүлер йүзли адам көпи гөрүпди. Өрән сыланян, хорматланян адамды. Шонуң үчин-де хемме бирден илкинҗи сөзи айтмагы ондан хайыш этдилер. Чарыев эмай билен еринден турды-да:

— Мениң гөвнүмеми, я-да шу ерде Хакназар гөренокмы?— дийди.

Аягының ашагына мотор отурдылан ялы еңил гопян Оразгылыч бир керсен гайнадылан эти столларың бириниң үстүне гоюп - дуршуна:

— Сакгалдаш хэзир гелжек — дийип, Чарыеве жогап берди.

Эдил шу вагт Хакназар өйүнден чыкып, той жайына уграпды. Онуң ягдайы беян эдерден агырды: баршына, текиз ёлда серхош ялы энтирэп гидйэрди, кэ гөрсең өйүнде бир задыны ятдан чыкаран ялы болуп сакланярды, соңра ене ёлуны довам эдйэрди. Ол ахыры гара дере батып, той жайына гелип етди. Дашкы гапыда аяк саклады. Ичерден Чарыевиң сеси эшидилйэрди. Хакназар бүтин дуркы билен гулага өврүлди. Бириниң чыкаймагындан горкса-да, дуран еринде дурды.

Чарыевиң сеси Хакназара эдил янында ялы болуп эшидилди:

— Ёлдашлар, гызлары мал ялы сатмаклык адаты өзүниң мүң ямалы йыртык ичмегини эгнине атып, бизиң арамыздан өмүрлик сайланды. Ине, Гызылгүле середип гөрүң ахыры! Хей, шейле овадан, акыллы, ёкары билимли гызы-да сатып болармы!

Оразгылыжың ол столдан бейлеки стола гөтерип гетирйэн чорбалы табагы элинден гачды. Чарыевиң голайында ак гуш топары ялы болуп отуран дөрт-бэш яшулының йүзлери гызарды. Олар «хэ-хм» эдишип, сакгалларыны сыпалап башладылар.

Гапының даш йүзүнде дуран Хакназарың дызчанагына таяк деген ялы болды. Онуң гөзлериниң өңи гараңкырап гитди.

Чарыев довам этди:

— Онуң ерине ажайып «Комсомол тойы» тэзе адат болуп бизиң дурмушымыза гирди. Шонуң үчин-де хеммэңиз булгурларыңызы долдурың. Илки булгуры шу ики саны гүл ялы чаганы өсдүрип етишдирен Хакназарың, Оразгылыжың, Бахаргүлүң, Сонаның саглыгына, оларың көне адатдан үстүн чыкып гуран комсомол тоюның шанына гөтерелиң!

Чарыев соңкы сөзүни айдып гутаран бадына гапы шаркылдап ачылды. Хакназар бат билен ичери гирди-де, бир элини гөтерип:

— Азажык сакланың! — дийип теклип этди.

Бүтин адам аңк-таңк болуп, гапының ич йүзүнде реңкини агардып дуран Хакназара бакдылар.

— Хакназар сен бир зат дийжек болярмың? — дийип, нэмэниң-нэмедигинден хабарсыз Чарыев аладалы сорады.

— Хава, дийжек болян, ёлдаш Чарыев...

Хакназар жайың ортасына гелип, судуң өңүнде дуран ялы телпегини чыкарды. Соңра шейле дийди:

— Мен даш ишикде дуруп, ёлдаш Чарыевиң сөзүни диңледим. Хеммэңиз ялы мен хем бу пэхимдар адамыны түйс йүрекден хорматлаярын. Шу зерарлы-да онуң айдан сөзүниң чага йүреги ялы пэк, арасса, Лениниң ёлы ялы гөни болмагыны ислейэрин. Гең гөрмэң, мен ёлдаш Чарыевиң сөзүне бир дүзедиш гиризмесем болжак дэл. Шу дүзедиш гиризмесем мен мундан буяна рахат яшап билмен.

Тойдакыларың гең галмагы иң ёкаркы дережесине барып

етди. Хакназар Чарыеве тарап бир әдим сүйшди-де, элини саг голтугына салды. Ондан айлы яглыга доланги секиз мүң манады чыкарып, Чарыевиң өңүнде гойды...

— Ине, мениң дүзедишим, ёлдаш Чарыев! Инди маңа-да бир булгуры долдурып бер...

Той белент гөтерим билен довам этди.

ТАПМАЧА

Халназаров ишдеш ёлдашларының арасында хорматланян, сөйүлйән адамды. Кырк яшың эдил алкымына дыкылып баран Халназаровың даш гөрнүши-де өзүне чекижиди. Тегелек, бугдайреңк йүзи, мыдама ойнаклап ялдыраян гөзлери аты чыканыңкы ялы гүлүп дурярды. Гамланып, я-да гөвнүне деглип көчә чыксаң, Халназарова душдугың бесди. Онуң йүзүне гөзүң дүшен бадына әхли гам-гуссаң ядыңдан чыкярды. Гөвнүң ачылярды. Ол гүррүң берип уграндан соң, хезил эдиниң гүлениңи-де дуйман галярсың. Умуман Халназаров билен биле болан вагтларың дем алмак еңил дүшйәрди. Шейлеликде коллективиң ичинде бу адамың шөхраты барха артярды.

Оны бу эдараның адамлары дийсең говы гөрердилер. Бир айданыны ики гезек гайталатман, берҗай этмеги хер ким исләрди, өзүниң борҗы хасап эдерди. Ол бу дережә диңе өзүниң адамкәрчилиги билен етипди. Себәби онуң эдарадакы везипеси улы дәлди. Шонуң үчин-де ишдеш ёлдашлары оңа яранҗак боляр дийип пикир этмек болмаярды. Коллектив җебисди. Агзыбирди.

Бир тикенсиз гүл болмаз дийлиши ялы, коллективиң ичинде якымсыз бири-де барды. Ол бу эдара якында гелип ерлешипди. Өңки ишлән ерлериниң хеммесинден сыпайычылык билен бошадылып гойберилен бу адам өзүни дийсең говы гөрйәрди. Өзүни говы гөрйәнлер соңа бака гөрип болярлар. Гөрипчилик олары әдимсайы адам сөймезлиге алып баряр. Ине, шу адам Халназаровың ишлейән коллективиниң ичине ашаклык билен, гара йылан ялы болуп сүйнүп гирди, дуры сувы буландырды. Онуң фамилиясы Гуртлыевди. Адыны хич ким билмейәрди.

Гуртлыев бәш-он гүн кимиң хайсы гулакдан гечйәндигини, кимиң хайсы тарапындан бармалыдыгыны, кимиң ким билен сөзи алышяндыгыны я-да алышмаяндыгыны өвренди.

Халназаров онуң өңүнде дагың гаясы болуп дикелди.

Гуртлыев бу гаяны йыкмагың угруна чыкды. «Халназаров ким болупмыш? Ол нәме үчин шейле абрайлы, шөхратлы... Маңа болса хич ким үнс бермейәр? Мениң ондан нирәм кеммиш? Улусының дилинде-де, кичисиниң дилинде-де Халназаров... Оңа хормат гойярлар»... Бу пикирлер чети гызан Гуртлыеве гиҗе-де, гүндиз-де ынҗалык бермейәрди. Онуң ишдәсини кесип, укусыны гачырыпды...

Эдараның иши өңкүси ялы довам эдйәрди. Халназаров хем өңкүси ялы сөйүлйәрди. Ёлдашларының гөвнүни гөтерйәрди.

Гуртлыев бирки адамың тарына какып гөрди. Халназаров барада оларың янында эйле-бейле дийип ууграды вели, берк гайтавул алды. Олар ылгап Халназаровың янына бардылар. Гуртлыевиң айдан сөзлерини оңа етирип, узак вагтлап гүлүшдилер. Бу факт — Гуртлыевиң аңрысыны бэрсине гетирди. Ол гөзлериниң агыны артдырып, юмрукларыны дүвүп, хырчыны дишледи. Эмма ярагыны ташламады. Гуртлыев палтасы даша дегенде айңалян, акылына айланянлардан дэлди. Инди Халназаровы барып чыкан бейик минбериндeн дүшүрип, онуң ерине өзи мүнмек үчин Гуртлыев элинде барыны этжекдигине өз янындан касам этди.

Эмма вели гар акды, газан тарады. Гая-да шемалың өңүнде дөшүни гайшардып дурмагыны довам этдирйэрди.

Бир агшам бу эдараның гуллукчылары өз ёлдашларындан бириниң доглан гүнүни белледилер. Бир нэче вагтдан бэри Гуртлыевиң нэхили адамдыгына гөз етирен ишдешлер оны отурышма чагырмадылар.

— Ол гелсе гүнүң йүзүни булут тутан ялы болайяр...

— Онсуз дем алмак еңил. Хова хас арасса ялы гөрүнйэр — дийип, хеммеси белли бир карара гелдилер.

Коллективиң арасында бир гүррүңиң бардыгыны, адамларың бир зада тайярлык гөрйэндиклерини, өзүниң четде галдырыляндыгыны Гуртлыев шол гүнүң гүндизи аңшырды. Эмма нэме-нэмедигини, нэче җан чексе-де, билип билмеди. Муны билмеклиги, бу задың аңырсыңа етмеклиги Гуртлыев шол гүнүң эсасы везипеси эдип өз өңүнде гойды. Ол ишиң гутармагына бэш минут галанда чыкып гитди-де, бир айланмачда, ёлдан совлуп, агаҗа букулып тарашды. Эдара адамлары иши гутардылар. Доглан гүни белленйэн ёлдашларының ызына дүшүп, гүлшүп-ойнашып гитдилер. Гуртлыев олара гөрүнмэн, шол бир вагтың өзүнде-де олары гөзден йитирмэн йөрэп уграды. Оларың совлан көчелерини, барып гирен тамларыны аныкландан соң, Гуртлыевиң йүки еңлэн ялы болды. Эмма вели өзүниң ябың аңырсында галаның ягдайы ялы ягдая дүшендиги, онуң ичини-багрыны якды. «Инди болды. Мен гидип нахар эдинейин--де, деррев гелип, шу төверекде болайын. Булар ичерлер. Бу икучлы дэл. Пьян болуп көчэ чыкарлар. Уршаймаклары мүмкин. Хеммесини гөрерин. Онсоң этҗегими билйэрин» дийип, Гуртлыев йүрегине берк дүвди-де, гөйә пайланышыкдан галып барян ялы, чалт-чалт йөрэп, нахар эдинмэге гитди. Тиз доланып гелип, өз дурмалы ерини эеледи.

Гиң җайың ичиндэки отурышма довам эдйэрди. Ишдеш ёлдашлары өй эесиниң сатлыгына ичйэрдилер, тагамлы-тагамлы нахарлары леззет билен иййэрдилер. Халназаров отурышманың гүлүди. Аҗайып анекдотлар айдярды. Шорта сөзлериң халтасының агзыны ачыпды.

Чай чекиленден соң гүррүң үйтгеди. Халкара ягдайлара гечдилер. Соңра эдебиятада, ылымда газанылан үстүнликлер,

театрларың репертуарлары барада пикир алышдылар. Кейптауна барып етдилер. Доктор Бернард, тәзе йүрек отурдылан Блайберг, онуң мундан бейләк яшап-яшамажагы барада чекишмели, жеделли гүррүңлер гитди. Умуман бу агшамың леззети өрән говы болды. Узаклы гүн зәхмет чекен адамлар өз якынларының арасында дийсең говы дынч алдылар. Гиже сагат онбир болуберенде өй эесине саг бол айдып, турдулар. Хемме биликде дервезәниң өңүне чыкып, бу ерде хем чилим чекишип, гүлшүп бирнәче вагт дурдулар. Дервезәниң голайындакы әгирт агажа букулып дуран Гуртлыев оларың агзындан чыкан хер бир сөзи эшитмәге мүмкинчилик газанды.

Бир-бирлерине хормат гойян, агзыбир ёлдашлардан диңе ягшы сөзден башга хич зат чыкмады. Гуртлыев азара галды. Эшиден хер бир сөзүнден үйтгешик, кинаялы маны агтарды. Бу-да хич хили нетиже бермеди. Окыжы инди Гуртлыевиң дүшен ягдайыны аңсатлык билен гөз өңүне гетирип билер: онуң ичи-багры янды. Эмма ол умыды элден бермеди. «Арак ичен адамдан хер зада гарашмак болар. Хәзир болмаса, соңуррак бир ишиң йүзе чыкаймагы мүмкин» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берди.

Адамлар эллешип хошлашдылар. Бири-бирлерине рахат гиже арзув этдилер. Шейдип хем хер ким бир тарапа гитди.

Гуртлыев Халназаров билен аралыга он-йигрими метр салып, онуң ызындан йөреди. Халназаровың кейпи көкди. Ичилен азажык чакыр белки онуң рухуның гөтерилмегине аздаккәнде өз тәсирини етирендир, йөне вели онуң рухуны гөтерен эсасы зат ёлдашлары билен болан шу отурышма, онда эдилен гүррүңлерди.

— Лукман хеким 4400 яшапмыш дийип, Магтымгулы өз гошгуларының бирисинде язяр. Сен шуңа нәхили дүшүнйәрсиң? дийип Халназаров биле барян ёлдашындан сораяр.

Гуртлыев: «Ана башлады» дийип ичини гүлдүрди.

Халназаровың ёлдашы:

— Әй, мен-ә билмедим. Шахырлара бир заты улалдып айт дийсең, олар өлчеги-хасабы унудярлар. Магтымгулы-да, бу сөзи кейпиниң көк вагты айдып гойберендир-дә — дийип, жогап берйәр.

«Совет шахырларына бейле баха бермегиң өзи иң бәрсинден сыясы ялңышдыр» дийип, Гуртлыев, бүтин дуркы билен гулага өврүлип, сөзүң ызына гулак саляр.

— Ёк, дост, Магтымгулы диен адам сөзүни шемала совран адам дәл. Ол дийжек задыны билип, аңырсына гөз етирип дийипдир. Ол шу гүнки отурышма ялы оңат отурышманы өмрүниң бир йылы дийип хасаплапдыр. Ине, бу сөзүң манысы шейле...

Халназаровың бу сөзи Гуртлыевиң хезилини гачырды. Ол шу болуп баршына хакыкатың йүзүне гөни серетмели болды. «Мени четледйәрлер» диен ики сөз бейнисине пугта орнашды. Йүрегини сарсдырды. Халназарова болан йигренжи гүйжеди.

Халназаров өйүниң дениңе геленден соң сакланды. Ёлдашына йүзленди:

— Мен-ә мензилиме гелип етдим. Йөр, өе баралы. Чай ичели.

— Ёк, Халназаров, менем өе гидейин. Индиден соң чай болмаз.

— Онда уградайын?

— Ёк, саг бол — дийип, ёлдашы хошлашып гитди.

Халназаров тамының өңүндәки салмадан геч җек боланда бүдүрәп йыкылды. Балдыры демре дегди. Ол «вах!» дийип, гытыраныны дуйман галды. Гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Ёлдашы ылгап гелди.

— Нәме болды?

— Йыкылдым, гардаш. Балдырымдан ине, шу чүй гирди. Ханы, көмек эт.

Ёлдашы голтугындан тутуп, Халназаровы чыраның ашагына гетирди. Онуң ботинкасының ичи эййәм гандан долан экен. Чүй гирен ерини бир бармак ялы *дилипдир*. *Олар* ховла гирип гитдилер.

Гуртлыевиң гөкдәки дилеги ерде говушды. «Ине, пьянчылыгың этдирйән иши. Делилем өз аягында. Мени четледибериң бакалы, менем-ә бу ишден герегинче пейдаланарын. Маңа башга зат герек дәл. Мен өз ишими тамам этдим» дийип, Гуртлыев еңил-еңил әдимләп, ызына гайтды.

Эртирден башлап, улы коллективиң ичинде «виши-виши» көпелип утрады. Икибир-үчбир үйшүшип, Халназарова гөз астындан середип, адамлар ювашҗа геплешйәрдилер. Гең галшып, башларыны яйкаярдылар. Себәби олар шу вагтлара ченли аягыны *гышык басмадык*, ёлдашларына ягшылыкдан башга зат этмедик Халназаров барада чыкан бу гүррүңлере ынанып билмейәрдилер. Эмма ынанмазлык хем мүмкин дәлди. Халназаров үше агсаклап гелди. Ярасының авусына чыдап билмән гашларыны чытярды. Бирки адама болса балагының агзыны ёкары чекип аягының саралан ерини-де гөркезди. Болшуны болшы ялы айдып берди. Шейдип хем ол ишлемегини довам этдирди.

Гүнүң биринҗи ярымында онуң хич затдан хабары болмады. Гуртлыевиң өң етене:

— Гөрйәңизми, Халназаров хем акжа гуш дәл экен. Өтен агшам пьянчылык эдип уршупмыш диййәрлер. Валла, кимди-айт, яңы бири-хә шейле дийди... Ай, хава, ынанмасаңыз барың-да гөрәйиң? — дийип гүррүң бершини, әлбетде, ол гулагы билен эшитмеди.

Гуртлыев максадына етди. Халназаровың ёлдашы, өтен агшам оны йыкылан еринден турзуп тамына алып гирен адам: «Диййән затларыңызың хеммеси төхмет. Сизе нәдогры айдыпдырлар. Ынанмаң. Халназаров пьян дәлди» дийип, нәче айтса-да, онуң сөзүниң аграмы гаты еңил болды.

— Ёлдаш башлык, мениң-ә гөзүм билен гөрен задым ёк.

Эмма хер хили айылганч затлар айдярлар. Халназаров өтен агшам масгара болупдыр. Оны урупдырлар. Аягындан яралапдырлар дийййәрлер. Шу гүнем ише геленде агсаклап гелди. Мен-ә ёлдаш башлык, тәзе адам. Шейле-де болса шу эдараны шейле бир сөйүпдирин велин, мен бу сөйгими асла сөз билен дүшүндирип билжек дәл. Шонуң үчинде адамларымызың өзлерини оңат алып бармакларыны ислейәрин. Бейле масгарачылыгың соңуна чыкмак герек. Онсоңам Халназаров гаты улумсы. Онуң жылавыны аз-кем чекмесеңиз болжак дәл. Мен диңе сизиң абрайыңыз үчин чалышярын. Мен хенизе ченли сизиң ялы пәхимдар ёлбашчы билен ишләп гөрмәндим сиз бизи говы гөрйәңиз. Онсоң биз хем бу сөйгә, хормата сөйги хем хормат билен жогап бермели ахыры...

Эдара башлыгы, коллективиң бейлеки членлери пьянчылыга иң масгарачылыклы бир зат хөкмүнде гараярдылар. Соңкы бәш йылың ичинде бир адам барада шейле гүррүң чыкманды. Коллективи толгундыран зат хем шуды. Бу хабар шол зерарлы башлыгың кабинетинде бомба ярылан ялы тәсир дөретди.

— Сиз бу гүррүңи кимден эшитдиңиз? — дийип, башлык Гуртлыевден сорады.

— Вах, ёлдаш башлык, кимден болсун, хеммеден эшитдим. Хеммәниң дилинде шу гүррүң. Онуң аягының яраланан ерини гөренлер-де бар...

— Халназаров ишдеми?

— Хава, ёлдаш башлык.

Башлык секретарына жаң этди:

— Халназаровы чагырың.

Гуртлыевиң отуран еринден сув чыкан ялы болды. Бөкүп еринден турды.

— Ёлдаш башлык, мен өтәйдейин?

— Ёк, отурың.

— Ол менден гөрер.

— Гөрмез. Сизем өз иши билен гелен адам болун-да отурыберин.

— Хә, өз-ә.

— Зыяны ёк, отурың...

Халназаров мәхирли йылгырып гапыдан гиренде, жайың ичи ягтылып гиден ялы болды. Башлык хем оны гүлүп, гуванчлы гаршылады. Эмма бир четде эзилен товук ялы чугутдырып отуран Гуртлыеве гөзи дүшенде, Халназаровың түйси үйтгеди.

Мунуң өз себәби барды. Гуртлыев башлыгың кабинетине гирип гиден бадына, ёлдашлары Халназаровың төверегине үйшдүлер. — Пьянчылык гүррүңини ким тапды, шу гүррүң кимден эшдилди — дийип, хеммеси меселәни Халназаров билен биле аныклап уградылар. Йүп сырыгып тойнуга — Гуртлыеве гелип дирелди. Бу иши аныкламак кын болмады. Илки эшиден «мен мундан эшитдим» дийип ёлдашыны гөркезди, ёлдашы

башга бирини гөркезди, шейдип, йигриминжи адам хем Гуртлыевиң адыны агзады. Йигрими бәшинжи, отузынжы хем шоңуң адыны тутды. Шундан соңра хемме зат анықланды дуруберди.

Халназаров йылгырып шейле дийди:

— Зыяны ёк. Өзи акылына гелер. Маңа сизиң ынамыңыз хемме затдан гымматлы. Мениң бейле иш этмежегиме сиз ынандыңыз. Маңа шу бес.

Ол толгунды. Эмма Халназаров хем адамды: онуң йүреги чишди. Гуртлыевиң бу болшуны халамандыгы онуң хер бир херекетинден аян болуп дурды.

Башлык бирнәче гүррүңлерден соң, Халназаровың ишден соң өз вагтыны нәхили гечирйәндигини, нәмелер билен мешгулланяндыгыны сорады. Халназаров деррев гүррүңиң нирә утрукдырыляндыгына дүшүнди-де, шейле жогап берди:

— Ёлдаш башлык, мен сизиң нәме хакда сөз ачяндыгыңыза эййәм дүшүндим. Шу гүн бизиң коллективимизиң ичине мениң барамда бир эрбет гүррүң яйрадылыпдыр — дийип, Халназаров гөзүниң гыйтагы билен Гуртлыевиң тарапына серетди-де, сөзүни довам этди. Йөне бу төхмет. Шуңа ынаның.

Шундан соң Халназаров болан иши долы суратда айдып берди. Сөзүни шейле гутарды:

— Ёлдаш башлык, эгер мениң сөзүме ынанмасаңыз, онда комиссия дүзүң. Онам этжек дәл дийсеңиз, онда өз ишиңиз. Йөне сизе бир зады өңүнден дуйдурмак ислейәрин: мениң аркам гүйчлүдир. Шуны ятдан чыкармаң. Мен миннети шол гүйчли аркамдан чекйәрин...

Гүррүң гутарды. Халназаров башлык билен саг боллашып, чугутдырып отуран Гуртлыеве чаларак назар ташлады-да, чыкып гитди. Ол соңкы сөзүниң Гуртлыеве эден тәсирини онуң йүзүне бир гезек середенде гөрди. Гуртлыевиң болшы, дүшен ягдайы Халназаровы өңкүден-де шатландырды. Ол булутдан чыкан гүн ялы болуп, төверегине нур дөкүп, эзиз достларының арасына гошулып гитди.

...Гуртлыевиң хәзирки ягдайыны сөз билен дүшүндирмек мүмкин дәлди. Гөрмегей йүзи өт ялы гаралды. Гиң маңлайыны йыгырт басды. Хүвжерип, өрән овадан гөрүнйән сачы епбешен ялы болды. Узын бармаклы ак эллери титрейәрди. Башлык бу ягдайы ашаклык билен сынлады-да, гаты-гайрым сөз айтман:

— Өтәйдиң. Ишиңиз билен болубериң — дийип, оны ёла салды.

Гуртлыеви бу ягдая салан зат онуң өз болшундан утанмагының я-да сөзүниң ялан чыкмагына намыс этмекден гелип чыкманды. Мунуң себәби башгады: Халназаровың: «Мениң аркам гүйчлүдир. Шуны билип гоюң. Мен миннети шол гүйчли аркамдан чекйәрин» диен сөзлери Гуртлыеве автоматың окы болуп дегди. Онуң йүрегини яралады. Гуртлыев кичижик кабинетине гирип, гапыны пугта япды. Өз-өзүниң дашына гечди:

«Сен бир акмак, гув келле болмасаң кимиң билинден япышяндыгыңы билмезмидиң... Озалам шу Халназаров йөне адам дәлдир. Мунуң аркасы бардыр, болмаса бейле аркайын гөрүнмезди дийип, чак эдипдим. Эмма бу мениң ядымдан чыкды-да, мен онуң билен гөреше гирдим. Ахырсоңам, ине, алмытымы алдым: Гөр, ол, башлыгың йүзүне дуруп нәме дийди! «Мениң аркам гүйчлүдир» дийди. Шуңа ченли херрелмәге тайярланып отуран башлык шу сөзи эшитди-де дым-дырс болайды. Сесини чыкарып билмеди. Шейле диен адама, ёгсам нәме сесиңи чыкарып болармы? Аркам гаты гүйчлүдир» дийди, залыват! Ким оны голдаярка? Ёкары эдараларда онуң кими барка? Доган-гарындашларындан бириси бармыка? Я онданам якыны бармыка? Дүйп еринде отурярмыка, я-да бәррәкдемикә? Вах, акмак, бош кәди!» дийип, Гуртлыев келлесине юмруклады: «Мен онуң билен дост болмалы экеним. Онуң ынамына гирмели экеним. Онсоң ол улы ердәки аркадаянжына мениң барамда гүррүң берерди. Шейдип, мен хем ёкары ишлере чекилердим. Багтым ачылып гидердим...»

Гуртлыев кичижик кабинетиң ичинде аягы бишен товшан ялы болуп харс уруп уграды. Хер әдиминде, хер деминде өзүне кәейәрди, маңлайына юмруклаярды. Ахыры бир пикир онуң думанлап дуран келлесиниң ичини ягтылдып гиден ялы болды: «Зыяның ярсындан гайтмак пейдадыр. Гой, мен угрумы тәзеләйин. Оны өз элиме алайын. Шейдип хем гуллук басганчагындан ёкарлыгына әдим уруп уграйын».

Бу пикир онун ягдайыны еңледен ялы болды. Эмма бу энтек катыз йүзүндәки затды. Оны амала ашырмак үчин, иш йүзүне гечирмек үчин Халназаровың арка даянжының кимдигини, онуң нәхилирәк дережедедигини анықламак герекди. Гуртлыев әхли гүйжүни сарп эдип, ургуны шу тарапа гөнүкдирип гойберди.

...Халназаровың орта атан бейик тапмачасы Гуртлыевиң ашына авы гатды дийсек, бизиң өте гечдигимиз болмазмыка диййәрис. Себәби ол үч гүнләп хич ким билен геплешмән, вагтыны башга хич зада сарп этмән, шу тапмачаның пикирини этди. Шу үч гүнүң ичинде онуң барасында эдилйән гүррүңлериң-де ховры ятышды. Гуртлыев дөрдүнжи гүн ишдеш ёлдашларындан бирисини эртирлик нахара чагырды. Чайың, нахарың башында хер хили гүррүң этдилер. Гуртлыев ахырсоңы эсасы меселәниң үстүнден гелди:

— Хол гүн мен башлыгың янына бир иш билен бардым вели, шол вагт Халназаров хем геләйди: Бирден башлык икисиниң сөзи азашды. Шонда Халназаров: «Мениң аркам гүйчлүдир. Мен миннети шондан чекйәрин!» дийип бир гыгырды вели, башлык деминем чыкарып билмеди. Мен-ә хайран галандырын. Ол киме арка дирейәркә? Я ёкарларда доган-гарындашы зады бармыка?

Эртирлиге чагырылан адам йылгырды:

— Вий, сиз билеңзокмы нәме?

— Ёк, билемок! — дийип, Гуртлыев җанланды.

— Менем-ә анык билемок вели, Халназаров бу сөзи мыдама гуванч билен гайталаяр. Өзи-де ишден басылып, гыссаныберенде шейдйәр. Сиз шу эдара гелмәнкәңизем шейледи. Хениӟем шейле. Онсоң оңа батырынып билйән адам ёк. Гуртлыев бу меселә әхмиет бермейән ялы, бир болуш билен гүлди-де:

— Онуң кимдигини билип болмазмыка? — дийип сорады.

Мыхман ене йылгырды:

— Оны сорап болмаз ахыры... Башга адамларың үсти билен биләймесек, өзүнден сорап болмаз...

— Халназаров ол айдян адамы билен телефонда-затда геплешмейәрмикә? Хей, эшитмедиңизми?

Мыхман ене йылгырды-да, шейле дийди:

— Шәхер телефонында-ха үйтгешик адам билен геплешенини эшидемизок. Йөне, кәвагтлар, башлык бир ере гиденде шонуң кабинетине гирип, хөкүмет телефонында-ха гүрлешәймеси бар. (Мыхман шуны айданда гүлмезлик үчин дилини чалажа дишледи. Йөне муны Гуртлыев дуймады.)

Бейик тапмачаны чөзмек барада эдилен илкинҗи әдим Гуртлыевиң йүкүни еңлетмеди. Гайтам оны улы аладаның ашагында гойды. Гуртлыевиң бу сыры ачмак, бу тапмачаны чөзмек ислегиниң одуның үстүне яг гуйды. Шундан соңра Гуртлыев эсасы иши билен бир хатарда бу меселесини-де дес-дең алып уграды.

Сәхел вагтың ичинде он-йигрими адамдан сораг-идег этди. Шейлеликде Гуртлыевиң бу болшы-да коллективиң үнсүни өзүне чекди. Адамлар гең галдылар. Бир гүн ене-де Халназаровың дашына үйшдүлер.

Халназаров Гуртлыевиң бу болшына гең галды. Бир салым дымып отурды-да, столы юмруклап еринден турды. Достларының йүзүне мылайым йылгырып серетди:

— Достлар, нәме дийсеңиз-ле, гелиң, биз хем Гуртлыевиң шу болшундан пейдаланалың. Оңа өмүр ядындан чыкмаз ялы, адамлар барада гайдып шейле эрбет пикир этмез ялы бир сапак берелиң. Мен муны бойнума алярын. Сизиң хич зат билен ишиңиз болмасын. Сиз йөне онуң билесигелиҗилигини гүйчлендирибериң.

Халназаровың достлары шейле хем этдилер. Олар Гуртлыеви гөренлеринде я-да ол голайларында дуран вагты хер хили ёл тапып, Халназаровың гүйчли аркасы барада, ол гүйҗүниң хемме затдан, хич кимден горкмаяндыгы барада сөз ачярдылар. Бу сөзлер болса боз ере ташланан тохум ялы болуп гөгерйәрдилер, өз хасылыны берйәрдилер.

Гуртлыев Халназаровдан чекинип, горкуп башлады. Ол гирере дешик, гезере ер тапмады. Ахырсоңы-да, йүрегине даш баглап, келлесини этегине салып, гүнлериң биринде Халназаровың кабинетине барды. Халназаров оны бейлеки адамлары гүлүп,

йылгырып гаршылайшы ялы гаршылады. Араларында болуп гечен иши эййәм ядындан чыкаран киши болды. Онуң бу болшы Гуртлыеви бүтинлей ярагсызландырды.

— Ёлдаш Халназаров, сиз арада башлыгың сизе диен сөзлерини менден гөрдүңиз, бу дүйбүнден нәдогры. Мен онуң янына бүтинлейин башга бир иш билен барыпдым. Отурып галайыпдырын. Сиз онуң янына гиреңизден соң чыкып гайтмагы-да услып гөрмедим — дийип, ики элиниң бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип, бойнуны бурды.

Халназаров җакгылдап гүлди. Гиң гөврүмлилик билен шейле дийди:

— Диййәниңиз нәме, ёлдаш Гуртлыев! Ол затлар мениң бир эййәм ядымдан чыкып гитди, ахыры! Хей, шейле-де бир гүррүң болармы!

— Хер зат-да болса, мен сизден өтүнч сорамага гелдим...

Халназаров өр-гөкден гелди:

— Өтүнч сорамага? Сиз маңа хич зат эдеңзок ахыры! Ол нәмәниң өтүнҗи? Бу гүррүңиңизи гоюң! Иңимизем бир коллективиң члени. Бири-биримизе эден яманлыгымыз ёк. Онсоң өтүнчли гүррүңи-де бес эделиң. Мундан гүррүң болмаз.

Халназаров бу вагт артисте дөнүпди. Онуң диййән затлары йүрегинден сызып чыкярды. Оңа ынанмазлык мүмкин дәлди. Гуртлыев ынанды. Инди ол өзүне гелип, җанланып башлады:

— Мен сизден бир зат хайыш эдип билеринми?

— Вах, ики зат хайыш эдиң! Мен бирине хызмат эдип билсем, бириниң дердине ярасам өзүми гаты багтлы хасап эдердим.

— Ёлдаш Халназаров, мениң гөвнүми галдырман, хайышымы ерине етириң. Шу гүн агшам мен сизи мыхманчылыга чагырярын. Гелмесеңиз өйкеләрин.

— Баш үстүне, ёлдаш Гуртлыев! Баш үстүне!

— Хәли-хәзире ченли шу коллективиң ичинде мениң җан ынанян достум ёк. Мен сизиң билен якындан таңшып, достлашмак ислейәрин. Адамларың ичинде еке өйли ялы болуп йөрмегем иризипдир. Онсоңам биз ялакы кичи ишде ишлейәнлере гүйчли арка герек боляр. Болмаса өсмегем кын, улалмагам. Сиз мениң бу сөзлерими гең гөрмәң. Биринҗиден-ә, мен муны дурмушдан алан тежрибәме эсасланып айдярын. Икинҗиденем диле гелди, биле гелди дийилйәр. Дилиме гелди, айтдым-да гойберибердим.

Халназаров ене-де гүлди:

— Гаты догры айдярсыңыз! Дурмуш дийилйән зат өрән агырдыр. Гүйчли аркаң болмаса арабаңы тигирлемек аңсат дәлдир...

Гуртлыевиң йүки еңлән ялы болды, кабинетден еңиллик билен чыкды. «Гүйчли арка! Гүйчли арка! Ол муны мениң ямымда-да гайталады. Гөрйән вели бу иң багтлы адам. Муны сүйрейән өрән гүйчли адам болмалы. Мен мунуң билен арамы хердемсайы сазлайын. Мениң багтымың ачары Халназаровың элинде. Чакылыгымы кабул этди. Арак берсемем ичер. Онсоң ол гүйчли

аркасының кимдигини айдар. Шоны билемден соң боланы. Ондан соң бу ишиң икинжи проблемасыны чөзүп башларын»...

Халназаров эдил айдылан вагты гелди. Мыдама гамлы, оюнгүлкүни билмейән өйүң ичини шатлыкдан долдурды. Отурышма үч сагада голай чекди. Гуртлыев хич задыны аямады. Чага ялы еңиллик билен хызмат эдйәрди. Йөне вели эсасы, меселе хенизде сува гачан даш ялы болуп, онуң йүрегинде бир ятышына ятырды. Отурышма башланандан тә шу вагта ченли «Хәзир сөз гозгарын. Ине, инди вагт гелди» дийип, чемленип-чемленип алды. Ахыры ол вагт хем етди:

— Ёлдаш Халназаров, адамың дога-битди бир ярамаз гылыгы боляр, ол хем бир гең зат гөрсе, я-да эшитсе, шонуң аныгына етеси гелйәр. Сиз ол гүн башлыга «Мениң аркам гүйчлүдир» дийдиңиз вели, онсоң башлык шобада дымайды. Эгер мүмкин болса маңа айдың: ким сизи голдаяр? Ким сизиң аркаңызда Көпетдагың гаясы ялы болуп дөшүни гайшардып дур? Мениң муны сорайшымы гең гөрмәң. Түйс йүрегимден сыздырып сораярын. Себәби, ынха, гөршүңиз ялы, мениң хич билимим ёк. Мениң голдагым ёк. Шонуң үчин-де хорлук чекйәрин. Сәхел эжизлик этсем, дурмуш мениң үстүмден депеләп гечжек болуп дур. Шейле боландан соң, яшамак гаты агыр дүшйәр. Адам пахыр мыдама еңиллик гөзлейәр. Худай шол еңиллиги, сизиңки ялы улы аркадаянжы, эгирт көмекчини маңа кән гөрүпдир. Гелиң, маңа көмек эдиң. Шонуң кимдигини айдың. Онсоң мени онуң билен таныштырың. Ол маңа-да көмек этсин. Сиз мениң шу хайышымы битириң. Муны битирҗегиңизе-де мен ынанярын. Себәби мен сизи соң танап галдым, сиз өрән мәхрибан, йүрекдеш, парасатлы адам экениңиз. Сизиң маңа-да рехимиңиз гелсин...

Шу сөзлери бир бада җаныянгынлык билен айдандан соң, Гуртлыев ичи бошан мешик ялы өзүни отургыҗың үстүне гойберди.

Халназаров Гуртлыев сөзе башландан ондан гөзүни айырман сынлады. Гуртлыевиң найынҗар гөрнүшине, өзүне хормат гойян адама меңземән, өз пейдасы үчин хич затдан гайтмаҗак адама меңзейән гылыкларына шу вагт өзүниң ягны Халназаровың ботинкасыны сүпүрмәге-де тайындыгына, Халназаровың йүреги авады. «Нәме үчин бу шейлекә? Бу нирелерде өнүп-өсдүкә? Хеем, шейле дереҗә барып боларамы? Бу болуш адамың мертебесини песе дүшүрйәр. Мунда утанч, хая ёкмука? Нәме үчин бу адам бейлекилер ялы сап, арасса йүрекли яшамаярка? Мунуң бу болшуна мениң йүрегим аваяр. Бу адам диен бейик ады хар эдйәр»...

Халназаров Гуртлыев сөзүни гутарандан соң, бир салым ашак бакып отурды. Соңра шейле дийди:

— Ёлдаш Гуртлыев, хер нәче гынансам-да, мен сизе арка даянҗым барада хич хили маглумат берип билҗек дәл. Сиз муны гөвнүңизе гетирмәң. Мениң гүйчли арка диеним догрудан-да гүйчли. Онуң гүйҗүне етеси хич зат ёк.

— Айтма диййдими? Я өзүң онуң адыны тутмакдан горкярмын? — дийип Гуртлыев бойнуны буруп, өзеленип сорады.

— Ёк, айтма-да диенок, өзүмем онуң адыны тутмакдан горкамок. Герек вагты мен онуң адыны улы йыгнакларда-да гуванч билен тутуп билерин. Йөне, хэзир вагты дэл. Мениң шу сөзүм билен канагатланың. Индиден бейлэк маңа бу барада хич хили сораг бермэң. Мен шуны ислейэрин. Эгер ишиңизде көмек герек болса, мен мыдама сизиң хызматыңыза тайяр. Гүйжүмиң етдигинден көмегими аямарын...

Шейдип, Гуртлыевиң машгаласына саг бол айдып, Халназаров чыкып гитди. Онуң чыкып гитмегиниң нетижесинде өйүң ичинде чыра сөнен ялы бир ягдай эмеле гелди. Бу өйүң өңки агыр атмосфералы дурмушы өңки чыгрына дүшүп гитди.

Гүн гечдигисайы бу бейик тапмача Гуртлыевиң хыялында улалярды, өсйэрди, гиңелйэрди. Онуң әхли пикирини өзүнде жемлэп, эрк-ыгтыярыны элинден алярды. Нетижеде ол сувсан өсүмлик ялы сүллерип башлады. Хорланды. Гөзлери ичиңе гитди. Ишдэси-де кесилип уграды. Халназаровың гелип-гидели бэри үч айдан говрак вагт гечди. Шу үч айың довамында Халназаровың гүйчли аркасы барада ол хер гүнде азындан еди-секиз гезек эшитди. Гулагы камата гелди. Эмма гүйчли арканың кимдигини билип билмеди. Онуң ягдайы барха агырлашярды. Ишдеш ёлдашлары муны аныкланларындан соң Халназаровың дашына үйшдүлер:

— Инди ол өз болшундан утанжак болса, өз ялңышларындан сапак алжак болса вагт болды. Оны мундан артык хорламалы дэл. Сен бир гайрат эт-де, бизи-де оны-да артык хорламан, өз гүйчли аркаң кимдигини мэлим эт — диййдилер.

Бу сыры хер кимден бетер билеси гелйэндигини Гуртлыев яшырыбам билмейэрди. Шонуң үчин-де ол диле дүшди. Адамлар оны гөренлеринде ичлеринден йылгырярдылар. Кэте болса: — Валла кимкэн-айт онуң аркасы?— диййшип, башларыны яйкаярдылар.

Шу болушлар, шу сөзлер Гуртлыевиң яныптдуран одуның үстүне бедрелэп небит гуйярды. Шу сөзлери ёлдашларының хайсындан эшитсе-де Гуртлыев эдип отуран ишини ташларды, йүзүни хер хили сыпата гечирип, бармакларыны дөвере гетирерди. Зарынлап башларды. Бейле болшы өзүни өз ёлдашларының янында гөзден дүшүрйэндигине Гуртлыев дүшүнмейэрди.

Профсоюз гурамасының хасабат-сайлав йыгнагы ишден соңра, шу эдараның маслахат гечирилйэн улы залында ачылды. Ерли комитетиң башлыгының докладыны гутарындан соң, президиумың башлыгы:

— Сораглары хат үсти билен бермели диен теклип бар. Шуңа разы болан элини гөтерсин. Дүшүриң. Бир агыздан кабул эдилйэр. Чыкып геплемэге гечмезден озал он минут аракесме ыглан эдилйэр. Геплемек ислейэнлер язылсын — диййди.

Улы коллективиң адамлары гүвләп гөтерилди. Дашары ыңды.

Гуртлыев ызда, бир бурчда өңки чугутдырып отурышыны довам этдирди. Онуң-да тәзе хова чыкасы гелйәрди, чилим чекеси гелйәрди. Эмма *ол буларың* хеммесинден гечди. Пикир эдип башлады: «Мен голумы чекмән, сораг язып берейин. «Голумы чексем адамлар гүлшерлер...»

Гуртлыев шейле дийип язды: «Ёлдаш президиумың башлыгы! Бизиң коллективимизиң хем-де профсоюзымызың члени *ёлдаш Халназаров*: «Мениң аркам гүйчлүдир» дийип, бизи горкузяр. Сиз шонуң аркасыны кимиң тутяндыгыны бизе айдып бериң. Бизиң шоны билесимиз гелйәр...»

Гуртлыев бу сорагы язып, президиумың столуна ташлап, дашары чыкмак үчин гапа уграды. Эдил шу вагтың өзүнде-де жаң какылды. Башлык Гуртлыеви ызына гайтарды.

Йыгнак тәзеден довам этди. Он-он бәш адам гепләнден соң докладчы *сораглара жогап* берип уграды.

Гуртлыев жанланды. Докладчының сораглара жогап берйән хер бир сөзүни агзындан чыкып-чыкманка гапып алды.

Ине, докладчы онуң сорагының үстүнден гелди:

— Ёлдашлар, гол чекилмедик гең бир сораг бар. Бу сорага *мен жогап берип билжек* дәл. Бу сорага жогап бермеги мен ёлдаш Халназаровдан сораярын.

Докладчы сорагы окады. Адамлар шейле бир гүлдүлер вели, тас жайың петиги ёкары гөтерлипди.

Гуртлыевиң реңки агды. Гөзлериниң өңи гараңкырады. Ол йыкылман сакланмак үчин отургычдан гайым япышды.

Онянча Халназаров прожектор ялы узаклара ялкым сачып минбере чыкды:

— Ёлдашлар, мениң хер затдан гүйчли аркамың бардыгы догры. Шонуң үчин-де мен хич кимден, хич затдан горкмаярын. Ишден чыкарылсам — мен шол гүйчли аркама йүзленерин. Ол мени өмрүм өтйәнчә хор этмез.

— *Ол ким* ахыры?! — дийип, Гуртлыев ахыркы гүйчлерини жемләп титрәп дуран сеси билен отуран еринден гыгырды.

— Оңа трактор диййәрлер, ёлдаш Гуртлыев! Мен ажайып тракторчы. Окува-да трактордан дүшүп гайтдым. Инди болдумы?!

Гуртлыевиң хушы башындан учды. Дем алмага хова етмейән ялы, ол агзыны ачды. Бир тарапа йыкылды.

Президиумың башлыгы оңа бир стакан совук сув гетирип ичирди...

ХЕММӘНИҢ ХҮНЖҮСИ

Улы ёлдан колхоза тарап совлан машын гаты гайтды. Правлениниң жайының өңүнде дуран бәш-алты колхозчы машыны танады.

Телпегини чүмре геен бири:

— Башлыгың гелиши-хэ аладалы гөрүнйэр — дийип, йити гөзлерини машындан айырман, өз пикирини айтды.

Башга бириси:

— Чайсырандыр. Чаям кейпи геленде зат билен деңешдирер ялы дэлдир! — дийди.

Башга бир эпей яшулы:

— Эйгилик болаверсин, хернэ — дийип дилег этди.

Машын правленийэниң жайының дениңден ел ялы шовлап гечип, башлыгың өйүниң өңүнде сакланды.

Сапарлы шофёра йүзленди:

— Парткомың, комсомол комитетиниң секретарлары, правление членлери деррев гелсинлер. Оларың хеммесине екэн-екэн айдып чыкандан соң өйүңе гидип, дынжыңы ал.

Сапарлы машындан дүшүп, ховлусына гирди. Ховлуда хич ким ёкды. Шонуң үчин-де ол:

— Мылайым хан! — дийип гыгырды.

Шол бада гапыларың бири ачылды. Ак йүзли, ёгын сачлы, гүр гашлы, уллакан гара гөзли, отуз бэш яшларындакы, дийсең овадан Мылайым йылгырып чыкды. Ховлуның ичи өңкүсинден-де ягтылып гиден ялы болды.

— Ханы, чагалар?

— Ойнамага гитдилер.

— Сен нэме эдип отырсың?

— Көйнегимиң якасыны нагышлаярын.

— Ол ишиңи гой. Көйнегиң нагышсызам болса, гөркүң бир аялыңкыдан кем дэл. Еди-секиз саны товук өлдүрт. Товук чорбасыны бишир. Хэзир үстүңи мыхман басяр.

Мылайым аладаланды:

— Хи-ви, диййэниң нэме, хей товук биленем мыхман совуп болармы?

— Бу гелжеклер товук билен совулян мыхман. Олар өз адамларымыз — дийип, Сапарлы мыхман жайына тарап йөреди. Гапының өңүнде дуруп:

— Илки бир чэйнек чай гетир — дийди.

...Башлыгың чагыран адамлары гүни батырман жемлендилер. Чайы, нахары өңе аланларындан соң, правление членлеринден бириси:

— Хава, башлык, гүрлэп отур. Нэхили хабар гетирдиң? — дийип, хеммэниң адындан айтды.

— Гүррүң кэн — дийип, Сапарлы илки егын муртларыны тертиплешдирип, соңра чемчэни элине алды: — Гүррүң кэн. Эртир бизиң колхозымыза Американың буржуаз газетлериниң хабарчылары гелйэр. Янларының дилмачлары зады билен жеми отуз адам. Ине, гүррүң. Олары йүзүмиз гызармаз ялы гаршыламалы. Мениң сизи чагыранымам шунуң үчин. Шу барада өз пикириңизи айдып отуруң.

Бу хабардан соң чемчелер табага гирип чыкмасыны говшатмадылар. Эмма адамларың вели аладалары артан ялы болды.

— Олар диңе бизиң колхозымыза гелйәрлерми? — дийип, правление члени Амангелди сорады.

— Хава, оларың вагты азмыш. Хер сагатлары хасаплымыш.

— Бизде нәче вагт болжаккалар?

— Үч сагат.

Илкинжи партия гурамасының секретары, оба хожалык институтыны гутарып гелен Сәхетмырат башлыга йүзленди:

— Олары тайярлыклы гаршыламак герек. Олар агызларының эеси дәлдирлер. Сиңек ялы бир кемчилик тапсалар, пил ялы эдип гөркезерлер.

— Ол белли зат-ла — дийип, башга бириси Сәхетмырадың сөзүни тассыклады.

Сәхетмырат довам этди:

— Олар бизиң дайханларымызың өңки дурмушларыны биленоклар. Шонуң үчин-де бизиң етен бу дережәмизе долы баха берип билмезлер. Обадаш художнигимизиң колхоза багышлан йигрими саны картинасы хениз-де складда дуран болса герек. Шейле дәлми? — дийип, Сәхетмырат колхозың комсомол комитетиниң секретары Гурбана йүзленди.

Гөрмегей яш йигидиң йүзи бурч ялы гызарды:

— Хава...

Сәхетмырат шейле дийди:

— Олар ажайып картиналар. Бизиң революциядан өңки дурмушымыз айнадакы ялы гөркезйәр. Гурбан, сен комсомолларыңы яныңа ал-да, шол картиналары сүпүришдирип, арассалап, правлениййәниң коридорының төрүнден режеләп ас. Мунуң өрән улы, сыясы әхмиети бар.

— Боляр, Сәхетмырат ага! — дийип, Гурбан дөвталап жогап берди.

— Нәме, олара дуз-чөрегем бермели боларысмы? — дийип, Сәхетмырат башлыкдан сорады.

— Хава, онда-да говы мыхманламалы боларыс.

— Олар ялы болса, бу ише-де йөрите бир адам беллемели болар.

— Бу иши Амангелдә табшырарыс — дийип, башлык кесгитли айтды.

Шундан соң көп гүррүң эдилди. Иң овунжак затлара ченли чигитленди. Эртир гүнортан сагат үче ченли хемме зат тайярланылмалы эдилди.

Гөрмегей Гурбан галстугыны дүзедишдирип, сачыны сыпалады. Гултуна-гултуна шейле дийди:

— Ёлдашлар, биз эсасы бир зады ятдан чыкарып барярыс. Ол хем Халмәммет агалы меселе...

Хер ким ерли-ерден:

— О-хо...

— О-хо...

— Шолам бардыр-ов!

— Ол-а ишимизи гөрер-ов!..

— Буржуйларың өңүнде бизи масгара эдер-ов! — дийшип, Гурбаның сөзүни агзындан какып алдылар.

— Хава-айт, оны нәтсе болжак? — дийип, Сапарлы сачының чыгжарып угран этегени сыпалашдырды.

— Оны оларың гөзүне гөркезмәнимизде нәдийәр? Гой, өйүнде отурсын. Олар билен душушдыгы Халмәммет хөкман бозар. Герекмежек бир затлар айдар. Бизи буржуйларың өңүнде масгара эдер.

Башга бири шейле теклип гиризди:

— Оны бир юмуш билен район меркезине иберәймек герек.

— Шунуң өз-ә эрбет пикир дәл.

Сапарлы ене сөзе гошулды:

— Гөрүң-дә, ханы, Сәхетмырат нәме дийййәр? Мыхманлар шонсуз гаршыланмайса-ха, кемем болжак дәл.

Сәхетмырат йылгырды:

— Адамлар, биз буржуйлардан нәме үчин утанмалымышыз? Бизде олардан утанар ялы хич зат ёк. Шонуң үчин-де бу гүррүңиңиз боланок. Нәме үчин Халмәммеди гачырмалы? Гой, ол хем гөвнүндәкисини айтсын. Биз оны йыгнага гатнашмак, мыхманларың янында болмак хукугындан кесип билмерис, ахыры.

— Ёк, Сәхетмырат, оны бу гелжек адамларың янына әлтмек герек дәл! — дийип, правление членлеринден бир яшулы, Сәхетмырадың сөзүне үзүл-кесил гаршы чыкды.— Себәби ол агзының эеси дәл. Герекмежек затлары айдар. Онсоң улы дава турар.

— Сиз бир пикир эдип гөрүң! — дийип, Сәхетмырат яңкы яшула йүзленди:— Пикир эдип гөрүң. Кичижик бир мысал: «Томсуна сиңекден яңа обада чөрек ийип боланок» дийип, бир йыгнак болса Халмәммет ага хеммәни танкытлады. Шу хакда ялтанман-ядаман хер йыгнакда гепледи. Ахырсоңы онуң сөзүне үнс бермели болды. Шейдип, сиңегиң гаршысына гөреше чыкдык. Инди обадан тохумлык үчинем бир сиңек тапжак гүманың ёк. Халмәммет аганың ызыгидерли танкыды болмадык болса биз ички ёллары хенизе ченли-де асфальтлап гутармаярдык. Онуң танкыды болмадык болса, пекарнямыз хем хенизе ченли ише гиризилмейәрди.

— Вах, жан иним, ичими якмасана! — дийип, яңкы яшулы ене сөз алды.— Өзүң билип дурсуң, бу затларың хеммеси бизиң өз ички ишимиз, бейле затлар билен бай дөвлетлериң хабарчыларының иши ёк. Олара бу затлары айтмагың өзи асла герек дәл.

— Ол бейле затлары олара гүррүң берип дурмаз ахыры — дийип, Сәхетмырат өңки пикиринде дурды.

— Иним, Халмәмет ага диййәнлерини сен менден говы билйән дәлсиң. Ол гөчгүнли, ындарма. Сәхел адыны тутуп, йүзүне йылгырып бакыберсең, таңрысыны-да шол бада ядындан чыкаряр. Ол гелжек байларың хиши-виши этмежек гүманлары ёк. Онуң башыны айламажак гүманлары ёк. Сен шуңа дүшүн, иним.

Ене бири сөзе гошулды:

— Арада доганлык республикаларың бириндеи ярыша гелеилериң янында ол өз колхозыны нәхили масгара этди. Оларың гөрмедик кемчиликлерини тапып, оларың агзына сөз салып берди. Ондан дашрак боландан говусы ёкдур.

Отуранлар:

— Гаты догры гүррүң!—дийип, бу сөзлери тассыкладылар.

* * *

Шол гүнүң эртеси Халмәммет ага дервезесинден чыкып, улы паллап геринди. Көчәни ол башындан бу башына ченлисынлап чыкды. Илки бада ол үнссиз серетдими-нәмеми, көчеде онуң үнсүни чекен зат болады. Соңра дервезәниң даш йүзүндәки отургычда отурып, ене-де паллады. Бирден укудан ачылан ялы болуп гитди. Көчәниң ики тарапындакы салмажыклар буланчак сувдан долуп акярды. Өз өйлериниң өңүне чыкан аял--гызлар тротуарлары сырып, сүпүрип арассалаярдылар. Көчә гарап дуран айналарыны ювушдырярдылар. Дервезелериң ичини-дашыны арассалаярдылар. Бу көчәни кесип гечйән көчелерден еңил, агыр машынлар ики яна ваз ясаярдылар.

— Бу нәме болдугы? Я, бу гүн, байрам — той дагымыка? Мен мундан хабарсыз галайдыммыкам. Хей, шу екелик гурсун. Аялым болан болса гоңшы голамдакы аяллардан эшидип, мени хабарлы эдерди. Агтыжагым мекдебе гатнап йөрен болса, бу гүн хайсы байрамдыгыны маңа дүшүндирерди. Менде буларың хич бири ёк ахыры. Хава, екелик гурсун — дийип, Халмәммет ага өз-өзи билен сесленип гүрлешди.

Халмәммет аганы бир бада хорлук басжак ялы болды. Дамагы долды. Эмма гожа мертди. Деррев өзүни раслады.

— Ханы, менем ил деңинде бу эдилмели ишлери эдейин. Нәмәниң-нәмедигини соң билерин-дә — дийип, еңиллик билен ериниден турды-да, ише гиришди.

Халмәммет ага алтмыша голайлашып гелипди. Бәш-алты йыллыкда аялы дүвнүкме кеселинден өлди. Екеже оглы фронтдан доланып гелмеди. Гелни ики яшлы оглуны алып, узак обалы бирине дурмуша чыкып гитди. Шейдип, улы ховлының ичинде Халмәммет ага гарры чынар ялы болуп, еке галды. Шундан соң хас әжизледи, катдыны дикләп билмеди. Нәхили-де болса мыдама өзүне гүйменже агтарып башлады. Халмәммет ага колхозда гечйән йыгнакларың, окалян лекцияларың бирини--де сыпдырмаярды. Докладчылара, лекторлара түкениксиз кән сораг берйәрди. Халмәммет аганың сорагларына долы жогап бермек олара аңсат дүшмейән вагтлары болярды. Колхозың йыллык хасабат йыгнакларының Халмәммет ага зерарлы даңа ченли чекйән вагтлары-да аз болмаярды. Оңа хич ким: «Гой, бес эт! дийип билмезди. Себәби онуң айдян затларының хеммесиниң жаны барды. Гөрен кемчилигини, етмезчилигини ил ичинде айтмак, шол затлар дүзелйәнчә, булары дүзетмели

адамларың якасындан эл чекмезлик, онуң «бежерип болмаян кеселиди». Көп адамлар йыгнагы узага чекдирип, укудан гойяндыгы үчин оны яман гөрердилер. Кәбир ёлбашчылар болса өзлериниң терсине гидйәндиги үчин оны халамаярдылар. Халмәммет ага муны говы билйәрди. Эмма йүз гөрүп, гапырга сырмагы ол хемме затдан бетер йигренйәрди. Ол вагтал-вагтал өзүне: «Гой, халамасалар халаман гечсинлер. Мениң йитирҗек задым ёк. Догры ишлеселер маңа бес!» дийип, гөвүнлик, маслахат берйәрди.

Ине, Халмәммет ага дийилйәнлери шейлерәк адамды. Правление членлериниң оны Американың буржуаз газетлериниң хабарчылары билен душурмаҗак болляндыкларының себәби-де шу затлардан ыбаратды.

Сәхел вагтың ичинде яшулы ховлының ичини-дашыны, дервезесини, тамының өңүни гүл ялы эдип арассалады. Соңра эртирлигини эдинип, көчә чыкды.

Медениет көшгүниң өңүндәки мейданчада адам көпди. Ленин элини гүндогара узадып, дашына үйшен адамлара гүррүң берйән ялы болуп гөрүнйәрди. Халмәммет ага шол тарапа йөреди. Ол ерде дуранларың арасына барып гошулды. Саглык--аманлык сорашды. Соңра сакалдашларындан бирини чете чыкарды.

— Бу нәмәниң аламаты? Бу болуп дуран затлара нәхили дүшүнмели?

— Сениң нәме, хич затдан хабарың ёкмы?

— Ёк.

— Шу гүн колхоза Американың газет хабарчылары гелйәрмиш. Бу ишлер шоңа гөрүлйән тайярлыгың аламаты.

— Америка икидир.

— О нәхили Америка ики болярмыш?

— Зая, Америка бардыр. Прогрессив Америка бардыр. Хайсы Американың хабарчылары гелйәрмиш?

Шу сораглардан соң бу тәзелиги айданына пушман эдип дуран сакалдашы ян берди:

— Эй, ончасыны-ха билмедим. Сен Сәхетмырады я-да Гурбаны гөрәйсене. Олар сениң бу сорагыңа җогап берәймеселер, мен муңа җогап берип билмерин.

...Халмәммет ага шол гезип йөршүне Сапарла душды. Саглык-аманлык сорашанларындан соң, яшулы кинели эхеңде сораг берди:

— Сапарлы, бу нәмәниң аламаты?

— Халмәммет ага, шу гүн бизиң колхозымыза Американың буржуаз газетлериниң хабарчылары гелйәр.

— Прогрессив газетлериң хабарчылары-да бармы?

— Ёк, маңа дийишлери-хә, диңе буржуаз газетлериң хабарчылары.

Халмәммет ага бир салым ичини хүмледип дурды-да:

— Эй, боляр-да...— дийди.

Сапарды ара дүшен дымышмадан пейдаланды:

— Халмәммет ага, сенлик бир зерур иш чыкды.

Эййәм башлыгың хайсы гулакдан гөчҗек болоняндыгыны аңшырып угран Халмәммет:

— Айдып отур — дийди.

— Сен шу гүн район меркезине гидип, химики дөкүнлериң кагызыны дүзетдирип гелмели.

Халмәммет ага гахарыны ичинде зордан саклап, аҗы йылгырды:

— Шол кагызлар шу гүн дүзетдирилмесе, дөкүниң гүйҗи гачярмы?

Сапарлы җогап тапмады-да, ере бакды:

— Әй, ёкла, йөне шол иш шу гүн эдиләйсе говы болҗак-да...

Халмәммет аганың гөзлери ялдырап гитди:

— Мени ковҗак боляңызмы? Мени ол хабарчылар билен душурмаҗак боляңызмы? Ёк, иним, сизиң бу пикириңиз ёл алмаз. Халмәммет агаң шу гүн колхозың ичинден чыкып, ол-а район меркези экен, Ханайы Кәбе тарапа-да бир әдим әтмез. Шуны пугтаҗа билип гой, иним. Олар билен агыз-агза гоюп гүрлешмесе, Халмәммет аганың гөзүне укы гелмез. Сен ишиң биленҗик болубер. Сиз ишчи атсыңыз, менем гөгейндирин.

— Онда, бирден болмасы бир зат айдып отурыберме, Халмәммет ага.

— Ол мениң өз ишим. Нәме диййҗегим өз ишим. О зат билен хич кимиң иши болмалы дәлдир...

Халмәммет ага шейле диймек билен пенҗегиниң сыйыны силкип, ызына гайтды.

Гоҗаның бу сөзлери Сапарлының ики аягыны бир гонҗа сокдулар. «Диймедик болсам, говы боларды. Иң бәркиси гахары-да гелмезди. Бу инди бозар. Маңа гахар эдип, өз сөзүни гөгертҗек болубам бозар. Агзына геленини отарар. Ол хабарчылара-да сәхел зат болса боляр. Олар бир сөзи мүң эдип гөркезмәге өкде. Хернә, масгара эдәймеселер ягшыдыр...»

Ол Сәхетмырат билен Гурбаның гөзлегине чыкды. Баршына: «Масгара эдип-этмез ялы бизиң утанҗак задымыз ёк. Хемме задымыз ачык-айдың. Элиң аясында. Багтдан башга байлыгымыз ёк. Онда-да, нәме, улы хоҗалык-да... Етмез тарапларыда бардыр. Халмәммет аганың болса, гөзи шол затларда. Ол киме гүррүң берйәндигине-де дүшүнмән, келлеси гызып, герекмеҗек затлары айдып башлар. Ол эдил Мүрзевелиниң аты ялы, бир гызып гиденсоң, оны саклап билҗек гүманың ёк. Ханы, мен булары бир тапайын. Халмәммеди гахарландыранымы бир айдайын. Белки, өзлери бир угур тапарлар. Әй, шу гоҗа-да хеммә үнҗи болды-айт. Нирeден бизиң маңлайымыздан чыкды бу...»

* * *

Халмәммет ага өйүне гелип, бир нәче вагтлап пикир эдип отурды. Соңра «Правда», «Известия» газетлериниң, «Огонёк»

журналының соңкы бирки йылда чыкан санларыны алып, үнс билен агдарышдырды. Өзүне герек суратлардан бирнәчесини эмай билен кесишдирип алды. Бу ишлерден соң узак отурып, кейп эдип, чай ичди. Ховлуның төрүнде ясан дүшүна дүшди. Сакгал-муртуны тимарлады, гыркмалы ерлерини гыркышдырды. Уллакан сандыкдан порсы дерманың ысы күкәп дуран гырмызы донуны, ак телпегини чыкарып, диваның үстүне оклады. Шкафың ашагында ташлан әдигини алып, оны узак вагтлап арассалады. Йүзи гөрнер ялы болландан соң гойболсун этди.

— Гой, яшлар, бейлекилер костюмлы, галстуклы барсынлар. Мен түркменче гейнип барайын. Шейтсем хабарчылар деррев мениң дашыма үйшерлер. Мениң билен гүрлешип башларлар. Суратымы аларлар...

Халмәммет ага сагат үчден гечиберенде колхозың мыхман кабул эдйән жайына уграды. Хабарчылар гелен экенлер. Олар йүзлерче адамларың арасындан әйнеклерини ялдырадып, фотоаппаратларыны ики яна галгадып хер киме бир йүзленип, айыл-сайыл гөрүнйәрдилер.

Ак телпекли, гырмыз донлы, гара эдикли, узын бойлы, ак сакгал дөшүни япып дуран, асса йөрәп, эвмезлик эдимләп гелйән Халмәммеде гөзлери дүшенден хабарчылар бар зады, төверегиндәки адамлары ятларындан чыкарып, оңа тарап серетдилер. Соңра өз араларында бир затлар дийшип вагырдашдылар-да, фотоаппаратларыны гезешип, яшула тарап топулдылар.

Догрудан-да, Халмәммет ага хәзир эртекиден чыкып гелен перишдә мензейәрди. Онуң хениз нуры өчмедик уллакан гөзлери бегенч билен ялдыраярды. Нурана йүзүнде чалажа йылгырыш пейда болупды. Ол ики элини тирме гушагындан өтүрип, келлесини дик тутуп, бүтин төвереги эемсилик билен сынлап сакланды. Шу ягдайда-да оны ызлы-ызына он гезек, йүз гезек сурата дүшүрдилер. Хумардан чыкдылар. Соңы-да Халмәммет аганың чак эдиши ялы болуп чыкды: хабарчылар ары ялы болуп, онуң дашына өврүлдилер.

Сапарлы, Сәхетмырат, Гурбан дагының булара голай дуран колхозчыларың гончларына гор гуюлды. Олар бири-бирлериниң йүзлерине середишип, ине бозар-да, хәзир бозар дийшип, хырчларыны дишлейәрдилер. Үм билен гамлы гүрлешйәрдилер. Бу дуранларың хер бири Халмәммедиң хабарчылара айтжак бир кемчилигиниң өвезини мүң үстүнлик билен долдурмага тайяр болуп дурдылар.

Узын, инче, сары сачлы, пенснели бир хабарчы Халмәммет ага «ЛМ» сигаретини узатды. Өзи-де бир затлар дийди.

Сапарлы Сәхетмырадың бөврүне чалажа дүртди-де:

— Хәй, чекәймәбилсейдир. Бизиң сигаретлеримизем оларыңкыдан пес дәл ахыры — дийип пышырдады.

Яңкы хабарчының сөзүни дилмач терҗиме этди.

Халмәммет ене йылгырды:

— Гөрйән вели, мыхманлар ядан болмага чемели. Әйт, Са-

парлы чай-пайың ёкмы? Чилими-де чайың башында чекәйсең-де...

Хабарчының өзүне гарап узап дуран сигаретли элини Халмәммет гөйә яңы гөрүп галан ялы, хабарча баш эгди:

— Саг болуң. Мен мыдама бир сорт чекйәрин — дийип, донунының жүбсинден «Столичные» сигаретини чыкарды.— Белки, мениң чилимими чекип гөрерсиңиз.

Хабарчы өз чилимини йыгнап, «Столичныеден» бирини алды. Бу эпей яшулы онуң сустуны басыпды.

Сапарлы мыхманларыны серховзуң башындакы сөвүтлериң ашагында тайяр эдилен столлара чагырды.

Хабарчылар Халмәммет аганы хейкел ялы эдип, ортарада отуртдылар. Гурбан болса хызмат эдйән киши болуп, онуң голайында көвленйәрди.

Дилмачлардан бириси янында отуран хабарчының сөзүни терҗиме этди:

— Халмәммет ага, хабарчылар сизе бирнәче сораг бермекчи болярлар. Сиз муңа нәхили гараярсыңыз?

Халмәммет ага гөк чайы сүзүп отурышына аркайын шейле дийди:

— Сораглары болса берибберсинлер. Гүйҗүм етсе өзүм җогап берерин. Гүйҗүм етмесе-де, башлык бар, бейлеки.бар, олар җогап берерлер.

Сапарлы билен Сәхетмырат чишиң үстүнде отурана дөндүлер.

Сораглар эдеп билен башланды.

— Гоҗа, сениң Америка гидип гөресиң гелйәрми?

— Ёк.

— Нәме үчин?

— Яш өтүшди. Узак ёла гитмек кын дүшйәр.

— Бу бахана. Белки пулуң ёкдур. Биз саңа көмек эдип билердик.

Халмәммет ага, дилмач сөзүни гутарандан соң, сораг берен хабарчының йүзүне диканлап серетди. Сесини чыкарман, узак середип отурды. Хабарчы бу назарың өңүнде дуруп билмедимини-нәтдимини авторучкасыны ойнап башлады. Халмәммет ага назарыны дилмаҗа өврүди.

— Җенап, түркменлер мыхмана улы хормат гойярлар. Бизде: «Мыхман каканданам улудыр» диен накылам бар. Шейле-де болса, эгер, җенап, ругсат этсеңиз, мен шу кадамызам бозуп, сизе, өз сораг бершиңиз ялы җогап гайтарсам диййәрин?

Хабарчылар Халмәммет аганың гетирен накылыны гызыл тапан ялы болуп, депдерлерине язып алдылар.

Сораг берен хабарчы:

— Ачык гүрлешмекден говы зат болмаз. Гоҗа, гөвнүңдәкини айт! — дийди.

Халмәммет ага терҗимеден соң:

— Бу җенап хайсы газетден? — дийип сорады.

— «Нью-йорк таймс» газетинден.

— Гаты говы — дийип, Яшулы элини голтугына сокды. Газет-журналлардан кесип алан бир пенже суратыны чыкарып алды. Маңлайындан ганыны сарыкдырып, чагаҗыгыны багрына гысып отуран Вьетнамлы аялың суратыны терҗимечә узатды:

— Эгер җенабың пулы көп болса, гой, шу аяла иберсин. Оларың ягдайы хас агыр...

Хабарчы сурата чалаҗа гөз гездирип чыкды-да, ызына узатды.

— Бу ялан. Бу пропаганда. Дурмушда бейле зат ёк! — дийип, гызарды.

Халмәммет ага дилмаҗа йүзленди:

— Мениң гөзүмиң кән угры ёк. Шу сураты бизиң «Огонёк» журналымыз хайсы газетден гөчүрип алыпдыр. Ине, шу ерде язылгы — дийип, бир ерe бармагыны дүртди.

Дилмач терҗиме эденден соң, яңкы хабарчы сураты тәзеден элине алды. Өз газетиниң адыны гөренден соң йүзүни боз-яз эдип, бугарып дуран чекдирмә тарап элини узатды.

Сапарлы билен Сәхетмырат рахатланмак билен улудан демлерини алып, маңлай дерлерини сырдылар.

Инди башга бир хабарчы Халмәммет аганың дашына гечди.

— Бизи мыхманламак үчин гойберилен бу хараҗатың пулуны хөкүмет гойбердими?

— Ёк, мен гойбердим. Ягны, колхозчы гойберди.

Хабарчының гөзи ханасындан чыкайҗак болды.

— Саңа салгыт салдылармы? Сени меҗбур этдилерми?

— Ёк, маңа салгыт салмадылар. Мени бири меҗбур этди.

— Ким? Ким? — дийип, хабарчы гөкдәки дилеги ерде говушан адам ялы болуп, блокнотына япышды.

Шу минутда, Халмәммедиң соңкы сөзүни эшиденден Сапарлы дагының дүшен ягдайыны сөз билен беян эдер ялы дәлди.

— Мени меҗбур эден мениң выжданым.

— Дүшүнмедим.

— Мүмкиндир. Дүшүнмезлигиң мүмкиндир. Бизиң икимизем адам. Эмма херимиз бир дүнйәниң адамсы. Мениң пикиримче, шейле боландан соң дүшүнмезлик гең зат дәл.

Бу хабарчы-да чекдирмәниң үстүне эгилди.

Үчүнҗи хабарчы яшула шейле сораг берди:

— Екебаралык говумы, колхоза гирмек говумы?

— Колхоза гирмек говы.

— Нәме үчин?

— Ач-хор болмазлык үчин. Мыдама багтлы яшамак үчин. Эртириңи гайгы этмезлик үчин.

— Бизиң фермерлеримиз колхозың нәмедигини-де биленоклар. Эмма оларың көпүси бай яшаярлар.

Халмәммет ага мекир йылгырды:

— Бизиң пермәмизем өрән бай. Гарагумда он мүң гойны бар.

Илки колхозчылар гүлүшдилер. Тержимеден соңра хабарчыларам бу гүлкә гошулдылар.

Үчүнжи хабарчы чекдирмә тарап өврүленден соң, дөрдүнжи хабарчы сөз алды.

— Яшулы, сениң нәче аялың бар?

— Бир аялымам ёк.

— Нәме, хөкүмет элинден алдымы?

— Ёк, хөкүмет алмады. Худай алды.

— Нәхили дүшүнмели?

— Өлди, ракдан өлди дийип дүшүнмели.

— Оглуң бармы?

— Ёк.

— Оглуң болмадымы?

— Болды. Бир оглум барды.

— Ол ниреде? Сибире иберлен-ә дәлдир?

— Берлиниң этегинде. Ериң ашагында.

— Дүшнүкли...

— Хава, уруш хеммә дүшнүкли.

— Сен намаз окаярмың?

— Яшкам окаярдым.

— Хөкүмет гадаган этдими?

— Ёк, өзүм гадаган этдим. Маңлайымы ере дирәп, нәче көмек сорасам-да, худай маңа көмек этмеди. Оглумы урушдан саг-аман ызына доландырмады. Менем шоңа гахар этдим-де, намазы кесәйдим.

— Ханы, хөкүмет метжит-медреселери япыпмыш диййәрлер. Чынмы? Белки, сен намазы шонуң үчин гоянсың?

Халмәммет ага түйс йүрекден гүлди:

— Женап, намаз окасың гаты гелипдир өйдйән. Йөр, дүш ызыма. Икимиз Ысмамыт ата барып, тарава дуруп гайдалы...

Гүлки гүйчли чыкды. Сөвүтлериң башындакы гушлар пасырдап асмана гөтерилдилер.

Халмәммет ага соңра хабарча йүзленди:

— Бир гарры адама мунча азар берип отурмаң. Хол-ха, башлык бар бейлеки ёлбашчылар бар, оларданам сорашдырыбериң ахыры.

Хабарчы тержимеден соң шейле дийди:

— Башлыклара диймели затларыны өвредип гойберйәрлер. Бизе сениң ялы башлык дәл адамларың сөзи гымматлы. Мениң ене бир сорагым бар. Сениң эркиң кимиң элинде?

— Өз элимде бор-да. Башга кимиң элинде болсун?

— Шу вагт колхозда нәме эдилйәр?

— Говачалар оталяр.

— Меселем, шу вагтлар, ягны отаг вагты сениң бир ишиң чыкса, саңа, диели, үч гүн мөхлети билен шәхере гитмек герек болса, шонда сен гидип билермиң?

— Элбетде, гидип билерин.

— Хич киме айтманмы?

— Ёк, илки бригадирден, соңра башлыкдан ругсат аларын.
— Онда, сен өз ыгтыярлы адам дәл-де. Онда сениң эркиң башганың элинде-дә?..
— Сен газетде ким болуп ишлейәрсиң?
— Дашары юрт бөлүминиң редакторы.
— Ол газетде сенден улусам бармы?
— Хава.
— Сен бәрик гайтҗак боланыңда шол улыңдан ругсат алдыңмы?
— Элбетде...
— Онда, нәме мениң ругсатлы бир ере гидйәндигиме гең галярсың.
Хабарчы гысынды. Эмма билдирмезлиге салды.
— Икимизиң иш шертимиз башга-башга ахыры — дийсе-де, онуң өзи бу гетирен делилине ынанмады.
Ол хем эңегини чекдирмә басды.
Чай, нахар кейпинден чыканларындан соң, хабарчылар колхоза айланмак иследилер.
Сапарлы Халмәммет аганы бир чете чекип:
— Голайымда болавери, яшулы — дийди.

БАШТУТАН

(Очерк)

Ашыр Какабаевиң ядыгәрлигине

Атабай ёгаланда Демир Сарыев түркмен топрагындан хас узакдады. Ол достуны җайламага гатнашып билмеди. Узак ерден доланып гелен бадына өйүнде бирки гүн болуп, Атабайың обасына учды.

Демир Сарыев Атабай билен обадашам дәлди, онуң билен мыдама отурып-туршубам йөрмейәрди. Бейтмәге оларың икисиниң-де мүмкинчилиги ёкды. Йөне Атабай онуң яшлык ёлдашыды, иң говы гөрйән адамларының бириди. Ол Атабайы адамкәрчилиги, салыхатлыгы, юкайүреклилиги, өзүни мыдама бир кадада саклап билйәнлиги үчин говы гөрйәрди.

Агшамара Демир геленде, дүнйәден өтен Атабайың өйүнде хич ким ёкды. Төверекдәки гум-гуклук, совуклык Демриң инини тикенеклетди. Бу ер яңы гөчүлен юрда меңзейәрди. Баг-бакҗалы гиң чарбагың ичиндәки уллакан җайың гөрнүши гамлыды, йүрек гысдырыҗыды.

Демир багың ичиндәки отургычларың биринде отурып, бир йыл мундан өң бу ере гелен гүнүни ядына салды.

Ол гүнлер говача экишиниң гызгалаңлы гидйән вагтыды. Чарбагың ичиниң багы гүлләпди. Гөк отлар хыҗув билен чүйше ялы гөк асмана тарап ымтылярдылар. Мөр-мөҗеклер диле гелипдилер. Оларың ёгынлы-инчели сеслери бири-бириниңкә

гошулышып, умумы бир шадыян саз эмеле гетирйәрди. Бу саз хем гөге дызаярды. Бүтин җанлы җандарың хеммеси гөге дызаярды. Атабайың-да, Демир Сарыевиң-де гөвүнлери шол гүн шейледи.

Тебигатың бу бейик херекетиниң тилсими узын бойлы, агаҗет, инче, текиз йүзли, гечисакгал Атабайың элинде җемленен ялыды. Ол гүленде төверекде гөге хүҗүм эдйән әхли гүйч җошярды, бахар дерясы ялы барха хыңзаярды. Инче йүздәки гүлки айрылып, онуң ерини салдамлы алада эеләнде, төверек хем салдамлашярды. Бүтин ериң гөркүниң манысы чуңлашярды.

Демир Сарыев гечен йыл гелен гүнүниң эртеси ир сагат алтыда оянды. Гөзүни ачып, төверегине серетсе, янында ятан Атабайың дүшеги бошды. Демир Сарыев геринди. Обаның арасса бахар ховасында уклап гечирен сагатлары, яз гиҗесиниң әхли леззетини онуң беденине гетирип долдуран ялыды. Хәзир Демир ёргандан чыкып, эллерини, аякларыны херекетлендирип дуран вагты дагың гаясына гылыч салмакдан-да гайтҗак дәлди. Шәхерде ирден укудан бянанда агырян келлеси ине шу бахар эртири ялы арассады, асманың йүзи ялы айдыңды, чага гөвни ялы тәмизди.

Гиң ховлының ичиндәки реңбе-рең гүллер эртириң салкын елҗагазына баш атып отырдылар, бири-бирлерине гол етиришип, гыҗыклашярдылар. Демир Сарыев ховлының ичиндәки бу гөрнүшден гөзүни айрып билмән, узак гарап дурды. «Бу гүллер-ә бир салымдан, җакгылдашып гүлҗеклерем» дийип, хайран галыҗылык билен пикир этди. Узын, инче ак беденли дереклериң эл ялы япраклары узакдан эшидилйән сув сеси ялы болуп, чалаҗа, мылайым, меймиредиҗи шаглашярдылар. Көп асырлардан бәри дүнйә шахырларының диллериниң дессаны сарыҗа билбиллер гүлден-гүле гонярдылар, бегенчлерини йүзүгиң гашы ялҗак кичиҗик йүреклерине сыгдырып билмән, белент оваз билен сайраярдылар. «Бу гөрнүши диңе сынламак мүмкин. Долы беян этмәге суратчының-да, шахырың-да гүйҗи етҗек дәл» дийип, Демир Сарыев чар тарапа небсевүрлик билен әңедйәрди.

Узын бойлы, арасса гейнен, эртириң тәмиз ховасында өңкүсинден-де гөрмегей гөрүнйән Атабай, дервезәниң голайында үч-дөрт адам билен гүрлешип дурды. Демир Сарыев оларың янына барды.

Ол сөзе гошулман, достуның, онуң янына гелен бригадирлериң гүррүңини диңледи. Бахарың илки айларыдыгына гараман, эййәм йүзлери гара янык болан, эгинлек, гиң маңлайлы, сакгал-муртлары реҗеленип, беҗерилен, иш гейиминдәки адамларың геплешишлери агаларына я-да аталарына йүрек сырларыны ачяна меңзейәрди. Оларың бириси меңерал дөкүн сораярды. Бейлекиси тракторың деталлары барада хайыш эдйәрди, үчүнҗи бригадир машын дилейәрди. Дөрдүнҗиси отаг барада Атабая гүррүң берйәрди.

Атабай салыхатлылык билен, хер кимиң йүзүне мылайым йылгырып, оларың сөзлерини үнсли диңлейәрди. Онуң хер бир сөзүнден, йүзүниң хер бир кичижик херекетинден алада, үнс, умыт сызылярды. Шонуң үчин-де онуң агзындан чыкян хер сөзүни гапып алып дуран адамларың гөврүми гинди, эшиден сөзлерине болан ынамлары дүйплүди. Атабайың я агзындан чыкян:

— Дөкүни шу гүн аларсың.

— Детал үчин бухгалтерден хат алып, района гит.

— Мен хәзир Гаража телефон урарын, дөрт саны йүк машыныңы ики гүн мөхлети билен аларсың.

— Сизде отаг иши гаты говшак. Тижениң. Дашардан көмеге гарашмаң. Сениң ялы адама ёлдашларыңдан ыза галмак намысдыр — диен сөзлер бригадирлериң гөни бейнисине орнашярды. Атабай ховлукман, ынамлы геплейәрди.

Бригадирлериң ене-де бир топары гелди. Олар хем арзаларыны айдып, бержек гүррүңлерини берип, маслахат алып гитдилер.

Шундан соң Атабай Демир Сарыеве йүзленди:

— Гүррүңи узалдайдык өйдйән... Ядатдыңмы?

Бу сөзлери Атабай мыхманың гөвнүни тапмак үчин айтмаярды. Хер сөз онуң йүрегинден сызып чыкярды. Мунуң шейледигини Демир Сарыев Атабайың текиз хем-де парахат йүзүне бир бакандан аныклады.

— Ёк, Атабай, бейле дийме. Мен сизиң гүррүңиңизи диңлемек билен сизиң экйән үч мүң гектар говачаңызы шу гиң ховлының ичинде гөрдүм. Колхозың әхли ягдайы билен таныш болдум. Ядамаг-а бейледе дурсун, гайтам мен бу гүррүңден леззет алдым. Мен саңа «сағ бол» айтжак болуп дурдум.

Атабай гөйә достуның бу сөзлерине утанян ялы ашак бакды:

— Хәзир чай-пай ичели. Онсоң яңкы берлен буйрукларың ерине етирилишини барлап гөрмек үчин иш үстүне гидели. Мен сени колхоза айлайын. Шуна разымы? Я-да ятып дынч алжакмы? Хайсыны ислесең, гөниңден гел.

— О нәхили буйрук? Сен хич киме буйрук бермедиң, маслахат бердиң ахыры?

— Маслахат хем буйрукдыр. Бригадирлер муңа шейле-де дүшүнйәрлер.

— Ёгсамам, Атабай, нәме үчин сен буюрмадың? Буйрук әхеңинде геплемедиң?

— Вей, олара буюрмак нәмә герек? Хей, өзүң ялы адамың үстүне буйрук берип, гыгырып дурмак боларммы? Олар этмели ишлерини билйәрлер. Ол иши өзлери үчин эдйәндиклерини-де билйәрлер...

— Гаты догры,— дийип, Демир Сарыев Атабайың йүзүне миннетдарлык билен әңетди.

— Ханы, гитжекми, ятжакмы?— Беллисини эт.

— Гитжек. Сениң билен гуры ериң гутаран ерине ченли гитмәге-де разы.

— Ериң гутаран ерине барып, аягыны саллап отурыбержекми?

Бирсалымдан ики дост өңлерине чай алды.

Шол гүн Атабай өз достуны колхозың хемме ерине айлапчыкды.

Демир Сарыев бу ерлерде Атабай билен кән гезипди. Ол йылларың гиҗелери, гүндизлери дерт ялы агырды, гараңкыды. Атабайың, Демриң, оларың ёлдашларының атян түпеңлериндем чыкян гызыл от ялы гүллелер чар тарапа учгун сычрадярдылар. Учгунлар йылдырым ялы, бүтин төвереге ялкым сачярды.

Атабай билен Демрин достлугы шол йыллардан башланыпды. Ине шу ерде учсуз-гыраксыз газак гырларының гутаран ериндәки байырлыкларың арасында басмачылар билен болан бир сөвеш Демриң шу гүнки ялы ядындады. Демир дүйәниң өркүҗи ялы, ики белентлигиң деңине геленде, шофёрдан машыны сакламагы хайыш этди.

Атабай икиси машындан дүшди.

Демир ики өркүҗи, оларың арасындакы ойлугы бирнәче минутлап сынлап дурды:

— Хава, эдил шу ери, эдил өзи. Атабай, ядыңдамы?

Узын бойлы, сыратлы Атабай телпегини маңлайрагына сүйшүрип, еңсесини гашады, бирзәййәм әхмиетини гачыран зат барада гүрлейән ялы болуп, аграслык билен шейле дийди:

— Хә, шу ерлерде сөвешендигимиз-ә ядыма дүшйәр.

— Башга нәме ядыңа дүшйәр?— дийип, Демир онуң йүзүне чиңерилип серетди.

— Хич зат... Олар билен уршулмадык ер бармы, нәме? Ол йыллар гөрүлмедик зат бармы нәме? Хайсы бирини ядыңда саклап боляр? Вагт гечйәр вакалар көнелйәр, ятдан чыкяр.

— Гөниңден гел, Атабай.

— Бу ер барада мениң ядымда галан үйтгешик зат ёк. Гөним шол.

— Мениң ядымдан чыкмандыр ол вакалар, Атабай. Ине гөрйәрмиң?— дийип, Демир элини узадып, гүндогаркы өркүҗи гөркезди.— Гөрйәрмиң, мен шонуң депесинден ганымы сарыкдырып гайтдым. Эгер-де шол вагт сен халыма етишмедик болсаң, мен ягты җахан билен хошлашмалыдым. Гелип, ярамы даңып, аркаңа аланыңы билйәрин. Соң хушумы йитирдим... Мен шондан бәри яшан өмрүм үчин диңе саңа миннетдардырын...

Атабай гызарды. Ере бакды. Утанчлы ялы сөзледи:

— Диййәниң нәме, Демир? Хер кимем шейдерди...

— Шол вагт төверегимиз адамдан долуды. Эмма хич кимиң хич зада эли етмейәрди. Хер бир адамымызың гаршысына бәш галтаман барды. Сең шонда душманың мени нышана аланыны гөрүп дурубам, җаныма етишдиң, мени халас этдиң... Хей, бу затлар ятдан чыкармы?

Бу затларың хеммеси-де Атабайың ядындады. Галыберсе-де, ваканың болан ерине геленлеринде, Демриң айдян шол гүни өзүниң түкениксиз ишлери, аладалары билен Атабайың гөз өңүнде җанланыпды. Ики ёлдаш, ики дост бу ерде бирнәче вагт дурды, гечен газаплы гүнлериң вакаларыны ятлашды.

Атабай бир беленде чыканларындан соң, гайра тарапа элини узатды:

— Гөрйәрмиң, бу гөрнүш, нире, шол гүнлериң дурмушы нире?!

Демир белент ерден ашаклыгына — Атабайың ёлбашчылык эдйән колхозының ерлешен обасына серетди.

Ики достуң гүррүңини эдйән сөвеши илки шол ашакдан гөрүнйән обаның ичинде башланыпды. Оба гарыпды. Онуң үстесине-де гыш газаплы гелипди. Бүтин гөзъетими дыз бойы гар басып ятырды. Гара өйлер ак кагыза чекилен нокат ялы болуп, месе-мәлим гөрүнйәрдилер. Палчыкдан салнан тамларың, гара өйлериң депесинден өл одуның гара түссеси дерт аламаты ялы болуп буругсаярды. Итлер ачлыкдан, совукдан яңа чыңсашып, гирере дешик тапмаярды. Угруна ковлуп гойберилен эшеклер түйлерини хүжжердип, тамларың ыгасында титрешип дурдулар. Обаның ичинде адам-гара гөрүнмейәрди.

Демир Сарыев шол, обаны гөз өңүне гетирип, бир салым дымды.

Соңра шейле дийди:

— Эртекилериң фантазиясы гүйчли боляр. Эртекилериң гахрыманлары бир гиҗеде элем-җахана нур дөкүп дуран көшклери бина эдйәрлер. Эйсем, ынха, шол обаның ине, шу хәзирки гөрнүши шол көшклере меңзәнокмы?

— Эртекилерде бу затлар бир гиҗеде эмеле гелйәр ахыры — дийип, Атабай гүлди.

— Гоҗа тарых үчин отуз-кырк йыл бир гиҗече-де ёкдур.

— Мамла гүррүң, Демир. Инди адамлары-да, обалары-да танар ялы болмады. Бизден өңки неслиң адамлары-да бизден кем болан дәлдирлер, эмма оларың эллери баглыды. Оларың арзув-хыяллары ганатсызды. Арзув-хыллары болмандыр дийсегем болҗак. Чүнки арзув этмек үчин, тәзе-тәзе затлары ойлап тапмак үчин, гарның док болмалы. Олар бир дөвүм чөрегиң арзувы билен яшапдырлар.

— Гаты догры гүррүң — дийип, Демир Сарыев тассыклады.

Атабай ашакда, обаның эдил ортасында гүн билен чакнышып дуран эпет улы медениет көшгүни элини узадып гөркезди:

— Гөрйәрмиң, Демир, бу җайың гурлушының өз тарыхы бар. Мен Чәрҗевиң Жданов адындакы колхозының медениет көшгүниң схема-проектини гетирдим. Правлениеде маслахата гойдум. Колхозың инженери муңа диш-дырнак гаршы болды:

— Нәме үчин биз хөкман шу эсасда көшк гурмалы? Нәме үчин бизиң көшгүмиз ол колхозыңка меңзеш болмалы? Дурмуш-гөрнүш диен зат өзүниң айратынлыклары билен гөзелдир. Гой,

биз барамызда, оларың көшклерини гөрүп гуванałы, олар геленлеринде, бизиң көшгүмизе гувансынлар...

Нәме дийжек? Инженер гаты догры айтды. Соңра менем онуң пикири билен разылашдым. Ана, хол гүндогаркы мекдебиң проектине хич ким гаршы болмады. Кубадамы, ниредеми, мекдеплер шейле салынярмыш. Догрудан-да, мунуң өзи тәзелик. Оба тәзе бир гөрк берйәр. Ине, шейдип, давалашып, чекелешип, хол гөрүнйән җайлары салдык. Холха, гөрйәрмиң, өң бири-бириниден өрән узакда отурян дайханлар бир ере үйшүп, посёлок гурдулар. Шол гөрүнйән көчелериң саны йигримиден гечйәр. Көчелериң ады, өйлериң номерлери бар. Ене бәш-он йылдан Ёкары Советиң Президиумының бизиң посёлогымызы шәхер категориясына гечирәймегем мүмкин.

— Бу затлары этмек саңа агыр дүшдүми?— дийип, Демир Сарыев Атабайдан сорады.

— Диййәниң нәме, Демриң. Хер бир адамың элинден шунча зат гелйән болса, онда Ер шарының йүзи сәхел вагтың ичинде бүтинлейин башгача гөрнүше гиреpди. Мениң бу ерде гөркезен чигит ялҗак хызматым ёк. Проектини чызан бири, бу җайлары салан бири. Мен диңе контроллык этдим, маслахат бердим. Бу гурлушыклара гойберилен пулларың долы хем догры харчланмагыны газандым. Бу ишлери маңа правление табшырды. Соңундан өзүнден сорарыс дийдилер. Хаммамы-да олар салып бердилер. Ине, шу затларың эсасында мен сениң бу берен сорагыңы гаты ерликсиз гөрйәрин, Демир.

— Ёк, сен нәдогры айдярсың, Атабай! Пәхимли ёлбашчы болмаса, хич бир иш ёл алмаз. Мен республикада көп гөзйәрин. Көп колхозларда, обаларда болярын. Догрусыны айтсам, хениз правление җайыны гөвне лайык салып билмедик башлыкларам бар.

— Ол ишлер башлыгың выҗданына баглы. Бир вагтлар бу обада элине пул алып гөрмедик адамларам барды. Хәзир пул, сенагат харытлары нәче дийсең бар. Шейле боланда, өзүни оңарып билмейән башлык, элбетде, башлык дәлдир. Дөредиҗиликли ишлейән башлык дәлдир. Языҗылар, композиторлар, артистлер дөредиҗиликли зәхметиң адамлары диййәрлер. Эгер менден акыл сорасалар, мен колхоз башлыгыны-да шу категория гошардым. Бу иши бойнуна аланыңдан соң, сен бүтинлей халкың элине гечен адамсың, онуң хызматкәрисиң. Хызматкәр эрбет ишлесе, деррев онуң билен хасаплашярлар ахыры!— дийип, Атабай түйс йүрекден гүлди.

Атабай билен Демир Сарыев ашакда, гөк дензиң ортасында дуран әпет улы ак гәми ялы болуп гөрүнйән оба серелип, енеде бирнәче вагт отурдылар. Херси өз ичинден пикир эдйәрди. Демир Сарыевиң хыялында бир таныш башлыгы пейда болды. Ол башлыгың «Мен... Мениң колхозым. Мениң колхозчым. Мен хер гектардан кырк центнер пагта алярын. Мениң машыным. Мениң тракторым» дийип, хер эдимде гайталаян сөзлери хәзир Демир

Сарыевиң гулагында яңланярды. «Атабай хем башлык, Ханы, икисини деңешдирип гөр-дә» дийип, Демир Сарыев өз-өзүне йүзленйәрди.

Соңра ики дост бригадалара айланды. Говача мейданларының ичине реңбе-реӊ гүл экилен ялыды: ал-яшыл гейнен гелин-гызлар, пил ялы абшарып йөрен тракторлар, дерс дөкйән, ер текизлейән гең-энай машынлар бири-бирлери билен гошулышып, ажайып эртекилердәки ялы ажайып гөрнүш эмеле гетирипдирлер.

— Озаллар адамлары ише чыкармак хем улы хыллалады — дийип Демир Сарыев белледи.

— Хава, бир вагтлар шейледи. Йөне велин, бизиң правлениймиз «ишлемедик-дишлемез» диен принципе турувбашдан мәкәм япышды. Догры, ек-түк ялталарам, яланчыларам болды. Биз оларың өңүнде: «Я ише чык я-да колхоздан гөч» диен меселәни гойдук. Бириниң үстүне гөчүни йүклэр ялы дөрт машын хем ибердик. Ол ек-түк адамлар көпчүлик билен оюнчыларының деӊ гелмейәндигине дүшүндилер. Инди дүйбүнден башгача. Пул, дәне, башга хили зат герекми? Ишле. Герегиңи ал. Герекмежегиң колхозың аммарында дур. Герек болан вагты бар-да, алыбер.

Достуның гөзе дүртүлип дуран гең-энайы бир хәсиети Демир Сарыеви барха есир эдйәрди. Атабайың эхли иши, өзүниң агыр я-да еңиллигине гараман, садалык, угуртапыжылык, еңиллик билен чөзүлйәне меңзейәрди. «Дашындан серетсең, бу адам — элини аркасына тутуп, гезип йөршүне өңүнден чыкана дил ужундан маслахат берип йөрене меңзейәр. Жаныны гынаян адама меңземейәр. Эмма мунуң ёлдашчылыгында, гөр, нәхили ишлер эдилди! Болжак оглан башда белли дийлиши ялы, Атабай, шол говгалы йылларда-да өзүниң пәхими хем-де укыбы билен башгалардан сайланярды. Ол гөрешди. Ган дөкди. Халкының бәхбиди үчин хич затдан гайтмады. Халкың бәхбиди үчин-де бүтин дуркы, акылы билен бу ишлери этмәге гиришди. Халк оңа ынанды. Хакыны иймежегине халк долусы билен гөз етирди. Шонуң үчин-де депутат сайламалы боланда, илки билен Атабайың ады тутулды. Партия, Хөкүмет оңа Социалистик Зәхметиң Гахрыманы диен ады дакды. Хөкүмет оны, гөр, нәче гезек орден билен сылаглады. Шу затлара гараман, өзүни геплетсең велин, элини ыссы сувдан совук сува урян адама меңземейәр. Ажайып, белент садалык! Ине бизиң кәбир адамларымыза, ёлбашчыларымыза етмейән зат! Олар хем Атабай ялы болсалар, гөр, нәхили говы боларды!..

Демир Сарыев колхозың алтмыш гектар багының ичиндәки санаторини гөрүп гең галды. Бу ерде колхозчылар дынч алар ялы эхли мүмкинчиликлер дөредилди.

Колхозың ичиндәки ёлларда велосипед, мотоциклет, «Москвич», «Волга» машынлары гөрнүше чыкана меңзейәрдилер. Атабай буйсанч билен маглумат берди:

— Колхозчыларда етмиш мотоциклет, кырк еди саны «Москвич», йигрими докуз саны «Волга» машыны бар. Машын тапып бер дийип берлен арзалардан папкам долы.

Демир Сарыев көп вагтлап дымандан соң:

— Атабай, сен түркмен обасының, түркменлериң етен белент дережесиниң себәби нәмеледир өйдйәрсиң?— дийип сорады.

Атабай йүрегинден сыздырып жогап берди.

— Бу затлар үчин биз Владимир Ильич Ленине, онуң дөреден бейик Коммунистик партиясына миннетдардырыс. Ине, Ленин билен онуң партиясы түркменлери-де гара лайың ичинден чекип чыкарды. Халка эден ягшылыгы үчин, Ленин йыл гечдигиче, асырлар гечдигиче барха бейгелйәр. Онуң иши барха ровачланяр.

«Ленининң ве онуң партиясының сениң ялы солдатлары көп болса хас хем ровачланар» дийип, Демир Сарыев өз янындан белледи. Дашындан болса:

— Өрән догры гүррүң — дийип, бегенчли айтды.

Атабай билен Демир Сарыевиң билеже гечирен шол гүнлеринден бәри бир йыл өтди.

Демир Сарыев Атабайың гиң ховлусындакы багың ичинде гойлан отургычларың биринде отыр. Башыны ашак салып, ики эли билен маңлайыны тутуп отыр. Ажайып Атабайың мундан буяна бу ховлуда гөрүнмежекдиги, бу гиже, мундан соңкы әхли гижелер хем өзи билен гүлүшүп, дегшип отурмажакдыгыны, эртир даң атып, гүн догуберенде бригадирлери дашына үйшүрип, аталык аладасы билен оларың сөзлерини диңлемежекдиги, диңе эртирем дәл, мундан соңра хич хачан диңлемежекдиги мәлим боланда, Демир Сарыевиң агласы гелди. Гөзлери немлейди. Дамагы долды. Гөзүнден яш акдырмазлык үчин йүзүни ёкарык гөтерди. Гиң әлеме серетди. Асманың йүзүни чалажа булут өртүпди. Гөзяшы гайдышандан соң төвереге — багың ичине назар салды. Шол ховлы, шол баг, шол гөге тарап дызаян өсүмликлер. Эмма оларың өңки гөрклери ёк. Олар бир хили солан ялы, реңклери өчен ялы болуп гөрүнйәр.

Тамдырың башындакы эшек ялы улы итиң гелен билен-де, гиден билен-де иши ёк, ол багрыны ере берип, ачык гөзлерини херекетлендирмән ятыр. Хатда ол сеңсе болан ялы, ики-бака чайканып йөрен пишиги гөренде-де гулагыны хем галдыранок. Диңе гызыл хораз мәкийәнлери өңүне салып, Демир Сарыевиң дениңинден апаң-апаң этләп гечди...

Демир Сарыевиң геленини эшидип, Атабайың аялы, доган--гарындашлары гелип башлады. Улы тамың гапыларына урлан әпет гулплары ачдылар. Адамларың, бүтин төверегиң гөрнүши шол гулпуң демри ялы агырды.

Узак гижәни Атабай барада гүрлешип гечирдилер. Аялы-да, гарындашлары-да өз сөзлерини улудан демлерини алып тамамлаярдылар.

— Әй, хава-да, ахыр соңы өлүм-дә...— диййәрдилер.

Демир Сарыев атылмазың өң янында бу нетиже билен дүйбүнден разылашмаяндыгыны мәлим этди:

— Элбетде, Атабайың өзи бизиң арамызда ёк. Ол инди бизиң билен отурышыбам, гүррүңлешибем билмез. Йөне велин, ол бизиң арамыздан бүтинлей чыкыбам гидип билмез. Себәби бу колхозың бүтин тарыхы, хер дабан ери, хер дүйп агажы онуң ады, иши билен баглыдыр. Биз асмана серетсек, Атабайың гөрен йылдызларыны гөрерис, ере серетсек, онуң экен говачасыны, огурдан тутларыны гөрерис. Онсоң, мениң пикиримче, бу өлүм дәл. Бу — дирилик...

Демир Сарыев эртеси ирден туруп, илерки байра тарап гитди. Белент байрың депесиндәки еке мазар Демир Сарыевиң голайлашдыгыча барха улалярды.

Демир мазарың янына барып, онуң үстүне бир гысым топрак ташлады. Соңра эллерини гиңден яйып, мазары гужаклады. Шейдип бирнәче вагт ятды.

...Еке мазар обаның илерсиндәки белент байырдан ашаклыгына гарап дурды. Атабай мазарының үстүндәки гурап гиден гүл десселерини бир тарапа сүйшүрип, обаның ичинде жош урян ажайып дурмуша томаша эдйәрди...

Бу мазар Демир Сарыевиң хыялында шейле болуп галды.

ЯТЛАМАЛАР

[illegible]

ДОСТЛАРЫМ, ЁЛДАШЛАРЫМ, ТАНЫШЛАРЫМ

Мениң бу язгыларым мемуар дәл. Мемуары гаррансоңлар улы дөвлет ишгәрлери, гошун серкерделери ве башгалар язярлар. Башдан гечирен узак йылларымың ичинде маңа көп адамлар билен дост болмак, таныш болмак, ёлдаш болмак миессер болды. Шол душушыклардан алнан тәсирлериң, ол адамларың гылык-хәсиетлериниң бир нәче тарапларының ядымда галанларыны беллешдирип гечмеги макул билдим. Мен бу ерде көпленч язyжылар, республиканың танымал адамлары барада сөхбет ачмакчы болярын. Бу язгылар ол адамларың ыҗтымагы чыкышыны беян этмеги өз үстүне алмаяр дийип белләп гечмеги макул гөрйәрин.

«Достумың досты бар» диен ялы, мениң бу ерде адыны тутян адамларымы танаянлар башга-да кәндир. Ине, бу язгылары окамак олар үчин гызыклы болса герек. Икинҗиден языҗылар барада окыҗылар мыдама кән зады билмек ислейәрлер. Белки бу язгыларың бу угурдан хем пейдалы болуп чыкмагы мүмкин.

Мениң бу язгыларым окыҗыларда азда-кәнде тәсир галдырып билсе, мен чекен зәхметим ерине дүшди дийип хасаплардым.

УМУМЫ МАГЛУМАТ

Хыва ханлыгының эхли обаларыныңкы ялы Бедиркент обасының дурмушы-да гөзгыныды. Адамлар догярдылар. Агыр дурмуш билен гөреше-гөреше, элли-алтмыш яшап өлүп гидердилер. Эгинлери саланышып дуран, гамлы гөрнүшли дайханлары ханлар, беглер хорлардылар. Оларың икинҗи бир ганым душманы хем социал кеселлерди. Мама, гызамык, трохома, гарахассалык, дүвүнме... кеселлери гезек-гезегине, нобата гарашып диен ялы гелердилер. Шонда көп өйлер бошап галарды. Көп адамлар майып-мүҗрүп болуп, агыр ягдая дүшердилер. Бу ягдайда өнүп-өсүп кемала гелмеклигиң өзи гахрыманчылыкды.

Адамлар узаклы гүн өзлериниң бир, ики, үч танап ерлеринде ишләрдилер. Ери дырнак билен дырмалап диен ялы беҗерердилер, ондан өлмез-өди хасыл алардылар. Алнан бу хасыл зор этсе гышын орталарына ченли етерди. Ондан соңра айылганч

ачлык, етмезчилик гүнлери башланарды. Гүн батып-батманка, обаның әхли херекети кесилерди. Кә өйлерде чыра якардылар. Онуң ышыгы мазарыстанлыкда, гараңкы гижелерде гөзе гөрүнйән фосфор ышыкларындан говы дәлди. Гыш айларында ятылның жайың ортасындакы ожакда өл одун янарды. Онуң ажы түссеси ере ченли гелип етерди. Тамларың диварларына гөйә гара лак чалнан ялы боларды. Гараңкы дүшен бадына шагаллар оба эелик эдерди. Оларың совук, иниңи тикенеклендирижи сеслери тә даң атянча ятмазды.

Эмма вели адам-адамды. *Яшлык хем яшлыкды*. Шейле агыр дурмушда хем яшлык гөвүн ачмагың ёлларыны агтарарды. Хыва ханлыгының әхли овнуклы-ирили шәхерлеринде хепдеде ики гезек базар боларды. Оңа узак базар ве гысга базар диердилер. Узак гыш айларында обаның йигитлери он-он бәшден топарлара бөлүнип, хер узак базар агшамы деңңене (гүррүң-яран) гурардылар. Бейле деңңенелер агшам-ара башланып. кәвагтларда даңа ченли довам эдерди. Гатлама, богурсак, яглы чөрек... билен чай ичердилер. Даң атыберенде хем палав ийлерди. Меселе мунда дәл, меселе бу отурышмаларың манысындады.

Мурты гаралып угран йигитлериң арасында гызыклы гүррүңлер башланарды. Бу гүррүңлер көпленч аял-гызлар барада боларды. Оба гелинлерининң оваданлыгы, гызларың гөрмегейлиги барада йигитлер агызларыны сувжардып сөзләрдилер. Соңра печизойны башланарды.

Бу ойнуң хәзирки заман оюнларының хич бирине меңземейәндигини беллэп гечесим гелйәр. Эл ялы галың матаның йүзүне дөрт бурчлак өйжагазлар чекилипдир. Ол өйжагазларың төверееклери непис нагышлар билен безелипдир. Бу печизиң дүшеги. Йыланың гурадылан келле сүңкүне меңзейән еди санжак дашжагаз. Оларың йүзлери ве аркалары бири-бирине меңземейәр. Бу ойны дөрт адам болуп, бир-икибир ойнаярлар. Яңкы матаның йүзүндәки өйжүклере дашжагазлары гоюп чыкярлар.

Утулан ики адамың дат гүнүне!

Утанларың эмри билен утуланлар «жеза» чекмели. Бу эмирлер яш келлелериң ынсабына баглы боляр. Утуланлар аял гейимини гейип, чай гетирердилер. Гөзлерини-гашларыны ойнадардылар. Я болмаса сыгыр болуп молардылар, эшек болуп аңңырардылар, ат болуп кишңәрдилер, ит болуп үйрердилер. Отуранлар хезил эдишип гүлшердилер.

Бу «жезаларың», «эмирлериң» нетижесининң трагики ягдайлара ченли барып етйән вагтлары-да болярды. Шейле бир ваканы язып беян эдесим гелйәр. Йөне бу ваканы Түркменистаның хайсы ерине барсаң-да эшитмек боляр. Шейле бир ваканың Бедиркентде боланлыгының вели, мен шаяды.

Бизиң обамызда әхли адамлар тарапындан говы гөрүлйән, гүлер йүзли, ачык гөвүнли, гөрмегей бир йигит барды. Бизиң яшымыздакы әхли чагалар оны говы гөрйәрдилер. Ол батырды. Дилеварды. Ине, шол йигит шейле деңңенелериң биринде, даңа

голай печйзде утулды. Утан адамларың келлелери гызыпды. Олардан бири яңкы йигиде середип:

— Сен, ишан гүммезине барып, мазарлыкларың арасында газык какып гелмели. Даң атансоң биз барып, сениң какан газыгыңы гөрҗек — дийип буйрук берди.

Йигит динден, дине багланышыклы болан затлардан горкарды. Өвлүйә гидип, газык какып гелмек! Бейле зат онуң келлесине сыгмады. Эмма вели оюн-оюнды, шерт хем шертди. Бу буйрукдан боюн товламак намартлык болҗакды. Онуң яшындакылар өлселерде намарт, горкак диен ады алмаҗак болярдылар. Шонуң үчин-де йигит гитмели болды.

Ол ожагың башында ятан билек'ялы бир агаҗы алды-да, онуң ужуны чишледи. Йигидиң эллери сандыраярды. Соңра палтаны, яңкы ясан газыгыны алып, өйден чыкып гитди. Уграҗак вагты хеммәниң йүзүне өмүрлик хошлашян ялы болуп, нәйынҗар серетди. Онуң йүзи үч ювлан ак эсги ялыды.

Ол гелер вагты гелмеди. Отуранларың арасына ховсала аралашды. Вагтың гечмеги билен ховсала гүйҗәп башлады. Даң атып, җахан ягтыландан соң, хемме туруп, өвлүйә тарап ылгады. Бизем, бәш-алты оглан болуп, йигитлериң ызына дүшдүк. Барсак эййәм сув сеңрикден аган экен.

Йигит сөзүнде дурмак үчин мазарыстанлыгың ичине ягшы аралашан экен. Ики саны тәзеҗе мазарың ортасына гелип, бир салым о яна, бу яна гезмеләпдир. Арасса гарың йүзүнде онуң аяк ызлары месе-мәлим гөрүнйәрди. Соңра гары аягы билен пешеләп, текиз ере газыгы какып башланды, донуның бир сыйы газыгың ашагында галыпдыр. Газыгы какып боландан соң, сычрап туруп, ызына уграҗак боланда газык онуң сыйының бир яныны «гойбермәндир». Шол бада йигидиң хыялына: «Ашагындан чыкып болмаҗак гүнә этдим. Шонуң үчин-де өвлүйә мени гойбермеди, сыйымдан тутды» диен пикир гелипдир. Горкунҗына йүреги ярылып, дуран еринде хем җан берипдир. Муны соңра обаның яшулулары бизе шейле дийип дүшүндирдилер.

Ине, шол вагткы оба ягдайы шейледи. Обада шатлыкдан, гүлкүден, оюндан, томашадан башга нәме дийсең барды. Бу вакадан соң оба яшулулары йигитлериң деңңенелерини пугта контроллыгың ашагына алдылар.

Бәш билен он яшың аралыгындакы чагаларың гүнлери мениңки болсун диер ялы дәлди. Хер ким гүйҗүниң етдигинден даң атандан гүн батана ченли зәхмет чекерди. Томус айларында, гүн батандан соң, өлер ялы ядан хем болсак, гиҗәниң бир вагтларына ченли ойнардык. Гыш айлары аяк-яланaч, баш ачык боланымыз үчин, өйден чыкармасалар бегенердим. Томус айлары гич агшама ченли кән ойнанымыз үчин укымызы алып билмездик. Шонуң үчин-де эртир ирден эҗелеримиз ояранда, бизе өрән ёкуш дегерди. Догрусы, бизи укудан оярмак олара-да

аңсат дүшмейәрди. Эмма бизиң зәхметимиз машгала үчин зе-рурды.

Бедиркент улы обады. Онуң демиргазыгыны Гурбанмәммет сердарың (Жүнейит ханың) мүлки ве галасы тутуп отырды. Обаның гүндогарыны Ханав ишаның тамы, ери, гүммези тут-ярды. Халылла ишан, Өвез ишан диен улы ишанларың мүлк-лери обаның ортарасындады. Соңра оба илерки гумуң этегини сырып, гүнбатарлыгына узалып гидйәрди. Гүнбатарда, илерки гум билен, гайракы шорлугың арасында Бедиркент базары бар-ды. Базарың голайында Гурбан додак диен жувазчы яшаярды. Онуң иниси Какабай, Жүнейит ханың саг голы хөкмүнде «До-ганлар» ве «Бедиркент» романларында ве шол романларың эсасында язылан «Доганлар» пьесасында суратландырыляр.

Ханав ишаның өйүниң янында көне мекдеп барды. Оңа оба-ның огланларындан он бәш, йигримиси гатнашярды. Буларың хеммеси барлыларың, көп санлы ишан-моллаларың чагала-рыды. Оларың ата-энелери огланларыны мекдебе элтенлеринде: «Эти сеңки, сүңки меңки» дийип, молла айдып гайдардылар. Моллалар олардан пейдаланярдылар. Ягны, сәхел бахана тап-салар чагалары чыгар чыбык билен енчйәрдилер. Муны биз мекдебе гатнаян огланлардан эшидердик. Биринҗиден-ә бизиң дережәмиздәки чагалары ол мекдебе алмаярдылар. Алаянла-рында-да бизиң көпүмиз оңа гитмездик. Себәби отурян еримиз күлүң үсти болса-да, гөвнүмиз кап дагындады. Биз өзүмизи чыгар чыбык билен урдурмак ислемейәрдик.

Шейлелик билен бу барадакы гүррүңи жемләп айданымыз-да, обаның улудан кичисине ченли бар адамсы соватсызды. Китап окап, хат язмак диен зат дүйбүнден ятды. Бедиркентли-лер Тагта галасының сораян ериниң аңырсында ил, гүн, оба-гара бардыр дийип, чак этмейәрди. Атлантики океан, Гара деңиз, Гималай даглары... диен дүшинҗе ёкды. Догры, «Ахал», «Тежен» диен ерлериң атлары ил ичинде тутулярды. Эмма булары-да биз «чынмачын», «Мүсүр» диен сөзлер ялы, эртеки юртлары дийип хасап эдердик.

САПАР ВЕКИЛ АГА ВЕКИЛ ОГЛЫ *

Бедиркент шу ягдайда 1924-нжи йыла гелип етди. Бу йыл обаның тарыхына ажайып йыл болуп гирди. Яш совет хәкимие-ти ганлы, агыр сөвешлерде беркишип, кемала гелди. Ол аякла-рыны ере гүнсайын пугта басып башлады. Адамлар өзлерини тутдулар. Тәзе гурлушыга хызмат эдип уградылар. Шу ерде бир бедиркентли барада гүррүң бересим гелйәр.

— Сапар векил улы болупмыш.

— Онуң айданы айдан, диени диенмиш.

— Ол орусың саг дызында отурярмыш... диен ялы сөзлер ил ичине долды.

Биз чагалар Сапар векили танаярдык. Эмма онуң хакында

айдыляң бу тәзе сөзлериң манысына дүшүнмейәрдик. Я-да, умумы дүшүнйәрдик. Гараз, Сапар векилиң нәме-де болса өңкүлиги дәлдигине, онуң хайсы-да болса бир улы дережә гөтерилендигине чак билен гөз етирйәрдик.

Бедиркентде орсукчы диен тире яшаярды. Бу ёмудың улы тирелериниң бириди. Векиллер, җүнейитлер болса, орсукчы тиресиниң шахаларыды. Векиллер тиресиниң яшулысына Ага векил диердилер. Онуң Анна векил, Сапар векил, Сейил векил, Халмет векил диен огуллары барды. (Халмет векил хәзир Дашховуз областында мәгарыф системасында ишлейәр). Буларың ичинде иң агызлысы, Арап элипбисинден соватлысы Сапар векилди. Ол турув башдан обаның, Тагта галасының ишине гатышып угарды. Өзи-де дийсең гөдек адамды.

Сапар векил өрән даявды. Чалаҗа мама дишэн йүзи, тегелекден гелен улуды. Гөзлери бир геңси ялдырап, ойнаклап дурарды. Уллакан сакгалы ве мурты сарымтылды.

Җүнейит хан гума гачандан соң, онуң әгирт улы галасыны йыкдылар. Сапар векил бу ягдайдан пейдаланып, йыкылан галаның бишен керпичлерини обаның илерсине, гумуң этегине чекдирди. Шол ерде хем уллакан күнрели ховлы салдырды, диварларыны цемент билен суватдырды. Шейле улы, хенизе ченли бу обада гөрүлмедик җай салдырмага обада Сапар векилиң әхмиетини хас артдырды.

Бу өрән гең адамды. Ёкарда айдышымыз ялы ол дашындан середенинде өрән гөдекди. Эмма онуң гөдеклигинде бирхили юмшаклык, адам сөйүҗилик барды. Ол улы диймән, кичи диймән, аял диймән, эркек диймән, адамларың үстүне гыгырыбермеги, сөгүбермеги я-да гыңралыбермеги хич затча гөрмезди. Эмма хич вагт хетден гечмезди. Шонуң учин-де адамлар бу затлары ондан гаты гөрмездилер. Гала ялы улы җай салдырандан соң, ондан адамлар горкуп хем башладылар. Онуң диңе сары телпеги, гара әдиги, меле чәкмени бизе таныш геймлерди. Чәкмениң ашагындакы гар ялы ак көйнек, сув ялы толкунып ятан гара матадан тикилен геймлер оңа хем гөрк берйәрди, хем онуң хайбатыны артдырярды. Ол геймлер бизе таныш дәлди. Сапар векил бәшатар гөтермезди. Ялдырап дуран агач гаплы маузери дызындан ашакда салланып ятарды.

Ол вагтларың ягдайында шейле адам хайсы дережә етипдир дийселер ынанаймалыды. Чүнки ол ёкарда айдып гечишим ялы соватлыды. Бу затларың үстесине-де батырды. Соң билип отурсак Сапар векил Ага векил оглы Дашховуз округ халк магарыф бөлүминиң мүдири болан экен. Бу өз вагтында өрән улы везипеди.

Ине, шол Сапар Агаевиң буйругы билен 1924-нҗи йылың томус айларының биринде Тагтадан Бедиркентде керпич чекилип башланды, муртлы-муртлы рус уссалары гелип угарды. Дөрт-бәш айың ичинде дөрт саны уллакан отагдан ыбарат мекдеп җайы салнып гутарылды. Хүтдүҗек чатмаларың үстүне

ындак басылан пессежик тамларың, елиң зарбына йыкылан әпет агач ялы гара өйлериң арасында агарып гөрүнйән бу овадан там, гөрениң аклыны хайран этди. Бедиркентлилер оңа деррев «ак там» дийип ат бердилер. (Умуман айданда Бедиркентде лакамсыз бир адам, тәзече ат берилмедик бир ер хем ёкды. Меселем: Гурбан жувазчының додагы галыңды. Шонуң үчин-де оңа Гурбан додак диердилер. Жүнейинт ханың-да «байтал» диен лакамы барды. Ерлериң-де шейле атлары боларды. Шонуң үчин-де тәзе мекдебе ак там дийип ат берилмеги тебигы бир зат болуп, деррев ил ичине орнашды.)

Сапар векил барада ене-де бир зады беллэп гечесим гелйәр. Догрусы мен муны белли бир документе эсасланып айдып билжек дәл. Бу эшитмиш. Сапар векил Хыва ханы Сейит Исфендияр Бахадур ханы өлдүрмеклиге гатнашыпдыр диен гүррүң ил ичинде хенизем довам эдйәр. Бири маңа: «Мен Чәржевиң музейинде Сапар Агаевиң суратыны гөрдүм. Ол суратың ашагында Хыва ханыны өлдүрмеклиге гатнашан Сапар векил Ага векил оглы дийлип язылыпдыр» дийип, гүррүң берди. Бу гүррүңи мен 1937-нжи йылдан өң эшидипдим. Хәзир менде Сапар векилиң сураты бар. Бу сурат Хыва архивиниң материалы болмалы. Ол ерде диссертациясының үстүнде ишлән бир адам ол сураты фотоаппараты билен гөчүрип алыпдыр. Бу суратың хем ашагында: «Сапар векил Ага оглы, ёмудың орсукчы тиресинден, Бедиркент обасындан, Хыва ханы Исфендияры өлдүрен адам» диен язгы бар. Бу затлара эсасланып айтсак, мениң Сапар Агаев барада эшиденим догры гүррүң болмалы.

Бир гүн эжем мени Гурбан додагың худайёлусына алып барярды. Биз аралыкдакы шорлугың четине барып етипдик. Бирден ызымыздан гаты сүрлүп гелйән атың аяк сеси эшидилди. Эжем бирден ызына өврүлип:

— Хих...— дийип, ичини чекди:— Ёлдан совул. Сапар векил гелйәр — дийип, мени бир чете чекди.

Сапар векил бизиң деңимизе гелди-де, ёрга ябының жылавыны чекди. Салам-хелик ёк:

— Хей, хелей, оглуңы нирә алып барярсың?— дийип абайланды.

Эжем оңа баш эгип салам берди. Мениң гулагыма:

— Гурбан додаклара худайёла барярыс дийип айт — дийди.

Эмма Сапар векил эжемиң пышырдысыны эшитди. Эжеме гарап азгырылды:

— Худайыңам билемок, өвүлйәңем, Сейтек гара айт: эртириң өзүнде бу оглуны галадакы интернада элтип, өз эли билен окува табшырып гайтсын. Болмаса сен хелейиңем, Сейтек гараныңам гөзүңизи еңсәңизден чекерин!

Эжем якасыны чәклэп, гөзяш эдип, пышырдап уграды:

— Вай, огулжыгымдан айырмавери, Сапар. Дирилигине элимден алып гитмәвери!

Сапар векил:

— Кес, сесиңи! Эгер шу оглан эртир гала элтилмесе, мен сени онсоң агладарын — дийип, гара ёрганың жылавыны говшатды. Түйлери ялдырап дуран семиз ёрга йүпек юмак ялы тогаланып гитди.

Шунча кәесе-де, гыгырса-да, мен Сапар векилиң әхеңинде хич хили душманчылык, гөвнүетмезчилик, яманлык диен затлары сызмадым. Онуң болшы, тебигаты, ил ичинде дийлиши ялы ясалышы шейледи. Себәби онуң какасы Ага векилиң, агасы Анна векилиң, иниси Халмәт векилиң агзындан хич вагт эрбет сөз эшиден адам ёкды.

Сапар векил хич киме саламам бермезди, хич кимиң саламынам алмазды. Адамлар билен душушан вагтлары я оларың үстүне гыгырарды, я-да башга бир сөз тапып, саглык-аманлык сорашмакдан оларың үнсүни бөлерди. Умуман мекдебе гатнап соватлы боланлыклары үчин хәзирки вагтда, орта ве ёкары билим алып, дөвлет эдараларында ишләп йөрендиклери үчин, мениң яшытдаш илдешлеримиң хеммеси Сапар векиле миннетдардырлар.

Мен 1937-нжи йылың январында Ашгабада, «Яш коммунист» газетине ише гелдим. Геленимден ики-үч ай геченден соң мен Сапар векили иң соңкы гезек гөрдүм. Бу шейле болды. Ашгабадың Крупская ве Калинин көчелериниң бурчунда языжыларың агачдан жайы барды. Амандурды Аламышов бир себәп билен гөчди-де, өзүниң кичижик, бир отаглы жайыны маңа ташлап гитди. Ине, шол жайда, март айы болса герек, ирден туруп чай ичип отырдым. Шол вагт гапы какылды. Бир салымдан өрән даяв, узын бойлы, сары чәкменли, сары телпекли, сары сакгал-мурты өз угруна гойберилен бир адам гапының ич йүзүнде пейда болды. Мен оны бир бада танадым. Ол муны дуйды:

— Мен Сапар векил, иним, маңа бир чәйнек чай берип билермиң? Азажык гүррүң эдишмәге вагт тапып билермиң?

Мен бу сөзи эшиден бадыма гоп берлен ялы, сычрап еримден турдум. Яшулының әпет эллерини тутуп, онуң билен ичгин гөрүшдим. Онуң уллакан гоюн гөзлериниң окаралары немленди.

Чайың башында шейле гүррүң берди:

— Инди бизиң иң соңкы гөршимиз болса герек, Беки. Мени агтарярмышлар. Хәзирем сениң гапыңы тыркылдадып геләймеклери мүмкин. Ашгабатлы көп санлы дост-ярлар билен хошлашып йөрүн. Мен хәзер Мәхемиңкә (онуң иң кичи иниси Халмәт векиле Мәхем хем дийилйәрди. Халмәт Агаев шол вагтлар Недирбай Айтаковың кабулханасында ишлейәрди) барярын. Онуң билен хошлашмага. Мен нәме этмишимиң бардыгыны билемок. Элбетде, өзлери билйәндир. Йөне саңа-да Мәхеме-де бир табшырыгым бар: тертипли болуң. Табшырылан юмшы гиже диймән, гүндиз диймән ерине етириң. Бала-чагаларыңызы окадың. Инди дине окан еңер. Адам мыдама еңмелидир, аяк астына дүшмели дәлдир.

Бизден чыкып, Мәхемиң өйүне голайлашанда Сапар векили тутярлар. Мен шундан соң оңа душмадым.

ЧЕПЕР СӨЗҮҢ ЫШГЫНДА

Бедиркендиң ак тамында бир йыл окап, арап элипбисинден оңат соватлы болдук. Эмма бу соватлылык илки бада нәме учиндир мени бегендирмейәрди. Йөне мен бу хакда хич киме хич зат диймейәрдим. Мунуң өз себәби барды: Ак тамда окап йөркәк, оба адамлары бизи өз янларына чагырып:

— Ханы, кичиҗик моллалар, китабыңызы бизе-де окап бериң. Ханы, бизем гөрели, ол китапларда нәхили гең-энайы затлар барка?— диййип, турувбашдан яңса алып települler.

Ине, иң агыр ери-де шуды.

Биз китабымызы ынамсыз ачып, утана-утана окап башлардык:

— Ат...

— Ата...

— Аба...

— Баба...

Дайханлар гөзлерини яшардып гүлердилер:

— Тоба, тоба, хей, шейле-де бир окув боларми?

— Сизи алдап йөрен болаймасынлар? Ата, баба, аба... диен затлар окув дәл ахыры.

— Бейдип йөрениңизден-ә, гидиң-де, эшеклериңизе от йыгың.

Ене-де гүлки.

Мениң адамлара гахарым гелйәрди. Өз ичимден хачан-да болса обадашларыма гөз гөркезмеги йүрегиме дүвдүм.

1925—1926-нҗы окув йылында Балыш Өвезов икимиз Тагтаның район меркезинде ачылан интернада окува гелдик. Сапар векил Балышың какасы Өвез усса-да, эгер ол оглуны Тагта галасына әкитмесе гөзүни еңсесинден чекмәге вада берен экен. Балыш оны маңа Тагта геленден соң гүррүң берди.

Тагта галасы... Тагта галасы... диен сөзлери обада хер гүн диен ялы эшидердик. Бу сөз оба адамларының агзындан дүшмезди. Эмма мен хениз оны гөрмәндим. Ол вагтларда бу гең зат дәлди. Етмиш, сегсен яшан бедиркентлилериң арасында-да Тагтаны гөрмедиги барды.

(Шу ерде мениң яй ичинде бир мысал гөркезип гечесим гелйәр. 1950-нҗи йылда мен Баш түркмен каналының гечҗек угруна самолётлы айланып чыкдым. Шонда «Гелинөлен» диен бир гуйыда гонуп, бир агшам ятмалы болдум. Бизиң мыхман болан өйүмизиң эеси, етмиш яшларындакы яшулы, гөк чайыны гутарып, келлесини тәриме уруп отуран экен. Мениң янымда чай барды. Яшулы гөк чайдан кейпини көкләнден соң билбил ялы сайрап башлады. Дерләп ялдырап дуран маңлайыны телпеги билен сүпүрип, шейле гүррүң берди:

— Иним, үч-дөрт йыллыкда мен Дервезе диен ере барып гелдим. Эйт, онуң жайларыны бир гөрседиң! Бири-бириңден белент, бири-бириңден овадан, Дервезәниң бир четинден гирен бадыңа башың айланяр. Өзүңе эрк этмек кын дүшйәр. Нәбилейин, сизиң болян Ашгабадыңыз Дервезече ёк болса герек.

Диймек бу яшулы Гелинөленде доглупдыр. Башга хич ери гөрмәндир. Ики саны тамлы Дервезе болса дүнйәниң иң улы шәхерлериниң бири ялы болуп, тәсир галдырыпдыр. Шейле адамлар боляр.)

Тагта галасының маңа эден тәсири-де эдил шунуң ялы болды. Мен эшегиң үстүнде какамың гушагындан япышып отырдым. Поласолтаның шорлугыны орталаберенимизде какам:

— Ана, оглум, Тагтаның галасы гөрүнйәр — дийди.

Догрудан-да әпет улы галаның диварлары гөрүнди. Белент диварларың дөрт бурчунда дөрт саны гаравулханасы барды. Хас голайлашанымыздан соң ол гаравулханаларың гөзаралары-да месе-мәлим гөрнүп башлады. Гала гирен бадымыза бишен керпичден салнан ики саны улы жай бар үнсүми өзүне чекди. Эгрем-буграм даражык көчелериң ики тарапындакы жайлар, оларың айналары, хеммесиниң дашының агардыландыгы гең галдырып, агзымы ачдырды.

Бу жайларың айналары, яңкы ики даш жайыңкы ялы дәлдилер, бири улуды, бири юмрук сыгар ялжак кичижикди. Эмма шейле-де болса олар өзлериниң көплүги билен оба огланыны гең галдырярды.

Биз галаның гүнорта дервезесинден гирип, гөни гайралыгына сүрдүк. Уллакан ховуз ерине гелип етдик. Какам шу ерде Аннамырат диен милиционере душ гелип, өзүни эшекден ере окլады. Барып, йитирип тапан ялы, Аннамырады гужаклады:

— Вах, доган, сени-де гөрмек бар экен-ов! — дийип, саглыкаманлык сорашып башлады.

Аннамырат йылгырярды. Ол бизиң обамызданды, шонуң үчин-де мениң какамың дегишгендигини билйәрди.

Шундан соң олар чынлакай геплешип башладылар.

— Сейтек гара, еке өзүң ёла чыкмага горкуп, яның билен оглуңы алып гайтдыңмы?

— Ёк, Сапар векил муны интирнат диен окува элт дийди. Ханы, ол окув нириеде боляр? Сен бу галаның ичине етиксиң.

— Интернат диен окув хон-ха! — дийип, Аннамырат бәшатар ялы узын, агач эт элини гайралыгына узатды.

Догрудан-да ховуз ериниң гайрасындакы дашы агардылан көне тамың төверегинде мениң яшымдакы огланлар гарга сүрүси ялы болуп, кә үйшүп, кә даргашып йөрдүлер. Оларың хеммесиниң геймлери гарады.

Бизиң өмрүмизиң интернатда гечен иң ажайып ики йылы шейдип башланды. Бу ики йыл бизе дүнйәде Бедиркентденем башга ериң бардыгыны, дүнйәниң өрән гиңдигини, говгалыды-

гыны өвретди. Шонуң үчин-де интернада болан шол миннетдарлык хениз-де көнеленок.

Догры, юрдуң сыясы ягдайына, сыясы акымына гөз етирмәге бизиң акылымыз чатмаярды. Эмма вели юрдуң ягдайының өверлик дәлдигини биз чалажа аңшырярдык.

Сынпы гөреш гүнсайын гүйжейәрди.

Җүнейит хан Бедиркент галасыны ташлап, гума гачыпды. Онуң атлысы кәнди. Гумда диңе ол хем дәлди. Улулы-кичили басмачы топарлары гиҗелерине ве гүндизлерине ач мөҗек сүрүси ялы болуп, гум геришлериниң арасында гезйәрдилер. Тәзе дурмуша яңы башлан парахат обалара чозярдылар, мекдеплери отлаярдылар, кооператив дуканларыны талаярдылар. Бу ягдайлар мениң «Ягтылыга» диен поэмамда, «Илкинҗи гүн» диен повестимде, «Шахыр» романымда, башга-да кән эсерлеримде беян эдилени үчин мен бу ерде бу затлар хакында узак гүррүң берип отурҗак дәл.

Йөне вели башга бир зат барада айдасым гелйәр. Ол хем шол вагтларкы район гуллукчыларының дурмушы барада. Район гуллукчылары җанларыны аяман, вагт билен хасаплашман ишлейәрдилер. Эмма оларың шахсы дурмушлары ёк диен ялыды. Гиҗелерине оларың хич бириси өз өйлеринде ятып билмейәрдилер. Топар-топар болуп үйшүп гаравул гоюп, бир ерде ятярдылар я-да екеликде, ташланды тамларың ичинде ятярдылар. Чүнки басмачылар олары гиже-гүндиз антаярдылар. Эллерине дүшенлерини өлдүрйәрдилер. Шонуң үчин-де Ашгабатдан иберилен гуллукчылар машгаласыз барярдылар.

1926-нҗы йылың башында Тагта ревкомының башлыгы болуп, Байры кары Абаев диен бир говы адам гелди. Элбетде ол галаның ичиндәки улы җайларың бирини эелэп, өрән гурплы ве говы яшап билҗекди. (Бу хакда бизиң мугаллымларымыз шейле гүррүң эдйәрдилер). Эмма басмачылардан горкусына ол бейдип билмеди.

Бизиң ятакханамызда он бәше голай кровать барды. Бир гүн интернадың мүдири Захидулла Эзизов (Биз оңа Сейдилла эфенди диердик) ятакхана гелип, шейле дийди:

— Чагалар, кроватларыңызы бири-бирине якын гоюң. Ине, шу бурчы бошадың. Бу ерде ревкомың башлыгы Абаев ёлдаш яшаҗак. Өзүңизем тертипли болуң. Ол гаты улы адам. Тагтада шондан улы ёк. Бизи онуң янында масгара эдәймәң. Онсоң ол бизе гейимем бермез, нахарам...

Байры кары Абаев бизиң ятакханамыза гелип, оңат ерлешди. Бу адам барада мен ашакда гүррүң берерин.

Хава, интернат бизе көп зат берди. Биз инди элимизе дүшен китабы сув ялы окап билйәрдик.

Окувларымыза говы етишердик. Мунуң ики себәби барды. Биринҗиден бизиң билдигимизсайы билесимиз гелйәрди. Икинҗиден болса Юлин диен татар мугаллымымыз сапагыңы чала биширсең ёгын галамы билен бурнуңа урярды. Элбетде, хич

киминң класдан бурнуны кәшир ялы гызардып чыкасы гелмейәрди. Булардан хем башга говы оқаянлара депдер, галам, китап сылаг берердилер. Тәзеже депдер, галам, алып өз гөвнүңе гелен затлары язмак, сурат чекмек бизиң гөкдәки дилегимизди.

Хожагулы бир чопан,
Топар гөюн бакарды.
«Мөжек гелди, хав!» дийип,
Ялан сөзи чыкарды.
«Хай, етишиң харайма,
Гойны мөжек апарды...»
Дайханлары бидерек —
Алдапдыр Хожагулы...

диен сетирлери ятлап, оңат эдип класда айдып береним үчин сары галам ве говы кагызлы депдер аландыгым эдил шу гүнки ялы ядымда.

Окув китабындакы шулар ялы гошгулары ятламак, айдым сапакларындан өвредилйән айдымларың манысына бейлекилерден кән үнс бермек соңкы вагтларда мени бир генсихягдайлара сезевар эдип башлады. Сада, дүшнүкли, адаты сөзлериң бир галыпа салнандан соңам өңки манысыны бермеги, гайтам галыпа салнандан соң оларың маныларының ве әхмиетлериниң хас гүйжемеги мени хайран галдырярды. Мениң чага акылымың етишине гөрә, галыпа гирен сөзлер йөне айдылан сөзлере гаранда хас тәсирлидилер. Олар йөнекей айдылан сөзлере гаранда бейниңе пугта ерлешйәрдилер.

Бу нәмеденкә? Бу нәме болдугы? Шу сораглар мени өз ыгтыярыма гоймаярдылар. Мен бу сораглара киминң жогап берип билжекдигини билмейәрдим. Мугаллымлара йүзленмекден чекинйәрдим. Онсоң мен мыдама шу ашакдакы дөрт сетире йүзленйәрдим:

Мугаллымлар айдарлар:
Галам бизиң ярагмыз.
Байлар бизе герек дәл,
Ишчи-дайхан герегмиз...

Бу сетирлериң манысы дүшнүклиди. Эмма жадысы мениң үчин гараңкыды. Элъетмез белентликдеди.

Гарыпжа китапхана гатнап, гошгулы китаплары окап башладым. Эмма ол вагтлар бейле китаплар азды. Кәвагтлар зат тапман хырчымы дишләп, ятакхана гайтмалы болярдым.

Гошгы, чепер сөз барадакы шол вагтларкы дүшүнжәм гүлкүнчди. Гошгы язянлар адамлар ялы дәлдир, олар башга хили адамлардыр, я-да гошгы ёкардан, перишделер тарапындан дүзүлип, ашак ташланяндыр диен дүшүнжә мен бүтинлейин ынанып дым.

Бу дүшүнже маңа бир тарапдан улы көмек этди. Гошгы дөрейшиниң, онуң жадысының сырыны ачмалыды. Онуң үчин болса окамалы болярды. Айда-йылда бир гезек гелйән «Түркменистан» газетине сабырсызлык билен гарашярдым. Кәвагт-

лар онда бир нәче гошгы бирден чыкярды. Шейле номерлери аланымда эдил гыммат баха совгат алан ялы болярдым. Кә-номерлерде бир сетир хем гошгы чыкмаярды. Лапым кеч болярды. Жанлы шахыры гөрерин диен тамам ёкды. Эмма жанлы шахыр бизиң ятакханамызда яшаяр экен.

Байры кары Абаевиң үч-дөрт гүнләп, хепделәп ятакхана гелмейән вагтлары болярды. Биз болсак онуң хакында кән гүрлешердик. Бизиң нахарымызың ве гейим-гежимимизиң дүйп меркезинде отуран умуман Тагта районының ыкбалыны өз элинде жемлән, шүнуң билен бир хатарда-да басмачыдан горкунжына интернат огланларының ятакханасында яшаян адам — бизиң чага дүшүнжәмизиң өңүнде өрән белентди. Онуң гоша-гоша атлары барды. Наганы, бәшатары, Сапар вәкилиңки ялы маузери барды. Элбетде, шунча яраглы адам бизиң пикиримизче-де йөне-йөне адам болмалы дәлди.

Ол орта бойлы, семиз, бугдай реңк йүзли, гара муртлыды. Херекетлери орта халды. Өрән гөрмегей, хер демде гүлмәге мейил эдип дуран йүзи өзүне чекижиди. Дили дийсең сүйжүди. Биз онуң билен гаты өвренишдик. Соңа-бака Байры кары Абаев ятакхана доланып гелмедик агшамлары бизиң оны гөресимиз гелерди, басмачылар оңа бир зат эдйәрдилермикә дийип, гара жанымыз галмазды.

Бир агшам ол ир гелди. Овадан гара гөзлери гүлйәрди, өзүне чекижи йүзүне нур чайылан ялыды. Рухы белентди. Ол бу гүн агыр бир везипәни иш йүзүне чыкарып гелен болмалыды. Аслында хем шейле экен.

Байры кары Абаев кровадында жайлашып отурандан соң бизе йүзленди:

— Ханы, огланлар, бәррәк гелиң. Эртир базар. Окувыңыз ёк, шонуң үчинем бир азрак гич ятайсаңыз-да хич зат болмаз. Сейдилла эфенди-де хич зат дийип дурмаз. Мен сизе саз чалып берейин, өз дүзен гошгуларымдан биркисини саза гошуп, санап берейин,— дийди.

Онуң соңкы сөзүни эшиденимде мениң хушум башымдан учды. Мен эдил онуң дишини алжак ялы өзүмден бийгтияр бөкүп алкымына дыкылып бардым. Онянча хемме онуң дашына үйшди.

Байры кары маңа йүзленди:

— Баллым, мен көпден бәри ашаклык билен сени сынлаярын. Сениң чепер сөзе, эдебията хөвесиң гаты гүйчли ялы. Бу говы зат. Өвгә мынасып зат.

Байры карыдан бейле сөз эшитмек интернат окувчысына нәхили тәсир эдендигини сиз гөз өңүне гетирип билерсиңиз.

Мен утанжымдан чым-гызыл болуп, башымы ашак салдым. Байры кары довам этди:

— Бизиң халкымыз багтсыз экен. Ол инди өз багтының эеси болды. Мысал үчин өзүңизи алып гөрүң. Сиз Тагтада көпчүлик болуп сproducto өвренен илкинжи чагалар. Инди хемме чага окар.

Ревком гүндизине ишлейән улы адамлары-да агшамына окатмалы дийип карар этди. Оларам окарлар. Ине, багт диен зат шудур. Гайрат эдип окаң! Тиз вагтда бириң мениң ериме ревком боларсыңыз. Ене бириң башга бир эдараны йөредип отурарсыңыз...

Биз онуң айдян сөзлериниң хеммесине долы дүшүнмейәрдик. Эмма шейле мылайым, мәхрибан адамың агзындан чыкян якымлы, хошниетли сөзлер эне хүвдүси ялы болуп эшидилйәрди. Онуң: «Бир вагт бириң мениң ериме ревком боларсыңыз» диен сөзи мениң йүрегими дилип гитди. Мен мыдама интернадың шу ятакханасында Байры кары Абаев билен яшамагымы, онуң гең-энайы гүррүңлерини диңлемегими ислейәрдим. Хемме задың шу гүнки етен дережесинден үйтгемезлигини арзув эдйәрдим. Бу чагалык арзувларыды.

Байры карының говы дутары барды. Ол оны кроватың башужында дивардан асып гоярды. Байры кары ёк вагты биз дутары ойнамакха бейледе дурсун, оңа тарап середип хем билмездик. Себәби биз онуң эесини ченден-аша хорматлардык. Ол бир ере гиденде ики хатарыны-да гушанарды, наганыны голтугына саларды, маузерини бойнундан асарды, бәшатарыны элине аларды. Онуң чагаларың арасында яраг гоюп гитмекден этияч эдйәндигини биз соңра билип галдык.

Аҗайып адам шол агшам гелҗек гүнлер барада көп гүрледи. Соңра дутарыны элине алып, оны оңатҗак дүзди-де шейле дийди:

— Бизиң халкымыза бу түкениксиз багты Ленин берди. Мен ол бейик адамың шанына бир гошгы яздым. Ине, диңләң, мен оны саза гошуп айдып берейин...

Биз бүтин дурмушымыз билен әгирт улы гулага өврүлип, Байры карының айдымыны диңледик:

> Муң докуз йүз он единҗи йылда болды ынкылап,
> Ынкылабың башлыгы ёлдаш Ленин алы җенап,
> Чекди көп җебр-ү җепаны, хызмат этди бихасап,
> Әхли дайхана гоюп гитди бу ёлун, бейле сап,
> Ол улуг ёлдаш Ленини ят эден байрам бу гүн...

Саза гошулып, хош оваз билен айдылян бу сөзлери толгунман диңлемек кынды. Бу гошгудакы бизе дүшнүксиз сөзлери өкде сазандаларың ёгын, эмма диен эдиҗи бармаклары дүшүндирйәрди.

Гиң, ягты отагың ичинде Байры карының мылайым сеси чалаҗа шемала толкун атян деря сувы ялы болуп узак вагтлап толкун атды.

Байры карының өзи-де гошгының хер ойнамындан соң бир гез ёкары галян ялыды. Бизиң яшаҗык йүреклеримиз болса яңы ганат чыкан бүргүт ялы болуп, хованың йүзүнде бегенҗине ойнаярды, пел-пеллейәрди.

Шахыр өзүниң бейик Ленине багышлан узын гошгусыны күмшүң сеси ялы арасса дутар сесине гошуп санап гутарды. Бу

гошгының бизе эден тәсирини шейле җемлемек мүмкин: гошгы бизиң өңүмизде тәзе бир дүнйәни ачды.

Онуң ене бир гошгусы Тагта районының шол вагткы дурмушы барадады. Ол гошгы:

Поласолтан обасында көп түпеңлер атдылар...

диен сетирлер билен башланярды. Бу гошгы бизе хас дүшнүкли ве якын гөрүнди.

Шу агшамдан соң Байры кары Абаев вагт тапса бизиң билен гүрлешмәге, бизе саз чалып, айдым айдып бермәге ялтанмады. Себәби сунгат адамсы өз хүнәрине муштак тапса ялтанмагы, ядамагы билмез экен.

Байры кары бир гүн бир күти китабы элинде тутуп дуршуна, мени янына чагырды:

— Балдым, ине, бу бизиң шахырларымызың атасы Магтымгулының китабы. Мен, сениң гошгы окамагы халаяндыгың үчин шу китабы саңа совгат берйәрин. Хер сөзүне, хер бир дийҗек болян задына долы дүшүнмәге чалыш.

Башга бир гүн ол маңа «Саятлы-Хемра» дессаныны берди. Ики үч айың ичинде мен бу китаплары дөрт-бәш гезек окап чыкдым. Инди мен бу китаплары сакынман, сәгинмән ятдан диен ялы окап билйәрдим. Шундан соң мен Бедиркенде барып, обадашларымдан «ар алдым». Инди мен олара: «ат, ата, баба, Аба...» сөзлериниң дерегине Магтымгулының дүрдәне сөзлерини, Саядың, Хемраның җошгунлы гошгуларыны улы гөтерим билен окап берйәрдим. Инди мениң окан затларыма хич ким гүлмейәрди, гайтам җадылы сөзлериң тәсирине дүшүп аглаярдылар.

Чепер сөзе, эдебията болан сөйги шейле башланды... Байры кары Абаев барада тәзе маглуматлар йыгнамак максады билен мен оны танаян адамлары агтарып башладым. Шахыр Анна Ковусов бу ишде маңа улы көмек этди:

— Байры карының бир оглы Красноводскиниң «Заготживсырье» диен эдарасында баш бухгалтер болуп ишлейәндир. Шоңа йүзленсең, ол саңа өз какасы барада маглумат берер.

Мен шейле хем этдим. Халымберди Абаеве хат яздым. Тиз вагтда Халымберди Абаев мениң хатыма хормат билен җогап берди. Мен ол хатдан шу ашакдакылары аныкладым.

Байры кары Абаев 1891-нҗи йылда, Эсенгулы районында, балыкчының машгаласында энеден догуляр. Ол илки балыкчы, соң болса мугаллым болуп ишләпдир. Өз халкының хал-ягдайыны, тарыхыны оңат билйәндиги, соватлылыгы, рус дилини билйәнлиги себәпли ил ичинде онуң абрайы улы болупдыр. Шонуң үчин-де ерли партия ве совет гурамалары оны ёкары ишлере чекипдирлер. Байры кары өзүниң өмрүниң иң говы йылларыны басмачылара гаршы гөрешмек, яш совет хәкимиетиниң ишлерини беркитмек ялы мукаддес максада багышлапдыр.

Байры карының Халымбердиден башга Рахым диен хем бир оглы болупдыр. Ол өз фамилиясыны Байрыев дийип яз-

дыран экен. Рахым Байрыев Ватанчылык уршунда гурбан боляр.

Яш алым Аллаберди Оразтагановың тассыкламагына гөрә, Байры карының какасы Ягшымәммет хем шахыр болупдыр. Ол көпленч дини шөхратландырян гошгулар языпдыр. «Ягшымәммедиң кәбир гошгуларыны Красноводск шәхеринде яшаян Хаҗар Непесова, Берди Багшыев ятдан билйәрлер» дийип, Оразтаганов тассыклаяр.

Өмрүнде илкинҗи гезек җанлы шахырың агзындан эшиденим «Байрам бу гүн» диен гошгының шу ерде ене-де бирнәче ойнамыны гетиресим гелйәр. Биз бу гошгыны окамак билен өз дөврүнде Байры карының оңат шахыр боландыгыны аныклаярыс.

Әлеме мешхур олуп, сейран эден байрам бу гүн,
Чар хөкүмет тагтыны вейран эден байрам бу гүн,
Ган ичен залымлары гирян эден байрам бу гүн,
Евбасар дөвлетлери хайран эден байрам бу гүн,
Пәле дайхан халкыны көп шат эден байрам бу гүн.

Бу мүбәрек байрама ыззат-хормат этмели,
Әхли дайхан бирлешип, хер ерде байрам тутмалы.
Гырмызы гандан боялан байдак ʼалып гитмели.
Шаркдакы мазлумлары хорлукдан азат этмели.
Хеммәге деңлик берип, ёл гөркезен байрам бу гүн.

Ушбу байрам гелмегинден ган иченлер аглаяр.
Гөйә «шахсей-вахсей» дек гурсакларын даглаяр,
Ишчи-дайхандан горкуп, хиле тесвир эйлейәр,
Ахыры вейран эдер дийип, башларына гайлаяр,
Шулары гыздырма дек титреден байрам бу гүн.

Октябрь байрамының нәме этдигин билмек герек,
Түркменистан хөкүметиниң бердигин гөрмек герек,
Агзыбир доган болуп, эл-эле бермек герек,
Шадыян шовхун гурап, гулдарлара гырмак герек,
Эзилен миллетлери азат эден байрам бу гүн.

Байры кары Абаевиң булардан хем башга «Токмак» журналының 1925-нҗи йылда чыкан 18-нҗи номеринде чап эдилен: «Бер инди», Алыбег Алыевиң 1925-нҗи йылда Ашгабатда чап эдилен окув китабында ерлешдирилен «Мекдеп», 1924-нҗи йылда «Түркменистан» газетинде чыкарылан «Ягтылыга гелиң» диен гошгулары-да өзлерине пикир чекмәге мынасыпдырлар. Элбетде, түркмен алымлары бу затлара үнс берерлер дийип умыт эдйәрис.

ДУРДЫ ГЫЛЫЧ ШАХЫР

Бедиркендиң депесинден метеорит ялы ялдырап гечип гиден бу адам хакында толгунман гүрлемек мүмкин дәл. Обаның ёкарда язылып беян эдилен ягдайында доглан, дурмуш билен болан агыр сөвешлерде еңип үстүн чыкан, өз вагтына ве ягдайына гөрә халкың ыкбалы барада белли бир нетиҗә гелен Дурды Гылыч өрән аҗайып адамды, сөзүң долы манысында бейик шахырды.

Бейик шахыр диен дережә етмек үчин ёкары билим хем башга-да хер хили шертлер герексе герекдир. Эмма Дурды Гылыжың совады-да ёкды, онуң ады тә советлер хәкимиети аягыны ере пугта дирейәнчә кагыза-да язылманды. Йөне вели биз «Чатма», «Эшекли», «Беглер», «Жан доганлар гөрен задым айдайын», «Жыкыр», «Съездден», «Тумарлы»... диен ялы йүзлерче ажайып гошгулары дөреден адама гызарман, чекинмән бейик шахыр дийип билерис. Онуң бу гошгулары ил ичинде мүдимилик яшамак хукугыны газандылар. Бу хукугы газанмак өрән кын, өрән агырды. Бу хукугың «вагт» диен өрән эржел бир шерти бардыр. Мүдимилик яшамак хукугыны газанмак ислейән гошгулар (умуман эсерлер), вагтың өз өңлерине чыкарып гойян эхли бөветлерини бөвсүп гечмеги башармалыдыр. Ине, шу нукдай назардан серетсек ёкарда атлары тутулан гошгуларың өңүнде хич хили бөвет дуруп билмеди. Оларың көпүси 1920-нжи йылларың башында дөредилер. Оларың сеси, дөрән бадына яңы болан чаганың сеси ялы болуп чар тарапа ынамлы яңланып гитди. Күмшүң арасса, сап сеси ялы болуп, хениз хем русча, түркменче китапларың, гатларындан, колхоз клубларының сахналарындан яңланып дур. Олар гелжек йүз йыллыкларда-да яңланарлар дийип, шу ерде ынам билен айтмак болар.

Дурды Гылыч шахыр хакында бизиң языжыларымыз-да, алымларымызда кән яздылар. Онуң гошгулары-да гүнделик метбугатда кән чыкды. Өзбашына бирнәче йыгындылары түркменче хем-де русга чап эдилди. Мениң өзүм онуң барасында «Шахыр» ады билен роман яздым. Бу роман Ашгабатда хем Москвада чыкды. Шонуң үчин-де бу ерде мениң везипәм еңиллешйәр. Мен онуң билен болан көп санлы душушыкларымыздан ядымда галан кәбир эпизодлары гүррүң берсем етерлик болса герек.

* * *

Дурды Гылыжың гөвни ерде узак отурмакдан яңа ядап, гөге гөтерилен бүргүт ялы еңил хем-де хыжувлыды. Эмма вели дурмушы агырды, төверекдәки дурмуш өзүниңкиден-де агырды. Дурды Гылыч муны бейлекилере гаранда хас оңат билйәрди. Себәби көплер руханыларың: «Гарыбыңкы о дүнйәдир» диен акмак пелсепесине ынанярдылар. «Баша геленини чекибермелидир» дийип дүшүнйәрдилер. (Бу, элбетде, алачсызлыкдан хем гелип чыкярды). Дурды Гылыч вели бейле дәлди. Ол нәмәниң нәмедигине дүшүнйәрди. Эмма тарыхың чархыны терсине товлап, дурмушы дүйп-гөтер өзгердип отурыбермәге онуң гүйжи етмейәрди. Етжек хем дәлди. Шонуң үчин-де ол өз янындан яиярды, көййәрди. Гарыбың гүнүне сессиз аглаярды.

Дашындан середенинде ол аладасыз, гайгы-гамсыз, дүнйәни сув алса-да топугына чыкмаян адам болуп гөрүнмәге чалышярды. Агыр дурмушың лайының ичине батман, гайтам ол дурмушың депесине чыкып, ашак середйәрди. Бейле этмеги башар-

мак үчин улы гүйч, пәхим герекди. Бу затлар онда барды. Ол өз гүйҗүниң етәйҗек ишлерини аныклап, өз өңүнде ачык ве айдың везипе гойды: илиң гөвнүни гөтермек, шейдип хем адамларың йүрегинде ягты гелҗеге (соватсыз шахыр үчин бу диңе умытды) ынам дөретмек, адамларда адамчылык мертебесини горамак... ялы затлар онуң программасыды. Ол өзүниң бүтин дөредиҗилигинде шу максада хызмат эдип гечди Бу, элбетде, догры программады. Чүнки ол иле чөрек пайлап билҗек дәлди, агыр социал кеселлери дүйби-дамары билен ил ичинден гырчап зыңып билҗек дәлди.

Ак эшекли, гырмыз донлы, гара телпекли, гара әдикли бу адам, бу затларың үстүне онуң шадыян рухы дүнйәсини-де гошсаң бегенч хем шатлык аламаты ялы болуп, Тагта иллериниң хер еринде гөрүнйәрди.

Мениң дайым Ата Гурбан оглы күмүшчи уссады. Ол Дурды Гылычдан бәш-он яш улыды. Шуңа гарамаздан шахыр билен мениң дайым өрән достдулар. Олары якынлашдыран, таныш ве дост эден задың дайымың өкде күмүшчи болмагы билен бирликде өрән өкде сазандадыгының болмагы-да әхтимал. Дайымың сазандалыгы хакында обада: «Ата усса сәхер вагтлары дутары гепледип хем билйәрмиң» диен гүррүң барды. Эмма мен бейле зада душмадым. Дайымың оглы-гызы ёкды. Ол мени кичиҗиклигимден огуллыга алыпды. Ине, мениң шахыр билен өрән ир танышлыгым шундан гелип чыкяр.

Дайым Диреглы обасында (Тагта районының хәзирки Ленин адындакы колхозы) яшаярды. Ол геплемезек, эмма өрән юка йүрекли адамды.

Дайым бир гүн дуканында билезик ясап отырды. Ол тайяр болан билезиге гаш гоюп отурышына Магтымгулының гошгуларының бирини хиңленип санаярды. Мен эдил шол вагт күрсәп уссахана гирдим. Дайым мени башдан-аягыма ченли сынлады--да чалаҗа йылгырды:

— Депәңденем бирнеме гар совурсаң болҗак экен...

Мен онуң бу сөзүне әхмиет бермедим, демим ичиме сыгман зордан гепими дүшүндирдим:

— Дайы, дайы, гүндогаркы шорлугың ортасындан шахыр гелйәр. Эдил өзи-дә...

Дайым элиндәки билезиги эмай билен бир четде гойды-да:

— Ылга, дайзаңы чагыр!— дийип, өзи-де ериндән турды.

Дайзам геленсоң дайым шейле дийди:

— Җайы сүпүр. Чай гой. Мен гоюн гетирейин.

Соңра маңа йүзленди:

— Бекҗе, сенем обаның яшулы, яш кичилерине хабар эт! агшам шу ере гелсинлер. Бизе шахыр гелди дийип айт.

Дайзам:

— Ол башга оба гечип барян болаймасын? Шейле болса яланчы боларсың-да — дийип җаныны барлады.

Дайым гушагыны гушаныл дуршуна оңа шейле җогап берди:

— Шахыр бу өйүң душундан геҫип билмез.

Гүн батып гараңкы дүшенден соң, улы уссахананың ичи яса телпек, сакгаллы, сакгалсыз адамлардан хырын-дыкын долды. Чөп атсаң ере гачҗак дәлди.

Шахыр ортарада гырмыз донуны эгнине атып, догуп гелйән гүн ялы гызарып отырды. Мен ондан гөзүми айрып билмейәрдим. Онуң болшы беззат чаганың болшуна меңзейәрди. Екеҗе минут гозганман, херекет этмән отурып билмейәрди. Я башындакы тахясыны дүзедйәндир, я сыйыны дызының ашагына йыгнаяндыр, я чәйнек-кәсе билен мешгулланяндыр, я сейреҗик гысга сакгалыны сыпалаяндыр, гараз, дек-хә отурмаярды. Өзем дынман гүрлейәрди. Гөйә шахырың агзындан гуш учуп чыкайҗак ялы, адамларың хеммесиниң гөзи шахырың агзындады. Чай ичилйәрди. Ортадакы оҗакда янян гуры одуның ягтысы адамларың йүзүне дүшүп, оларың маңлайларыны антрацит ялы ягтылдярды.

Шахырың шу болуп отурышының, төверегиндәки дайханларың шол агшамкы отурышларының сураты хенизем гөз өңүмден гитмейәр. Бу гөрнүш өмүр өчмеҗек реңклер билен мениң бейниме язылды.

Оба яшулуларындан бири:

— Шахыр, гулагың гарны ёк дийишлери ялы, биз сениң сөзлериңден хич вагт доймаярыс. Шейле-де болса сен бу сөзлериң арасына гошгы-да сал — дийип, шахыра йүзленди.

— Герегиң гошгы болсун, халк! — дийип, шахыр учҗак гуш ялы хас ыкҗамланды.

Дурды Гылыч саг элини гулагына етирди. Сүем бармагы билен орта бармагының арасындан гулагының уҗы гөрүнйәрди. Бир нәче гезек үсгүринди. Соңра диңе өзүне — Дурды Гылыч шахыра лайык болан сес ве әхең билен гарры, готур дүе барада бир гошгы окап берди. Бу гошгудан дайханлар шейле бир леззет алдылар вели, оны хич хили сөз билен дүшүндирер ялы болмады. Көп адамың бирден гошулып чыкян гүлкүлери күмүш дүканыны сарсдырара гетирйәрди.

Бөвет йыкылан ялы болуп, гошгы ызындан гошгы яңланып уграды. Гүлкини ве бегенҗи билдирйән бейлеки аламатларың ызы үзүлмейәрди. Эмма вели:

Ойланышмадылар ызыны,
Хорлап гарыбың өзүни,
Сыртындан сатып гызыны,
Бәшатара берди беглер.
Гечип тамың ыгасына,
«Түпең ал» дийип агасына,
Янҗа доган чагасына,
Яшлыкда бат берди беглер.
Палан бай түпең сатар дийип,
Өйде бидерек ятар дийип,
«Вах, маңа бәшатар!» дийип,
Гурсагына урды беглер.
Байлар алды бәшден-ондан,

Гарыпларымыз гечди жандан,
Горкмадылар нэхак гандан,
Пукараны гырды беглер.
Бир бичэре кесел болса,
Бир гүн оңа ажал гелсе,
Гынанмазлар окдан өлсе,
«Армансыз» дийип дурды беглер
Хер ким бир алаша тапды,
Атланып бир-бирин чапды,
Улуларгна серпай япды,
«Шыралга!» дийип дурды беглер...

диен сетирлер жайың ичинде яңлананда, хич ким гүлмейэрди. Гаррылар ашак бакып хырчларыны дишлейэрдилер, агыр, ясы телпекли келлелерини яйкаярдылар. Көне дурмушың шарпыгыны дадан яшлар гашларыны чытярдылар.

Шейле, көне дурмушы элиң аясындакы ялы эдип гөркезйэн гошгуларың «Жан доганлар, гөрен задым айдайын», «Тумарлы», «Жыкыр» ялы бэш-алтысы айдыланда жайың ичини гара булут гаплап алан ялы болярды. Булуды даргатмак герекди. Дайханың гөвнүни гөтерип, рухуны шатландырмак герекди.

Шонуң үчин-де шахыр лирики, дегишме, шорта сөзли гошгуларыны окап, диңлейжилери тэзеден шатландырарды. Уссатлык билен өз өңүнде гоян программасыны иш йүзүне гечирерди.

Шейле агшамлар дайымың уссаханасында, я-да шол вагтың айдыжы багшысы Өре шыхың өйүнде ики-үч айдан бир гезек гайталанарды. Шахыр гайдандан соң бир айлап; ики айлап, дайханлар шол гижэниң тэсири билен яшаярдылар. Яшлар шахырың окан гошгуларындан ятларында галанларыны хиңлэнип гайталаярдылар. Улы адамлар шахырың шорта сөзлерини гайталап хезил эдишип гүлйэрдилер.

Бейик Ватанчылык уршуның өң янларында Дурды Гылыч Ашгабада йыгы-йыгыдан гелерди. Ол йылларда Язьжылар союзының иши шовхунлы гечйэрди. Союзың пленумлары, умумы йыгнаклары, хер хили юбилейлер вагтал-вагтал гечирилип дурулярды. Онсоңам, дөредижилигиниң иң жошгунлы вагты боланы үчин шахырың өзи-де келлеси гызыберен вагтлары Ашгабат диерди-де гайдыберерди. Оны эхли редакцияларда, неширятда гужак ачып гаршылардылар, говы гөрердилер. Ол хем адамлары дийсең говы гөрерди.

Шол йылларда Ашгабадың Крупская билен Калинин көчелериниң бурчунда язьжылар үчин йөрите салнан яшайыш жайы барды. (Бу жай хенизем дур, эмма 1948-нжи йылың октябрь айында болан ер титремесинден соң, язьжыларың хеммеси бу жайдан тэзе жайлара гөчүп гитдилер). Шол вагтларда Ашгабатда вагты шахыр бу жая көп гелерди. Хер гүн бир язьжының өйүнде мыхманчылыкда боларды.

Шахыр бизиң өйүмизде мыхманчылыкда болан вагтлары отурышма гижэниң бир вагтларына чеңли чекерди. Нахар хем гич ийлерди. Нэче гич ятса-да Дурды Гылыч ир сагат алтыда оянарды.

— Ханы, Беки, шу улы чәйнеге ажы чай демле — дийип оянан бадына табшырарды.

Улы чәйнеклериң икисини бир отурышына ичерди-де, эдил учҗак гуш ялы еңләрди. Бәлчирәп, чая чәйнеге багышлап гошгы хем гошуберерди.

1925-нжи йылдан бәри нормалы ийип-ичип гелйәнлигим үчин Дурды Гылыҗың даң атан бадына, агзына бир дөвүм чөрек алман-шунча чай ичишине догрусы, мен гең галардым. Эмма вели бу ерде гең галар ялы хич зат ёк экен. Муны мен 1942-нжи йылда шахыр бизе мыхман боланда аныкладым.

Ол ирден туруп, өңкүлери ялы:

— Ханы, Беки, иң гочак чәйнеге ажы чай демле! — дийип, маңа буйрук бермеди.

Мен ондан:

— Шахыр, чай демләйинми? — дийип соранымда ол:

— Өзүңе демлесең, маңа-да бир кәсеҗик берәй — дийди.

Уруш йылларының агшамкы нахары эртир туранында чай күйсетмейәрди...

Уруш йылларының гыш айларының бир гүни москвалы языҗы Дмитрий Константинович Дудкин икимиз Дурды Гылыҗынка гөрме-гөрше бардык. Дурды Гылыч бизи ниреде отурдып, ниреде турузҗагыны билмейәрди. Ол Оба советиниң исполкомының, колхоз башлыгының, оба яшулуларының бәш-онусының өйлерине оглан иберди. Олары бизиң билен отурышмага, танышмага чагырды.

Шу аралыкда менден:

— Беки, җайлыҗа гелдиңизми? — дийип сорады.

Мен оңа маглумат бердим:

— Биз эртир Ызмыкшир галасыны, Ысмамыт ага өвлүйәсини, Бедиркент галасыны гөрмели. Соңра Тагтаның район меркезинде бирки сагат дынч алып, Дашховза етмели. Бизиң программамыз-а шейле.

Шахыр ожагың башыны чөп билен дырмалап, бирнәче минут дымып отурандан соң шейле дийди:

— Онда гелмесеңиз болҗак экен...

Ол өрән аграс гепледи. Йүзи-де өңки болшуны үйтгетди.

Дмитрий Константинович алада билен:

— Беки, гөниңден гел, шахырың гөвнүне дегер ялы бир зат дийдиңми? Йөне догрыңы айт — дийди.

— Хава, Дмитрий Константинович, мен онуң гөвнүне дегдим, оны өйкелетдим — дийдим.

Түркмен иллерине илкинҗи гезек гелен рус языҗысы өрән агыр ягдая дүшди. Менден нәгиле болды. Онуң сеси гахарлы чыкды:

— Бейтмесең болҗак экен. Ханы, себәбини бир дүшүндир. Белки, мен онуң өйкесини язарын?

— Себәби сен, Дмитрий Константинович...

— Мен?!

— Хава, сен. Сениң дүзен программаң билен гезсек, шу ики гүнүң ичинде икимиз әхли тагталыларың гөвнүне дегерис. Бу икучлы дәл, Дмитрий Константинович.

— Мен-ә хич зада дүшүнйән дәлдирин.

Шундан соң мен оңа түркменлериң мыхмансөерликлери барада, Дурды Гылыч шахырың хас хем мыхмансөерлиги барада гүррүң бердим. Онуң эртир гайтжак диениме өйкеләндигини дүшүндирдим.

Мен озалам Д. К. Дудкине Дурды Гылыч барада кән гүррүң берипдим. Шу ере гелип дүшйәнчәк ол шахырың гылык-хәсиетлерине, болуш-гоюшларына, адамкәрчилигине долы етик болупды. Гелип дүшенимизден бәри гечен бир чәйнек чай ичеси салымың ичинде Д. К. Дудкин Дурды Гылыжы өрән халады. Чүнки шахыр онуң ичине-дашына гирип барярды.

— Бе, Беки, Москвалы языжының мениң өйүме мыхман болмагы мени хетден-аша бегендирйәр. Өмрүм өтйәнчә миннетдар болжакдыгымы сен оңа пугта дүшүндир. Сенем онуң өңүне дүшүп гелипсиң. Өрән саг бол. Буягшылыгың хич вагт ядымдан чыкмаз — дийип, шахыр йигрими яшлы йигит ялы еңил гопярды.

Мен шахырың бу сөзүниң биринжи бөлүмини Д. К. Дудкине терҗиме эдип бердим. Ол ягшы сөз эшиден чага ялы бегенди. Соңра мен оңа көп мыхман гелйән өйүң ия ичинде абрайының улы болядыгыны дүшүндирдим. Дмитрий Константинович бу сөзлере бегенди.

Биз чай ичип, дашары чыкдык. Тамың гүнбатар тарапында ики саны әгирт улы ит басалашып йөрди. Мен чилим отлап олары сынлаярдым.

Бирден Дмитрий Константинович чигнимден тутуп, мени өзүне бакдырды-да, алада билен:

— Беки, дорогой, что это такое?— дийип ховсалалы сорады.

Мен онуң гөркезйән тарапына серетдим. Тамың гүндогарында, шахырың агасы (Ата ага — Атахан) гоюн союп дуран экен.

Бу, элбетде, уруш вагты чөреги грамлап ийип йөрен Дмитрий Константиновиче гең гөрүнен болса герек. Мен оңа:

— Шахыр сени хорматлап гоюн сойяр — дийдим.

Д. К. Дудкиниң йүзи үйтгеди:

— Хей, бейле-де бир зат болармы? Уруш вагты. Мунча чыкдажы этмек акыла сыгжак затмы? Муны гадаган этмек герек. Бу дүйбүнден болмаяр!

— Болмаса-да алажың ёк, Дмитрий Константинович...

— Беки, сен мениң абрайымы гачырярсың.

— Терсине, Дмитрий Константинович, мен сениң абрайыңы гөтерйәрин.

Ол бир салым пикир эдип дурды-да:

— Яныңа кән пул алдыңмы?— дийип сорады.

— Мүң манат бар болса герек...

Ол ынжалан ялы болды.

Агшам-ара обаның ёлбашчылары, яшулулары гелип башладылар. Гиң мыхманжайың ичи гызыпды, чәйнеклер ызлы-ызындан демленйәрди. Хеммәниң үнси Дмитрий Константиновичдеди. Оба адамлары ондан «Уруш хачан гутарар, урушдан соңкы ягдайлар нәхили болар дийип, ызлы-ызына сораярдылар. Д. Қ. Дудкин бу темадан узак вагтлап гүррүң берди. Онуң гүррүңи ынамлыды, йүрегиңе орнаярды. Шонуң үчин-де сәхел вагтың ичинде оба адамлары бу узын, даяв, әйнекли, мылайым сесли адамы өз доган-гарындашлары ялы халадылар. Онуң гүррүңи болса адамларың йүрегинде еңше болан ынамы хас беркитди.

Сагат гиҗе үчден ишләнде мыхманлар турарман болдулар. Оларың арасында башланан җедел ене ярым сагада чекди. Бу җедел шахырың мыхманларының хачан кимиңкә бармалыдыгы хакындады. Бу җедели мен Дмитрий Константиновиче дүшүндиренимде онуң сачлары дим-дик болды.

Биз дөрдүнҗи гүн шахырдан зордан җогап алдык. Уграмазымызың өң янында Дмитрий Константинович кроватда отурып, бир затлары кагыза язярды.

— Беки, шахырың машгаласында нәче адам бар?

— Секиз.

Ол:

— Бизем ики — дийип, язмагыны довам этдирди.

Мен онуң гелшиксиз бир зат этҗек боляныны деррев аңшырдым.

Онянча Дмитрий Константинович:

— Ханы, ики йүз манат бер,— дийди.

Мен оңа пул узатдым. Сонра: «инди нәдеркә?» дийип, серединип дурдум. Бир селлемден Дмитрий Константиновичиң өзи-де гапҗыгындан ики йүз манат чыкарып, дөрт йүз манады маңа узатды:

— Шол гоюндан бизе дүшйәни шу дөрт йүз манат. Булары шахыра бер...

Инди мениң сачларым дим-дик болды.

Эгер шейле эдәйсек бизиң шахыры масгара эдйәндигимизи, бейле зады түркмениң сыгдырып билмейәндигини Дмитрий Константиновиче дүшүндирмек маңа кын дүшди. Эмма мен оны ынандырдым.

Шахыр:

— Сизиң гүррүңңиз нәме?— дийип, бир зат аңан ялы болуп менден сорады.

Мен оңа:

— Дмитрий Константинович саңа уллакан миннетдарлык билдирйәр, эден хызматың үчин сағ болсун диййәр — дийдим.

— Маңа сағ болсун герек дәл. Мени ятлап гелени үчин онуң өзи сағ болсун — дийип, шахыр бегенч билен айтды.

Ёлда Дмитрий Константинович маңа шейле дийди:

— Шахыр өрән бейик гөвүнли адам экен. Бу адам, онуң

машгаласы, обадашлары хич вагт мениң ядымдан чыкмаз. Гөр, нәхили мәхрибан адамлар! Обадашларының шахыра болан сөйгүсини дийсене! Аз гезйәнлигимденми-нәмеми, мен бейле зада, шахыра болан шейле улы сөйгә хич хачан душ гелмәндим...

Шахырың аялы өлди. Машгаланың агыр боланлыгы үчин, өзүниң-де мыдама чагырылып экидилйәнлиги үчин (ил ичинде болянлыгы үчин) өйде аял болмаса болҗак дәлди. Шол зерарлы-да ол бир йыл геченден соң тәзеден өйленди. Ол бир гезек Ашгабада геленде маңа:

— Беки, мен өйлендим. Йөрите барып, тәзе гелнежеңи гутлап гайт — дийди. Эгер шу якынларда барсаң говы боларды. Гумда мениң бир достум бар, оңа Непес Гарахан диййәрлер. Олам шу голайда барҗак. Мен сени онуң билен таныштдырайын.

— Ол ким болмалы?

— Ашгабат-Москва атлы йөришине гатнашан. Өзи-де дийсең дегишген адам. Бир гиже онуң билен гүррүңдеш болсаң, йүрегиң мыдама Непес Гараханы күйсәр дурар.

Мен шахырың беллән вагты онуңка бардым. Өе гирип, яңы чилим отланымам шолды, шахырың огулҗыгы ылгап гелип:

— Дәде, Непес ага гелди — дийип хабар берди.

Шахыр ылгап дашарык чыкды. Шу вагтың өзүнде-де бир гуҗак одун гөтерип, тәзе гелнеҗемиз ичерик гирди. Пежиң күлүни арассалап, от галап башлады.

Огулҗан кырка голайлан, орта бойлы, өрән гөрмегей аял экен. Онуң пеже от якышы, чәйнек-кәселери ювуп арассалайшы, эхли херекетлери гөвнежай ве якымлыды.

Чекгеси чапык, келте бойлы, депип дыкылан ялы семиз аяклы гарпыз ялы бир адам пөкги ялы тогаланып ичерик гирди. Онуң ялдыравук гаплы маузери аякларының арасында ере дегип диен ялы салланып дурды. Ол Непес Гарахан дийилйән адамды.

Непес Гарахан гөршүп, саглык-саламатлык сорашып, төре гечип отурды. Шахыр онуң билен дегишйәрди, эййәмден шорта сөзлер билен «кесеклешип» башлапдылар.

Мен шу ерде улуларың гөдек оюнларының шаяды болдум.

Непес Гарахан пежиң яңында чәйнек-кәсе билен мешгулланып отуран Огулҗаны уллакан, ала гөзлери билен сынлап чыкандан соң:

— Шахыр, хелей дийип аланың шу отуранмайт?— дийди.

— Онуң сесинде дегишме, оюн эхеңи ёкды. Мунуң диңе ойнуң башлангыҗыдыгыны билйән шахыр дерл ди. Огулҗан бозар өйдүп горкуп, өзүни йитирер дереҗә гелип етди. Мен хем агыр ягдайда галдым.

Непес Гарахан өңки эхеңинде довам этди:

— Эй, хелей дийип алып йөренини гөрсеңизләң!! Эллери кесеви ялы, йүзи репиде ялы, болуп отурышыны-задыны гөрсеңиз-ле, эдил арвахың бар-да... Шахыр, өйленҗек болсаң, оңлурагыны алсаң болмаярмы?

Мен ашаклык билен Огулжаның йүзүне серетдим. Онда хич хили үйтгешиклик, гахар-газап аламатларыны гөрмәним үчин йүрегим арам тапды. Ол өңкүси ялы өз иши билен башагайды.

Шахыр вели гара дере батыпды. Ол нәме диййжегини билмән:

— Сениң хелейиңден-ә кем дәлдир бизиң Огулжан!— дийди.

Шахырың агыр ягдая дүшенине мениң гүлким тутды. Себәби мен эййәм, Огулжаның *бозмажагына гөз етирипдим.*

Непес Гарахан бир салым отурды-да, чалажа йылгырды:

— Шахыр!

— Хә?— диенде Дурды Гылыжың сеси гырылжык чыкды.

Непес *Гарахан довам* этди:

— Шахыр, түвелеме, гөз дегмесин. Огулжан тапдыргысыз аял экен. Ол сынагдан әр ялы гечди. Агзыбир яшаң. Багтлы болуң.

Шахырың йүзи ачылды. Ол каддыны дикледи.

Улуларың гөдек оюнларының соңы шейле говы гутарды.

СССР Языжыларының өңде барян топарының орденлер ве медаллар билен сылагланмагы совет эдебиятының әгирт улы әдимлер билен өңе гитмегине уллакан голтгы берди. Шол өңде барян языжыларың арасында Ата Салых «Зәхмет Гызыл Байдак» ордени билен, Дурды Гылыч хем «Хормат Нышаны» ордени билен сылагландылар. Мен орденли ики халк шахырымызы гутлап кичижик бир гошгы яздым. Ол «Совет Түркменистаны» газетинде чап эдилди. Шахырлар орденлерини Москва гидип алып гелдилер. Шундан соңра болан бир отурышмада Дурды Гылыч маңа шейле дийди:

— *Мен бейле дережә* етерин дийип, пикир хем этмейәрдим. Бу карары эшиденимден соң, бирхили гөкден дүшен ялы болдум. Мен инди жанымы аяман ишләрин. Сен гошгыңда: «Көп берленден көпем талап эдилйәр» дийип говы белләпсиң. Мен галан өмрүми партияның айдың ёлуны васп этмәге багышларын...

Түркменистаның орденли халк шахыры Дурды Гылыч гележек несиллер үчин бахасына етип болмажак ажайып гошгулар галдырып, 1950-нжи йылың 14-нжи декабрында дүвнүкме кеселинден өлди: Онуң Ашыр диен оглы ЛКСМТ Тагта райкомында, Аман диен оглы ЛКСМТ Меркези комитетинде ишлейәр. Аразтәч диен гызы Тагта районының Ленин адындакы колхозының башлыгының медениет барадакы орунбасарыдыр. Онуң бейлеки чагалары-да ёкары ве орта билим алып дегерли ерлерде ишлейәрлер.

БЕЙИК СЕНЕТКӘР

Чувал багшы, Алили багшы диен атлар билен кулли Хорезмине, (диңе Хорезмин хем дәл) мешхур болан Магтымгулы Гарлыеви мен илкинжи гезек Дашховуз базарында гөрдүм. Совук гыш гүнүди. Көне *шәхериң ортасыны* бөлүп гечйән даш дүшелен көче илерлигине ве гайралыгына барян базарчылардан долуды.

Гечи сакгал, инче мурт, инче йүзли, инче бурунлы, орта бойлы, ясы телпек бу адам шол даш көчеден батлы йөрәп, базара тарап барярды. Янында гыжакчысы Сапар Беки оглы ве ене-де бир нәче адам барды. Гургун гейнүвли, бармаклары инчеден гелен узын, сакгал мурты оңат бежерилен, херекетлери нәзик адама гөзүм дүшенден мениң келләмде: «бу дайхан-а дәл» диен пикир дөреди. Биз оңа үнс бермән, дениңден гечибермекчи болдук. Эмма вели көчеден сув ялы акып барян адамлар:

— А-на, Алили багшы баряр...

— Бе-е, ол барян Чувал багшы ялы-ла...— дийшип, агызларыны ачышып, оңа тарап серетдилер.

Шу сөзлер гулагыма иленден мен эдил гүндизиң гүнортаны Ай гөрен ялы бир ягдая дүшдүм-де, сакга дуруп, ызыма өврүлдим. Бир гөрсем адамлар оны сакладдырлар. Дашына өврүлишипдирлер. Ол адамлар билен етишибилдигинден гөрүшйәрди. Саглык-аманлык сорашярды. Онуң гепи-сөзи-де мылайымды, йылгырышы-да. Мен бу үйшмелеңиң голайына барып, ады арша чыкан бейик сенеткәри сынлап башладым. Шейле адамы гөрмек, оны шулар ялы голайдан сынламак багтына етеним үчин мен өзүми еди гат асманың ёкарсына гөтерилен ялы дуйярдым.

Хорезминде әгирт улы багшылар яшап гечипдирлер. Назар бага, Гурбан човдур, Пәлван хожа, Өре шых (Өре шых ол гүнлер дириди). Оларың хеммеси-де айдым айданларында бири-бирине меңземейәрдилер. Херсиниң өз айдыш усулы, гөвы гөрйән айдымлары ве дессанлары барды. Меселем, халк Нежеп оглан дессаныны эшитмек ислесе Өре шыхы ниреде-де болса тапып, тоя гетирмеги обаның агызлы адамларындан бирине табшырып, ёла салардылар. Багшының ызындан гиден адам оны хөкман тапып геләймелиди. Бу — язылмадык кануниды. Эгер-де халк Гөроглының шахаларындан бирини диңлемек ислесе, онда Назар баганы агтарардылар. Тапып, тоя гетирердилер.

Чувал багшы хас белентде дурярды. Оны тапмак, белленен гүни тоя гетирмек аңсат дәлди. Чүнки онуң ислеги башга багшылара гаранда хас көпди, мыдама чакылыклыды. Онуң билмейән айдымы, билмейән дессаны ёкды. Айдым айдыш усулы-да, бейлеки багшыларының кыдан дүйбүнден үйтгешикди. Буларың үстесинеде онуң шорта сөзлүлигини гошсаң, онда онуң тапылгысыз адамдыгына ынанмак аңсатдыр. Себәби ажайып айдымларың, рух гөтерижи дессанларың арасында орта атылян шорта сөзлери халк өрән халаярды.

Өре шыхың айдымыны диңләнинде онуң сазындан, хениңден леззет алмак болярды. Онуң айдымларының сөзүне дүшүнмек өрән кынды. Ол айдып отырка сөзлери я-да сөзлериң соңкы ярымыны ювудярды. Назар багшы-да шейлерәкдир. Ол айдым айданда жук-жукы хас кән пейдаланарды ве айдымың сөзлери шол жук-жукларың арасына гарышып, йитип гидйәрди. Магтымгулы Гарлыев бу бабада элъетмез белентликде дурярды. Ол

айдымың, дессаның хер бир сөзүни төвереги гаплап отуран агыр мәрекәниң иң ызындакылара-да долы етер ялы эдип, айыл-сайыл айдарды. *Ол гызып уграндан соң айдымың хер бир сөзүни* элине алып, мәрекәниң үстүне кесек оклан ялы оклар отурарды. *Онуң эли-де өрән чеперди. Жук-жукы-да* еринде герегиче барды. Шу затларың хеммесини бир ере жемлесең, Магтымгулы Гарлыевиң *айдым айдыш* сенетиниң нәхили дережеде белент боланлыгыны гөз өңүме гетирмек аңсатдыр.

Диңлейжини танамак, диңлейжиниң рухы дүнйәсине долы гөз етирмек, ондан соңам илки агшамдан онун бар үнсүни өзүне чекмек, бүтин бир гижеләп ол үнси элинде пугта сакламак — багшы үчин өрән улы везипедир, агыр ишдир, кын ишдир. Шуны оңарып билмедик багшының төверегинде диңлейжи галмаз, турар-турар өтәгидерлер.

Бир гелени үчин мен бир зады белләп гечмек ислейәрин. Ылайта-да Хорезминде багшылык кәри өрән агыр кәрдир. Хер кишиниң гүйжи чатар ялы кәр дәлдир. Себәби ол вагтларда-да, хәзир-де улы тойлар шейле тутулярды. Илки билен геңеш тойы эдилйәр. Бу тоя обаның яшулулары үйшйәрлер. Олар улы тоюң тутулжак гүнүни, кимлериң мыхман алмалыдыкларыны беллейәрлер. Пәлванлара, чапыксуварлара тутулмалы байракларың мукдарыны беллейәрлер. Геңеш тоюң эсасы максады хайсы багшыны чагырмагы аныкламакдыр. Багшының ызындан кимиң иберилмелидигини беллемекдир. Багшының ызындан гитмели адам ил өңүнде улы иши бойнуна алянлыгына дүшүнйән адам болмалыдыр. Чүнки улы тоюң гүни белленен соң, оңы үйтгетмеклик мүмкин дәл. Багшы хем шоңа хөкман геләймели.

Багшы улы тойдан бир гүн өңинчә той жайына гелмели. Шол агшам обаның «мен» диен адамлары хем бу ере йыгнанярлар. Багшы шол гүн гиже сагат икә-үче ченли айдым айтмалы. Агшам сагат еди секизлерден башлап, хич хили аракесмесиз гиже сагат үче ченли айдым айтмак үчин нәче гүйч герек. Эртеси, ягны той гүни ирден башлап, ене-де гүнортана ченли айтмалы. Соңра гөреш, ат чапышыгы башланяр. Соңра узак обалардан гелен мыхманлары оба адамлары пайлашып алып гидйәрлер. Багшыны-да яның адамлары билен бири мыхманчылыга экидйәр. Мыхманлар, шол санда багшы-да гүн батыберен вагтлары той жайына гелмели. Багшының эсасан айтмалы вагты шу гиждир. Ол агшам сагат едиде айдыма башлар. Үч-дөрт сагат айдар. Ондан соң яшулулардан бириси мәрекә йүзленер:

— Миллет, багшы инди дессана башлаберсе нәхили боларка?

— Боляр?

— Боляр?—дийшип, мәреке яшулының теклибини голдар. Онсоң илиң маслахатына гөрә, багшының өзүниң ислегине гөрә, (Бу ерде багшының ислеги эсасы ер тутяр, себәби онуң үрч эдип айдян дессанлары боляр.) багшы дессана башлаяр. Илиң

гөвнүне етмек үчин, ил ичинде абрайыны ве ислегини артдырмак үчин багшы элинде, дилинде, гүйҗүнде барыны эдер. Гиҗе ярым болуберенде багшы түйдүк ялы болар. Онуң били бир сукум болуп, эгремчеден гечәер ялы дережә барып етер. Боюнларының өңденем сых-сых дамарлары ики эссе ёгнар. Реңки агарар. Дутарын ве гыжагың йүпек киришлери демир сим ялы дартылар. Эмма бу тарларын-да, багшынын-да гелип етен ахыркы дережеси дәлдир. Олар барха беленде галмалыдыр, гүйҗемелидир. Дессан гүн дотуп башлан вагтлары тамам болар. Багшы бошан мешик ялы бир тарапа гышарып, тирсегини ере берер. Шейле ягдайы илкинҗи гезек гөренинде өз яныңда: «Багшы-ха инди он гүнләп дагы ериндеи галып билмез» диен нетиҗә гелйәрсиң. Эмма шол багшы эртеси ене бир тойда айдып отурандыр.

Эндик бейик зат болар экен.

...Бейик сенеткәриң айдымыны онуң эдил алкымында отурып диңлемек маңа 1933-нҗи йылын гыш айларынын биринде миессер болды.

Шол йыл Йыланлы райисполкомынын җогапкәр секретары болуп ишлейән Реҗеп Бабаев икимиз, Йыланлы посёлогындакы чагалар багының мүдири Марфуга Мухина диен аялың бир отагында яшаярдык. Бу аял түркмениң урп-адатларына улы хормат гойян татар аялыды. Шонуң үчин-де ол бизе мыдама көмек этмәге мейиллиди.

Бир гүн Реҗеп Бабаев:

— Шу голайлара Алили багшы гелипдир. Шоны чагырып айтдырайсак, Мухина апа нәхили гөреркә?— дийип, маңа маслахат салды.

Бу хабар гулагына етен Мухина апа кинели сөзледи:

— Нәме үчин чекинйәңиз? Бейтмек билен сиз мениң гөвнүме дегйәрсиңиз. Өз отагыңыз кичи болар. Шонуң үчин-де мен улы җайы бошадайын. Халы, рече дүшәйин. Багшыны шонда айтдырың.

Мухина апа татар кухнясының уссадыды. Эмма ол палавы-да ченден-аша өкделик билен биширерерди.

Шол гүнүң эртеси Магтымгулы Гарлыев гелди. Отурышмамыза чагырылан еди, секиз адам хем вагтында гелдилер. Бәш-он адам болуп, кичиҗик бир җайың ичинде багшы диңлемек говы боляр экен. Тойларда адам көп боляр, вагырды көп боляр. Шонуң үчин багшының айдымындан долы манысында леззет алмак кын боляр.

Бу ере гелен бизиң танышларымыз, достларымыз тоя гелмәндилер. Олар айдым-сазың, Магтымгулы Гарлыевиң есиридилер. Багшы-да муны билйәрди. Эгер шейле диймек мүмкин болса: булар сайлантгы диңлейҗилерди. Багша гереги-де шуды.

Мен ене-де Магтымгулы Гарлыевиң узын, инче бармакларыны сынладым. Эмма бу бармакларың җадысының нәмеден ыбаратдыгына акыл етирип билмейәрдим. Ол хәзир шол бар-

макмар билен кичижик чын кәсәни тутуп, гөк чай ичйәрди. Мениң гөвнүме болмаса ол бармакларың дегйән кәсесинден-де ажайып, мелул эдижи овазлар чыкыбержек ялыды. Онуң ичйән гөк чайы-да эдил лөдере ялыды. Чай чәйнегиң жүрүннигинден акман, дамжа-дамжа болуп, дамяна меңзейәрди. Мен болсам Магтымгулы Гарлыеви биринжи гезек диңлежегим үчин өзүми толгунман саклап билмейәрдим. Мениң йүрегим сөйгүлиси билен душушыга ховлугяның йүреги ялы гүрсүлдейәрди. Мен онуң хич бир херекетини сыпдырман сынлаярдым. Багшы болса төверегинде отуранлара, гыжакчысы Сапар Беки оглуна дегйәрди. Онуң сөзлери шейле бир йитиди вели, биз ызыны кесмән гүлйәрдик.

Багшы чайдан кейпини көкледи. Гыжак, дутар эле алынды. Мәммет Шириев диен бир ёлдашымыз Магтымгулы үчин демленен бир чәйнек чайы алып, онуң янына гечди. Чәйнегиң үстүни Мухина апаның түйлек полотенцасы билен япды.

Дутар билен гыжак чалажа оваз эдип башладылар. Олары бири-бирине дүзйәнчәлер бир нәче вагт гечди.

Эмай билен, ховлукман, кә үсгүрнип, кә-те маңлайының дерини сүпүрип, Магтымгулы Гарлыев мухаммесе башлады. Гыжагың, дутарың Магтымгулының күмшүң сеси ялы арасса сесиниң овазлары гошулып чыкып башлады. Жайың ичине салкынжак бахар шемалы аралашан ялы болды. Отуранларың рухы гөтерилди, сүңңи еңледи, гөзлери учганаклап гитди. Оларың йүзлери ачылды. Ол йүзлерде болса шейле маны барды: «Шу сагатлар бизиң өмрүмизиң иң ажайып сагатларының биридир»...

Хер айдымы айдып гутаран бадына, Мәммет Шириев ики ювдум чайлы кәсәни Магтымгулының элине берйәрди. Багшы чайы шол гызгынлыгына овуртлаянча Сапар Бекиев тәзе ёла башлаярды. Магтымгулы, бошадан кәсесини чалтлык билен ерде гоюп, Сапары ковалаярды. Сәхел вагтың ичинде инициативаны өз элине алярды ве инди Сапар оны ковалаярды. Магтымгулының уссатлыгының айратын бир белләп гечмели тарапы, ол кәбир багшылар ялы дутар билен гыжагың сеси гошулан бадына айдыма гыгырыбермезди. Айдымың ики-үч өврүмини леззет алмак билен чаларды. Шейдип диңлейжилере-де леззет берерди. Оларың әхли үнсүни шу айдылжак айдыма чекерди.

Багшы барха гызярды. Хер үч-дөрт айдымдан соң дутарыны ерде гоюп, гушагыны чекйәрди. Тезеден зәхер ялы ики ювдум гөк чайы башына чекип, Сапар гыжакчының үстүне хүжүме гечйәрди. Кичижик отагың ичинде түркмениң иң ажайып, иң белент, иң гүйчли айдымлары яңланып башлаярды.

«Йигитлик чагының» сазы гамлы башланяр. Сөзлери сазынданам гамлы. Бир вагтлар гарралмалыдыр диен пикир шол вагтлар келләмизе-де гелмейән биз, айдымың манысына дәл-де, онуң уссатчылык билен ерине етирилишине үнс берйәрдик. Эмма бизиң ики-үч саны яшулы мыхманымызың халы перишанды. Олар хырчларыны дишләп башларыны яйкардылар.

Бахар ели урды өмрүм гүлүне,
Дөшүм ачып чыксам гышын елине,
Огрын-догрын баксам гыза, гелине,
Шонда гелмезмикәң йигитлик чагы...

диен сөзлери Магтымгулы Гарлыев шол гаррыларың үстүне оклаян ялыды. Оларың болса гөзлери немленипди. Режеп Бабаев, Мәммет Шириев дагымызың болса бу сөзлер бир гулагымыздан гирип, бейлеки гулагымыздан чыкярды. Биз уссатдан гөзүмизи айрып билмейәрдик.

Киришлер чекилйәрди. Гушак хем чекилйәрди. Ажы чай овуртланярды. Белент айдымлар кервенсарая дүшүп гечен агыр кервен ялы болуп, бу жайың ичинде яңланып, онуң гапысындан, айналарындан чыкып гидйәрдилер. Йыланлының паракат, совук көчелериниң депесинде гуш болуп учярдылар.

Сапар Бекиев «Гүммүрленди» хеңине башлан бадыңа багшы ыкжамланды. Гушагыны чекип даңды. Чай овуртлады.

Магтымгулы Гарлыевиң гулагыңы дешип барян, йити, якымлы сеси, гыжагың күмүш сеси, дутарың ер сарсдырып барян гүңлеч сеси гошулды. Биз акыла сыгмаян бир белент гүйжүң эмри билен сөвеш мейданында пейда болана дөндүк.

Ат деминден түн тутулар
Дағлар гүммүр-гүммүрленди...

Голайда бәш-он топ бизе гарадылып атылып башлан ялы бир ягдай дөреди. Биз өзүмизи белли бир дережеде саклап билмейәрдик. Айдым гүйжесе биз хем галкынярдык, песелсе-де, бассганчакдан бир диш ашак дүшене дөнйәрдик.

Багшының эгниндәки гызылымтыл хыва донуның ягырнысы гап-гара болды. Көйнеги өл-сувды. «Биби», «Ак мая герек», «Эй дал», «Нәзли байрам» айдымлары айдылды. Магтымгулы шу айдымлары айдып отырка, долы маңысында жадыгөе өврүлипди. Ол өзүниң мейлине гөрә, бир чәйнек чай ичим салымда бизи отдан алып, сува салярды, сувдан чыкарып, ене ода атып билйәрди.

Сагат гиҗе үче голайлаберенде, багшы бир айдымы гутарып, долы бир кәсе чай ичди. Маңлайының, йүзүниң дерлерини сүпүришдирди. Үсгүринди. Ясы телпегини чыкарып, гапдалына атды. Мен бу арада бир зады сынладым: Сапар гыжакчы бу гезек алып гачмады. Ол өзи билен мешгулланып отуран багша умыт билен, гуванч билен, ынам билен чалажа йылгырып середйәрди ве буйруга гарашян ялыды. Багшы ене бир үсгүринип, кириши чекиле-чекиле үзүлере гелен дутарыны тәзеден чекип уграды. Хениз онуң хайсы айдыма башлажагыны аныкламадык Сапар хем гыжагың тарларыны чекип, дутарың тарларының дережесине етирмек билен мешгулды. Догры, ол багшының йүрегине дүвен айдымыны сызярды. Эмма өзи шол хеңе башлабермәге милт эдип билмейәрди.

Багшы хас ыкжамланды-да «Бал Саяда» тутды. Гыжагын хайсы тарапа баш уржагыны билмэн, бир ере жемленип дуран гүйжүниң өңүндэки бөвет йыкылды. Эййэмден жайың ичи ал-элван гүлли мейдана өврүлди. Жайың диварларының йүзи кино гөркезилйэн ак мата дөнүп, онуң йүзүнде кенизлери билен баг сейлине чыкан Саятхан пейда болды. Биз хэзир түркмен айдым сунгатының иң белент депесине чыкыпдык. Магтымгулы Гарлыев бизи — бэш-он диңлейжини — шу белент депеде гөни секиз минутлап саклады.

Бу айдымы Магтымгулының ерине етиришине мен хич хили баха берип билжек дэл. Муңа баха бермеги башармак үчин саз сунгатының академиги болмак герек. Йөне мен бир зады долы айдып билжек: шу гижеден соң мен он гүнлэп дагы өңки чыгрыма гирип билмедим.

Шу ерде, ери гелени үчин, ядыма дүшени үчин бир зады айдып гечесим гелйэр. 1938-нжи йылда, Ашгабат шэхеринде чепер хөвесжеңлериң улы байрамчылыгы болды. Ол байрамчылыга Түркменистан республикасының айдыжы багшылары, сазандалары гатнашдылар. Москвадан векиллер гелдилер.

Багшыларың концерти ирден, Түркмен дөвлет драма театрында башланды. Гүнортана голай Магтымгулы Гарлыеве нобат етди. Мен залда, москвалы композитор Шехтериң янында отырдым. (Мен онуң адыны-да атасының адына-да унудыпдырын) Композитор төверек дашына серетмэн, башга хич бир зада үнс бермэн, бүтин дуркы билен гулага өврүлип диңлейэрди. Магтымгулы бэш-алты айдым айтды. Композитор бу айдымларың хеммесини отуран отургыжына чүйленен ялы болуп, зордан демини алып диңледи. «Бал Саяды» эшидип боландан соң, залың ичини гөчүрэйжек болян элчарпышмаларың арасында Шехтер:

— Бу бейик! Бу өрэн бейик! Хенизе ченли гөрүлмедик уссатчылык!...— дийип, өз-өзи билен гүрлешди.

Мен Шехтериң бу сөзлерини хут өз гулагым билен эшитдим. Инди өңки гүррүңимизи довам эделиң.

Мухина апаның жайындакы отурышмадан соң, мен Магтымгулы Гарлыев билен йыгы-йыгыдан душушып башладым. Биз онуң билен достлук дережесине ченли барып етдик. Мен шол йылларда улы шахырлара өйкүнип, гошгы язып башлапдым. Магтымгулы Гарлыев мундан хабарлыды. Соңра болан душушыкларың биринде ол маңа:

— Беки, шахырчылык эдйэмишиң дийип гулагыма дегйэр. Гыз-гелинлер хакында язан гошгың болса айдып бер. Маңа өврет. Мен айдым эдип айдайын — дийди.

— *Багшы ага*, хөкман гыз-гелин хакында болмалымы? Башгарак боланда болмаярмы? — дийип, мен оңа йүзлендим.

Магтымгулы ага:

— Вах, оларсыз айдым-саз болярмы, нэме!— дийип гүлди. Мениң оңа окап берен гошгымың екеже куплети ядымда галыпдыр:

Социализм эдермени гызларың,
Саны өсйәр Ватанымызда бизлериң.
Шахыр башын жемләп нәче сөзлериң,
Тарыпыны этди колхозчы гызың.

Магтымгулы Гарлыев «Колхозчы гызың» диен айдымы бир нәче йыллап үрч эдип айтды.

Бейик сенеткәриң той томашаларда абрайыны гөтерйән ене бир зат онуң шорта сөзлеридир. Ол муңа гаты өкдеди. Бир ерде бирини сөзде басан болса, башга бир ерде ол барада хезил эдип гүррүң берерди. Өзи сөзде басылан болса, оны-да болшы ялы эдип айдып берерди. Еңлиши-де онуң абрайына шикест етирмезди. Гайтам диңлейжилериң өңүнде онуң абрайыны гөтерерди.

Бир гүн бир отурышмада ол шейле гүррүң берди:

— Бир гезек Тагта районының Хожакүммет обасында айдым айдып отырдым. Мәреке кәнди. Адамларың бир четинде бир яшулы газак адамсы гөзүни айырман мениң айдым айдышыма середйәрди. Бир салымдан онуң гөзлери немленип башлады. Ене бирки айдым айданымдан соң, яңкы яшулының гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүлиберди. Бу болуш мени хас жошдурды. «Мениң айдымыма газак хем дүшүнйәр-ов! Дили башга болса-да ол мениң айдымларымы говы гөрйәров» дийип, өз янымдан хондан бәрси болдум. Өңкүден бетер жошгун билен айдып башладым. Айдым гутарды. Мен яңкы яшулы газагың янына барып саламлашдым. Онсоң оңа:

— Мениң айдымларымы халадың өйдйән, яшулы? Тә гутарянчам гөз яш эдип диңледиң — дийип йүзлендим.

Яшулы газак сыпайычылыгы элден бермән:

— Хава, хава, багшы. Халадым. Говы айтдың — дийди.

Сонра болса:

— Өтен йыл мениң бир овлагым гуя гачып өлди. Сениң чекирейшиңи эшиденимде, гечи сакгалыңы гөремде, шол овлагым ядыма дүшүп, эжизледим-де, гөз яшымы саклап билмедим — дийип маңа дүшүндирди.

Бир отурышмада шейле ажайып дегишмелериң йигрими-отузысыны Магтымгулы аганың агзындан эшитмек болярды. Бу гүррүңлер ятдан чыкмазды.

Бейик сенеткәр барада ил ичинде онуң өзи дирикә ажайып роваятлар дөрәпди.

Маңа бир обадашым шейле гүррүң берди:

— Бир гүн мен базара гитдим. Базарың четинде радио айдым айдярды. Бирден радио: «Яр гырмызы гейнипдир» диен халк айдымыны республиканың ат газанан багшысы Магтымгулы Гарлыев ерине етирйәр — дийип, ыглан этди. Мен бар зады хушумдан чыкардым. Тә Чувал багшы шол айдымы айдып гутарянча, эдил жадыланан ялы болуп, шол дуршума гозганман дурупдырын. Бир вагтлардан соң хушума гелдим. Гөрсем, үсти бугдай йүкли эшегим ёк. Эшегими ве бугдайымы ики сагат агтарып, зордан тапдым...

Мениң үчин Магтымгулы Гарлыевиң сырлы тараплары-да барды. Бу затлар барада оңа сораг бермәге мениң-де, башга ёлдашларың-да богнумыз ысмады. Бейик уссадың янында мыдама бизиң суссумыз песди.

Өзүңизе мәлим болшы ялы, түркмен халкының бейик шахыры Магтымгулы-Пырагының сөзлерине айдым айтмаян багшы ёкдур. Багшы улы болсун, кичи болсун, бейик болсун, пес болсун, хөкман Пырагының сөзлерине дөредилен айдымлары айдяндыр. Эмма нәме үчиндир, Магтымгулы Гарлыевиң репертуарында Магтымгулы-Пырагының сөзлерине айдылян айдымларың екеҗесине-де душ гелмек болмаяр. Ол мунуң нәме үчиндигини айтман, бу сыры өзи билен экитди.

1958-нҗи йылың томсы болса герек. Биз Д. Халдурды Н. Помма дагымыз Дашховуз этрапларына дөредиҗилик командировкасына гитдик. Бир гүн көне шәхердәки базара айланып, мыхманханамыза доланып гелйәркәк, Шабадың демир көпрүсиниң үстүнде Магтымгулы Гарлыевиң гыҗакчысы Сапар Беки оглуна душдук. Онуң элинде уллакан дүвүнчеги барды. Саглык-аманлык сорашанымыздан соң, Сапар Бекиев шейле дийди:

— Беки, яшулы шу тайда. Яшковың кеселханасында ятыр. Ягдайы өверлик дәл. Өзүңе мәлим болшы ялы, онуң билен шол сене-мене эдишелимиз бәри геплешемзок. Сен хәзир ёлдашларың билен онуң янына бар. Халыны сорашың. Маңа-да халыны сорап гайтмага ондан ругсат алып бериң. Ёгсам мениң гиҗе ятып, гүндиз отуруп ынҗалыгым ёк. Биринҗиден-ә, мен өмрүмде шейле уссат, шейле белент багшы гөремок. Бейле багшы боландыр хем өйдемок. Икинҗиден хер хили болса-да мен кән йылларың довамында онуң билен биле ишледим. Гепиң гысгасы мен онуң билен ярашмак ислейәрин. Оны гаты гөресим гелди.

Д. Халдурды, Н. Помма үчимиз Сапары кеселхананың өңүнде отурдып, Анатолий Михайлович Яшковың янына бардык. А. М. Яшков Дашховуз этрапларында якасыны танадан докторды. Ол соң республиканың Саглыгы Саклайыш министрлигинде бөлүм начальниги болуп ишледи. А. М. Яшков бизи хорматлы гаршылады-да өңүртиледи:

— Сизиң кими сорамага гелениңизи билйәрин. Оны сорап гелйәнлериң хетди-хасабы ёк. Мен, догрусы, геленлери онуң палатасына гойбермейәрин. Онуң ягдайы агыр. Өзи-де бозуляр, гөренлерем. Йөне сиз Ашгабатдан гелениңиз үчин мен сизи онуң янына элтейин.

Биз палата гирдик. Догрусы, геленимизе пушман этдик. Себәби биз кроваты долдурып ятан бейик адамы гөрҗекдик. Эмма кровадың үстүнде ятан, дабарасы даг ашан бейик сенеткәр Магтымгулы Гарлыеве меңземейәрди-де, уклап ятан, үсти простынлы үч яшлы чага меңзейәрди. Онуң беденинде дери билен сүңкден башга галан зат ёкды. Шол аҗайып, җадылы бармакларың хәзирки болшуны гөренимде мен өзүми саклап билмедим.

Онуӊ акылы-хушы ериндеди. Пикири айдыӊды.

Саглык-аманлык сорашандан соӊ:

— Беки, бу яныӊдакы ёлдашларыӊ ким? — дийип, Магтымгулы ага сорады.

Мен Д. Халдурды билен Н. Помма барада оӊа гысгаҗа гүррүӊ бердим.

— Билйәрин, билйәрин... Мен языҗы-шахырларымызыӊ хеммесиниӊ атларыны билйәрин. Берекелла, берекелла, гайрат эдиӊ, инерлерим.

Ол бир салым бөврүни диӊләп ятды-да:

— Хич вагт башыӊыз яссыга етмесин,— дийип, улудан демини алды.

Көшешдик. Гүрлешип башлады. Сапарлы гүррүӊе етмәнкәк ондан:

— Герек-яраг задыӊ бармы, яшулы? — дийип сорадык.

— Ёк, саг болуӊ, инерлерим. Саг болуӊ — дийип, Магтымгулы ага гамлы айтды:— Маӊа хич зат герек дәл. Йөне өе ибереселер говы боларды. Өе барып, чагаларыӊ арасында бәш-он гүн ятсам туруп гидибержек ялы болуп дурун. Белкем Яшков билен гүрлешип гөрерсиӊиз...

Гөвни үчин биз оӊа вада бердик. Соӊра Сапар Бекиевиӊ хайышыны мен оӊа мәлим этдим. Халдурды билен Помма-да өрән усуллык билен мениӊ сөзүме арка дурдулар. Бейик адам бу хайышыӊ өӊүнде дуруп билмеди:

— Мениӊ өзүмиӊем оны таты гөресим гелди — диенде, онуӊ сеси титирәп гитди.

Бу душушыкдан азаҗык вагт геченден соӊ Ашгабада, Магтымгулы аганыӊ өлди хабары гелди.

Бейик сенеткәр өзи билен аҗайып айдымлары, диӊледигиӊче диӊләсиӊ гелйән дессанлары, түкениксиз шорта сөзлери, акыла сыгмаҗак саз уссатлыгыны алып гитди. Эмма ол өзүниӊ бир гезегем болса диӊләп гөрен адамларыӊ хеммесиниӊ йүрегинде гайталанмагы мүмкин дәл образыны-да ерлешдирип гитди.

Мен «Чувал багшы» ады билен хекая язып, онуӊ шовхунлы өрүмин кичиҗик бир эпизодыны тесвир этдим.

Республиканыӊ ат газанан артисти Магтымгулы Гарлыев бизиӊ йүреклеримизде мыдама яшар.

РЕХМЕТ СЕЙИДОВ

Аҗайып дөредиҗилер өлмейәрлер, мыдама адамларыӊ йүрегинде яшаярлар.

Рехмет Сейидов хем шейле адамларыӊ бири болды. Онуӊ өлүмине эп-эсли вагт гечен-де болса, ол хениз хем бизиӊ билен яшап, дурмушда деӊ әдим уруп гелйәр. Диймек, онуӊ дөредип гиден эсерлери бизиӊ шу гүнки гөрешимизде бизе рух берйәр. Өӊде дурян бөветлери бөвсүп гечмәге көмек эдйәр.

Эдебиятың көп реңкли, рең-энайы, шунуң билен бирликде-де говгалы жайының гапысыны биз Рехмет Сейидов билен биле ачдык, бу ажайып жайың ичине бир дең әдим уруп гирдик. Гиренимизден соң херимиз өз еримизи эеләп, элимизи чермәп зәхмет чекип уградык.

...Түркменистан Языжылар союзының Энгельс ве Гоголь көчелериниң бурчундакы жайында Халлы Шахбердиев эдебията яңы гелип гирен яшлар билен кружок гечйәрди. Ол Амандурды Аламышовың:

Жүлгели гара даглар
Булут бүрәп башыны,
Гадым эййәмден галан
Билип болмаз яшыны...

диен сетирлерини жошгун билен окап беренде, Рехмет, икимиз агзымызы ачып диңләрдик. Көчә чыкып чилим отланымызда болса:

— Бизем шейле затлар дөредип билермикәк...— дийип арзув эдердик.

Арзувсыз яшап болмаяныны биз эййәм дүшүнйәрдик.

Улы хем пәхимли шахыр, Рехмет Сейидов дири болан болса шу гүн өзүниң алтмыш яшыны дабара билен белләрди. Биз онуң мейлисинде отурып:

— Саңа ене-де *алтмыш яш* арзув эдйәрис!— дийип, оны гутлардык. Сүңклек, гужурлы Рехмеди багрымыза басардык.

Оны дирилигинде алтмыш яшының долмагы билен гутламак бизе миессер болмады. Ажайып адам, түркмениң әгирт шахыры Рехмет Сейидов узага чекен агыр кеселден соң, 1955-нжи йылда өзүниң хем талантының гүлләп өсйән дөврүнде дүнйәден өтди.

Онуң мәхрибан достлары бу хакыкат билен өвренишип билмән гелйәрлер. Неширята барсаң-да, редакциялара барсаң-да хенизем Рехмет Сейидов эйнегини гүне я-да электрик ышыгына ялдырадып, гүлүмжирәп өңүңден чыкайжак ялы болуп дур.

Диңе ягшы адамлар, диңе дүйпли дөредижилер адамларың пикирине шейле чуң орнашярлар.

Оңат хем улы шахыр, языжы болмак үчин илки билен, оңат, пәк йүрекли адам болмак герекдир. Рехмет Сейидов шейле адамды.

Дурмуш, мыдама болшы ялы, ол йылларда хем чылшырымлыды. Адамың башындан хер хили сагатлар ве гүнлер гечйәрди. Эмма мен Рехмет Сейидовың рухдан дүшенине, башыны ашак салып гамлананына хич вагт душ гелмедим. Ол хемме задың, хемме ваканың, хемме ягдайың *диңе ягшылык тарапыны* гөрйәрди я-да шоны гөрмәге чалышярды.

Улы шахыр өзүниң шахсы дурмушында эдил чага ялыды. Мыдама бегенйәрди, мыдама гүлйәрди. Хич бир сагады дегишмесиз гечмейәрди.

...Бир агшам Рехмет Сейидов, Кемал Ишанов үчимиз 1-нжи Май көчеси билен гүнбатара тарап барярдык. 2-нжи колхоз базарының деңине етенимизде, Рехмет бирден сакланды-да:

— Иңе, адамлар, шу ере пугта үнс бериң!— дийип, гүлмәге башлады.

1-нжи Май билен шиндики Шаумян көчесиниң бурчы. Хич хили үйтгешик зат ёк. Шонуң үчин-де биз онуң гүлшүне гең галып, дүшүндирмегини сорадык. Рехмет өңки әхеңинден довам этди:

— Дүйн шу ерде өрән гызыклы бир вака болды. Терҗимечи Мухаммет Бердиеви-хә хеммәң танаяңсыңыз?

— Хава, танаярыс.

— Танаян болсаңыз шейле: ол бир отурышмада маңа сибарит дийипдир. Онуң шейле диенини эшиден адамларың бириси маңа гелип айтды. Дүйн Мухаммет ичгили гелйәркә, шу ерде мениң өңүмден чыкды. Мен магазинден оглума оюнҗак сапанча алып гелйәрдим. Мен сапанчаны оюнҗак ок билен оклап җүбиме салыпдым Мухаммеди гөрен бадыма:

— Сен маңа сибарит дийдиңми?— дийип, дегишмә салып,— гашымы чытып сорадым.

Ол бирхили болды. Эмма ялан сөзләп билмеди:

— Дийдим. Мен, саңа сибарит дийдим, Рехмет...

— Ине, сибарит диен болсаң!— дийип, оюнҗак сапанчаны дөшүне дирәп, атып гойбердим. Бир гөрсем, Мухаммет ере йыкылып, реңкини ак там эдип ятыр. Оны хушуна гетирип, ёла салып гойбермек маңа аңсат дүшмеди...

Рехмедиң шейле оюнлары хер гүн диен ялы болуп дурарды. Оюнда еңерди, еңилйән вагтлары-да болярды. Эмма еңлени онуң бахасыны кемелтмезди.

...Мен «Совет Түркменистаны» газетиниң эдебият ве сунгат бөлүминиң мүдири болуп ишлейәрдим. 1946-нжы йылың ноябрь байрамчылыгына тайярлык гөрүлйән гүнлериди. Шол вагткы редакторымыз Шамырат Тәшлиев байрамчылык номерине бир очерк ве говы гошгы герек дийди. Мен Рехмет Сейидовың бир очерк тайярлап гояндыгыны, эмма гошгының хениз ёкдугыны айтдым. Гошгыны шу гүн я-да эртир тапмагы бойнума алдым.

Кабинетиме гелип отуранымам шолды, Рехмет Сейидов әйнегини ялдырадып, йылгырып гапыдан гирди.

— Рехмет, Октябрь байрамчылыгына багышланан гошгы герек. Өзи-де өрән тиз герек. Кимде барка? Киме йүзленсемкәм? — дийип сорадым.

— Мениң очеркими хачан берҗек?

— Байрамчылык номеринде.

— Мен Конституция барада бир гошгы гетирдим. Белки шоны номере берерсиң? Октябрың бизе берен багты хакында...

— Бир номерде бир авторың ики задыны бермек болмаяр.

— Онда бир чыкалга бар.

— Айдып отур.

— Шу гошгыны чыкар. Очерки-де чыкар. Йөне гошгының ашагына өз голуңы гояй.

— ?

— Хава, хава! Өз голуңы гояй. Гошгы тизрәк ил ичине яйраса маңа бесдир... Икимизем бир союзың члени ахыры....

Ол өрән сахыды. Эгер шол вагт мен разы болан болсам бегенжекди. Шол гошгы Оңа-Рехмет Сейидова өрән улы шөхрат гетирди.

Шейле ажайып, шейле мәхрибан, чага гөвүнли, әгирт улы шахырың дөредижилик ёлуны ызарласак, биз хер әдимде бегенчли фактлара душ гелйәрис.

Рехмет Сейидовың:

Жаным, теним,
Гөз рөвшеним
Ватаным хем халкымдыр!
Хер бир заман
Гүйч аяман,
Оңа айдым дүзерин.
Гүн нура бай,
Гижелер Ай,
Дурмуш долы ялкымдыр,
Гүнде-гүнде
Багт ичинде
Мен гулачлап йүзерин...

диен сетирлери 1948-нжи йылда өзүниң жошгунлы талантының мөвч урян вагтында кагыз йүзүне гечди. Эмма ол бу сетирлериң маңысыны Халлы Шахбердиевиң лекцияларының илкинжи сагадына гиренде йүрегинде беслэп гирипди.

Рехмет Сейидов сөзүң долы маңысында халкларың достлук доганлыгының жарчысы болды.

Саңа шөхрат болсун, бейик рус халкы,
Сең көмегиң бизи багтыяр этди.
Доганлык окашдың эл берип илки,
Сениң мәхриң халкы досты-яр этди.
Он алты доганың улусы сенсиң,
Ёл башладың өңде еңише сары.
Гулак салып, Гүндогардан эшденсиң,
Сениң васпың эдйәр түркмен дутары.

«Кремлден совгат гелен китабым» диен гошгы шахырың иң гүйчли, иң говы гошгуларының биридир:

Сорасалар — арман бармы? — дийип сенде,
Диерин арман ёк, мен армандан сап,
Чүнки элимдедир мукаддес китап.

Бу сетирлери диңе бизиң хакыкатымызы жаны-тени билен сөййән шахыр язып билер.

Рехмет Сейидов халкың сөййән, халкың гөвнүнден турян, халка рух берйән әхли задың суратыны чекерди. Ол хер сетири билен адам йүрегиниң тарына какмагы башарярды, кичижик бир штрих билен тебигатың улы хадысаларыны гөркезмегиң хөтдесинден гелип билйәрди. Онуң «Япжагаз» диен гошгусындакы шу сетирлере сын салып гөрүң:

Сең боюңа гелдим, сув хеңин чалды,
Сениң дуры сувуң суратым алды.
Гой, ол галсын саңа ядыгәр болуп...

Шахыр гаты дogры айдяр. Гошгы сөйүжилер япжагазларың дуры сувунда-да, гапыны ачып ичерик гирен шемалда-да, Амыдеряның гомларының арасында-да, Гарагумуң гериш-гериш байырларында-да сиңе сын эдип ажайып шахыр Рехмет Сейидовы гөрйәр, онуң сесини эшидйәр. Бу шахырың өзүне дикен улы хейкелидир.

Рехмет Сейидовы Гарагум каналының гурлушыгы хасам жоша гетирди. Онуң шу темадан язан гошгулары түркмен совет поэзиясында улы бир вака болды дийсем мениң өте гечдигим болмаз. Шу циклден «Авчы, атма жерени!» диен гошгының шу сетирлерини тәзеден окап гөрелиң:

Авчы, атма жерени!
Онда улы арзув бар.
Интизар ол, гөр оны,
Ол канала гарашяр.
Гөр, инжиги инчежик,
Сув дийип көп йөрмекден,
Махрум этжек сен ничик,
Оны канал гөрмекден?
Канал гумы бойн эдип,
Гечсин, чөли суварсын!
Овлакларын ойнадып,
Жерен-де сува барсын.

Йүрекден гайнап чыкан бу сетирлердәки дуйгуларың, суратларың хетди-хасабы бармы?!

Рехмет Сейидов кичи лирики гошгуларың чын уссады болуп етишипди. Шонуң үчин-де онуң гошгулары клубларың сахналарында яшларың йүрегинде яңланып дурярды. Олар хениз хем яңланяр.

Ол кичи гошгуларың үстүнде кән дөвнәп, улы поэзия эсерлерине гечди. Бу угурда аз ишләни үчин илкинжи поэмалар агыр язылды. Соңра шахырың «эли өвренишди». Эдил шу гүнки ялы ядымда: 1953-нжи йылда ол «Багтлылар» поэмасыны язып гутарды. Ол поэманың илки диңлейжилериниң бириси мен болдум. Оңат дынч алып гелен Рехмет гапдалында бир чәйнек гөк чайы гойды-да, жошгун билен окап гуграды.

Эллерини херекетлендирип, гахрыманларының дурмушына чуңңур аралашып окамагы Рехмет говы башарярды. Бу поэмада

шол гүнлериң колхозларының дурмушы, адамларың рухы байлыклары пәхим билен суратландырыляр.

Бир пикир хорласа Гүлнары гаты,
Эмма мүңләп пикир эдйәр шадыман.
Колхоз мейданының җанлы сураты
Онуң гам-гуссасын басяр шол заман...

диен сетирлер ине, он еди йыллап мениң келләмден чыкман гелйәр. Чүнки бу сетирлер бол хасыл гетирен алма агаҗының шахаларына меңзейәрлер, буларың херси пикир йүкүни гөтерип билмән, егшерип отуран шекилдедир.

Рехмет Сейидовың гошгуларының гүйчлүдигине ене бир мысал гетирмек герек. Онуң сөзлериниң эсасында көп санлы, хәзирки заман түркмен айдымлары дөреди. Ол айдымлар хениз хем радиода ве чепер хөвесҗеңлериң коллективлеринде өңкүси ялы ерине етирилйәр. Радиодан Рехмет Сейидовың адыны эшитмейән гүнүмиз ёк болса герек.

Хакыкы шахыр, хакыкы языҗы өз гуллук эдйән эдебиятының иң бир кичиҗик үстүнлигине-де түйс йүрекден бегенйәр. Рехмет Сейидов бу барада гөрелде алмалы адамларың бириди. Ол Языҗылар союзында консультант болуп ишлейәрди. Яшларың элязмаларыны гыссанман, үнс билен окаярды. Соңра элязмаларың авторларыны яныңа чагырып, олар билен гүррүң гечирерди. Олара дегерли маслахатлар берерди. Шол элязмаларың ичинде гөвнүне яранларыны газетде я-да журналда чыкардянча рахатланмазды. Өз дең-душларының говы китапларына, я-да газет-журналларда чыкан гошгуларына хекаяларына гуваярды. Шол гүн олары тапып гутлаярды, я-да телефон үсти билен гутлаярды.

Калинин көчеси билен Крупская көчесиниң бурчунда языҗылар үчин йөрите салнан җайда яшаярдык. Ол биринҗи этаждакы, менем икинҗи этаждакы җайда яшаярдык. Биз гиҗе ишлейәрдик. Бу каркас тамды. Шонуң үчин-де бири-биримизиң үсгүришимиз, кабинетиң ичинде гезмелейшимиз эшидилер дурарды. Биз шейдип ярышып ишлейәрдик. Ол машинкада ишлейәрди. Машынканың сеси болса узакдан чыкян саз овазы ялы болуп, бирсыхлы эшидилип дурярды. Гиҗе сагат ики-үч боланда машынканың сеси ятярды. Менем иши гутарып, эртирки гиҗә ченли гойболсун эдйәрдим. Мен «Арслан» диен повестими, «Аязхан» диен поэмамы ве башга-да кән эсерлерими Рехмет Сейидовың «Сазының» астында яздым.

Кәбир языҗыларың «эсерлери» авторларындан өң өлйәрлер. Кәбир языҗыларың эсерлери болса авторлары өленден соң хем яшаярлар. Авторларың рухларыны өзлеринде саклап, олары бизиң арамызда гезип йөрен ялы эдйәрлер. Рехмедиң дөреден эсерлери шу соңкы топара гирйәрлер. Бу эсерлер говгалы йылларың ичинден башларыны дик тутуп гечйәр, барха гүйҗейәр.

...1955-нжи йылың башлары болса герек, мен «Москва» мыхманханасындадым, яныма гелен адамлардан Рехмет Сейидовың кеселханадан чыкандыгыны эшитдим. Деррев Арбат площадына ылгадым. Аксаков көчесинде ерлешйән Түркменистаның векилханасына бардым. Үчүнжи этажа чыкып, ачык гапының өңүнде аяк сакладым. Коридордакы телефонда бири геплешйәрди. Рехмедиң сесини деррев танадым. Эмма онуң телефонда сөзлейшини халамадым. Ол ызлы-ызына ики сөзи айдып билмейәрди. Деми етмейәрди. Мен күрсәп коридора гирдим. Догрудан-да телефонда геплешип дуран Рехмет экен. Өңки чөп ялы хор Рехмет кеселханадан гызыл йүзли, он-оң бәш килограм агралан адам болуп чыкыпдыр. Трубканы асан бадына биз гужаклашып гөрүшдик.

— Рехмет, түвелеме, гөз дегмесин, асла танар ялы болмансың, диймек, кеселден бүтинлей гутулыпсың-ов?

Ол юмшак креслоның үстүне өзүни гойберди. Үсгүрип башлады. Соңра:

— Хава, гөршүң ялы, Беки, семремегиме-хә семредим вели, дем алмагым гаты кынлашяр.

— Ёк-ла, дем алшыңам яман дәл...

— Достум, ягдай агыр. Сениң гөвүнлик бермек ислейәндигиңе дүшүнйәрин, эмма ягдай агыр...

Мен Ашгабатдан яңы гелипдим. Ол болса көпден бәри Москвада, кеселханадады. Шонуң үчин-де ол Ашгабатдакы дост--ярлар, ишлер барада, соңкы вагтларда дөрән говы эсерлер барада екән-екән сорады. Мен оңа гөвнүнден турайжак сөзлер билен жогап бердим.

Ол бир салым дымып отурды. Соңра аграслык билен башыны гөтерип:

— Хачан гайтжак? — дийип сорады.

— Бир хепдеден.

— Биле гидели.

— Хөкман биле гидерис, Рехмет.

— Онда нәме дийсене — дийип, бир зат диймәге чекинйән ялы, ювашлык билен теклип этди: — Арбат көчесиниң угрунда Смоленский площадына етмәңкәң, чеп тарапында «Восток» диен кафе бар. Ол кафеде дүнйәде иң говы чишлик биширилйәр. Ичгиниңем хайсындан герек болса бар... Шоңа барып, мениң кеселханадан чыканымы, сениң гелениңи, бир хепдеден биле гитжекдигимизи «ювалы».

Мен өр-гөкден гелдим. Ичмег-э бейледе дурсун, «ичги» диен сөзи агзына алмага-да онуң дерәматы ёкды.

Оны бу пикиринден ырмак аңсат дүшмеди.

Ол ахырсоңы:

— Инди хемме задың аңырсы гөрнүп дур, ахыры — дийип, янбермезлик этди.

— Хемме задың аңырсындан гөк чай гөрүнйәр, Рехмет —

дийип, оны жайына алып гирдим. Гөк чайың башында гиҗәниң бир вагтларына ченли гүррүңлешип отурдык.

Шол бизиң аркайын отуруп гүрлешишимизиң иң соңкусы болды.

Ол ажайып, мәхрибан ёлдашды. Өрән улы шахырды.

Ол энтек-энтеклер өлмели дәлди...

ОРАЗ ТӘЧНАЗАРОВ

Ораз Тәчназаровың газет-журналларда чыкан эсерлериниң хеммесини окапдым. «Батрак» поэмасыны ятдан диен ялы билйәрдим. Түркмен языжысы тарапындан дөредилен илкинжи улы эсерлериң бири болан бу поэма мениң яш, хыжувлы пикирими бүтинлейин өзүне есир эдипди. Ол отуран столумың үстүнде, ятсам яссыгымың ашагында боларды. «Хей, бу эсери дөреден адамыны еке гезек хем болса гөрмек миессер болармыка?» диен арзув мени өз угрума гоймаярды. Мунуң үстесине-де интеллигенцияның ичинде онуң ады хормат билен тутулярды. «Ораз Тәчназаров эйле адаммыш, Ораз Тәчназаров шейле адаммыш» диен сөзлер яшларың арасына бир кемсиз яйрапды.

— Ораз Тәчназаров түркмен эдебиятыны бүтинсоюз мейданына чыкармакда иң дегерли роль ойнан илкинжи адамдыр — дийлип, ил ичине яйран гүррүң, эдебията чалажа илтеншиги болан адамларың арасында бу улы шахыра хормат дөредйәрди.

Эсерлеринден хем башга онуң: «Чатрыкда» диен ики томдан ыбарат улы макаласы (түркмен эдебиятының шол гүнки ягдайына берлен анализ) Ораз Тәчназарова улы шөхрат гетирди. Автор бу китабында түркмен совет эдебиятының өсүш ёлуна долы анализ берди, онуң кемчиликлерини, ялңышлыкларыны элиң аясындакы ялы эдип гөркезди. Кәбир языжыларың эсерлерини анализләп, оларың етмез ерлерини алада билен ачып берди. Ол бу макаласында кемчиликлери ве ялңышлыклары дүзедип эдебияты нәхили өсдүрмегиң ёлларыны гөркезди.

Йигитлик чагымызды. Бизиң эдебията болан хөвесимизи ве арзувымызы хич зат билен деңемек мүмкин дәлди. Онсоң Ораз Тәчназаровың ажайып эсерлериниң, бу макаласының бизе нәхили тәсир эдендигини диңе гөз өңүне гетирмек мүмкиндир. Ораз Тәчназаровың бизиң гөзүмизиң өңүнде гүнсайын барха бейгелйәндигини гөз өңүне гетирмек мүмкиндир.

Булардан хем башга «Батрак» поэмасы эсасында «Мен гайдып гелерин» диен фильмиң дөремеги, ол фильмиң томашачылар тарапындан өрән гызгын гаршыланмагы — Ораз Тәчназаровы улы дережә гөтерди.

Ине, шейле адамы хич болмаса бир гезек гөрмек арзувы менде гүнсайын гүйҗейәрди.

Мен бу арзувыма 1937-нжи йылда бахар айларының биринде етдим.

Мен 1937-нжи йылың январында «Яш коммунист» газетиниң медениет бөлүминиң мүдири везипесине белленидим. Дашховуздан Ашгабада гөчүп гелдим. Амандурды Аламышов шол вагт яшаян кичижик бир отагыны маңа берди. Жай өрән дарлык эдйәрди. Нәхили-де болса бир чыкалга тапмалыды. Пайтагта биринжи гезек гелип, яңы ише ерлешен яш, тежрибесиз адам үчин бейле чыкалга тапмак мүмкин дәл диен ялыды. Иң эсасысы-да мениң таншым гаты азды.

Мен бир гүн ирден ише гелип, бир кабинетде ишлейән ишдеш ёлдашым Мухамметнур Сөйүнова өзүмиң жай проблемам барада гүррүң бердим.

— Газетден-ә жая гарашма. Умуман, Ашгабатда жай меселеси агыр. Йөне оңарып билсең бир ёл бар.

— Шол ёлы өвретсене, бир сынанышып гөрейин, багт ишидир.

— Сен яш шахыр. Языжылар союзына йүз тут. Оларың көмек эдәймеклери мүмкин.

— Киме йүзленмели?

— Элбетде, Ораз Тәчназарова йүзленмели. Йөне ол хер гүн союзда болян дәлдир. Ханы, мен бир жаң эдип гөрейин, ол хачан союза гелжекка?

Ол союза жаң эдип, Элла диен бир гыз билен геплешди. Соң трубканы гояндан соң маңа:

— Ёлдаш Тәчназаров эртир, ир сагат 10-да союзда болжак. Сен гөни шоңа йүзлен.

— Мен утанярын. Ораз Тәчназаров билен мен нәхили гүрлешип билерин? Ол гаты улы адам ахыры... Ол мени кабул этмез.

— Ол улы билен улудыр, кичи билен кичидир. Өрән оңат, дегишген, ичиңе-багрыңа гирип барян адамдыр. Асла утанма. Кабулам эдер, гүрлешерем.

Мен шол гүнүми, шол гүнүң агшамыны, эртирки душушык барада пикир эдип гечирдим. Эртеси оңатжа гейимлерими гейип, сагат он болуберенде союза бардым.

Элла дийилйән йигрими, йигрими ики яшлы, долмач, овадан эрмени гызы союзың секретарь-машинисткасы экен. Ол мени өрән говы гаршылады. Мылайым сөзлешди.

Биз онуң билен ол-бу затлар барада геплешип угран бадымыза гапы жыгылдап ачылды ве эли улы папкалы, гиң маңлайлы, ачык йүзли, уллакан гара гөзлери гүлүп ве ойнаклап дуран келте, семиз бир адам гирди. Мен онуң газет-журналларда чыкан суратларыны гаты кән сынланым үчин оны деррев танадым.

Бу — шахыр Ораз Тәчназаровды.

Ол мениң билен ыхласлы гөршүп, мени кабинетине алып гирди.

Гүрлешип угранымыздан соң мен улы шахыр билен отурандыгымы унутдым. Якын ёлдашым билен гүрлешйән ялы бир ягдая дүшдүм.

Бәш минутың ичинде ол мениң бүтин дурмушым, ягдайым билен таныщды. Соңра атам ялы болуп, өзүми нәхили алып бармалыдыгымы, ядаман-ялтанман окамалыдыгым барада түйс йүрегинден сыздырып маслахат берди.

— Рус дилини гаты говы өврен. Әхли ылымларың, әхли билимлериң, әхли задың ачары шу дилдир. Горькини, Пушкини өз дилинде окамак, оларың дүрдәне эсерлеринден леззет хем нусга алмак хер адама етдирйән багт дәлдир. Бу багт ве бу мүмкинчилик сенде бар. Биз якын гүнлерде языжылары рус дилинден окатмак меселесини чөзмек ислейәрис. Ол окува гатнашарсың герек?

— Гүррүңсиз гатнашарын, Ораз ага.

— Гаты говы.

Ораз Тәчназаров довам этди:

— Мен сениң газетлерде чыкян гошгуларыңы окаярын. Хәзирликче башлангыч дөвүр үчин яман дәл. Болжак. Эмма шу гүнки язан гошгындан эртирки язжагың говы болмалыдыр. Муны ядаман окамагың, иргинсиз өвренмегиң, ядаман зәхмет чекмегиң нетижесинде газанмак болар. Ресторанларда ишиң ёк, башга затлара ковалашма. Мыдама окув билен, өвренмек билен бол.

Ол сәгинен ялы этди-де:

— Халлы Шахбердиевиң лекцияларына гатнашярмың? — дийип сорады.

— Биринем сыпдырамок, Ораз ага.

— Гаты говы. Шахбердиев говы танкытчыдыр. Эдебият теориясыны-да билйән адамдыр. Онуң лекцияларыны сыпдырма. Көп пейда эдер.

— Боляр, Ораз ага.

Соңра ол мениң йүзүме гүлүп бакды-да:

— Сениң йөрите мени гөрмәге гелмәндигиң-ә белли. Нәме юмуш билен гелен болсаң айт. Элимизден гелен көмеги аямарыс — дийип сорады.

— Мениң яшайыш жай меселәмиң угры ёк, Ораз ага. Газетиң-ә берип билжек зады ёк. Бу меселе билен хут сизиң өзүңизе йүзленмеги маслахат бердилер.

Ол бир нәче минут Гоголь көчесине гарап ачылян айнагапа середип, пикирленип отурды. Соңра бирден маңа серетди-де:

— Беки, мен саңа көшүк берерин дийиб-ә вада берип билмерин. Йөне яшамагыңа, ишлемегиңе мүмкинчилик дөретжек боларын.

— Сағ болуң, Ораз ага...

Мен онуң янындан яңы ганат беклән гуш ялы болуп, чыкып гайтдым.

Арадан ики гүн гечди. Үчүнжи гүн редакцияның коридорын-

да бир адамын сеси эшидилди. Ол мени агтарярды. Ылгап коридора чыкдым. Языжыларың Крупская ве Калинин көчелериниң бурчундакы яшайыш жайының коменданты мени гөрен бадына:

— Йөр, жайыңы кабул эдип ал — дийди.

Баран бадымыза комендант маңа үч отаглы, кухнялы, балконлы жайың ачарыны берди. Элбетде, Ораз Тэчназаров маңа жай бермедик болса, меселе мунда дэл. Меселе онуң мени хормат билен, алада билен гуршап алмагында. Онсоңам эдебията яңы гелип гирен адам үчин онуң берен весьетлери хер затдан гымматлыды. Бу весъетлер мениң гечен бүтин өмрүмде маңа голтгы берип гелдилер. Бу весъетлер мениң үчин хениз хем өз әхмиетини йитиренокла́р.

— Ораз Тэчназаров эртир өзүниң «Байрамалы» поэмасыны окажакмыш. Бизи-де чагырды. Хөкман баралы — дийип, Мухамметнур Сөйүнов, ише гелен бадыма хабар берди.

Мухамметнур Сөйүнов языжы-да дэлди, шахырам дэлди. Эмма ол өрэн талантлы, билимли, тежрибели журналистди. Эдебиятда тэзе дөрэн затлары хөвес билен окаярды. «Яш коммунистден» соң ол «Совет Түркменистаны» газетинде ишледи. 1948-нжи йылың ер титремесиниң өң янында түркмен дөвлет нешириятына ише гечди. Ер титремеде вепат болды.

Шол гүнүң эртеси, ир сагат он боланда, биз, Лабинский көчесиниң 4-нжи жайында ерлешйэн «Совет Түркменистаны» газетиниң жайына, газетиң редакторы Ораз Тэчназаровың кабинетине гирдик. Ол геленлер гүлер йүз билен гаршылап, дегишйэрди, гүлдүрйэрди.

Адамлар йыгнанансоң Тэчназаров өз отуран столуның башына гечди-де, шейле дийди:

— Елдашлар, «Байрамалының» бирнэче бөлүми «Совет эдебияты» журналында ве газетлерде чыкды. Белки, окансыңыз. Бу гүн мен сизе поэманы долы окап берҗек. Өңүңизде кагыз, галам дур. Мен окарын вели, сиз рехимсиз суратда танкыды гөз билен диңлэң. Тапан кемчилигиңизи улулыгына-кичилигине гараман беллэң. Соңра айдың. Бу эсер хэзирликче мениңки. Китап болуп чыкандан соң болса хеммэңки, халкыңкы боляр. Шонуң үчин-де биз халка хөдүрлейэн задымыза өрэн җогапкэрли чемелешмелидирис. Улы шахыр Ораз Тэчназаров поэмасыны окап башлады. Ол поэманың керпич ялы аграс, чуңңур манылы, поэтики образлардан долы сетирлерини окыжа (хэзир өз янында отуран диңлейжилере) долы етер ялы эдип, батлы, сайхаллы, уссатлык билен окаярды. Бир салымдан шахыр аудиторияны долусы билен өз ыгтыярына гечирди. Бизиң бүтин үнсүмизи өзүнде җемледи.

Обамызда бир дул аял отырды,
Эри онуң пычакланып өлүпдир.
Едисинде оглы Өвез ойнап йөр,
Гөвресинде ене бири галыпдыр...

диен сетирлериң окалышы, Ораз Тәчназаровың сеси хенизем гулагымдан гиденок.

Говы китап окап отуран вагтым «Ваҳ, тиз гутарайжаг-ов» дийип, мен китабың галан сахыпаларыны хасаплаярын ве гынанярын. Хәзир хем шейледи. Окалып башланалы бәри 3 сагада голай вагт гечипди, эмма бизиң хич биримиз ядамандык, гайтсам сувсап гелен вагтың гөк чайдан леззет алян ялы болуп, рухланярдык, хер бап гутарандан соң индики бабы диңлемәге хыжувланярдык, ховлугярдык.

О. Тәчназаров «Байрамалы» поэмасыны окап гутарды. Диңлейжилер тарапындан улы баха алды.

Кәбир ёлбашчылар (ылайта-да дөредижилик гурамаларында) дирикәлер өлйәрлер, кәбир ёлбашчылар, дирикә эден хызматлары үчин өленсоңлар дирелйәрлер. Ораз Тәчназаров соңкы топара гирйәр. Ол яшлар барада, шол вагтың улы языжылары барада аталык аладасыны эдйәрди. Түркмен совет эдебиятының дөреденлерини союз аренасына көпрәк чыкармак барада аладаланярды. Булардан хем башга ол өзүниң зәхметсөерлиги, ажайып дөредижилиги билен бизе гөрелде болярды.

Шейлеликде Ораз Тәчназаров мениң йүрегимде аладалы ёлбашчы, улы шахыр, өрән говы адам болуп галды.

БОРИС АЛЕКСАНДРОВИЧ ВАДЕЦКИЙ

Рус языжысы Борис Александрович Вадецкий билен мен бирнәче йылың довамында иш салшып гелдим. Ол мениң «Москваның ялкымы» диен повестими, онларча хекаямы рус дилине терҗиме этди.

Дурмушда шейле боляр: Тәзе таныш сениң пикириңи өзүне чекйәр. Сен онуң хер бир херекетини, болшуны, дүшүнҗесиниң нәхили дережеде дигини өвренйәрсиң, я-да бу затлары тизрәк өвренесиң гелйәр. Тәзе танышдакы шу затлар гөвнүңе яраса, онуң билен дост боласың гелйәр. Тәзе таншың гылыгы, хәсиети, болушлары гөвнүңе җай болмаса онда, ондан тизрәк чекилениңи хем гөреңок.

Дурмушда ене бир зат боляр: языжы билен таншаныңдан соң, оны хас чуңңур өвренмек үчин деррев онуң дөреден эсерлерини окаярсың. Бу — языжыны тас йүз проценте ченли танамага көмек эдйәр. Мен Борис Александрович Вадецкий билен илки таныш боланымда онуң нәхили эсерлер дөредендиги барада сорадым. Ол маңа Шевченко барада, Новайы барада, русларың гечен асырлардакы бейик деңизчилери барада романлар язандыгыны айтды. Мен бу романлары деррев тапып окадым. Б. А. Вадецкий барада менде белли бир пикир эмеле гелди, ягны мен оны говулык тайындан танадым.

Б. А. Вадецкий өрән окумыш, көп зады билйән адамды. Деңизчилер барадакы романыны окаңында оңа деңизчимикә

диййэрсиң. Тарас Григорьевич Шевченко барадакы романыны оканында ол сениң өңүнде дүйпли ылым, алан эдебиятчы ве өрән өкде языҗы болуп гөрүнйәр. 120 сахыпалык, кичиҗик форматлы «Новайы» («Простой смертный») романыны оканымда мен Б. А. Вадецкиниң өрән чуңңур адамдыгына, сөзе өрән хусыт языҗыдыгына, романың хер җүмлесине пәхимли дарашян уссатдыгына долы суратда ене-де бир гезек гөз етирдим. Мениң «Новайы» романыны оканыма он бәш йылдан-да көп вагт гечди. Эмма ол романда беян эдилйән сахналар, вакалар, деталлар хенизем гөз өңүмден гиденок. Соңра, романың көп вакаларының гечйән ерине, Овганыстаның Хырат шәхерине сыяхат эденимде Вадецкиниң өзи, Новайы, Хүсейин Байкара дагы билен душушан ялы болдум. Бу онуң уссатлыгына, өзүнден өрән талап эдиҗи языҗыдыгына шаятлык эдйәрди. Онуң эсерлеринде, артыкмач эпизод-ха бейледе дурсун, хич бир артыкмач сөзе хем душ гелмек болмаз.

Бу өкде, дүйпли языҗы билен узак гүррүңдеш болуп гайданыңдан соң: «Хич бир зат бу адамы канагатландырмаяр-ов» диен нетиҗә гелйәрсиң. Ол дурмушдакы әхли говы затларың өңкүден-де говы болмагыны ислейәрди. Диймек, ол хакыкы языҗы, хакыкы ягшы ниетли адамларың бириди.

Пөвризәниң салкын агшамларында мениң повестимиң, хекаяларымың ичиндәки деталлар барада узак җеделлешйән вагтларымыз көп болярды.

Эсериң баш гахрыманының нәхили болмалыдыгы барада көп гүрлешердик. Ол:

— Баш гахрыман барха бейгелмелидир, барха гүйчленмелидир — дийип, кагызың ашакы чеп бурчундан, ёкаркы саг бурчуна ченли гызыл галам билен чызык чекерди: — Ине, баш гахрыман шейле өсмелидир. Элбетде, баш гахрыманың ёлы текиз болмалы дәлдир. Онуң ёлы чаркандаклы болмалыдыр, эмма өсүши ине, шу чекилен чызык ялы болмалыдыр. Баш гахрыманы чаркандаклы ёллар билен шейле эдип өсдүрмек үчин уссатлык талап эдилйәр. Сизде «иңңе билен гуйы газмак» диен аҗайып бир сөз бар. Уссат языҗы болмак — иңңе билен гуйы газмакдан аңсат дәлдир. Языҗы өмүрбойы агтармалыдыр, тапмалыдыр, чалышмалыдыр.

— Борис Александрович, гахрыман китабың сахыпасына илкинҗи гезек чыкяр. Ине, сиз шу барада өз тежрибәңизден гүррүң берсеңиз говы боларды. Мен сизиң эсерлериңизде шу меселә үнс бердим. Кәбир тәзеликлер ачдым. Инди болса гахрыманы илкинҗи гезек китап сахыпасына чыкармак барада сизиң пикириңизи өз агзыңыздан эшитмек ислейәрин. Кын гөрмәң.

Борис Александрович өсгүн сачыны бәш бармагы билен ызына серпип гүррүңе башлаярды:

— Тәзе гахрыманы эсере салмак, ягны китап сахыпасына илкинҗи гезек гахрыман чыкармак — языҗы үчин өрән җогап-

кәрли ве әхмиетли ишдир. Тәзе гахрыман эсере өзүниң иң кичижик херекети билен-де өң шол романда, повестде я-да хекаяда херекет эдип гелйән гахрыманлардан дүйпгөтер тапавутланып гирмелидир. Меселем, көп вагтдан бәри дарак дегмедик узын сачлы, гөзлериниң үстүни япып дуран өсгүн гашлы, гиң, тегелек йүзи бүдүр-сүдүр, сакгалы сырылмадык, ала гөзли, дәяв, эгинлек адам ёлуң гапдалындан чыкып, эсериң баш гахрыманы, ак йүзли, инчемик, гөрмегей йигидиң мүнүп гелйән атының жылавындан тутяр...

Ине, шужагаз эпизоды чинтгәп гөрели. Эсериң баш гахрыманы билен тәзе гахрыманың даш сыпатлары-да бири-бирине меңземейәр. Тәзеден китап сахыпасына чыкан гахрыман положител гахрыманмы, отрицатель гахрыманмы, бу-да окыжы үчин энтек белли дәл, шонуң үчин-де ол окыжыны гызыкландыряр, онуң пыглы, ниети, херекетлери барада окыжының тизрәк билеси гелйәр. Диймек, тәзе гахрыман өзүниң бүтин болшы билен эййәм окыжының үнсүни өзүне чекди, онуң ыгтыярыны элинден алды....

Борис Александрович шуңа меңзеш бирнәче мысаллары гетирди.

Бу мысаллар, Борис Александровичиң алада билен булары гетериши, мени көп затлар барада пикирленмәге, ойланмага межбур этди.

Ене бир гезек Борис Александрович билен деталлар, эпизодлар барада гүррүң этдик. Ол өз иш тежрибеси барада, деталлардан, эпизодлардан пейдаланышы барада хөвес билен гүррүң берди:

— *Мысал үчин романы алалы. Онда хич хили артыкмач зат болмалы дәлдир. Оңа гатнашян адамлар, онда васп эдилйән вакалар эриш-аргач болуп, бири-бириниң ичинден гечмелидир. Мен Ашгабадың халы фабригинде болуп, гелин-гызларың халы докайшыны өрән үнс билен сынладым. Мени багышлаң, мен ол ерде алан тәсиримиң ашагындан хенизем чыкып билемок. Мениң гөзүмиң өңүнде түркмен гызлары халы докаман роман язярдылар. Ине, бир гыз гөл читйәр. Онуң әхли читимлери хасаплы. Онуң өкеже читими-де артыкмач читжек гүманы ёк. Себәби, артыкмач читим халының бүтин дуркуна шикест етирйәр, онуң гөзеллигини, гымматыны пужа чыкаряр. Эдил шунуң ялы, романдакы бирже артыкмач, ерликсиз эпизод я-да детал романың бүтин болшуна шикест етирйәр, говшадяр.*

Деталлары ве эпизодлары мыдамалык ятда галар ялы эдип, өрән акыллы, усуллы, пәхимли сайлап алмалы. Мен бир эсеримде патыша фамилиясындан болан бейик князларың бириниң өрән гаррандыгыны, онуң жан саглыгыны берк гораяндыкларыны гөркезмели болдум. Муны шейле диййип, язып гечибермек хем болжакды. Эгер мен шейле эдип, гуры сөз билен язып гечиберен болсам, онда, мениң ишиң аңсадына бакдыгым боларды. Мен бейтмедим. Бейик князың өрән гаррандыгыны, онуң саг-

лыгыны гораяндыкларыны бирже деталжыгың үсти билен бермелиди. Мен көп ойландым. Кән вагт сарп этдим. Ахыры хем тапдым. Озал беян эдилип гелниши ялы бейик князың хер гүн ирден Петербургда чыкян газетлере гөз айлап чыкмак хэсиети барды. Мен эсериң бүтин довамында оны шейле суратландырыпдым. Шонуң үчин-де айылганч совук гүнлериң биринде, көчеден гетирилен газети пугта үтүкләп, ондан соңра бейик княза элтип берйәрлер. Газети көчеден гетиришлери ялы элтип берселер, онда бейик князы совук урар дийип горкярлар. Гөрйәңизми, кичижик, ынандырыжы хем-де түйс ерине дүшен детал! Шейле деталлар язычыныӊ өз гөвнүне җай болса, окыҗыныӊ хем гөвнүнден турар.

«Алымың янында сөхбет ягшыдыр» дийлиши ялы, Борис Александрович Вадецкий билен сөхбетлешмек өрән гызыклы ве пейдалыды. Ол мыдама маслахат берерди, адамлара мыдама ягшылык ислейәрди. Хеммәниң-де өзи ялы көп билмегини ислэрди.

Бир гезек мен ондан:

— Хэзирки заман рус язычыларындан сиз кими халаярсыңыз? — дийип, сорадым. Ол:

— Фёдор Гладковы... Шоны көпрәк окаң — дийип җогап берди.

ХОШ, МӘХРИБАН КАКАБАЙ!

Гара деңзиң кенарында аягымызы сува сокуп отуран вагтларымызда я-да Гаграның еке-тәк «Курортная» диен улы көчесиниң тротуарларында гезйән вагтларымызда икимиз түркмен эдебиятының тарыхы, түркмен совет эдебиятының өсүш ёллары, айры-айры язычыларың эсерлери барада иргинсиз гүррүң эдердик.

Сен бу затлар барада шейле бир ыхласлы, аладалы гүрләрдиң вели, сениң сөзлериңи диңлемек өрән леззетлиди. Мен өзүмиң сениң ялы достумың бардыгына ичимден гуванярдым.

Биз соңра түркмен сөзлериниң кәбирлериниң көп хили маны берйәндиги барада гүррүң эдйәрдик.

— Эмма хер сөз өз эсасы манысында уланыланда овадандыр — дийип, сен айдярдың.

Шу ерде, сениң шол кесгитлемәңе эсасланып, мениң мәхрибан сөзүни уланасым гелйәр:

— Хорматлы ёлдашым, йүрекдеш достум Какабай, сен мәхрибан адамдың. Сен бизиң йүреклеримизде мыдама-да шол мәхрибанлыгыңда галарсың...

Түркмен эдебияты хем-де ылымы сени элден алдырмак билен өрән агыр йитгә сезевар болды. Сен өрән өкде эдеби терҗимечидиң. Бейик пролетар язычысы М. Горькиниң «Эне»

повестиниң терҗимесиниң үстүнде ишлейән вагтларың ядыма дүшйәр. Сен илки билен кимиң эсерини терҗиме этмәге гиришйәндигиң барада, ол эсер, онуң авторының дүнйә әхмиети барада көп ойланыпдың. Бу эсери нәхили терҗиме этмелидигини, бу ишиң нәхили җогапкәрли ишидигини өзүңе аян эдипдиң. Онсоң сен бу ише гиришипдиң. М. Горькиниң хер сөзүни хер җүмлесини сен дагдан мүмыя алан ялы, кынлык билен алып чыкыпдың. Бу сениң эҗизлигиң дәл-де, өкделигиң аламатыды. «Эне», «Москвадан узакда», «Сәхра гүнеши» ялы рус эдебиятының говы эсерлери түркмен окыҗысына долы манысында барып етди, онуң дурмушына синди.

Мәхрибан Какабай, сен хер бир ише ак йүрек билен гиришердиң, башлан ишиңи ак йүрек билен хем тамамлардың.

Тарых ылымларының кандидаты боланында Гуртлы көлүниң якасында гечирен отурышмаң дүйн-өңңүн болан той ялы хениз хем ятдан чыканок.

Бизи сениң сайлап алан темаң, оны үстүнликли ишләп чыкышың, диссертацияны аҗайып үстүнлик билен горайшың чен-ден-аша гувандыярды. Сениң түркмен эдебиятының тарыхына, онуң өсүш ёлларыны ызарламага, тутуш җемгыетчилик аң-дүшүнҗелериниң өсүшинде партия ёлбашчылыгына багышланан ылмы ишлериң, оларың гин манылылыгы... яш алымлар үчин гөрелде аларлыкдыр.

Сен гиң дүшүнҗели, ёкары медениетли адамдың, алымдың, Какабай! Шейле болуп хем бизиң йүрегимизде бакы ер алдың.

«Эдебият ве сунгат» газетинде биле ишлән йылларымыз яда дүшйәр. Коллективимиз саңа улы хормат гойярды. Себәби сен иң говы, иң тертипли, газете гитмели кичиҗик бир информацион хабарада өрән җогапкәрли дарашян адамдың. Өзүңден талап эдиҗидиң. Муны бизиң ишгәрлеримиз хер гүн гөрйәрдилер. Шонуң үчин-де сениң олардан эдйән талабың хер бир эдеби ишгәр үчин канунды.

Адамың дурмушында гамлы гүнлер-де, айратын шатлыклы гүнлерде боляр. Шол ятдайларың хеммесинде өз якын ёлдашларың болан биз илки билен сениң яныңа барардык. Шатлыгымыза өзүмизче бегенердиң, гайгымызы болса деӊ пайлашардың. Шу затларың хеммесини сен диңе ак йүрекден эдердиң.

Бейле ёлдаш, бейле дост хич вагт ятдан чыкян дәлдир, хорматлы Какабай!

1970-нҗи йылың декабрь айының 15-нҗи гүни агшам. сен бизиң арамыздан бакы гитдиң. Эмма вели бу хакыкат билен өвренишмек гаты кын. Хер гүн ховла чыканымызда, я-да үйшүшип гүнорта нахарына угранымызда сен марксизм-ленинизм институтының гапысындан элиңи җүбүңе салып, йылгырып чыкайҗак ялы болуп дурсуң.

Мәхрибан Какабай диңе говы адамлар өз ёлдашларының йүрегинде ер аляр.

Хош, мәхрибан ёлдашымыз, жана-жан достумыз, Какабай Байраммырадов!

Сениң образың бизиң йүреклеримизде бакы яшар.

КЕМАЛ ИШАНОВ

Хеммә мәлим бир хакыкат бар: өлени дирилтмек мүмкин дәл. Өлен адамың диңе ягшы тараплары барада гүррүң этмели...

Шу затлара эсасланып, нәче язсаң-да Кемал Ишановы дирилдип болмаз. Йөне вели онуң барасында яман зат айдайын дийсең-де айтмак мүмкин дәл Бу сап йүрекли, ачык гөвүнли, хер тараплайын арасса адам дирикә, өленден соңкы гүнлериниң аладасыны эдйәне меңзейәрди. Өзи хакда ызында говы тәсир, говы пикир галдырып гитмек ислейән адама меңзейәрди. Эмма бу дашындан шейледи. Шейлемикә диййдирйәрди. Хакыкатда болса шөхрат-да, пул-да, ясама болушлар-да онуң үчин ятды. Ол диңе: окамак, язмак, табшырылан иши ак йүрекден берҗай этмек, ёлдашларының гөвнүни тапмак, элинден гелен көмегини илден аямазлык ялы иң говы хәсиетлериң эесиди. Ол бүтин өмрүнде өзүниң шу хәсиетлерини тербиелемек, беркитмек ялы аҗайып максада хызмат эдип гелди.

Кемал Ишанов 1948-нҗи йылда, Ашгабатда ер титрәнде хеләк болды. Эмма онуң таныщлары, ёлдашлары, достлары хениз-де оны өз араларында ялы, бир ере командировка гидип, ене бирки гүнден доланып гелҗек ялы дуййярлар. Кемалың бүтин болушларыны гөз өңүне гетирйәрлер.

Хемме адам шейле хорматы газаныл билмейәр.

Кемал Ишанов болса бу хорматы газанайын дийип газанмады. Ол муны өзүниң аҗайып адамдыгы билен газанды. Өзүнден биыгтыяр газанды. Шонуң үчин-де бу хормат гымматлыдыр. Тебигылыгы үчин-де бу хормат гымматлыдыр.

Нәме үчин биз оны шейле говы гөрйәрдик?

Мен шу очеркимде бу сорага мүмкин болдугыча долы жогап бермәге сынанышайын. Себәби Кемал Ишановың нәхили адамдыгы барада мугаллымлар-да, студентлер-де, оны дирикә гөрмедик адамлар-да гызыкланярлар. Бу болса очеркиң авторының жогапкәрчилигини артдыряр.

Кемал Ишанов Дашховуз областының Көнеүргенч районында догулды. Мен элбетде онуң чагалыгының нәхили шертлерде гечендигини билемок. Йөне бир зады долы суратда айдып билҗек: мен онуң адыны я интернат, я педучилище, я-да пединститут билен баглылыкда эшидйәрдим. Диймек ол тә 1935-нҗи йыла ченли болан бүтин өмрүни окап гечирди. Соңра мен онуң адына Марыда чыкян «Гызыл гошун» газетинде душ гелип башладым.

1937-нжи йылда болса Ашгабатда, газет эдараларынын биринде онуң билен илкинжи гезек душушдым.

Эдебията яңы гиришип уграң яшлар газет журналларда душ гелйән языжылары барада өрән улы пикирде болярлар. Олара башга бир планетадан гелен ялы середйәрлер. Мен хем Кемал Ишанов барада шейле пикирдедим. Мен оны даш сыпатындан-ам Пилмахмыт ялымыка өйдердим. Эмма бейле дәл экен. Мен газет эдарасында орта бойлы, хортаң, йүзүни мама дишән, столуң гапдалында кепкасыны мынчгалап ойнап дуран адамы илки гөренимде оңа кән үнс хем бермедим. Өзүм ялы, гошгы гетирен бир яш шахырдыр өйтдүм. Йөне Ширли Дурдыев:

— Кемал, сен шу гошгулара середип чык. Болар ялысы болса ал, бейлекилерине-де жогап бер — диенде, мен үстүмден сув гуйлан ялы хопугып гитдим. Эдил гүндизиң гүни Ай гөрен ялы болуп, онуң тарапына серетдим. Мен Кемал Ишановы бу ерлерде, көпчүлигиң гелйән ерлеринде гөрерин өйтмейәрдим. Ол мыдама гараңкы, салкын кабинетлериң биринде отуряндыр, онуң янына бармак аңсат хем дәлдир дийип пикир эдйәрдим.

Ол мени өз кабинетине алып гитди. «Ынсан сораша-сораша» диен ялы биз бир салымдан өрән гызыклы гүррүңе гиришдик. Өз таньшларымыз барада бири-биримизе сораг бердик. Мен 1930—1931-нжи окув йылында Дашховуз педучилищесини 5—6 саны көнеүргенчли оглан билен биле гутарыпдым. Олар барада Кемалдан еке-еке сорадым. Кемал оларың хеммесини танаян экен. Соңра маңа Кемал бир нәче умумы танышларымыз барада сораг берди. Мен хем билйән адамларым хакында оңа долы маглумат бердим.

Ине, биз онуң билен шейле танышдык.

Бизиң бу танышлыгымыз тиз вагтың ичинде достлуга өврүлип гитди. Мен бу достлуга бүтин өмрүмде улы баха берип гелдим.

Бу вагтлара ченли Кемал Ишановың көп эсерлери китап болуп чыкыпды. Хепдеде бирки гезек болса газет-журналларда гошгулары, очерклери, хекаялары чыкып дурярды. Шонуң үчин-де онуң хер бир айдан сөзи мениң үчин мугаллымың айдан сөзи ялыды. Онуң хер бир херекети мениң үчин гөрелдеди.

Дашындан середенинде Кемал Ишанов говшакмыка дийдирйәрди. Ол өрән юваш ве утанжаң адамды. Говшаклыгы-да шундан гелип чыкярды. Эмма вели йыгнакларда, эсерлер ара алнып маслахатлашылян вагтларында ол өз гезегинде мыдама чыкып гепләрди. Онуң гиризйән теклиплери, кәбир эсерлер барада орта атян пикирлери көп ойландырярды, себәби олар дүйпли дүйплүдилер. Пикирленмәге мынасыпдылар. Мен хич вагт онуң агзындан: «Шу эсер өрән товы язылыпдыр» диен сөзи эшитмедим. Себәби ол говудан товыны куйсейәрди.

Мен бир гүн янына баранымда ол:

— Эртир Ораз «Байрамалы» поэмасыны окажак. Хөкман гел, оны диңләли — дийди.

Бизиң терегимиз шулар ялы зат боланы үчин мен оңа өрән дөвталап жогап бердим. Хем-де:

— Тәчназаровың поэмасыны өз агзындан диңлемек мениң үчин-ә улы багт, Кемал. Бейле адамлары гөрмегиң, сынламагың өзи-де улы багт — дийдим.

Кемал элиндәки галамының херекетини чалтландырды, мениң бу сөзүмден ынжан ялы болды. Соңра:

— Поэма хениз долы гутаранок. Ораз бизе окап бермек билен жаныны барламакчы боляр. Шонуң үчин-де оны танкыды назар билен диңлемели. Ораза гереги-де шол. Чыкып гепләп, поэманы арша чыкарып дурсаң, Оразың өзи-де халамаз — дийди.

Бир салым отурандан соң шейле дийди:

— Элбетде, говы ерини говы диймели. Кем ерлерини-де долы гөркезмели. Шейтсек бизиң она көмек этдигимиз болар...

Шейле серетсең бу сөзлер улы әхмиете эе-де дәл ялы. Эмма мен бүтин өмрүмде шу сөзлери өз практикамда пейдаланып гелдим. Бу пикирлер маңа кән ерде көмек этдилер. Ол говы чыкан эсерлере бегенйәрди. Эмма бу бегенжини дашына чыкармага хусытды. Говшак чыкан эсере гынанярды. Мүмкин болдугыча оны дүзетмәге автора көмек эдйәрди. Бу иши ахырына ченли алып чыкянча ынжалмазды.

Мен онуң бу хәсиетини бир мысалың үсти билен гөркезейин.

Бир топар түркмен шахырлары болуп, Украинаның классык шахыры Тарас Григорьевич Шевченконың эсерлерини терҗиме эдип башладык. Шол йылларда онуң юбилейи голайлашып гелйәрди. Бизе онуң эсерлерини пайлап бердилер. Терҗимәниң гутарылмалы вагтыны-да айтдылар. Биз ише гиришдик. Маңа Шевченковың «Батрак аял» диен поэмасы дүшди. Элбетде, педучилищәни голайда гутаран, языжылыга яңы гиришип угран, бу угурда хениз хич хили тежрибеси болмадык адам үчин «Батрак аялы» терҗиме этмек иңне билен гуйы газмакдан аңсат дәлди. Эмма яшлыгың түйжи гайдувсызды. Ол өңүмде бөвет бар-ов диен пикири этмезди.

— Кемал, көмек берсең-ә мен ише башлажак. Болмаса-да поэманы башга бирине берәй. Мен оңармарын — дийдим.

— Сен шуны оңармалы. Оңармарын дийип япышсаң хич вагт хем оңармарсың. Оңарарын дийип япышсаң оңарарсың!

Бу сөзден соң ыза чекилмек мүмкин дәлди.

Мен ише гиришдим.

Ол вагтлар узаклы гиҗәни ишләп гечирип, эртеси «Яш коммунист» газетине өз вагтында ише бармак зат хичди. Ядавлык, ялталык диен ялы затлар яда-да дүшмейәрди. Шейдип, башымы галдырман он гиҗе ишледим. Ене бәш гиҗеләп терҗимәниң үстүнде дүмтүнип отурдым. Ахырсоңы-да машынкадан чыкарып,

«Батрак аялы» Кемал Ишанова табшырдым. Ол өрән говы печат эдилен поэманы элине алып:

— Биригүн Аламышов икиңизиң терҗимәңизи ара алып маслахатлашҗак. Чыкып геплемәге, терҗимәңи горамага тайярлан. Мен муны шу тиҗе окайын. Белки говы чыкандыр — дийди.

Мен шол гүнүң эртеси сагат она ченли болан вагтымы нәхили гечирениими билемок. Келләмде диңе Шевченко, онуң «Батрак аял» поэмасы, Кемал Ишановдан башга пикир ёкды. Гөйә мен окувчыдым. Экзамен үчин дүзме язындым. Эртир хем мениң тәлейим чөзүлмелиди. Көп гүнлериң укусызлыгы үстүн чыкды. Уклапдырын. Дүйшүмде Шевченко, батрак аял, Кемал Ишанов үчүси эл-эле берип, мениң дашымдан айланып йөрдүлер.

Ише ирден гелдим. Папкалары ачышдырып, яңы ишлемәге башлапдым вели, телефон жыңңырдады. Мен Кемалы бир бада сесинден танамадым.

— Беки, мениң яныма бир гелип гит...

Кемалың йүзи салыкды. Озал гапыдан тиренимден йылгырып середйән адам, бу гезек мениң йүзүме гөнүләп хем серетмеди.

Отурдым. Кемал мениң элиме дүйнки овадан эдилип печатланан терҗимәми узатды. Катызың йүзи тикечленен чөрегиң йүзүнден энайы дәлди. Мен эллерими сандырадып бейлеки сахыпалары агтарышдырдым. Олар онданам бетерди. Башга-да бир диймәге зат тапмадым-да:

— Хәй, болмандыр-ов...— дийдим.

Кемал юваш хем-де мылайым гепледи:

— Болмандыр. Йөне болдурса болҗак. Мениң эден белликлериме үнс билен гарап чык. Сен рус дилине-де өкде дәл экениң... Мен бейледир өйтмейәрдим.

Ол мениң гөвнүме дегендирин өйтди-де:

— Хич кимем бирнҗи терҗимесини отлично эден дәлдир. Шонуң үчин-де рухдан дүшме, ишле. Эртир Амандурды Аламышовың поэмасыны ара алып маслахатлашарыс. Сениңкини болса соңра. Мен сениң гөркезилен кемчиликлери дүзетҗекдигиңе ынанярын,— дийди.

Мениң дүзмәм эрбет чыкды. Мен шейдип, экзаменден гечип билмедим. Мугаллымың гөркезен кемчиликлерини бир нәче гүнләп өврендим. Рус дилини говшак билйәндигиме өрән гахарым гелди. Рифмаларың-да говшак ерлери кәнди. Меңзетмелериң-де дүйп оригиналдакы аграмларыны йитирйән ерлери месе-мәлим гөрнүп дурды. Яшлыгың әхли җошгунлы гүйҗүни шу тараплара угрукдырдым. Ене-де кән гиҗелери гүндизе өврмели болды.

Нетиҗеде «Батрак аялың» түркменчеси эмеле гелди. Ол «Түркменистан» дөвлет неширяты тарапындан ики гезек нешир эдилди.

Шу ерде бир зады нытгап айтмак герек: Эгер-де Кемал Ишанов йүз гөрүп, ол-бу ерлерине какышдырып, шол терҗимәни набора иберен болса, ол маңа ве бизиң эдебиятымыза пейда этмезди. Ол ише чын йүрекден, әхли җогапкәрчилиги билен япышярды.

...Кемал өзүниң өрән көп билйәнлиги билен мени мыдама хайран галдырарды. Хасаба өкдеди. Тебигат ылымыны хер тараплайын билйәрди. Бир зат оканында, душ гелйән затлар, ерлер барада ондан чекинмән сорап билсең бесди. Ол шол бада долы, догры җогап берйәрди. Айратын бир беллән гечмели зат ол Хытайың географиясыны өзүниң бәш бармагы ялы билйәрди. Чәнду билен Уханың, Ухань билен Чунсиниң арасының нәче километрлиги, Янцзи дерясының нәче голуның бардыгы, Хытайың хайсы провинциясында нәче оба бардыгы, ол обаларың атлары мыдама онуң келлесиндеди. Мен кәвагтлар элимдәки маглуматлардан пейдаланып, Кемалың берен җогапларыны барлап хем гөрйәрдим. Шейдип онуң чигит ялҗак-да болса ялңышмаяндыгына гөз етирердим. Шу затлардан соң мениң өңүмде онуң нәхили абрая ээ боландыгыны гөз өңүне гетирмек болар.

Ол мыдама окаярды. Гиҗе-де, гүндиз-де, иш сагатларында бош вагты болса шол ерде-де окаярды. Биз онуң билен гоңшудык. Крупская билен Калининиң көчесиниң бурчундакы агач җайда яшаярдык. Бу җай язызыҗылар үчин йөрите салнан җайды. Биз үч отаглы бир квартираның ики отагында, Кемал болса балкона чыкылян кичи отагында яшаярды. Шол улы җайдакы әхли хоҗалыкларда балкона чыкылян отага «Кемал там» дийилйәрди. Мен йыгы-йыгыдан онуң янына барардым. Онуң җайында илки билен гөзе илйән зат китапды. Иш столуның үсти, балкона чыкян айнаның өңлери, отургычлар, кроватың үсти, кроватда ятыркаң полуң эл етер ялы ерлериниң хеммеси китапдан долы боларды. Китапларың гатларының аралары кагыз гоюлып япылыпды.

— Кемал, сениң дынч алян вагтларың хем болярмы?

— Ынха, мениң дынч алян вагтларым — дийип, ол шол китаплара элини узадарды.

— Дынч аланыңда окамаян вагтларыңам болярмы?

— Окамасаң дынч алып болмаз...

Онуң улы байлыгы китапды, өйүнде говы гөрйән зады хат столуды. Ол янына баранында өвүт-несихатыны гайгырмазды. Языҗының нәхили болмалыдыгы, онуң көп окамалы, көп билмелидиги хакында гүрләрди. Башга зат барада гүрләп отуранда болса, гүррүңиниң соңуны шуңа яздырарды.

— Языҗы илки билен хат столуның башында көп отурып билмеги башармалыдыр. Шуны башармадык адамың языҗы болмагы кындыр.

Гаты догры сөз. Ашгабадың баглары, говы ресторанлары, музейлери, башга говы ерлери барка, өзүңиң-де йигрими яшың барка, хат столуның аркасында отурмак аңсат дәлди.

Бир гөрсем ол мениң бу етмез ерими йүзүме догры айдып билмән, мени ашаклык билен шейле тербиелейән экен. Мен муны соң дуюп галдым. Мен соңра ене бир зады дуйдум. Ол маңа көп окамагы өвредйән экен. Ол муны хер хили ёл билен эдйәрди. Бир гүн:

— Ставскиниң соңкы очеркини сен окан дәл болсаң герек? — дийди.

— Ек, мен Ставскиниң хич задыны окамок.

— Ол маңа газети я-да журналы берди-де:

— Ханы; онда шуны бир окап гөр...— диерди.

Башга бир гүн болса:

— Бу гүн элиң бошмы? — дийип сорарды.

— Хава, бу гиже ишлежек дәл.

— Онда икимиз шу гиже «Граф Нулини» хетжиклән окалы. Өрән говы зат.

Биз өңүмизе чай демләп алып, «Граф Нулини» окап башлаярдык. Хер сетириң, хер ойнамың үстүнде сагатларча дурардык. Кемалыңам кәбир дүшүнмейән сөзлери догры гелйәрди. Шонда биз Ушакова — «Улы совет энциклопедиясына» йүзленердик. Гүн догандан соң ене-де чай ичип, ишли-ишимизе гидердик.

Ватың, гечмеги билен мен онуң шонуң ялы әхли говы гылыкларыны өзлешдирдим.

Мен мунуң үчин Кемала бүтин өмрүме миннетдардырын.

«Анна Каренинаны» билеликде окамак мениң үчин тәзе мекдеп гутаран ялы әхмиете эе болды. Мен бу китабы соң-соңларам энче гезек окап чыкдым. Эмма илкинжи гезек Кемал билен биле оканымдакы ялы леззет алып билмедим.

Кемал Ишанов мыдама:

— Рус классыкларыны диңе өз диллеринде ока. Бир гезек оканыңда дүшүнмесең, он гезек ока. Йөне түркменче пикир эт — дийип, маслахат берйәрди.

... Кемал Ишанов 1934-нжи йылда СССР Языжылар союзының хатарына гечди. Шундан бәш-алты йыл геченден соңра болса Түркменистан хөкүмети оңа «Республиканың ат газанан шахыры» диен хорматлы ады дакды. Ол 1938-нжи йылдан ССКП-ниң членидир. Ол Көнеүргенжиң этегиндәки «Гызыл йылдыз» колхозында гарып өзбек дайханының машгаласында 1911-нжи йылда энеден догулды. Яшлыкдан етим галды. Якын доган-гарындашы болманы үчин 1925-нжи йыла ченли кишиниң өйүнде яшады. 1925-нжи йылда оны интерната кабул этдилер. Соңра 1930-нжы йылда Чәржев педучилищесини гутарды. Гошунда Дурды Халдурды, Ч. Аннарежебов, Гурбанмырат Эййәмбердиев, Нурмырат Сарыханов, Көрже Мириев дагы билен Марыда гуллук этди. Онуң биографиясы шейле.

Мен ёкарда Кемал Ишановың язан эсерлериниң үстүнде дуруп гечжек дәлдигими айдыпдым. Бу мениң өңүмде гоян везипәме гирмейәр.

Йөне мен бу ерде онуң нәхили ишлейши барада бир нәче сөз айтмагы өзүме борч билйәрин. Кемал гөрүшимиз ялы өзбекди. Өзбек дили эне сүйди билен билеликде онуң жанына яйрапды. Эмма ол интернатдан башлап түркмен дилинде окады. Педучилищәни-де түркменче гутарды. Шейле-де болса оңа түркмен дилинде язмак кын дүшйәрди. Элбетде, дил языжының эсасы ярагы. Бу белли зат. Нәме дийсең-де, эне сүйди билен жаныңа яйрамадык дилде язмак аңсат дәл. Ол языжылык ишинде шу тарапдан эзъет чекйәрди. Эмма ол ювашдыгына, говшакдыгына гарамаздан өзүниң бу кемчилигини дүзетмек үчин элинде барыны эдерди. Эртекилери, көне дессанлары, бейлеки затлары кән окарды. Багшы диңләрди, халк шахырлары билен көп гүррүңдеш боларды. Дайханларың, ишчилериң арасында болуп, олар билен узак гүрлешерди. Бу затлар оңа әгирт улы көмек эдйәрдилер. Галыберсе-де редакторлар, өз ёлдашлары бу барада ондан көмеклерини аямаздылар.

Ол бир гошгы я-да хекая язса мүйнли ялы болуп яныңа гелерди. Илки билен өтүнч сорарды:

— Багышла, мен сениң бир нәче вагтыңы алмалы боларын. Гаты говшак чыкды. Шейле-де болса ока. Кем ерлерини айт. Кемчилиги болса кын гөрме-де дүзет. Йөне гөвүн гөрүжилик этме. Бу дөредижилик иши. Бу ерде диңе догручыл болмалы...

Онуң ёлдашларындан көмегини аямайшы ялы, ёлдашлары-да ондан көмеклерини аямаярдылар.

Кемалың эсерлери пикир чуңлыгы билен өзүне чекйәрди. Онуң дөредижилиги барада мекдеплерде сапак гечйән мугаллымлар мунуң шейледигини тассыкласалар герек.

Пес гөвүнлилик Кемалы безейәрди. «Агач кән гетирсе башы пес болар» диен түркмен накылы бар. Кемал кән билйәрди, говы язярды. Эмма өвүнжеңлигиң, улумсылыгың нәмедигини-де билмейәрди.

Биз ол вагтлар яшдык. Гужурлыдык. Кәбир ара алнып маслахатлашылян эсерлере шейле бир дарардык вели, авторлары дерлемек дережесине ченли етирердик. Шейле вагтларда Кемал маслахатың иң соңунда сөзе чыкарды. Парасатлы гепләрди: Эдилен гыкылыклары, танкытлары ювмарларды. Авторы эсериң үстүнде тәзеден ишлемек герекдигине ынандырарды. Ол дөредижилик ишине, дөредижилиге белент баха берйәрди. Олара усуллык билен чемелешйәрди. Ол өзүнден хем бейлекилерден шейле болмаклыгы талап эдерди.

... Мен ёкарда Кемал Ишанов ювашды, утанжаңды, говшакды дийип белләп гечипдим. Бу затларың үстесине-де ол адамың йүзүнден гечип билмезди. Яшырып отурасы иш ёк. Кә гүнлерде яшларың башы жемленерди. Ичилерди. Кемал болса ичмеги халамаярды. Үйшүшип, онуң дашына гечердилер. «Бейт-

ме. Бир азажык ичениң билен хич зат болмаз» диердик. Шонда ол элини салгарды-да, ёлдашларының ызына дүшерди. Нәче ичсе-де серхош болмазды. Эмма шол ичилен гүнүң эртеси болса агыр кеселе душан адам ялы болуп гезерди. Ичмек ислемейән адамлар нәче адам дашына үйшседе эл бермән сыпмагы башарярлар. Дүйпли бир бахана тапып, гачмагы оңарярлар. Кемал болса шуны-да оңарып билмейәрди.

Биз оны Түркменистан ССР Язычылар союзының башлыгы эдип сайладык. Ол шол йыгнакда бу хабары эшиденде:

— Ёк, ёк, бу гүррүңиңиз асла болмаяр. Мен башлык болуп билмерин. Бу иши башга адама табшырың. Хей, менденем башлык болармы? — дийип, өр-гөкден гелди. Биз болсак онуң дадына-перядына гарамадык. Ол ики үч гүнләп утанып, чекинип эдара-да гелмеди. Ахырсоңы оны дегишли эдараларың бирине чагырдылар ве ол ылгап диен ялы гелип, башлыгың столуна эелик этди.

Шейле юваш, говшак адама ёлбашчы болмаклык кын дүшйәрди. Эмма онуң ёлдашлары оны сылаяндыклары үчин онуң ярым сөзүнден дүшүнердилер. Бир айданыны ики айтдырман, табшыран ишлерини ерине етирердилер.

Ол вагтлар *Язычылар союзы* билен «Совет эдебияты» журналы «Степная» диен көчеде, бир жайда ерлешйәрди. Кемал өз кабинетинде аз отурарды. Мыдама бизиң арамыза гелерди. Ол ажайып Нурмырат Сарыхановың, дили шеребели Агахан Дурдыевиң, шорта сөзде ондан галышмаян Дурды Агамәммедовың, жошгунлы Помма Нурбердиевиң сөзлерини, бири-бирлерине урушян жогапларыны эшидип, гөзлерини яшардып гүлерди. Кә гүнлерде болса иш гүнүни эдебият барада жеделлешип, кәбир меселелериң үстүнде давалашып, кәбир эсерлериң ягшы-яман тарапларыны агзашып гечирердик. Шейле гүнлер гызыклы болярдылар. Бизиң дүшүнҗәмизи гиңелдйәрдилер.

Эмма вели Кемал кепкасыны элинде ойнадып, биринден гөвни галан ялы ынжалыкдан гачып гелсе, онда онуң хайсымыза-да болса биримизе *юмуш* буюрмак үчин гелдигиди. Ол табшыржак юмшуны айдянча көп меселелериң үстүнден барарды. Ахырсоңы табшыржак задыны айдып:

— Сен нәме-де болса кын гөрме. Шу иши эт. Мениң өзүм эдәйжек велин, элим дегенок — диерди.

Онуң бу юмуш табшырышы газаплы командириң буйругындан-да гүйчлүди.

... Кемал Ишанов Бейик Ватанчылык урушы башлананда 30 яшыны долдурыпды. Ол илкинжилериң хатарында уруша гитди. Ватаныны жаны-дили билен сөййән шахыр әр ялы сөвешди. «Мылайым Кемал уруша бармак билен бүтинлейин өзгерди. Оны сәхел вагтың ичинде танар ялы болмады...» дийип, онуң билен биле сөвешен ёлдашлары гүррүң бердилер. «Өвренен гылык өрүклесеңем *галмаз*» диен ялы, ол агыр сөвешлериң арасында вагт тапып, дынч алян вагтларында сөвешжең

ёлдашларының гөвнүни гөтерйән, тылдакылара рух берйән ве хеммеде еңише ынам дөредйән ажайып гошгулар, очерклер, хекаялар язды. Онуң эсерлери фронт газетлеринде, түркменстаның гүнделик метбугатында ызы үзүлмән чыкып дурды.

Ол урушдан геленден соң ядавлык билен улудан демини алып, маңлайыны сыпалады. Җайының ичини гөресигелиҗилик билен сынлап чыкды.

— Бейик сынагдан-а абрай билен гечдим. Ине, палав иййәрис, чай ичйәрис. Бу затлары ене-де гөрерин диен умыдымың үзүлен вагтлары-да болупды. Чөрегим битин экен... Мен өзүмден гаты разы.

Мен онуң дөшүнде үч орден, бир нәче медаль гөрдүм. Оны тәзеден гутладым.

... Урушдан соңкы җошгунлы, дөредиҗиликли йыллар башланды. Кемал Ишанов хыҗув билен ишледи.

Яш гечип барярды. Өйли-ишикли болмалыды. Гызыклы ишлериң арасында Кемал бу меселәниң-де угруна чыкды. Тиз вагтың ичинде Мәтшерипова диен өзбек гызына өйленди. Ашгабадың «Возрождение» диен көчесинден җай алды. Шейдип яшап хем ишләп башлады. 1947-нҗи йылың аягында, я-да 1948-нҗи йылың башында онуң гызы болды. Хемме киши-де аялыны, чагаларыны сөййәндир вели, Кемалың гызы билен аялыны сөйши өрән үйтгешикди. Ол аялының я-да гызының элине тикен урса оны кирпиги билен согурып алмага тайынды.

1948-нҗи йылда редакцияларың хеммеси Лабинский көчесиниң башланан еринде ерлешйәрди. Кемал ол вагтлар «Совет Түркменистаны» газетиниң медениет ве дурмуш бөлүминиң мүдири болуп ишлейәрди.

... 1948-нҗи йылың 5-нҗи октябрь гүни, гүндиз сагат оникилерде мен Кемал билен Языҗылар союзында душушдым. Биз бир салым ондан мундан гүррүң эдип дурдук. Соңра Кемал сагадына серетди-де:

— Сен аҗыгаңокмы? Бир зат иййиләйсе-хә кем болмаҗак ялы, — дийди.

Мениң дөвталапдыгымы аңандан соң:

— Йөр, онда, шу голайдакы ресторана баралы — дийип карара гелди.

Хәзирки «Интурист» мыхманханасының еринде «Ашгабат» мыхманханасы ерлешйәрди. Онуң ашагында говы ресторан барды. Биз шоңа бардык. Өңүмизе нахар аланымыздан соң мен:

— Сениң ватаныңа айланып гайтмарысмы? Мениң-ә гадымы ядыгәрликлери, таныш-билишлери гөресим гелипдир. Онсоңам, көпден бәри хич ере чыкыланок, шемаллап гайдайсак говы боларды — дийдим.

Ол агзындакы чөрегини тиз аңры гечирди-де:

— Түйс гөвнүмден турдуң — дийди: — Айланып гайтсак говы болар. Мениңем ол ерлери, танышлары гөресим гелди.

Йөне ене он гүнден гидели. Мениң эдип отуран ишим гутарып баряр. Шоны долы гутарып машинка берейин. Онсоң гидели. Биз доланып гелйәнчәк материал машинкадан чыкар. Соңра окарыс. Хөкман гидели. Говы айтдың — дийип, өз бегенжини бир нәче гезек гайталады.

— Онда, шу теклип үчин ене бир йүзлешәйсек ничик болар? Кемал есир эдижи мылайымлык билен йылгырды:

— Олам болман дурмаз...

Инди гарап отурсам биз мәхрибан Кемал билен иң соңкы гезек отурып, иң соңкы гезек хошлашан экенимиз.

Языжылар үчин гурулан агач жай ер титиремесинде көп языжының жаныны халас этди. Октябрың бәшинден алтысына гечилйән гиже бизиң ол жайымыз бар дуркы билен жакырдап, хиңңиллик ялы бат алды. Гиже сагат икиниң ярында языжыларың хеммеси бала-чагалары билен саг-аман ховла чыкдылар. Жахан ягтылып, гүн догуберенде мен «Возрождение» көчесиниң 50-нжи жайына ылгадым. Мен бараныма пушман этдим. Кемалың жайы шол дуршуна чөкүпдир. Кемалың мейди болса ховлының ортасында эрик агажының ашагында ятырды. Мен шейле нетиже чыкардым: Кемал ер титиремезиниң өңи сырасы ховла чыкыпдыр, ер титирәп жайының чөкенини, мәхрибанларының диварың ашагында галаныны гөрүп онуң йүреги ярылыпдыр...

Чүнки Кемалың тенинде чигидиң габыгы ялжак-да яра ёкды...

МАЗМУНЫ

ПОВЕСТЛЕР

Первана 9
Ягты жахан 101
Илкинжи гүн 145
Гөклең гырлан 239
Чувал багшы 260

ХЕКАЯЛАР

Огулбагт 281
Санжы 291
Тапмача 299
Хеммәниң үнжүси 310
Баштутан (Очерк) 321

ЯТЛАМАЛАР

Достларым, ёлдашларым, танышларым 333
Умумы маглумат 333
Сапар векил Ага векил оглы 336
Чепер сөзүң ышгында 340
Дурды Гылыч шахыр 347
Бейик сенеткәр 356
Рехмет Сейидов 365
Ораз Тәчназаров 372
Борис Александрович Вадецкий 376
Хош, мәхрибан Какабай! 379
Кемал Ишанов 381